

SOCIJALIZAM I EKONOMSKE ZAKONITOSTI

Народна библиотека
Србије
11 329.822

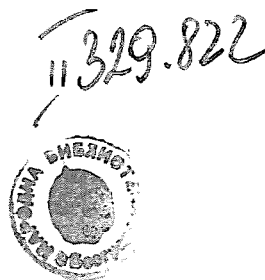
SOCIJALIZAM I EKONOMSKE ZAKONITOSTI

- Branko Horvat
- Branko Medojević
- Bogdan Ilić
- Bogomir Kovač
- Božidar Cerović
- Božo Drašković
- Dag Strpić
- Dragoje Žarković
- Dragutin V. Marsenić
- Dušan Ičević
- Dušan Pirec
- France Černe
- Hasan Hadžiomerović
- Ivan Kuvačić
- Ivan Vlahović
- Jovan Raičević
- Lazar Pejić
- Ljubomir Madžar
- Marijan Korošić
- Mihailo Crnobrnja
- Milovan Pavlović
- Novak Janković
- Radoman Božović
- Radosav Marinković
- Slobodan Divjak
- Slobodan Korać
- Smiljan Jurin
- Sofija Popov
- Stojan Babić
- Vjeran Katunarić
- Zoran Vidojević
- Zoran Pjanić
- Zoran Popov
- Žarko Papić

SOCIJALIZAM I EKONOMSKE ZAKONITOSTI

Branko Horvat
Branko Medojević
Bogdan Ilić
Bogomir Kovač
Božidar Cerović
Božo Drašković
Dag Strpić
Dragoje Žarković
Dragutin V. Marsenić
Dušan Ičević
Dušan Pjrec
France Černe
Hasan Hadžomerović
Ivan Kuvačić
Ivan Vlahović
Jovan Raičević
Lazar Pejić
Ljubomir Madžar
Marijan Korošić
Mihailo Crnobrnja
Milovan Pavlović
Novak Janković
Radoman Božović
Radosav Marinković
Slobodan Divjak
Slobodan Korać
Smiljan Jurin
Sofija Popov
Stojan Babić
Vjeran Katunarić
Zoran Vidojević
Zoran Pjanić
Zoran Popov
Žarko Papić

**SOCIJALIZAM I
EKONOMSKE ZAKONITOSTI**

Za izdavača:

Milenko Lakušić
Zoran Vidojević

Uređivački odbor:

Zoran Pjanić
Slobodan Divjak
Vesna Jugović

Urednik:

Mihailo Maletić

Likovno-grafička oprema:

Likovna redakcija »Ekonomske politike«

Jezička redakcija i korektura:

Darinka Popović

Štampa:

RO »Dragan Srnić« — Šabac

BEOGRAD, 1985.

U jugoslovenskoj literaturi već dugo vremena se istražuje odnos socijalizma i ekonomskih zakonitosti. Ali, sam izraz »ekonomske zakonitosti« nikada nije bio prisutan kao danas u vreme ekonomske, pa i šire društvene krize u Jugoslaviji. Mada ga mnogi koriste, pri čemu se svi po pravilu pozivaju na Dugoročni program ekonomske stabilizacije, bez teškoća se uočavaju stare dileme i razmimoilaženja. Ocenjujući da je potreban mnogo precizniji odgovor, a imajući u vidu i prisustvo sasvim drukčijih shvatanja od onih u Dugoročnom programu (narочito u nekim sredinama), Sekcija za društveno-ekonomske odnose Marksističkog centra CK SK Srbije organizovala je 26. i 27. aprila 1984. godine naučni skup o temi: »Ekonomске zakonitosti i socijalistička privreda«. Namera organizatora bila je da ovom raspravom podstakne dalja razmatranja i istraživanja delovanja ekonomskih zakonitosti u robnoj privredi socijalističkog društva (posebno u jugoslovenskoj društvenoj stvarnosti), kao i uzroke snažnih, njima suprotnih tendencija.

Kao osnov za diskusiju poslužili su pisani prilozi: Smiljana Jurina — Ekonomске zakonitosti i socijalistička proizvodnja; Dragoja Žarkovića — Ekonomska logika i socijalistička privreda; Žarka Papića — Ekonomске zakonitosti u socijalizmu; Mihaila Crnobrnje — Ekonomске zakonitosti i ekonomska politika u socijalističkom samoupravnom društvu; Slobodana Divjaka — Socijalizam između volontarizma i apstraktnog objektivizma; Dragutina Marsenića — Jugoslovenski privredni sistem i ekonomske zakonitosti, kao i naknadno prispeli prilog Branka Horvata — Ekonomski zakoni.

U diskusiji su učestvovali naši poznati naučni i javni radnici. čija autorizovana izlaganja objavljujemo prema redosledu kojim su se učesnici javljali za reč. Rasprava je data u celini sa izuzetkom izlaganja Momira Čečez, Nikole Kljuseva i Vladana Jovaševića, koji nisu stigli da svoje priloge pripreme za objavljivanje. Pored toga, prilikom autorizacije ostavljena je mogućnost da, s obzirom na predviđeno kratko vreme za glavni istup na skupu, učesnici upotpune svoja izlaganja, posebno novom argumentacijom. Ovu mogućnost su iskorisili: Jovan Raičević, Bogomir Kovač, Dag Strpić, Ivan Vlahović, Milovan Pavlović, Bogdan Ilić, Lazar Pejić, Božo Drašković, Božidar Cerović, Branko Medojević i Radoman Božović. Ovim je Zbornik dobio na kvalitetu, ali prava slika o pitanjima i odgovorima donekle je izmenjena, što bi čitaoci trebalo da imaju u vidu.

UREĐIVAČKI ODBOR

REFERATI

EKONOMSKE ZAKONITOSTI I SOCIJALISTIČKA PROIZVODNJA

Pretpostavlja se nepodijeljen stav o neodrživosti mišljenja da u socijalizmu nema objektivnih zakona i da »ostvarivanje socijalizma označava kraj političke ekonomije kao znanosti«¹. Stoga se izostavlja razmatranje dilema te vrste.

Ovaj stav, međutim, vodi zaključku koji je praktičnog značaja, a o čemu se u konkretnim razmatranjima naše zbilje pretpostavljena suglasnost, rekao bih, objektivno »rasplinjuje«. Naime, s obzirom na mogućnosti koje institucija društvenog vlasništva sredstava za proizvodnju pruža na planu usklađivanja rezultata djelovanja ekonomskih zakona, s čovjekovim namjerama, pomenuti stav implicira zaključak da efikasnost i kvaliteta uopće izvjesnog socijalističkog privrednog sistema i ekonomske politike umnogome ovisi o tome u kojoj mjeri su koncipirani i institucionalizirani na poznavanju i/ili poštivanju objektivno djelujućih ekonomskih zakona. Ili, što je isto, vodi zaključku da činjenica, što dati privredni sistem i ekonomska politika opetovano generiraju nepoželjna (suboptimalna) globalna privredna kretanja i dugotrajna krizna stanja, predstavlja empirijski indikator o njihovoj nezasnovanosti na poznavanju objektivnih ekonomskih zakona i dominaciji voluntarizma.

Međutim, uopćena rasprava i nalaz o neuvažavanju ili »nedovoljnom uvažavanju« ekonomskih zakona ne bi bila od velike koristi. Konkretizacija tog, na razini uopćenosti danas više manje nepodijeljenog nalaza, preduvjet je da se utvrdi šta i u kojem pravcu treba korigirati u našem institucionaliziranom sistemu privređivanja i njegovoj ekonomskoj politici.

Sigurno da pretenzije zakazane rasprave nisu utvrditi registar svih djelujućih ekonomskih zakona socijalističke proizvodnje uz naznaku da li se ili ne uvažavaju u našem primjeru. Sasvim je sigurno, pak, da je to nemoguće uraditi u jednom uvodnom papiru za tu raspravu. Ovdje će se, zato, pokušati samo skicirati mogući pristup raspravi usmjerenoj na pomenutu konkretizaciju. Čini se da je, s obzirom na stanje jugoslavenske ekonomije, tako orijentirana rasprava o ekonomskim zakonima i socijalističkoj proizvodnji aktualna i neophodna.

Da bi se izbegli nesporazumi i semantička razglabanja, korisno je prethodno odrediti pojam i domašaj ekonomskih zakona uopće.

1. Pojam, klasifikacija i domašaj ekonomskih zakona

Suvremena marksistička misao ukazala je na složenost pojma ekonomskih zakona, na razliku između karaktera odnosa suštine i pojave u prirodi i suštine i pojave u društvu, na vrste i domašaj ekonomskih zakona, pa je ra-

zamljivo da se razmatranje ove problematike oslanja na te rezultate.²⁾ Ovdje će se, zapravo, samo akcentirati neki elementi te problematike koji su relevantni za namjeravani pristup.

Pod pojmom zakona podrazumijeva se objektivan iskaz razvojnog toka događaja, koji izražava ono što je bitno, opće i nužno u pojedinim događajima. Konzekventno, bitna oznaka svih u znanosti formuliranih, tzv. znanstvenih zakona je da izražavaju: (a) relativno **konstantan odnos** između pojedinih događaja (odnosno, u oblasti ekonomskog života: pojedinih djelovanja ili aktivnosti) — odnos koji se stalno ponavlja, čime se i očituje da zakoni imaju objektivan karakter (zakon je »ono što je postojano, što je identično u pojavama«³⁾); (b) **opći odnos** koji vrijedi za cijelu jednu vrstu ili područje pojava i (c) **nužni odnos**, što znači da zakoni »ne samo da su neovisni o volji, svijesti ili namjeri ljudi, nego baš obratno određuju njihovu volju, svijest i namjere«⁴⁾.

Ovisno o vrsti odnosa koji izražavaju, zakoni se klasificiraju u tri vrste: kauzalni (ili uzročno-posljedični) zakoni, zakoni koegzistencije (ili zakoni strukture) i funkcionalni zakoni⁵⁾.

Ovisno, pak, o području njihovog djelovanja bitna je podjela na prirodne i društvene zakone. Ekonomski zakoni su društveni zakoni, te pored onih općih, za sve zakone što djeluju u prirodi i u društvu zajedničkih karakteristika, imaju i svoje specifične.

1.2. Jedna od specifičnosti društvenih zakona uopće, pa i ekonomskih zakona, proizilazi iz okolnosti da se u društvu, za razliku od zbivanja u prirodi, ništa ne dešava što ne bi imalo namjeravani svjesni cilj. Ekonomske aktivnosti su svjesne i svrsishodne djelatnosti. Njihovi akteri su sviješću obdareni ljudi, koji djeluju promišljeno ili strasno i teže ka određenim ciljevima. Stoga se stvara privid da pojedine ekonomske pojave nisu ništa drugo do slučajni plod različitih akcija individua koje djeluju slobodnom voljom, po slobodnom izboru ili, pak, da društveni rezultat tih aktivnosti nije neovisan o svijesti i volji ljudi⁶⁾.

Međutim, navedena razlika, ma koliko bila važna sa gledišta istraživanja i saznanja ekonomskih zakona, nimalo ne mijenja činjenicu da i u oblasti ekonomskog života djeluju zakoni koji ne ovise o volji i svijesti ljudi, te da ih pojedinac, društvene grupe i društvo ne mogu »ukinuti«, »suspendirati«, »zadržati«, »ograničiti« ili izmijeniti.

Ekonomska aktivnost, organizacija svrsishodne djelatnosti ljudi, sama svijest i namjera ekonomskih aktera odvijaju se u uvjetima postojanja povijesne oblikovanosti objektivnih materijalnih proizvodnih snaga i ekonomskih odnosa. Ta povijesna oblikovanost proizvodnih snaga onemogućuje proizvoljnost u oblasti ekonomskog života. Ona određuje sredstva koja stoje na raspolaganju ljudima za njihovu ekonomsku aktivnost, a i same odnose proizvodnje. Ovi, pak, određuju sadržaj ciljeva koje ljudi sebi neposredno postavljaju u svojoj ekonomskoj aktivnosti i način na koji se međusobno uvjetuju i isprepliću njihove aktivnosti. Pojedinac, društvene grupe i društvo u cjelini ne mogu »ukinuti« ni preskočiti te »naslijeđene« povijesno oblikovane odnose, pa ni ekonomske zakone koji u njima djeluju. Jedino, ukoliko se njihova svjesna aktivnost zasniva na uvažavanju tih povijesno objektiviziranih ekonomskih zakona, djelovanje ovih dovodit će do rezultata kakav su namislili. U protivnom djelovanje ekonomskih zakona bit će stihijno, što će se očitovati u neusklađenosti rezultata njihovog djelovanja s čovjekovim namjerama.

Specifičnost ekonomskih zakona ogleda se i u načinu njihovog očitovanja i ostvarivanja. U oblasti ekonomskog života, za razliku od pojava u anorganskoj i organskoj prirodi, individualizacija pojava do te mjere je masovna da se opće, posebno i pojedinačno toliko razlikuju da se njihova istovjetnost (suština), onaj trajni odnos koji se stalno ponavlja, očituje tek prilikom višestrukog ponavljanja

danog djelovanja i to u prosjeku, kao tendencija. Ekonomski zakoni su u biti stohastički zakoni. Stoga utvrđeni i u teoriji formulirani ekonomski zakoni »nemaju nikakvu drugu realnost osim u približavanju, u tendenciji, u prosjeku, a ne u neposrednoj stvarnosti⁷⁾.

Povijesno ograničen i različit domašaj daljna je specifičnost ekonomskih zakona. Oni nastaju na stanovitoj stupnju društvenog razvoja i prelaskom na slijedeći povijesni oblik materijalnih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje ili mijenjaju oblik svog očitovanja, rang i značaj ili sasvim nestaju. Njihovo povijesno trajanje ovisno je o trajanju uvjeta koji su ishodište njihova djelovanja.

Mali je broj ekonomskih zakona koji su univerzalnog značaja. To su tzv. opći ekonomski zakoni, koji djeluju u svim društvenim formacijama. Zakon razmjene raspodjele ukupnog društvenog rada, na primjer, opći je ekonomski zakon. Ovdje spadaju svi oni ekonomski zakoni koji proizilaze iz tehničkih i materijalnih nužnosti proizvodnje (tzv. tehničko-bilančni zakoni proizvodnje), koji djeluju snagom prirodnih zakona i čiji se samo oblik provođenja može promijeniti u povijesno različitim stanjima⁸⁾. U pravilu ljudi su svjesni ovih zakona i o njima vode računa u svom radu.

Većina ekonomskih zakona, međutim, neposrednije je uvjetovana povijesnim oblikom materijalnih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, te je kraćeg povijesnog domašaja. To su tzv. zakoni ponašanja ljudi, koji predstavljaju izraz postojećih ekonomskih poticaja i načina reagiranja na njih, kao i zakoni isprepletenosti ljudskih aktivnosti. Za razliku od prethodnih, ovih zakona ljudi često nisu svjesni ili ih čak pogrešno shvaćaju.

Po granicama njihovog povijesnog domašaja, ovi zakoni su ili zajednički različitim društvenim formacijama ili specifični zakoni određene društvene formacije.

Povijesni domašaj prvih proteže se na više društvenih formacija koje karakteriziraju izvjesne zajedničke oznake u ekonomskoj bazi. Tu spadaju, na primjer, čitav niz robnoj proizvodnji imanentnih ekonomskih zakona i koji stoga djeluju u svim društvenim formacijama čija je zajednička oznaka prisustvo robnog oblika organizacije društvene proizvodnje.

Povijesni domašaj specifičnih ekonomskih zakona ograničen je samo na stanovitu društvenu formaciju ili, čak, samo na stanovitu fazu njenog razvoja. Zakon prosječnog profita, na primjer, specifičan je zakon kapitalizma, a zakon raspodjele prema radu specifičan zakon socijalizma, odnosno niže faze komunizma.

Zaključujući prikaz slojevitosti ekonomskih zakona što djeluju u pojedinoj povijesno formiranoj društvenoj formaciji, Oskar Lange podvlači da se uvijek vladajući oblik vlasništva sredstava za proizvodnju javlja kao svojevrsno »organizaciono načelo«, koje je odlučno za cjelokupnost odnosa proizvodnje. Ono iz složene slojevite ukupnosti djelujućih ekonomskih zakona izdvaja jedan, koji odlučuje o cijelom načinu funkcioniranja dane društvene formacije i koji se stoga naziva temeljnim ekonomskim zakonom dane društvene formacije. Taj zakon određuje glavni ekonomski poticaj, koji djeluje u danoj društvenoj formaciji i način reagiranja na taj poticaj. On povezuje sve ekonomske zakone, koji djeluju u danoj društvenoj formaciji u cjelovit sustav i daje pečat njihovom djelovanju.⁹⁾

2. Ekonomski zakoni i socijalistički sistem privređivanja

Društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju povijesni je oblik prisvajanja i ono »organizaciono načelo« koje je odlučno za cjelokupnost odnosa proizvodnje i sustav djelujućih ekonomskih zakona u socijalizmu.

Njegov ekonomski sadržaj da se definirati slijedećim postulatima: (a) da su sredstva za proizvodnju kao zajednička neotuđiva osnova društvenog rada svima dostupna; (b) da je rad jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada; (c) da je rad jedini osnov upravljanja društvenim sredstvima i odlučivanja o raspodjeli proizvoda rada i (d) da sredstva za proizvodnju prestaju biti sredstva privatne (isključivo na individualnom planu zasnovane i pojedinačnim interesom motivirane) proizvodnje i postaju sredstva racionalne organizacije društvene proizvodnje, koja radnici u udruženom radu društveno i ekonomski cjelishodno koriste radi zadovoljenja vlastitih i društvenih potreba.

Iz navedenog slijedi:

(a) Društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju je povijesni oblik prisvajanja čije ostvarivanje pretpostavlja određen oblik organizacije društva, udruživanje rada i upravljanja. Pretpostavlja »asocijaciju radnika«, što znači ne samo ukidanje svih oblika prisvajanja tuđeg viška rada, nego i »pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su ranije bile skopčane sa vlasništvom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije¹⁰).

(b) Prisvajanje proporcionalno radu (raspodjela prema radu) temeljni je ekonomski zakon, koji povezuje sve, u ovoj fazi društvenog razvitka djelujuće, ekonomske zakone u cjelovit sistem i daje pečat njihovom djelovanju.

Rad je jedini osnov prisvajanja, ali — u ovoj fazi društvenog razvitka — još uvijek prvenstveno sredstvo za život. Odatle u raspodjeli sredstava potrošnje između pojedinih radnih ljudi ne može vladati nikakav drugi princip osim razmjene ekvivalenata. Pravo proizvođača **proporcionalno** je radu koji daju, te se jednakost sastoji u tome što se mjeri jednakim mjerilom. Ova jednakost u osnovi prisvajanja, pak, implicira nejednaku nagradu za nejednaki rad i određuje materijalni poticaj kao glavni ekonomski poticaj.¹¹)

Ovdje je, međutim, dat »teorijski model«, »definitivan pojam« društvenog vlasništva sredstava za proizvodnju, dok je danas operativan samo njegov teorijsko-empirijski pojam. Dvije su bitne komponente zbilje u okviru koje ekonomski sadržaj društvenog vlasništva nalazi svoje ispunjenje i ograničenja.

Prva komponenta je okolnost da se slobodno udruživanje rada i vladajući položaj udruženih radnika u društvenoj reprodukciji uspostavlja i razvija u društvenom sistemu u kome nužno postoji i vrši svoje funkcije politička vlast, što znači u složenim odnosima i interakciji sa političkom vlašću i etatizmom. A kad je tako, i dok je tako, »asocijacija radnika« je kao teorijski model organizacije društva »nedovršena«. Ta njena »nedovršenost« i složenost odnosa u ukupnom društvenom sistemu reflektira se i »proteže« i na sistem privređivanja.

Slijedeća komponenta teorijsko-empirijskog pojma društvenog vlasništva proizilazi iz okolnosti što se ono uspostavlja u uvjetima gdje je robna proizvodnja nužni oblik društvene organizacije proizvodnje i dok u postojećoj strukturi proizvodnih snaga još postoje objektivni uvjeti za reproduciranje privatno-vlasničkih i državno-vlasničkih odnosa.¹²)

Ove komponente dodajne su oznake onog »organizacionog načela« koji je odlučan za ukupnost odnosa proizvodnje i oblika funkcioniranja socijalističke proizvodnje u konkretnim uvjetima. Izdvajam ovdje samo četiri elementa tim povezana.

(1) Samoupravljanje se javlja kao korelat društvenog vlasništva — kao konkretan »korak« suvremene empirije na putu likvidacije svakog monopola na sredstvima za proizvodnju, reintegracije potrebnog rada i viška rada i ostvarivanja procesa »pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije u proste funkcije udruženih proizvođača«.

(2) Sustav ekonomskih zakona **socijalizma danas** obuhvaća djelovanje ne samo općih i njemu specifičnih, nego i onih ekonomskih zakona koji izražavaju zajedničke značajke svih robnih oblika organizacije društvene proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje.

Zakon vrijednosti, kao poseban oblik ostvarivanja zakona raspodjele ukupnog društvenog rada, imanentan je zakon robne proizvodnje. On se ostvaruje posredstvom djelovanja zakona ponude i potražnje, koji određuje kretanje cijena, a time i alokaciju resursa. Sredstva za proizvodnju, iako prestaju fungirati kao kapital, zadržavaju robni oblik — pojavljuju se kao tijelo određene veličine vrijednosti društvenog vlasništva. Odatle i tehničke relacije zadržavaju oblik troškova proizvodnje, a bilančne relacije oblik zarade i gubitka. Svi ovi i čitav niz iz njih izvedenih ekonomskih zakona i principa maksimizirajućeg ponašanja robnih proizvođača i potrošača analogno djeluju u socijalističkom samoupravnom sistemu privređivanja. Fungiraju kao regulator društvene proizvodnje, upravljački parametar ponašanja privrednih subjekata i korektno mjerilo racionalnosti privređivanja. Pri tome se nužno tržište i planiranje javljaju kao dva komplementarna podsistema u cjelokupnom sistemu regulacije privrede, »kao instrumenti djelovanja zakona vrijednosti«¹³), odnosno **tržišno-planska privreda kao konstitutivni element socijalističkog samoupravnog sistema.**

(3) Postulat društvenog vlasništva pod (b) i temeljni ekonomski zakon socijalizma nužno se u konkretnim uvjetima suvremene zbilje očituje u obliku »za isti tip rada (rada iste složenosti i iste ekstenzivne i intenzivne veličine) isti osobni dohodak«. Ostvarivanje tog principa implicira da razlike nominalnih osobnih dohodaka različitih vrsta radova iste intenzivne i ekstenzivne veličine odražavaju razlike u stupnju njihove složenosti, odnosno razlike u njihovom doprinosu stvaranja nove vrijednosti i generiranju dohotka.

Kako je rad još uvijek prvenstveno sredstvo za život, a ujedno i jedini osnov prisvajanja, težnja ka maksimizaciji osobnog dohotka po jedinici rada javlja se sada kao izravna pobuda za ekonomsku aktivnost pojedinca, a ostvarivanje zakona **prosječnog osobnog dohotka** kao bitni element ravnotežne solucije cjelokupnog sistema privređivanja.

Drugi, pak, element ove solucije određen je također definiranim temeljnim ekonomskim zakonom socijalističke samoupravne privrede i postulatima društvenog vlasništva navedenog pod (a).

Postulat o svima jednake dostupnosti sredstava za proizvodnju u konkretnim uvjetima implicira učešće svih njihovih korisnika u akumulaciji razmjerno veličini vrijednosti društvenih sredstava što koriste. Ostvarivanje, pak, zakona **prosječnog osobnog dohotka proporcionalnog radu** (-za isti tip rada isti osobni dohodak-) implicira formiranje ove prosječne stope proširene reprodukcije angažiranih društvenih sredstava na razini njihovog prosječnog doprinosa generiranju dohotka, pa se i tako definirani zakon **prosječne stope proširene reprodukcije angažiranih društvenih sredstava** javlja kao drugi bitni element ravnotežne solucije cjelokupnog sistema privređivanja.

Konačno, neophodnost komplementarnog ostvarivanja zakona prosječnog osobnog dohotka i zakona prosječne stope proširene reprodukcije društvenih sredstava na razini njihovog prosječnog doprinosa generiranju dohotka određuje, u konkretnim uvjetima, oblik zakona **normalne cijene socijalističke samoupravne privrede** analogan zakonu cijene proizvodnje u kapitalizmu.

(4) Iz definirane izravne pobude za ekonomsku aktivnost pojedinca i okolnost, da je osobni dohodak svakog zaposlenog determiniran veličinom ostvarenog ukupnog dohotka odnosno organizacije po jednom zaposlenom (homogeniziranom) radniku slijedi, da će kolektivi osnovnih organizacija udruženog rada u cjelini (i svaki njihov radnik) uvijek težiti postići što veću veličinu

onog dijela dohotka, koji je čist od svih odbitaka o kojima oni ne mogu slobodno ex post odlučivati, bez obzira na to kako su ta ex ante ograničenja (odbitne stavke) data — bilo da ih je nametnulo tržište, utvrdio zakon ili sam kolektiv kroz društveni dogovor ili samoupravni sporazum kojem je pristupio. Riječ je, dakle, o veličini koja se odnosnom kolektivu radnika pojavljuje kao raspoloživi dio dohotka za slobodno raspolaganje (tzv. slobodan dohodak). Slijedi, da se **maksimizacija »slobodnog dohotka« po (homogeniziranom) radniku** objektivno javlja kao motiv i neposredni cilj (funkcija cilja) svakog privrednog subjekta u socijalističkom samoupravnom sistemu privređivanja. A to znači da će, u konkretnim uvjetima, od načina na koji dati institucionalizirani privredni sistem daje ograničenja sa kojima moraju osnovni privredni subjekti računati (i u kojoj mjeri ih precizno daje), umnogome ovisiti kvaliteta globalnih privrednih kretanja koja on generira.

3. Zaključna razmatranja

Čini se da je dato dovoljno elemenata mogućeg pristupa konkretizaciji teze da se institucionalizacija našeg privrednog sistema (posebice u procesu operacionalizacije njegove Ustavom date skice tzv. sistemskim zakonima) nije zasnivala na uvažavanju ekonomskih zakona socijalističkog samoupravnog sistema i da je stoga ovaj »zakonito« opetovano generirao nepoželjna globalna privredna kretanja, koja su dovela do sadašnje ekonomske krize, zastoja u razvoju samoupravljanja i jačanja (decentraliziranog) etatizma.

Bez pretenzija na iscrpnost i redosljed po značaju ovdje se izdvajaju samo neki nalazi.

(a) Ignoriranje okolnosti, da se, u konkretnim uvjetima, tržišno-planski oblik organizacije privrede javlja ne samo kao nužnost uvjetovana dostignutim stupnjem materijalno-tehničkog razvitka, nego i kao uvjet razvitka samoupravljanja i demokratskih oblika socijalističkog društva — jedna je od oznaka institucionalnih rješenja iz ovog perioda. To se očitovalo u postupnom sve većem institucionalnom »sužavanju« funkcija tržišta i zamjeni mehanizma tržišta i planiranja sa sistemom sveopćeg obaveznog dogovaranja i sporazumevanja. Ovo je dovelo do faktičke naturalizacije odnosa, koji još samo po formi slične robno-novčanin i samoupravnim, do prevage politike nad ekonomijom i zatvaranja na svim razinama.

(b) Čitav kompleks neuvažavanja ekonomskih zakonitosti ima korijena i očituje se u okolnosti da se je čitav privredni sistem institucionalno razradio na pretpostavci da je maksimizacija dohotka osnovni ekonomski podsticaj pojedinca i radnih kolektiva i na jednoj vulgarnoj interpretaciji teorije radne vrijednosti koja sredstvima odriče svojstvo činioca u formiranju dohotka pojedine organizacije udruženog rada.

Teza o ukupnom dohotku (neprejudicirane namjere) kao maksimandu funkcije cilja neodrživa je u uvjetima gdje ukupni dohodak po svojoj namjeri sadrži kao jednu od stavki i osobne dohotke ukupno zaposlenih. Naime, po tako zamišljenoj funkciji cilja proces maksimizacije traje sve dok dodatni radnik doprinosi uvećanju dohotka odnosno organizacije neovisno o tome koliko je uvećanje dohotka u odnosu na nužna izdvajanja iz njega što slijede činom te dodatne zaposlenosti. Doda li se tome, na pogrešno interpretiranoj teoriji radne vrijednosti zasnovano, institucionalno »neprižnavanje« doprinosa sredstava generiranju dohotka, a onda ni alokativne i distributivne funkcije njihove cijene upotrebe, slijedi da je — u tako definiranim institucionalnim okvirima — nužno rezultat djelovanja ekonomskih zakona morao sadržavati narušavanje temeljnih odnosa sistema: nagrađivanje prema radu i društveno vla-

ništvo. Ova narušavanja dovode do deformacije relativnih odnosa cijena i »zakonito« do neracionalne alokacije i korišćenja društvenih sredstava. Jednom riječju, sam institucionalni sistem uvjetovao je raskorak između rezultata djelovanja ekonomskih zakona i društveno poželjnih efekata. Time su širom otvarana vrata administrativnim intervencijama i voluntarizmu.

(c) Proizvoljno ignoriranje ekonomskih zakona pri institucionalizaciji datog privrednog sistema ne može ih ukinuti ni izmijeniti njihov slojeviti sustav. Jedino ono može prouzrokovati da rezultat njihovog djelovanja bude u raskoraku sa namjeranim i poželjnim. U našem primjeru to se je očigledno potvrdilo.

Rješenje je najprije utvrditi i potom otkloniti i izmijeniti sva ona institucionalna rješenja djelujućeg sistema privređivanja i na njemu zasnovane ekonomske politike, koja nemaju oslonca na poznavanju i poštivanju ekonomskih zakona. Prvo je nadležnost ekonomske znanosti. Ona je o mnogome upozoravala i, rekao bih, dobrim dijelom svoj dio posla uradila. Tu su i nalazi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije koji i obavezuju. Međutim, potrebne izmjene još uvijek izostaju. A dok god se to ne uradi i zadrže rješenja koja se ne zasnivaju na poštivanju ekonomskih zakona »sistem« će zakonito generirati nepoželjna globalna privredna kretanja i sam sebe dovesti u stanje onemogućenog funkcioniranja. Izazivati će stalno grube i ad hoc administrativne intervencije i brisati teren samoupravljanju.

1) Luxemburg, R., Uvod u nacionalnu ekonomiju, izd. Centar za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb, 1975, str. 65. Jednako piše i N. Buharin u »Ekonomika prijelaznog razdoblja«, izd. Centra za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb, 1983., str. 9.

2) v. Nikolić, M., Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma, Marksizam u svetu br. 6-7/1982, (naročito str. 89—139) i Lange, O., Politička ekonomija, izd. Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, Zagreb 1981., str. 50—78. Ovoj problematici posvetili su posebna poglavlja u svojim udžbenicima Političke ekonomije pojedini jugoslavenski autori (npr. R. Lang, I. Maksimović, A. Žilić Jurin i S. Jurin).

3) Lenjin, V. I., Filozofske sveske, izd. Kultura, Beograd 1955, str. 126.

4) v. Marx, K., Kapital, t. I., Pogovor drugom izdanju, izd. Kultura, Beograd 1948, str. LIII.

5) **Kauzalni zakoni** izražavaju odnose (slijed) dvaju ili više događaja u vremenu. Zasnivaju se na tome da nakon stanovitog djelovanja ili aktivnosti uvijek slijedi drugo djelovanje ili aktivnost (događaj), tako da se prvi događaj, koji prethodi očituje uzrokom, a drugi događaj posljedicom. **Zakoni koegzistencije**, pak, izražavaju odnose koji se zasnivaju na tome da se dva događaja ili više njih pojavljuju uvijek zajedno — tvore stanovitu strukturu događaja. I konačno, **funkcionalni zakoni** izražavaju odnos kvantitativno mjerljivih događaja koji se mogu prikazati pomoću matematičkih funkcija i koji su samo poseban slučaj ili kauzalnih zakona ili zakona koegzistencije. (up. Lange, O., op. cit. str. 51)

6) up. Engels, F., Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije, izd. Naprijed, Zagreb 1973, str. 220

7) Pismo F. Engelsa Conradu Schmidt od 12. 3. 1895.

8) Pismo K. Marxa Kugelmannu od 11. 7. 1898 (u Marx, K., Kapital t. I izd. Kultura, Beograd 1947, str. 676.

9) Lange, O., op. cit., str. 65 — 67.

10) Marx, K., Kapital t. III, izd. Kultura, Beograd 1948, str. 393.

11) up. Marx, K., Kritika Gotskog programa, u Marx-Engels, Izabrana djela, t. II, izd. Kultura, Bgd., 1950, str. 14.

12) Kardelj, E., Protivrečnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi u Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, izd. Radnička štampa, Beograd 1972, str. 27.

13) Bakarić, V., Aktuelni problemi izgradnje našeg privrednog sistema, izd. Ekonomski pregled, Zagreb, 1963, str. 52.

EKONOMSKA LOGIKA I SOCIJALISTIČKA PRIVREDA

I

1. Privredni život savremenih društava po pravilu je vrlo složena pojava: prisutan je ogroman broj subjekata toga života, koji se rukovode svojim interesima i koji su međusobno povezani i uslovljeni na različite načine. Podela rada i razni oblici međusobne saradnje sve više komplikuju ekonomski život. Različiti interesi često se međusobno suprotstavljaju.

U tim složenim kretanjima prisutna je određena logika, koju određuju nastojanja da se ekonomske potrebe zadovoljavaju na što racionalnije načine, uz što manje troškova rada. Ta nastojanja su proizvod konkurencije, ograničenosti raspoloživih resursa, a verovatno i činjenice da je vreme glavna komponenta života svakog čoveka, a ono je jako ograničeno. Kao što je poznato carstvo slobode je u slobodnom vremenu koje se može povećavati smanjivanjem carstva nužnosti, tj. skraćivanjem radnog vremena.

Ljudski rad kao stvaralac ekonomskih dobara kojima se zadovoljava najveći deo potreba, čini osnovu života i napretka društva. On mora što racionalnije da se troši, da bi se moglo širiti carstvo slobode, u kome se ostvaruju životna zadovoljstva ljudi.

Iz te logike, koja se označava kao zakon ekonomije društvenog rada, proističu mnogobrojna ponašanja u privrednoj sferi iz kojih rezultiraju izvesne pravilnosti nazvane ekonomskim zakonitostima, koje izražavaju uzročno-posledične veze u privrednim pojavama i procesima. Otkrivanje i formulisanje tih pravilnosti podiže ekonomska znanja na nivo nauke.

Međusobna isprepletanost i često suprotna delovanja ekonomskih zakona dovode do toga da oni deluju kao tendencije, da se ispoljavaju kao prosek raznih kolebanja, različitih odstupanja.

Ekonomske zakonitosti ispoljavaju se, dakle, kao rezultante delovanja mnogih sila. One izražavaju glavne pravce razvitka privrednog života, ali ne i sve konkretne puteve. Ostvarivanje ekonomskih nužnosti nije strogo jednoznačno; ono zavisi od uzajamnog delovanja objektivnih i subjektivnih činilaca ekonomskog razvitka.

2. Robna proizvodnja je samonikli oblik spontanog organizovanja privrednog života koji u najvećoj meri obezbeđuje porast ekonomije društvenog rada, vodeći sve većem podružtvljavanju proizvodnje, čime se stvaraju mogućnosti za njeno plansko regulisanje u sve širim razmerama. Naime, mogućnosti svesnog korišćenja ekonomskih zakonitosti bitno zavise od razmera i nivoa podružtvljenosti proizvodnje.

Robno-novčane odnose uzrokuje karakter rada kao sredstva za život čoveka a ne kao njegove prve potrebe. Tu odliku on će zadržati sve dok ne bude podružtvljen u svetskoj razmeri i dok ne dobije naučni karakter, tj. dok se nauka ne preobrazu u neposrednu proizvodnu snagu. U takvim uslovima samo robni karakter proizvodnje na osnovu materijalnih interesa može obezbediti stimulaciju da se uspešnije radi, da se povećava efektivnost proizvodnje.

Shvatanja da se u zemljama gde je zbačena politička vlast kapitala privredni život može neposredno regulisati, tj. da se mogu potisnuti robno-novčani odnosi, u praksi su se pokazala vrlo neuspešnim. To je uzrokovano niskim stepenom podružtvljenosti proizvodnje, slabim poznavanjem objektivnih procesa ekonomskog života i dominacijom političkog voluntarizma.

3. Pokušaji konstituisanja društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju u uslovima niske podružtvljenosti proizvodnje neminovno završavaju u etafističko-birokratskim uzurpacijama i grupno-svojinskim deformacijama. pri kojima se sredstva za proizvodnju koriste kao svoja a čuvaju kao tuđa. I u jednom i u drugom slučaju nema, dakle, odgovornosti za promašaje u privrednom životu, u korišćenju tih sredstava.

4. U poslednjoj deceniji u našoj zemlji činjen je pokušaj da se privredni život neposredno reguliše kroz društvene dogovore i samoupravne sporazume, pri čemu je potiskivano i tržište i plan. Taj pokušaj doveo nas je u duboku ekonomsku krizu, jer je regulisanje privrednog života bilo praćeno ignorisanjem elementarne logike racionalnog privređivanja, koja se uspostavila kroz razvitak civilizacije.

II

U čemu se ispoljava ignorisanje elementarne logike racionalnog privređivanja?

1. Najpre treba reći: u sve manjem uvažavanju rada kao jedine osnove društvenog života i svakog napretka.

Svi oblici neproizvodne potrošnje povećavali su se nezavisno od kretanja rezultata proizvodnje — na račun akumulacije i sve većeg zaduživanja u inostranstvu.

U namenskoj raspodeli nacionalnog dohotka država, sizovi i slične institucije zahvatali su sve veći deo dohotka, pa je za akumulaciju ostajalo sve manje. I pored takve namenske raspodele, porast pojedinih vidova neproizvodne potrošnje zahtevao je i njihovo inflatorno finansiranje, kojim je stvaran novac bez ekonomske osnove, tj. bolestan novac. Kao što je odavno poznato, očuvanje vrednosti papirnog novca bitno zavisi od kretanja njegove količine u prometu.

Zaduživanje u inostranstvu radi investiranja i neproizvodne potrošnje odavno je prešlo svaku razumnu meru. I pored toga, finansiranje investicija masovno je vršeno na inflatoran način, pa je dinar sve više obezvređivan.

Euforija neproizvodne potrošnje i svakojakog investiranja nije, dakle, počivala na ekonomski zdravim osnovama, već na ponašanjima koja su neminovno morala dovesti do duboke ekonomske i socijalne krize.

Ignorisanje rada kao jedine osnove društvenog života i napretka ispoljava se, zatim, u skoro potpunoj socijalizaciji svakojakih promašaja i gubitaka, koji su postajali sve veći. Time je ostvarivana dvostruka destimulacija: oni koji loše rade ne snose nikakve posledice, ništa ne utiče na njih da ne prave nove promašaje i gubitke, jer im sve to drugi pokrivaju; od onih koji dobro rade na ovaj ili onaj način stalno se oduzima dohodak da se pokrivaju tuđi promašaji i gubici — što na njih deluje negativno, tj. nemaju interesa da i dalje dobro rade, a kamoli još bolje. Tako čitava privreda i društvo srljaju u ambis krize.

Odsustvo ekonomske ili bilo kakve druge prinude vodilo je sve većim neracionalnostima u privrednom životu, pa je produktivnost rada neminovno morala da opada. U nas se potpuno zaboravilo na jednu od bitnih postavki marksističke teorije prema kojoj se progresivnost društveno-ekonomskih sistema meri njihovim uticajem na porast produktivnosti rada. I pored opadanja produktivnosti rada i dalje se čuju tvrdnje da imamo najprogresivniji društveno-ekonomski sistem u svetu.

2. Odsustvo cene upotrebe sredstava za proizvodnju u nas znači ignorisanje jednostavne činjenice da su ona ograničena i da ih treba što racionalnije koristiti. Nesvojinsko tretiranje društvene svojine, koje je u nas prisutno više godina, uzrokovalo je odnos prema društvenim sredstvima kao Alajbegovoj slami. S pravom se ukazuje na to da je u nas društvena svojina napadnuta na širokom frontu, nasitno i nakrupno, pojedinačno i grupno, direktno i indirektno.

Elementarno je pravilo racionalnog privređivanja da se realno formira fond nadoknade utrošenih sredstava za proizvodnju. U nas je godinama amortizacija manja od stvarnih troškova sredstava za rad, jer amortizacione osnove ne prate stopu inflacije, a i amortizacione stope nisu dobro odmerene. Pri ovakvoj stopi inflacije, kakvu imamo poslednjih godina, amortizacionu osnovicu trebalo bi povećavati svakog meseca, a ne da se ona povećava nakon protoka godine dana i da se primenjuje tek u narednoj godini. Tako se u knjigovodstvu dohodak prikazuje većim nego što jeste i deo vrednosti sredstava za rad odlazi u neproizvodnu potrošnju. Takođe, inflacija u velikoj meri grize i obrtna sredstva, jer se ona najvećim delom ne revalorizuju.

3. Elementarna ekonomska logika tržišne privrede pokazuje da faktor proizvodnje koga ima u izobilju dobija nižu cenu. Suprotno toj logici, radna snaga kao vrlo obilan činilac proizvodnje u nas je veštački učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi. To je učinjeno zbog toga da bi sizovi i država na najsigurniji način sebi obezbeđivali sredstva. Jer, i kad se posluje s gubitkom, isplaćuju se lični dohoci zaposlenima, pa sredstva svakako pristižu sizovima i budžetima.

Godinama se u nas u nepovoljnom ekonomskom položaju nalaze radno intenzivne delatnosti, što je ograničavalo njihovo širenje. Takođe, takva situacija s oporezivanjem radne snage bitno je uticala na sve manje učešće živog rada u kombinaciji činilaca proizvodnje.

Sve je to, bar kad je reč o privredi i proizvodnim radnim mestima, u velikoj meri uzrokovalo porast nezaposlenosti, koja je danas, nesumnjivo, najveći ekonomski, socijalni, politički, moralni i psihološki problem našeg društva.

4. Ignorisanje rada kao jedinog stvaraoca ekonomskih vrednosti ispoljava se i u tome što je država formirala takav sistem cena pri kome su nastale velike disproporcije u toj oblasti: cene jednih roba i usluga su naduvane i kroz njih se realizuje i znatno veći dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu, a cene drugih roba i usluga su depresirane, tj. kroz njih se ostvaruje i znatno manji dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu.

S obzirom na različitu strukturu privrede u našim republikama i pokrajinama, prelivanje dohotka kroz sistem cena neminovno je dobilo regionalni i nacionalni aspekt, što je vodilo sve većoj nadležnosti republika i pokrajina u domenu cena.

U takvim uslovima primarne raspodele neminovno je moralo doći do širenja parazitskog privređivanja, tj. do opšte orijentacije da se dohodak povećava podizanjem cena roba i usluga. Sada skoro svih 100 odsto prirasta dohotka rezultira iz povećavanja cena, što je pogibeljna situacija, jer, kao što

se odavno dobro zna (sa društvenog stanovišta posmatrano) podizanjem cena ne stvara se dohodak, već se samo vrši drukčija raspodela dohotka koji se stvara samo radom. Došli smo, dakle, u situaciju da je rad kao činilac porasta dohotka skoro potpuno potisnut, jer svi nastoje da svoj dohodak povećavaju na račun drugih — podizanjem cena, što vodi u galopirajuću inflaciju, u trku za preraspodelom realno sve manjeg dohotka.

5. Ignorisanje rada kao osnove ekonomskih odnosa ispoljava se, dalje, u velikim razlikama u prosečnim ličnim dohocima u pojedinim delatnostima, koje su u nas veće nego u bilo kojoj drugoj zemlji u svetu. Kao što je poznato, na Zapadu tarifnu politiku vode sindikati, a na Istoku država; u nas takve politike skoro uopšte nema. Svaka delatnost se snalazi prema svojim uslovima, koji su vrlo različiti. U pojedinačnoj raspodeli za približno isti rad ostvaruju se bitno različiti lični dohoci. Ako se ovome dodaju ogromne razlike u mogućnostima izdvajanja za stambenu izgradnju i zajedničku potrošnju u okviru radnih kolektiva, onda je jasno zašto je to jedan od najznačajnijih činilaca ekonomske diferencijacije koja nije vezana za rad i njegove rezultate.

Činjenica da se razne rente koje nisu rezultat rada posebno ne evidentiraju, još više narušava ravnopravan položaj radnih ljudi pri formiranju ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i sredstava za stambenu izgradnju.

Poznato je da je Marks socijalističko društvo označavao kao društvo rada. Naš Ustav takođe veliča rad, ali je u praksi, na žalost, drukčije: umesto autoriteta rada sve je prisutniji autoritet birokratske, tehnokratske i slične moći.

6. Elementarno je pravilo tržišne privrede da je kamatna stopa bar nešto veća od stope inflacije, a u nas je već više godina sasvim obrnuta situacija. Tako se oni koji štede kažnjavaju a dužnici — nagrađuju. To je izazvalo brojne vrlo negativne posledice. Ogromna sredstva građana uložena su u koje-kakve mrtve kapitale, razvila se trgovina devizama, proširila se luksuzna potrošnja, itd., jer se nije isplatilo čuvati uštedu u dinarima. Kreditiranje građana društvenim sredstvima postalo je značajan oblik prelivanja društvene imovine u privatne džepove. Društvena akumulacija koja je korišćena u vidu kredita neracionalno je trošena, jer se nije moralo voditi računa o racionalnosti, pošto je veliki njen deo praktično poklanjan dužnicima.

7. Svaka zemlja koja vodi razumnu ekonomsku politiku nastoji da što realnije odredi odnos domaće novčane jedinice prema stranom novcu. U nas je godinama održavan nerealan odnos dinara prema dolaru i drugim valutama, što je nanelo ogromne ekonomske štete. Naša privreda se orijentisala na masovan uvoz sirovina iz inostranstva, koji sada čini oko 80% ukupnog uvoza, a domaći izvori sirovina i energije su zapostavljeni. Na osnovu nerealnog valutnog pariteta donete su mnoge pogrešne odluke u vezi sa strukturom naše privrede, u vezi sa izgradnjom mnogih kapaciteta.

8. U strukturi investicija normalno je da se jedan deo ulaže u osnovna sredstva, a drugi deo u obrtna sredstva — srazmere su određene nizom činilaca. Kod nas se o tome godinama nije vodilo računa: skoro da nije bilo ulaganja u obrtna sredstva, pa danas naše OUR skoro da nemaju svojih obrtnih sredstava, već za to koriste kredite. U uslovnina kad je realna kamatna stopa bila negativna, to je sa stanovišta OUR bilo racionalno, a kada se kamatna stopa osetno povećava da bi postala pozitivna — taj problem nedostatka sopstvenih obrtnih sredstava postaje užasno težak.

9. I pored toga što svake godine u našoj zemlji ostaje neobrađeno oko milion i po hektara dobre zemlje, za seljake i dalje uglavnom važe zemljišni maksimumi iz 1953. godine, ne dozvoljava im se da koriste tuđu radnu snagu, a prisutna su izvesna ograničenja i u korišćenju poljoprivredne tehnike. U

isto vreme mnogi poljoprivredni proizvodi se uvoze umesto da se izvoze (da je drukčija agrarna politika). Gde je tu ekonomska logika?

Sektaški odnos prema seljačkoj poljoprivredi vrlo skupo nas je koštao: mlade generacije masovno su odlazile sa sela i vršile pritisak na nepoljoprivredne delatnosti i gradove, selo je ostarilo, zemlja se ne obrađuje ili se slabo obrađuje, stambene i druge zgrade, prazne, propadaju, poljoprivredni proizvodi osetno poskupljuju.

U uslovima masovne nezaposlenosti radne snage i sitnom privatnom sektoru van poljoprivrede ne dozvoljava se značajnije povećavanje novog zapošljavanja i tamo gde za to postoje realne mogućnosti i potrebe.

Mnogi lekari i stomatolozi godinama traže posao a ne mogu da ga dobiju. Međutim, ne dozvoljava im se da otvaraju privatne ordinacije i pored toga što i za to postoje realne društvene potrebe. Ni tu nema nikakve ekonomske logike. Prisutan je tvrdoglavi dogmatizam, pogrešno shvatanje da je sitni privatni sektor neprijatelj socijalizma. Kina i Mađarska se oslobađaju te dogme, a mi nikako.

10. Savremena naučno-tehnička revolucija zahteva stvaranje velikih tehnoloških sistema, koji se objedinjuju u međunarodnim razmerama (energetika, željeznički saobraćaj i dr.), a u nas su oni razdrobljeni i tamo gde su bili formirani, pri čemu trpimo ogromne ekonomske štete.

Zakon koncentracije proizvodnje, koji dovodi do ekonomije volumena produkcije, u nas se potpuno ignoriše: mnogi kapaciteti su usitnjeni i ekonomski neracionalni.

Savremena naučno-tehnička revolucija sve češće zahteva masovna premeštanja radne snage iz jednih u druge grane, iz jednih u druge regione, iz jednih u druge profesije, a kod nas se gomilaju tehnološki viškovi tamo gde nastaju, pa je prikrivena nezaposlenost u društvenom sektoru već dostigla brojku od jednog miliona.

Pod uticajem savremene naučno-tehničke revolucije u svetskim razmerama se vrši internacionalizacija proizvodnih snaga, zemlje se sve više ekonomski objedinjuju, a u nas se u teoriji i u praksi razvijaju koncepti »nacionalnih« (republičkih i pokrajinskih) ekonomija, naše unutrašnje tržište se sve više cepa, a naš ekonomski prostor sve manje je izložen inostranoj konkurenciji.

11. Sve zemlje danas nastoje da se što brže i uspešnije razvijaju one grane koje imaju ključni značaj za čitavu privredu i društvo, a u nas su, na primer, energetika, poljoprivreda i druge grane sličnog značaja godinama zapostavljene.

Svaka zemlja nastoji da utvrdi sektore koji za nju imaju ključni značaj u izvozu (s obzirom na komparativne prednosti i druge mogućnosti) i da ih što više forsira, a kod nas godinama toga nema. Danas se izvozi skoro sve i svašta i zbog toga trpimo ogromne ekonomske štete. Jedne društveno-političke zajednice izvoze određene proizvode, a druge uvoze iste proizvode, pri čemu je, na primer, u prošloj godini izgubljeno oko milijardu dolara, jer su uvozne cene bile veće od izvoznih.

12. Postepeno prevazilaženje teških posledica višegodišnjeg ignorisanja elementarne logike racionalnog privređivanja nameće ekonomskoj politici krupne zadatke: privredu i društvo treba vratiti u normalno stanje u uslovima kada će se inostranim kreditorima u toku nekoliko godina (1984 — 1990. g.) morati da vrati preko 39 milijardi dolara, što će godišnje odnositi 8 — 10 odsto našeg društvenog proizvoda.

Ako bi se nastavila sadašnja stagnacija proizvodnje uz porast stanovništva koji imamo i pad produktivnosti rada, svi vidovi potrošnje drastično bi

morali da se smanjuju, pa bismo neminovno ušli u stanje jednakosti u opštem siromaštvu. Da do toga ne bi došlo, nužno je da proizvodnja i produktivnost rada počnu da se povećavaju. Za to je neophodno, pre svega, kroz materijalnu zainteresovanost, motivisati radne kolektive i pojedince da više i bolje rade. To zahteva mnoge promene u svim vrstama raspodele, pri čemu se mora afirmisati rad kao osnova društvenih odnosa i potrošnje.

Aktivnu ekonomsku politiku u sadašnjim našim uslovima ne može zameniti spontano delovanje ekonomskih zakonitosti, a da ne dođe do eruptivnih socijalnih vrenja. Svakako, neophodan je kompletan operativni program vraćanja privrede i društva u normalno stanje. Takođe, neophodna je kadrovska obnova na mnogim sektorima.

Bitan značaj za izlazak iz krize ima utvrđivanje strategije privrednog razvoja Jugoslavije, te afirmisanje privrednog planiranja na onim sektorima gde ono može imati prednost u odnosu na tržišni mehanizam: planiranje obima i strukture investicija, orijentacije zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima, planiranje potreba za kadrovima i načina njihovog obezbeđivanja, globalno materijalno bilansiranje i dr.

* * *

Sve napred izloženo ukazuje na to da su u nas poslednjih godina ignorisane objektivne ekonomske zakonitosti, da smo vodili ekonomsku politiku suprotnu tim zakonitostima. Došlo je do dominacije političkog i drugih voluntarizama iz čega je usledila sadašnja ekonomska kriza! Neophodna su nam hitna otrežnjenja od svakojakih zabluda. To će biti jako teško, ali drugog puta za izlazak iz krize nema.

EKONOMSKE ZAKONITOSTI U SOCIJALIZMU

Povodom robne proizvodnje u socijalizmu, u krilu marksističke teorije, postojale su i postoje mnoge dileme. Teorijska kritika robne proizvodnje u socijalizmu, posebno u socijalističkim zemljama, pojednostavljeno govoreći, prošla je kroz dve razvojne etape.

U prvoj, potpuno se negirala mogućnost robne proizvodnje u socijalizmu. U drugoj, dozvoljena je mogućnost postojanja robne proizvodnje u socijalizmu ali kao »stranog tela« i »nužnog zla«, dakle, kao klasične kapitalističke robne proizvodnje koja ima određene pozitivne efekte na razvoj proizvodnih snaga, ali nema i ne može imati nikakve nove »osobine« primerene socijalizmu. Ova druga razvojna etapa kritike robne proizvodnje u socijalizmu je, po svemu sudeći, više odgovor potrebi rešavanja realnih problema socijalističkih zemalja, nego promena načelnog teorijskog stava o nespojivosti robne proizvodnje i socijalizma.

Teorijska afirmacija robne proizvodnje u socijalizmu, pre svega u socijalističkim zemljama, svoj razvoj je počinjala kao jedna od osnovnih poluga nastojanja da se klasični centralizam socijalističkih zemalja demokratizuje, te je stoga, sa istorijskim pravom, nosila oreol progresivnosti. Izgleda da je stoga izostajala kritička analiza one interpretacije robne proizvodnje u socijalizmu, koja je videla kao »dodatak«, istina neophodan, socijalizmu, a ne kao njemu »prirodno« stanje sa, takođe »prirodno« novim oblicima. Reč je o tome da su robnoj proizvodnji u socijalizmu u okviru nekih teorijskih orijentacija pripisivane mnoge bitne karakteristike njenog kapitalističkog oblika kroz argumentaciju koja je počivala na univerzalnim karakteristikama robne proizvodnje da bi u pretpostavljenim uslovima slobodnijeg delovanja tržišta socijalistička država obavljala njegovo regulisanje u skladu sa socijalističkim karakterom razvoja.

Realizacija ovog teorijskog koncepta, pojednostavljeno govoreći, vodila je cikličnim »reformama« u socijalističkim zemljama koje su svojim hibridnim karakterom, uz ograničena pozitivna dejstva, formirale protivurečne situacije koje su pak vodile »gašenju« tih »reformi« ili se njima nadvladavala klasična etatiistička struktura procesom njene modernizacije, tehnokratizacije zemalja »realnog socijalizma«. Izostajale su stvarne društvene promene koje bi radnike stavile u centar zbivanja, da bi iskustva poslednjih godina pokazala i mogućnosti situacija društvene krize koje uslovno možemo nazvati tehnokratizacijom »realnog socijalizma«.

Čini se da je upravo praksa pokazala ograničenja pomenute teorijske interpretacije robne proizvodnje u socijalizmu.

S druge strane, marksistička teorija van socijalističkih zemalja, poslednjih decenija, niti je pokazivala sklonost ka analizi problematike robne proizvodnje u socijalizmu niti je pokazivala naročit afinitet u pogledu »prihvatanja« robne proizvodnje u socijalizmu.

Izgleda da smo pragmatizacijom problema robne proizvodnje u socijalizmu u socijalističkim zemljama, s jedne, te nesklonošću marksističke teorije u širim okvirima da se tim problemom bavi, s druge strane, došli u situaciju izostanka analize teme istorijskih promena robne proizvodnje u socijalizmu, njenog novog istorijskog oblika.

Ako praksa socijalizma nesumnjivo pokazuje neophodnost robne proizvodnje u socijalizmu, onda ona danas takođe pokazuje nužnost novih, istorijskih specifičnih oblika robne proizvodnje u socijalizmu. Naravno, razumevajući socijalizam u njegovom istorijski pravom značenju.

Stoga će, mislim, tema novog oblika robne proizvodnje u socijalizmu biti jednom od ključnih tema socijalizma kraja ovoga veka. Naime, izvan te teme ne izgleda moguće odgovoriti na pitanje o pokretačkim snagama razvoja socijalizma, tj. o radničkoj klasi kao subjektu socijalizma u samoj ekonomskoj osnovi društva.

I

Robna proizvodnja istorijski objektivno postoji u uslovima u kojima je proizvodnja atomizirana i u kojima nije neposredna tj. ne proizvodi se neposredno za podmirenje potreba. U tim istorijskim uslovima, koji su određeni objektivno dostignutim nivoom razvijenosti proizvodnih snaga i društvenom podelom rada i koji karakterišu više društveno ekonomskih formacija, robna proizvodnja je »mehanizam« koji svojim funkcionisanjem različite proizvodnje povezuje, a ukupnu proizvodnju čini društvenom. Istovremeno, robna proizvodnja u okvirima društva, vrši racionalnu raspodelu društvenog rada na razne delatnosti i svojim delovanjem vrši selekciju proizvodnje stimulišući onu koja je naprednija, iza koje je napredniji rad i njego razvijena tehnička osnova.

Naravno te će svoje »funkcije« robna proizvodnja »obavljati« u onom svom istorijskom obliku koji će reprodukovati vladajuće društvene odnose.

Robna proizvodnja je, svakako, posredni oblik podruštvljavanja proizvodnje, ona rezultira celovitom proizvodnjom društva a ne društvenom proizvodnjom u društveno-ekonomskom smislu. Upravo zato bitno je pitanje kontrole (u mnogo širem smislu od uobičajenog, planskog, dakle, kontrole u istorijskom smislu reči) robne proizvodnje, njenog subjekta i »vladaoca«. U ovom smislu robnu proizvodnju i u njenim liberalnim oblicima objektivno kontroliše kapital, nezavisno od njene empirijske nesaznatosti i stihijnosti robne privrede čija je konsekvenca, u ovom kontekstu, samo preraspodela moći u okviru kapitala. Stvar je u tome da »vladalac« robne proizvodnje vlada i njenim zakonitim konsekvencijama, tendencijom koncentracije i centralizacije, tj. ukрупnjavanjem proizvodnje, širenjem njene neposrednosti u užem, proizvodnom, smislu. Drukčije rečeno, »vladalac« robne proizvodnje vlada i procesom njenog istorijskog prevazilaženja kao oblika podruštvljavanja proizvodnje.

Prvo pitanje koje se sa stanovišta socijalizma postavlja je: kako da neposredni proizvođači podvrgnu robnu proizvodnju kao »mehanizam« podruštvljavanja proizvodnje, svojoj neposrednoj kontroli i da tako »iznutra«, iz same ekonomske osnove društva kontrolišu celinu društvene reprodukcije? Drukčije rečeno, kako da u ekonomskoj osnovi društva, oslobođenje radničke klase postane stvar same radničke klase. Akcenat je, naravno, na neposrednosti kontrole (svesnog usmeravanja, planiranja) robne proizvodnje od strane proizvođača, dakle, na kontroli u ravni osnovne proizvodne ćelije. Napominjem

to zato što odgovor da proizvođači kontrolišu robnu proizvodnju putem države u socijalizmu teorijsko metodološki nije korektan a sa stanovišta istorijskog iskustva graniči sa cinizmom.

Drugo pitanje je, da li i kako robna proizvodnja kao mehanizam posredovanja između različitih proizvodnji koji ih čini društvenim, u socijalističkim uslovima, začinje i razvija elemente neposrednog podruštvljavanja proizvodnje, dakle, razvija elemente sopstvenog prevazilaženja?

Akcenat ovde nije na »ukidanju« robne proizvodnje »spolja« (državnom kontrolom) na većim ili manjim »sektorima« privrednog života već na istorijskom procesu prevazilaženja robne proizvodnje kao njenoj »unutrašnjoj« zakonitosti da, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, otvara i razvija proces neposrednog podruštvljavanja proizvodnje, proces »asocijacija slobodnih proizvođača« u Marksovom smislu reči.

Dakle, istorijski proces promene »vladaoca« robne proizvodnje te začeci istorijskog procesa njenog prevladavanja međusobno su povezani. Jedinstvo tih procesa nije moguće, društvenoj zbilji, mehanički naturati, ono se ostvaruje u pravom smislu reči istorijski kroz čitav splet promena i transformacija. Promene o kojima je reč dešavaju se (objektivno unutar robnih oblika proizvodnje, jedni »proizvode« druge, ekonomska je zakonitost između ostalog, transformacija ekonomskih zakonitosti. Bar zato što promenjeni objektivni ambijent, i kad je reč o društvenom odnosu i materijalnim proizvodnim snagama uzrokuje tu transformaciju. To ne protivureči značaju tržišta i proizvodnje vrednosti u socijalističkom samoupravljanju, to samo usmerava pažnju na bitan problem stvarnih istorijskih tendencija novih oblika robne proizvodnje.

Naravno, ova pitanja se ne postavljaju isključivo sa stanovišta vrednosnog opredeljenja socijalizma nezavisno od »prirode« zakonitosti robne proizvodnje i stvarnih mogućnosti istorijski ostvarenog razvoja proizvodnje. Stoga pre odgovora na ta pitanja neophodno je najkraći osvrt na »prirodu« ekonomskih zakonitosti kao i na stvarno stanje robne proizvodnje kao »mehanizma« podruštvljavanja u uslovima savremenog, razvijenog, kapitalizma.

II

Pojam ekonomskih zakona nesumnjivo je složen, na šta ukazuje i savremena marksistička misao kroz kritiku ekonomizma i objektivizma marksizma II i III internacionale¹.

Razmatranje teme zakonitosti pre svega se odnosi na problematiku uzroka pojava. Još je Aristotel definisao četiri uzroka: »...ima četiri vrste uzroka: prva je bitnost (causa formalis); druga vrsta sastoji se u tome da, kada su izvesne stvari date, druga jedna stvar proizilazi nužnim načinom (causa materialis); treća je princip kretanja stvari (causa efficiens); četvrta je cilj zbog koga se nešto dešava (causa finalis)«.²

Sa pravom je V. Sutlić ukazao³ da se u Marksovom određenju rada, posebno u njegovoj eksplikaciji četiri jednostavna momenta rada (»svrsi primjerena delatnost ili rad sam«, predmet, sredstvo i produkt rada) sadrže i četiri Aristotelova uzroka. U onoj meri u kojoj je rad osnova ljudskog bitisanja ova se četiri uzroka javljaju u društvu, odnosno u istoriji. Stoga se možemo složiti sa M. Nikolićem⁴ kada zaključuje da kada se govori o zakonitostima u socijalizmu nije dovoljno govoriti samo o causa materialis tj. o ekonomskim zakonitostima već i o tri ostala uzroka.

Ta se teza, međutim, može i izoštriti. Budući, je rad u osnovi ekonomije to su i sva četiri uzroka egzistentna u radu, takođe egzistentna i u samim, ekonomskim zakonitostima. Dakle i »cilj zbog koga se nešto dešava« sastavni je deo ekonomskih zakonitosti.

Naravno, u društvenim uslovima u kojima proces proizvodnje gospodari ljudima a čovek još ne procesom proizvodnje, kretanje otuđenih proizvoda ljudskog rada društvenih i materijalnih odnosa mimo volje ljudi, javljaju se kao »prirodni« zakoni pri čemu i »cilj zbog čega se nešto dešava« u ekonomiji po-prima neumitni »prirodni« karakter.

Dve su stvari ovde bitne. Prvo, ekonomski zakoni u smislu nesavladive, spoljašnje sile deluju u onom širokom »rasponu« društveno-ekonomskih formacija gde ljudi ne vladaju proizvodnjom, gde je njen društveni karakter posredovan robnom proizvodnjom, i drugo, njihov je istorijski oblik različit zavisno od društvenih odnosa u kome deluju.

Objektivnost ekonomskih zakonitosti samo je nužni izraz datih društvenih odnosa, činjenice da u konkretnim društvenim odnosima ekonomija nužno funkcioniše na istorijski konkretan način. Dakle, objektivna je »društveni subjektivitet« i istorijska specifičnost ekonomskih zakonitosti.

Čitav problem, čini se, postaje jasniji ako se ekonomske zakonitosti inter-pretiraju kao specifičan sistem u kome iz opštijih zakonitosti izviru posebne.

Najopštija od njih je zakonitost srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti. Da bi se podmirivale različite ljudske potrebe, u skladu sa njihovom raznolikošću, mora postojati odgovarajući raspored društvenog fonda rada (živog i minulog) na različite delatnosti, oblasti i grane proizvodnje.

Koncentracija, ukрупnjavanje proizvodnje u dosadašnjem razvoju društva takođe je opšta ekonomska zakonitost. Zakonitost srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti istovremeno »proizvodi« koncentraciju proizvodnje, u raznim konkretno-istorijskim oblicima, kao svoj pandan, kao »drugi deo« dijalektike razvoja rada. Naime, u osnovi je zakonitosti srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti, dakle, podele rada, pod-mirenje raznorodnih potreba društva. U osnovi je zakonitosti koncentracije proiz-vodnje — u istoj ravni opštosti — dinamičan aspekt problema podmirjenja potreba tj. podele rada radi podmirjenja potreba znači rađanje novih potreba i razvoj podele rada koja, sa druge strane, traži obratan proces, koncentraciju pođeljenog rada, tj. proizvodnje. Istovremeno, podmirjenje potreba u sve većem razmeru takođe traži koncentraciju proizvodnje.

Koncentracija proizvodnje, u dosadašnjem razvoju društva, drugi je »di-namični« aspekt razvoja racionalizacije podmirjenja potreba, ako je zakon sraz-mernog rasporeda društvenog fonda rada, prvi »statički« aspekt podmirjenja raznorodnih potreba.

U istorijskim uslovima koje karakteriše postojanje društvene podele rada tj. više samostalnih proizvođača i u kojima društvena proizvodnja nije nepo-sredna, pomenute najopštije zakonitosti deluju i izražavaju se kao zakon vred-nosti koji, pak, reguliše funkcionisanje robne proizvodnje.

U trećoj ravni sistema ekonomskih zakonitosti reč je o njihovom specifi-ciranju zavisno od društvenih odnosa.

U uslovima kapitalističkih društvenih odnosa deluje kapitalistička robna proizvodnja kao istorijski specifičan oblik robne proizvodnje. Za razumevanje funkcionisanja kapitalističke robne proizvodnje bitna je analiza društvenih odnosa, pre svega u osnovnoj proizvodnoj ćeliji društva. Na osnovu svojinskog monopola individualnih vlasnika ili njihovih »asocijacija« nad sredstvima pro-izvodnje, proizvodnja u društvenom smislu — kao što znamo — ima oblik prisvajanja rada neposrednih proizvođača od strane vlasnika kapitala.

Taj se odnos konkretizuje u podeli rada na potreban rad i višak rada, pri čemu potreban rad ima funkciju reprodukovanja radne snage radnika, a višak rada podmirjenje potreba vlasnika, proširivanje proizvodnje i podmirjenje opštih društvenih troškova.

Treća strana ovog odnosa tiče se istorijskog oblika svesnog delovanja. Na osnovu svojinskog monopola postoji upravljački monopol, svesno delovanje postoji kao upravljanje radom od strane vlasnika, kao spoljašnja, radu otuđenja repulacija institucionalizovana u vrhu upravljačke strukture i određena intere-sima vlasnika.

Privatna svojina (kao i njeni »derivati«), deoba rada na potreban i višak i upravljanje kao spoljašnja regulacija radnog i proizvodnog procesa, ostvari-vali su se, pre svega, u okvirima osnovnih proizvodnih ćelija, da bi odatle, pre-sudno određivali društveni karakter i istorijski oblik svih odnosa, od funkcionis-anja robne proizvodnje do savremene uloge kapitalističke države. Ovde nas specifično interesuje odnos zakona vrednosti i svesnog delovanja te samo tom problemu, u ovom kontekstu, posvećujemo nekoliko napomena.

Na datim društvenim odnosima rad i rezultati rada neposrednim proiz-vođačima otuđeni su od njih samih, pripadaju vlasniku kapitala. Iz otuđenja rada generira se »otuđenje« zakona vrednosti i svesnog delovanja od proizvod-nje (neposrednih proizvođača).

Rad, s jedne strane, proizvodi vrednost, a s druge »proizvodi« i svesno delovanje. Stoga i zakon vrednosti i svesno delovanje postoje kao funkcije rada i njegovog razvoja. Znači, rad, je rodno mesto i zakona vrednosti i svesnog delovanja

U uslovima svojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju i otuđiva-nja rada i njegovih rezultata od proizvođača, i zakon vrednosti i svesno delo-vanje »odvajaju« se od svog radnog mesta, od rada, postaju funkcije kapitala i dobijaju fetiški karakter, proizvođačima se pojavljuju kao slepe sile tržišta ili ništa manje, slepe sile ekonomske uloge i planiranja države. Na tom »odva- janju« zakona vrednosti i svesnog delovanja od rada kao njihovog »zajedničkog imenitelja« razvija se i njihovo međusobno odvajanje, takozvana protivurečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja (tržišta i planiranja).

Generatori tih procesa su, konkretno — istorijski društveni odnosi otuđi-vanja rada i njegovih rezultata. Dakle, protivurečnosti između zakona vrednosti i svesnog delovanja, kao i stihijnost robne privrede ili etatizacija svesnog delo-vanja, izvire iz određenih društvenih odnosa te nisu nikakve univerzalne i prirodne osobine robne proizvodnje kao takve.

Naravno, ni zakonitosti ukрупnjavanja proizvodnje ne deluju u apstrak-tnim, univerzalnim oblicima već samo u konkretno-istorijskim oblicima razvi- jenim na, takođe, konkretnim istorijskim oblicima robne proizvodnje i svesnog delovanja sa, naravno, »povratnim« uticajem na karakter same robne proizvod-nje. U tom kontekstu izgleda interesantno razmotriti »odnos« robne proizvod-nje i koncentracije i centralizacije u savremenom kapitalizmu.

III

Istorija razvoja kapitalizma kao svoj centralni proces ima promene oblika reprodukovanja kapitala. Sa širenjem tržišta u epohi liberalnog kapitalizma te naraslim proizvodnim snagama, individualni kapitali, kao oblik reprodukovanja kapitala, ustupili su mesto akcionarskim društvima, dakle, centralizaciji kapitala. To je nužno otvorilo lanac novih promena, razvoj monopolističkog ka-pitalizma koji, shodno potrebama ostvarenih masa kapitala, menja način funk-cionisanja kapitalističke ekonomije, pre svega kontrolom i regulisanjem tržišta. Taj proces, »dokidanja« tržišta u interesu reprodukcije kapitala vodiće jačanju uloge države u kapitalističkoj privredi i njenom regulisanju tržišta.

Kapital, koji je istorijski »rođen« funkcioisanjem slobodnog tržišta nema nikakvog »sentimenta« prema svom »poreklu« kad su u pitanju njegovi interesi, već deluje protiv tržišnih zakonitosti i njihovog slobodnog delovanja, podređujući ih, u različitim fazama svog razvoja kroz različite sve šire oblike, interesima sopstvene reprodukcije.

U ovom smislu razvoj državnog kapitalizma nije puko »spasavanje« kapitalizma u uslovima krize, kroz njegovu državnu »socijalizaciju« kao nešto samom kapitalizmu strano, već nužan razvojni korak reprodukcije monopolističke strukture kapitala, neophodna pretpostavka dalje koncentracije i centralizacije kapitala. Monopolskoj kontroli tržišta »odozdo« sada se dodaje državna kontrola tržišta »odozgo«.

Sa razvojem korporacija proces kontrole tržišta dalje se širi⁷⁾. Čini se da aktuelnim oblicima koncentracije i centralizacije kapitala u transnacionalnim korporacijama više ne odgovara izražena uloga kapitalističke države. U njegovim prethodnim razvojnim oblicima ona mu je bila potrebna i kao faktor kontrole tržišta i kao faktor podrške na međunarodnoj sceni. Danas je kapital dovoljno organizovan i jak, da tržište može kontrolisati i u međunarodnim okvirima, odnosima unutar transnacionalnih korporacija, na primer, te država koja je omogućila taj aktuelni oblik reprodukcije kapitala sada, istom tom obliku počinje smetati. Stoga se, ispod ideološkog omotača aktuelne reafirmacije liberalne doktrine, razvija stvarni proces novog restrukturiranja oblika reprodukcije kapitala, sa promenom težišta u prilog moći transnacionalnih korporacija. Reč je o novoj fazi monopolizacije. Dakle, u kapitalizmu, razvoj oblika reprodukcije kapitala svojim istorijskim potrebama podvrgava i zakon vrednosti i zakonitosti ukрупnjavanja proizvodnje. Unutar toga, razvoj oblika reprodukcije kapitala, jačajući koncentraciju i centralizaciju deluje u pravcu suzbijanja delovanja tržišta i spontanosti ekonomskih zakonitosti. Prisvajanje viška vrednosti od strane kapitala sada dobija raznorodnije ekonomske oblike koji nisu isključivo ekonomski, najmanje su isključivo tržišni već iza njih stoji neposredna (tj. bez tržišnog posredovanja) vlast kapitala, ili je ta vlast posredovanja državom. Naravno, procesi o kojima je reč izraz su i aktuelnog nivoa razvoja proizvodnih snaga.

Pri tome je bitno uočiti, da sam razvoj proizvodnih snaga ne deluje automnomno, kao pokretački faktor na ove procese, koncentraciju i centralizaciju, posebno. Razvoj savremenih proizvodnih snaga, sa svim onim što one danas »objektivno« nameću ekonomiji sastavni je deo procesa koncentracije i centralizacije. Pre je posledica a ne uzrok tog procesa. Naime, dinamiziranje razvoja proizvodnih snaga, savremene tehnologije, između ostalog je i oblik samopreferiranja krupnih kapitala, njihovog »odvajanja« od onih kapitala koji taj proces ne mogu pratiti da bi ih se, nakon toga »usisalo« u sopstvenu masu kapitala.

Izgleda da sada možemo zaključiti da ne samo što su ekonomske zakonitosti i robna proizvodnja društveno istorijski određeni u pogledu oblika sopstvenog delovanja već da je i u savremenom kapitalizmu »objektivno« na delu tendencija sve neposrednijeg svesnog ovladavanja ekonomskim zakonitostima i robnom proizvodnjom od strane kapitala, tendencija prevladavanja tržišta u funkciji razvoja novih oblika reprodukcije kapitala. Praksa savremenog kapitalizma, upečatljivo, pokazuje društvenost objektivnosti ekonomskih zakonitosti te kao centralnu temu u kontekstu robne proizvodnje izdvaja društveni način i oblik ukрупnjavanja proizvodnje, te društveni karakter svesnog delovanja unutar robne proizvodnje i ukрупnjavanja.

Stoga, centralno pitanje robne proizvodnje (naravno ako je shvatimo istorijski »razumno« tj. kao »fenomen« u razvoju) nije isključivo tržište, već celina stvari, uzajamni odnos između tržišta i ukрупnjavanja, ekonomskih zakonitosti i svesnog delovanja.

Socijalizam razumemo kao istorijski proces »stalnog kretanja« ka njegovim komunističkim perspektivama a ne kao neki zatvoren i dovršen »model«. U tom smislu socijalizam je i negacija nesocijalističkog (kapitalističkog) istorijskog nasleđa i afirmacija novih istorijskih procesa. Naravno, putevi i oblici tog procesa su specifični ne samo sa stanovišta specifičnosti zemlje u kojoj se proces odvija već i sa stanovišta istorijskog perioda (uslovno rečeno, istorijskih aktualiteta) o kome je reč. U tom pogledu razvoj socijalizma u prvoj polovini ovog veka imao je nasuprot sebi monopolski kapitalizam sa još uvek izraženim oblicima funkcionisanja tržišta liberalnog kapitalizma te se njegova negacija kroz skoro apsolutnu afirmaciju države u socijalizmu može objasniti i tim istorijskim aktualitetom. Tim pre, što je u primeru o kome je reč, usled specifične unutrašnje nerazvijenosti socijalizam »obavljao« i deo »istorijskih posleva« koji su, istorijskom logikom, »pripadali« kapitalizmu.

Razvoj kapitalizma i iskustva socijalističke prakse potpuno su promenili istorijski aktualitet, izgleda mi mogućnim stav da je etatizacija društvene reprodukcije imanentna kapitalizmu kao specifičan oblik reprodukcije kapitala u uslovima razvijenog kapitalizma te da socijalizam kao proces negacije nasleđa i afirmacije novog »leži« sa druge strane tog istorijskog aktualiteta.

Akcentat je na tome da proces socijalizma mora zahvatiti mnogo više od političke nadgradnje, mora se utemeljiti u ekonomsku osnovu društva, menjati »način proizvodnje«. Reč je o tome da radnička klasa postaje i ostaje subjektivnom snagom socijalizma u stvarnom smislu tek ako je i stvarni subjekt proizvodnje i društvene reprodukcije u celini. Istovremeno, tek time socijalizam »pušta u pogon« istorijski nove pokretače proizvodnje, formira »unutrašnje« i »svoje« mehanizme dinamiziranja proizvodnje.

Sada se možemo vratiti problemu novog istorijskog oblika robne proizvodnje u socijalizmu i pokušaju da odgovorimo na dva prethodno postavljena pitanja s tim u vezi.

Socijalistička revolucija ukida osnove prethodnog načina proizvodnje. Otvora se pitanje afirmacije osnova novog oblika podruštvljavanja proizvodnje, budući, je proizvodnja atomizirana i ne proizvodi se neposredno za podmirenje potreba.

Pojednostavljeno govoreći, iz perspektive dosadašnjih iskustava, ili će se taj novi oblik graditi na prividu o neposrednosti države kao oblika podruštvljavanja proizvodnje situirajući sam problem u političku strukturu sa logičkom birokratizacijom u konsekvenci; ili će se osnove novog oblika podruštvljavanja tražiti u ekonomskoj osnovi društva, pre svega, u samostalnosti radnih kolektiva u socijalističkim društvenim uslovima.

Naravno, presudno pitanje nije samostalnost radnih kolektiva po sebi, već stvarna mogućnost da radni kolektivi, zajedno i uzajamno, otvaranjem začetaka procesa »asocijacija slobodnih proizvođača« regulišu celinu društvene reprodukcije, reprodukujući socijalističke društveno-ekonomske odnose.

Razlozi postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, dakle, ne leže samo u nasleđenim istorijskim okolnostima već i u nužnosti samostalnosti radnih kolektiva. Da bi radni kolektivi u proizvodnji bili stvarno njihovi subjekti moraju biti samostalni a to mogu ako kao robni proizvođači stupaju u odnose sa drugim radnim kolektivima. U tom smislu robna proizvodnja je pretpostavka socijalizma. Naravno, na osnovama društvene svojine kao sistema odnosa među ljudima povodom rada u kome su rezultati rada jedina osnova prisvajanja, odnosno učešća u raspodeli društvenog proizvoda. Funkcionisanjem robnih odnosa radni kolektiv prisvaja na tržištu društveno-priznatu novostvorenu vrednost. Dakle, dohodak je na tržištu transformirana novostvorena vrednost.

U ovom smislu, presudno pitanje nije »zadržavanje robne proizvodnje« kao takve u socijalizmu. Presudno je pitanje promene njenog istorijskog oblika koji će u uslovima atomizirane i ne-neposredne proizvodnje, reprodukovati socijalističke društveno-ekonomske odnose.

Pri tome, osnovno je pitanje da radni kolektiv raspolaže celinom tržišno priznate novostvorene vrednosti (u jugoslovenskoj praksi upotrebljava se termin dohodak), dakle da vlada podelom na nadoknadu utrošenog živog rada i na deo za akumulaciju, tj. da time, »iznutra« začinje istorijski proces prevladavanjem podele na potreban i višak rada, čineći celinu rada sa svog stanovišta »potreb-
nim«. Naravno, sve ovo podrazumeva samoupravnu organizaciju upravljanja unutar radnih kolektiva, ali je važnije razumeti da bez ovoga nije moguće samoupravljanje u stvarnom smislu reči bez obzira na institucionalne oblike. Reč je, svakako, o osnovi stvari koja podrazumeva da se deo novostvorene vrednosti, odvajajući za opštedruštvene potrebe kao i mogućnost društvene politike i planiranja upotrebe novostvorene vrednosti na različite namene, politike ličnih dohoda i akumulacije. Nije, dakle, u pitanju teza da celina novostvorene vrednosti ostaje radnim kolektivima već je reč o tome da radni kolektivi dominantno upravljaju novostvorenom vrednošću, i da je društvena politika u ovoj oblasti oslonjena na takvo stanje odnosa.

Ovo bismo, sasvim uslovno, mogli nazvati funkcionisanjem novog oblika robne proizvodnje u socijalizmu u njegovom »čistom« vidu.

Opisana situacija, međutim, tek je »početna«, ona u sebi sadrži sopstvenu zakonitost razvoja.

Naime, u jedinstvu tržišno priznate novostvorene vrednosti u momentu njenog prisvajanja sadržana je činjenica da radni kolektivi svesno (planski) vladaju jednom od osnovnih ekonomskih zakonitosti shvaćenih na prethodno opisani način, dakle, sadržavajući i »cilj zbog koga se nešto dešava«. Imajući u vidu povećanje celine novostvorene vrednosti (dohotka) koju prisvajaju kao svoj osnovni cilj (motiv), radni kolektivi će se ekonomski objektivno naći u situaciji da u uslovima razvoja savremenih, materijalnih proizvodnih snaga, teže dugoročnoj svesnoj kontroli svojih tržišnih veza te formiranju većih proizvodnih celina. U uslovima društvene svojine oni će to činiti svesnim regulisanjem svojih odnosa sa drugim radnim kolektivima otvarajući proces uzajamnog povezivanja i udruživanja (integracije) shodno ekonomskoj logici. Na taj način svesno ovladavanje ekonomskim zakonitostima »začeto« u samostalnom radnom kolektivu razvija se na »prostoru« između različitih radnih kolektiva čime se otvara proces svesnog usmeravanja društvenom reprodukcijom »odozdo« i na osnovama objektivnih ekonomskih odnosa. To je osnova izgradnje sistema samoupravnog planiranja kao i planiranja države, kao sastavnog dela sistema samoupravnog planiranja, na raznim nivoima njene organizacije. Istovremeno, time se razvija udruživanje kao samoupravni oblik ukрупnjavanja proizvodnje.

Aktiviranje radnih kolektiva u »oblasti« svesnog delovanja i usmeravanja društvene reprodukcije ne isključuje delovanje socijalističke države već traži primenu njenih mehanizama i oblika, tj. traži da se to delovanje utemeljuje u stvarnoj situaciji u kojoj planiraju i radni kolektivi i u kojoj deluju procesi udruživanja. Time se, istovremeno otvara proces deatizacije svesnog delovanja u socijalizmu.

Pitanje, koje se ovde prirodno nameće, je kako da se u uslovima robne proizvodnje i različitih interesa različitih samostalnih radnih kolektiva njihovi međusobni odnosi samoupravno regulišu i usklađuju. Pozitivan odgovor na to pitanje oslanja se na ukрупnjavanje proizvodnje kao objektivnu ekonomsku konsekvencu delovanja robne proizvodnje (pa i u uslovima socijalizma), sa jedne, i na činjenicu da u uslovima socijalističkog samoupravljanja ta ekonomska zakonitost reprodukuje samoupravnu poziciju radnih kolektiva. Oslanja se,

dalje, na stvarnu mogućnost identifikacije zajedničkih interesa na osnovama stvarno postojećih ekonomskih i reproduktivnih veza između radnih kolektiva. Naravno, proces o kome je reč, u praksi može ići samo kroz veoma različite oblike, uz brojne protivurečnosti i odstupanja. Takođe, nije reč o mehaničkom udruživanju cele privrede ili njenih delova već o procesu razvoja koncentracije i centralizacije proizvodnje u obliku povezivanja i udruživanja u društvenoj reprodukciji. Dakle, funkcionisanje socijalističke samoupravne robne proizvodnje ekonomski zakonito »proizvodi« udruživanje kao sebi svojstven oblik ukрупnjavanja (koncentracije i centralizacije) proizvodnje.⁶⁾

Poenta je u tome da se proces svesnog regulisanja tržišta i ekonomskih zakonitosti obavlja »unutar« socijalističke samoupravne robne proizvodnje (a ne »silama« spolja) kao njena sasvim specifična zakonitost i bitan istorijski kvalitet u odnosu na prethodne oblike robne proizvodnje. Na izmenjenim društvenim odnosima i zakon vrednosti i svesno delovanje »vraćaju« se radu kao svom rodnom mestu, uzajamno se »spajaju« i time defetiziraju. To, istovremeno, znači da je socijalistička samoupravna robna proizvodnja entitet u razvoju, proces koji u sebi nosi začetke razvoja »asocijacija slobodnih proizvođača« u Marksovom smislu.

Naravno, praksa socijalizma, pa i tog procesa, jeste protivurečna u stvarnom, istorijskom smislu. Sam je proces, te njegovi začetci, omeđuju mnogim objektivnim okolnostima.

U tom smislu on se ne može veštački ubrzati. Sa druge strane taj proces je takođe objektivno, ima svoje stvarne, istorijske, generatore te se ne može veštački ni sprečiti. Ili, preciznije rečeno, veštačka, voluntaristička, intervencija i u jednom i u drugom slučaju pervertira same ekonomske zakonitosti.

U ovom pogledu vredi se teorijski »vratiti« praksi savremenog kapitalizma. Ona pokazuje objektivnu tendenciju prevladavanja »čistih« (klasičnih) tržišnih mehanizama i oblika delovanja ekonomskih zakonitosti dejstvom ekonomski zakonitog procesa ukрупnjavanja. Subjektivni nosilac tog procesa je, videli smo, kapital a njegova društvena konsekvencija je uvećanje monopola kapitala. Bitno pitanje socijalizma je da, polazeći od robne proizvodnje, promeni društvenog subjekta procesa ukрупnjavanja, razvijajući sistem udruženog rada.

Može se sada postaviti i pitanje da li se time narušava objektivnost ekonomskih zakonitosti, objektivnost veličine društveno-priznatog rada utrošenog za neki proizvod, tj. da li se time otvara proces masovnom voluntarizmu neposrednih proizvođača koji preti da bude gori od voluntarizma centralističke države. Uz ono što je već rečeno o objektivnosti ekonomskih zakonitosti, načelno negativan odgovor na ovo pitanje oslanja se i na uvid u stvarne okolnosti funkcionisanja ekonomija ovog istorijskog aktualiteta. Objektivnost (sa ili bez navodnih znakova) društveno-priznatog rada u savremenom kapitalizmu nije rezultat nesaznatog delovanja tržišta već stvarnih odnosa ekonomskih (i ne samo ekonomskih) moći, razvojnih ciljeva i strategija, vodećih, monopolskih, ekonomskih subjekata. Dakle, takozvani planski faktor dominira nad takozvanim objektivno-ekonomskim i u savremenom kapitalizmu. Sasvim je druga stvar što je taj »planski faktor« raspoređen na veliki broj moćnih nosilaca pa se čini delom »spontanosti« ekonomskih kretanja. Stvari izgleda stoje obrnuto pa je »spontanost«, po mnogo čemu, rezultanta različitih delovanja »planskih faktora«, sve neposrednijeg delovanja onog aspekta ekonomskih zakonitosti koji se odnose na »ciljeve zbog kojih se nešto dešava«.

Pitanje ekonomske objektivnosti nije u suprotstavljanju tržišta i plana, već u demokratizaciji svesnog delovanja u ekonomskoj osnovi društva, da bi ono počivalo na stvarnim interesima proizvođača i time se oslanjalo na ekonomske zakonitosti. U ovom smislu u uslovima ukрупnjavanja proizvodnje, jedina

»šansa« stvarne afirmacije ekonomskih zakonitosti je u samoupravnim oblicima njihovog usmeravanja.

Teškoće u teorijskom razumevanju »spoja« zakona vrednosti i svesnog delovanja, kad je reč o socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji izgleda da leže van granica ekonomske teorije, u filozofskim ograničenjima vulgarne podele na »biće« i »svest«, »bazu« i »nadgradnju«, »objekt« i »subjekt«. Ta, dijamatovska teorijsko-metodološka osnova, u ekonomskoj se teoriji izražava kao nemogućnost prekoračivanja apsolutne podele između ekonomskih zakonitosti i svesnog delovanja te se, često, temeljna pitanja razvoja društva interpretiraju krajnje jednostrano sa osloncem na jedan »pol« te podele ili se jednostavno ne može niti komunicirati, sa pogledima koji nastoje da izmaknu toj dijamatovskoj osnovi u ekonomiji.

Ostaje nam da podsetimo da je marksizam pre svega celovit (danas bi se reklo transdiscipliniran) pristup istraživanju društva.

V

Praksa razvoja jugoslovenskog društva pokazuje visoku žilavost etatizma, njegovu sposobnost da promenom oblika, jačanjem »decentralizovanog etatizma«, iznova potiskuje ekonomske zakonitosti i tržište.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, u ovom svetlu, jeste društveni projekt reafirmacije ekonomskih zakonitosti i samoupravljanja, te je stoga i ogroman značaj njegove dosledne realizacije.

JUGOSLOVENSKI PRIVREDNI SISTEM I EKONOMSKE ZAKONITOSTI

(TEORIJSKI SPOROVI I NESLAGANJA O NEKIM KLJUČNIM PITANJIMA
PRIVREDNOG SISTEMA I NJIHOV ODJEK NA PRIVREDNO-SISTEMSKA
REŠENJA)

UVOD

Privredni sistem Jugoslavije već po svojoj samoupravnoj ideološkoj i političkoj određenosti predstavlja originalnu soluciju i obrazac za socijalističke društveno-ekonomske (produkcione) odnose. Stavljanje u prvi plan ideološke i političke a ne društveno-ekonomske određenosti samoupravljanja ukazuje zapravo da samoupravljanje još uvek nema jedinstveno i opšte prihvaćeno teorijsko rešenje u pogledu najvažnijih momenata koji čine okosnicu proizvodnog odnosa. Ovaj momenat ima nepovoljne implikacije utoliko što mnoga ideološko-politička odredišta samoupravljanja, kao što su društvena svojina, raspodela prema radu, dohodak, slobodna razmena rada, upravljački suverenitet radnih kolektiva osnovnog organizacionog oblika društvene reprodukcije, ekonomske kompetencije društveno-političkih zajednica, robna privreda, zakon vrednosti i cene, bazični momenti povezivanja domaće privrede sa međunarodnim ekonomskim okruženjem itd., upravo zato što nemaju jedinstvenu teorijsku interpretaciju, postaju predmet proizvoljnog operativno-institucionalnog tretmana. Da ideološko-politička definisanost sistema po prednjim pitanjima u nas nikako nije dovoljna da bi sistem mogao uopšte da funkcioniše, a tim pre da bi mogao efikasno da sledi i ostvaruje ciljeve za koja se zalaže, pokazuje i momenat da sve teorijske interpretacije pomenutih pitanja pretenduju na to da su baš one na liniji ideološko-političkih opredeljenja te da druge njima suprotstavljene interpretacije predstavljaju odstupanja od tih opredeljenja. Ne manje se dešava da protagonisti operativno-institucionalnih zahvata u privrednom sistemu ovu interpretaciju tretiraju kao realizaciju bazičnih sistemskih opredeljenja. Isti se pak zahvati od strane različitih teorijskih struja u našoj ekonomskoj nauci podvrgavaju kritici upravo s argumentacijom da se u njima ne mogu prepoznati idejne osnove našeg privrednog sistema. Drugim rečima, privredni sistem je nedefinisan te kao takav predstavlja »poligon« raznovrsnih pristupa po fundamentalnim pitanjima od kojih sudbinski zavisi ne samo njegovo funkcionisanje već i opstanak. Upravo ta nedefinisanost sistema, koju smo u naslovu označili kao »teorijski sporovi i neslaganja«, biće predmet izlaganja u tekstu koji sledi. Pri tome se moramo prethodno opredeliti o kriterijima po kojima vrednujemo različite pristupe sistemu. Tu nam je očigledno najvažniji momenat uticaj privrednog sistema na privredni razvoj. To je važno utoliko što privredni sistem mora sebe potvrđivati i svoj opstanak zasnivati na rastu i strukturnim performansama pri-

1) Vidi šire: M. Nikolić — »Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma«, Separat časopisa »Marksizam u svetlu«, Beograd, 1983.

2) Aristotel: »Organon«, Kultura, Beograd, 1965. str. 338

3) V. Sutlić — »Praksa rada kao znanstvena povijest«, Kulturni radnik, Zagreb, 1974.

4) M. Nikolić, isto str. 109.

5) Deo privrede koji obuhvata korporacije (polovica privrede) J. K. Galbrajt smatra »planskim« sistemom. Vidi: J. K. Galbrajt — »Ekonomika i društveni ciljevi«, »Otokar Keršovani«, Rijeka, 1979. str. 50. Isti autor, takođe, primećuje... mi danas imamo situaciju da je ekonomski sistem pa ma kakvu ideološku etiketu nosio, znatnim dijelom planska privreda«. J. K. Galbrajt »Nova industrijska država«, Stvarnost, Zagreb 1970. str. 19. Ova, interesantna opažanja, J. K. Galbrajt, skućen pozitivističkim maniro, neće uspeti da pretoči u ozbiljniju kritičku analizu savremenog kapitalizma.

6) Više o ovome vidi Z. Papić »Samoupravno planiranje«, Partizanska knjiga Beograd, 1982.

vrede. U suprotnom on sebe osuđuje na postupno iščezavanje i ustupanje mesta drugim sistemima.

Napred smo pomenuli in extenso pitanja po kojima postoje kardinalna razmimoilaženja među našim ekonomistima. Ipak se ta pitanja svode ili se pak mogu da grupišu na samoupravljanje, robnu privredu i sistem proširene reprodukcije. I to je grupisanje utoliko uslovno što određeni stav prema samoupravljanju odnosno prema njegovim bitnim konstitutivnim elementima i kategorijama opredeljuje i odgovarajući stav prema robnoj privredi. Važi, razume se, i obrnuto. Teorijski pogledi na robnu privredu opredeljuju i teorijska viđenja samog samoupravljanja i proširene reprodukcije u njemu. Primera radi, pomenimo da se društvena svojina, raspodela prema radu, osnovna organizacija udruženog rada kao temeljne kategorije samoupravljanja bitno drugačije tretiraju kada se robna privreda posmatra u kontekstu opštih odredaba koje su joj svojstvene u različitim produkcionim odnosima (pa i nezavisno od njih) nego kada se ona posmatra u istorijskom diskontinuitetu te kada kao takva biva bitno obeležena produkcionim odnosom u okviru koga egzistira i funkcioniše. U drugom se slučaju robne privrede u različitim produkcionim odnosima ograđuju »kineskim zidom« i među njima se brišu sve ili barem najvažnije zajedničke odredbe. Zbog toga razlikovanje različitih pristupa samoupravljanju u daljem izlaganju pretpostavlja razlike u pristupima robnoj privredi.

Imajući u vidu ove napomene kompoziciju teksta koji sledi čine tri dela. U prvom od njih izlažemo različite pristupe samoupravljanju. U drugom iznosimo različite pristupe robnoj privredi i dohotku. Treći deo posvećujemo odjednima različitim stanovišta na privredno-sistemska rešenja odnosno u njemu želimo pokazati da su privredno-sistemska rešenja tokom 70-ih pa delimično i početkom 80-ih godina bila kompromis različitih (gotovo isključivih) teorijskih solucija.

Samoupravljanje ćemo posmatrati preko (a) društvene svojine, i (b) raspodele prema radu. Robnu privredu ćemo izlagati kroz (a) načelna pitanja o njenoj sličnosti i razlikama u odnosu na kapitalističku robnu privredu; (b) bazični oblik organizovanosti robne proizvodnje i (c) dohodak i zakon vrednosti. Razmatranja o proširenoj reprodukciji ograničavamo na (a) formiranje i (b) upotrebu (investiciono angažovanje) akumulacije.

Namera nam nije da široko izlažemo koncepcije već samo najvažnije momente po kojima se one razlikuju i koji su dovoljni za sagledavanje njihovih razvojnih implikacija.

I. RAZLIČITE INTERPRETACIJE SAMOUPRAVLJANJA

1.1. Prethodne napomene

Samoupravljanje kao društveni i produkcionni odnos prihvaćeno je od gotovo svih naših ekonomista kojima je politička ekonomija i šire od toga ekonomska teorija predmet profesionalne delatnosti i teorijskog izučavanja. Nije sporan njegov tretman kao društvenog stanja u kome neposredni proizvođači udruženi u odgovarajuće asocijacije upravljaju uslovima i rezultatima svoga rada. Kao takvo ono predstavlja svojvrstan društveni spoj upravljanja i rada to jest i ukidanje klasične podele rada na upravljački rad i rad koji se odnosi na stvaranje materijalnih dobara i usluga. S tog je stanovišta samoupravljanje negacija društvenih stanja koja mu istorijski sukcesivno prethode ili vremenski sa njim koegzistiraju i u kojima je upravljačka funkcija privilegija i životni sažrčaj vlasnika sredstava za proizvodnju, njihovih opunomoćenih činovnika

(tehnostrukture) i državne administracije.) Druge dve od tri navedene upravljačke strukture koje su inače ojačale i sve više jačaju u kapitalizmu svoju egzistenciju i funkcionisanje produžavaju i u socijalizmu. Otuda samoupravljanje nije samo klasna negacija podele rada na upravljački i uslovno rečeno proizvodni već i svaka negacija otuđivanja upravljanja od rada pa i onog otuđivanja koje određenim socijalnim snagama i u socijalizmu poverava vršenje upravljačke funkcije u ime i za račun samih radnika. Samoupravljanje je tako negacija i kapitalističkog i socijalističkog (revolucionarnog i onog koji to nije) elatizma; ono je istovremeno negacija i tehnostrukture koja upravlja proizvodnjom u ime i za račun privatnog kapitala, kao i one koja to čini u ime i za račun radnika.

Dovde postoji saglasnost. Uostalom, ta se saglasnost temelji i na opštoj prihvaćenosti Marksove vizije samoupravljanja u kojoj je upravljanje funkcija slobodno udruženog rada.

Međutim, samoupravljanje je »nakalemjeno« na neprimerenu mu materijalnu osnovu. Kao takvo i nije moglo »odmah« upravljačke funkcije da rasprostire na svu radničku klasu. Upravljanje razvojem, a to znači akumulacijom i investicijama, rezervisano je za »državne i partijske predstavnike« radničke klase. Tako je bilo do 1965. godine. I to je bilo i u ekonomskoj teoriji prihvaćeno kao »samoupravna« solucija koju diktira ekonomski još uvek veoma siromašna stvarnost. Potom nastaju velike debate. Javljaju se preuranjene ideje da svaka upravljačka centralizacija protivureći samoupravljanju već na tom nivou privredne razvijenosti. Tim se idejama pružaju otpori. Dobar deo (da ne kažem većina) ekonomista je smatrala da decentralizacija upravljanja mora teći postupno kako ne bi ugrožavala razvoj. Njihova upozorenja državni i partijski vrhovi ne prihvataju već naprotiv direktno rasturaju sve centralne punktove koncentracije društvenih sredstava za razvoj. I kao što svaka strategija i politika ima i svoje teorijske interpretatore i strategija razvoja samoupravljanja, koja je tokom 60-tih godina vladala svešću naših rukovodećih partijskih i društvenih struktura, nalazila je u redovima jednog broja ekonomista teorijsku podršku.

Decentralizacija izvršena sredinom 60-ih godina ubrzo je u samo središte ekonomskih zbivanja i kao glavnog aktera izbacila uski sloj stručnjaka u radnim kolektivima privrednih preduzeća — ni manje ni više od klasičnog galbrajtovskeg obrasca tehnostrukture. Samoupravna autonomija radnih kolektiva privrednih preduzeća prerasta u samoupravnu autonomiju njihovih upravljačkih struktura — centralnih radničkih saveta, upravnih odbora, inokosnih upravljačkih organa, kolegijuma, odnosno jednom reći u samoupravnu autonomiju tehnostrukture. Samoupravljanje se sudara sa neočekivanim teškoćama koje izrastaju iz njegovog jednostranog poistovećivanja sa upravljačkim suverenitetom pojedinačnih privrednih preduzeća. Na jednoj strani unutar preduzeća nastaje udaljavanje upravljanja od samih radnika, a na drugoj strani relacije među preduzećima »uređuje« tržište i, ove su izvan svačke kontrole radnih kolektiva preduzeća te kao takve poprimaju fantasmagorična svojstva koja su inače nezaobilazni atribut stihijnih i spontanih robnonovčanih tokova.

Izlaz iz situacije početkom 70-ih godina traži se u radikalnim promenama privrednog sistema. Napušta se organizaciona struktura privrede u osnovi koje se nalazi preduzeće i uspostavlja se organizaciona piramida u osnovi koje se nalazi osnovna organizacija udruženog rada. Formiranjem osnovnih organizacija udruženog rada trebalo je donošenje vitalnih ekonomskih odluka »spustiti« sa upravljačkih vrhova ranijih preduzeća na nivoe radnih kolektiva nove bazične organizacione forme i tako upravljanje što neposrednije pretvoriti u funkciju udruženih neposrednih proizvođača. Procesom udruživanja osnovnih organizacija u složene organizacione tvorevine sve do makro-ekonomskih razmera

trebalo je samoupravljanje pretvarati u integralan upravljački sistem i tako ga oslobađati od svih oblika partikularnosti.

Samoupravnim sporazumevanjem je valjalo postupno zamenjivati tržišne forme povezivanja osnovnih organizacija. Društveno dogovaranje je trebalo da postane oblik uključivanja u upravljački proces svih društvenih struktura kao što su asocijacije udruženog rada u privredi (i one u društvenim delatnostima), društveno-političke zajednice, društveno-političke organizacije, raznovrsna profesionalna i druga udruženja građana.

Promene su išle u pravcu oslobađanja samoupravljanja od državne regulative ali i njegovog oslobađanja od tržišnih formi uspostavljanja veza među organizacijama udruženog rada u privredi. Njima se u formi slobodne razmene rada pod samoupravnu kontrolu nastoji staviti i onaj deo viška rada koji služi za zajedničku potrošnju.

Ekonomski misao se aktivno i angažovano odnosila prema navedenim pitanjima bilo da pruža podršku bilo da osporava valjanost privredno-sistemskih promena nastalih sredinom 60-ih a zatim ponovo početkom i tokom 70-ih godina. U tome su se iskristalisale i različite teorijske solucije najvažnijih privredno-sistemskih pitanja koja se odnose na samoupravljanje i koja u tekstu koji sledi izlažemo.

1.2. Društvena svojina

1. Društvena svojina predstavlja esenciju samoupravnog proizvodnog odnosa i u suštini se sa njim poistovećuje. Otuda je njeno nastajanje i razvijanje dugoročan društveno-ekonomski proces u kojem se postupno udruženi neposredni proizvođači dovode u društveni položaj da upravljaju sredstvima za proizvodnju i proizvodnjom, te da raspolažu, bez društvenog posredništva, rezultatima svoga rada.

O društvenoj svojini su se među ekonomistima uglavnom oformila dva različita teorijska pristupa.

a. Prvi pristup društvenoj svojini polazi od nesvojstvenog karaktera sredstava za proizvodnju u uslovima socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa.²⁾ Sredstva za proizvodnju, po ovom teorijskom konceptu, u uslovima samoupravljanja nemaju titulara svojinskih prava pa se svojina nad njima ne može javljati kao osnov po kojem bilo ko u društvu njima upravlja. Sredstva za proizvodnju ne mogu biti ni osnov po kojem se stiče dohodak i ostvaruje učešće u njegovoj raspodeli i prisvajanju. Poslednji stav se dalje generalise u smislu definisanja odnosa među ljudima (produkcionih odnosa) kao odnosa zasnovanih isključivo na radu (a ne i na sredstvima, to jest na svojini nad njima).

Sredstva za proizvodnju imaju svoju vrednost čiji integritet moraju održavati udruženi proizvođači koji njima rade i koji su kao takvi jedini njihovi upravljači. Utoliko, sredstva za proizvodnju u formi amortizacije kao društveno utvrđene stavke prenose svoju vrednost na dobra kao robe koja su rezultat njihove proizvodne upotrebe. Ona, međutim, nisu društveni kapital u vrednosnom smislu te se kao takva i ne tretiraju kao faktor koji u »saradnji« sa živim radom doprinosi ostvarivanju i prisvajanju dohotka.

Ovaj pristup sredstvima za proizvodnju izrazito je naturalistički u smislu da ih tretira kao puka oruđa rada³⁾ koja kao takva povećavaju proizvodnost živog rada u fizičkom (tehnoškom) smislu i značenju ali ne i kao faktor po osnovu kog se može sticati ili prisvajati dohodak.

Negiranje svojinskog karaktera sredstava za proizvodnju istovremeno opredeljuje i specifične metode njihovog proširenog reprodukovanja. Ona se zapravo ne reprodukuju u formi društvenog kapitala te njihova vrednost ne stoji ni u kakvoj srazmeri sa obimom akumulacije kao vrednosnim izrazom njivo-

vog uvećavanja. Naprotiv, dohodak koji radni kolektivi ostvare svojim radom i društvenim sredstvima za proizvodnju i koji se po ovom konceptu društvene svojine tretira kao društveno priznanje za njihovu novostvorenu vrednost postaje svojom veličinom po uslovnom radniku jedina odrednica obima akumulacije i nezavisno od obima društvenih sredstava kojima radni kolektiv posluje. Odluke o akumulaciji donosi radni kolektiv bez objektivnog parametra koji bi akumulaciju dovodio u vezu sa društvenim sredstvima. Akumulacija, koja je pozitivno korelirana sa dohotkom po radniku, izostaje ako je ova veličina manja od određenog minimuma dohotka po radniku iz kojeg se zadovoljavaju raznovrsne društvene potrebe i lična potrošnja radnika.

U okviru ovog koncepta i kod jednog od njegovih protagonista predlaže se alternativna semantička solucija za izraz »društvena svojina«. To je izraz »samoupravno raspolaganje sredstvima za proizvodnju«. Smatra se, zapravo, da bi tim izrazom bila bolje izražena priroda i društveni status sredstava za proizvodnju.⁴⁾

Drugi pristup društvenoj svojini takođe polazi od njene identifikacije sa samoupravljanjem. U tom smislu ona je totalitet komunističkih produkcionih odnosa ili izraz čistih socijalističkih produkcionih odnosa koji sa samoupravljanjem predstavljaju u neku ruku, sinonime. Međutim, samoupravljanje je društveni odnos koji se i na jednoj strani, predstavlja kao vizija socijalizma uopšte i njegovog istorijski dugoročnog perspektivnog hoda ka komunizmu. S druge, pak strane, ono je i društveni odnos koji se manifestuje u tekućoj društveno-ekonomskoj stvarnosti te je kao takvo suočeno sa brojnim ograničenjima za potvrđivanje svoje suštine. Posmatranje samoupravljanja na jedan ili na drugi način određuje i okvire za tretman društvene svojine. Pri tome ekonomsku sadržinu svojine uopšte, pa sa njim tim i društvene svojine, čini prisvajanje rezultata rada, odnosno još određenije prisvajanje viška proizvoda. S tog stanovišta, razume se, društvena svojina u uslovima prisvajanja po principu prema potrebama zasnovana je na obilju društvenih sredstava za proizvodnju, na jednakosti individua i ekonomskih subjekata sa stanovišta njihovog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju, na nepostojanju države ali ni tržišnih oblika privređivanja, na ugrađenosti u ljudsku prirodu pravila ponašanja koja slede zajedništvo bez prinude, itd. Ovaj »nivo« društvene svojine nije ni po čemu sporan među marksistima; on se ne može logički, teorijski, idejno i politički osporavati ali ga nije moguće empirijski ni dokazivati. Predstavlja se kao »religija« za čiju valjanost nije relevantna ovozemaljska stvarnost. Ovaj tretman društvene svojine uveliko je blizak opisanom prvom pristupu, s tom razlikom što ga protagonisti tog pristupa preporučuju kao uputstvo za »organizovanje« i »ustrojstvo« društvenih odnosa već u današnjoj jugoslovenskoj stvarnosti. Taj »nivo« društvene svojine dalje ispuštamo iz razmatranja tako da ostaje onaj »prizemljiji« nivo društvene svojine i samoupravljanja to jest onaj oblik prisvajanja koji je moguće uz sva materijalna ograničenja sa kojima su privreda i društvo suočeni i koja se ne mogu prevazići nikakvim proizvoljno odabranim društvenim opredeljenjima. Dok se na prvom »nivou« ne postavljaju pitanja titulara svojinskih prava niti društvenih subjekata društvene svojine, na ovom drugom »nivou« to je pitanje od esencijalne važnosti.

Po ovom pristupu društvenoj svojini⁵⁾ subjekti svojinskih prava su nesumnjivo svi subjekti koji prisvajaju deo dohotka to jest učestvuju u raspodeli novostvorene vrednosti, a da svojim radom nisu njeni direktni stvaraoci. S tog stanovišta subjekti svojinskih prava su i proizvodne jedinice u mjeri u kojoj dohodak koji »prisvajaju« u primarnoj raspodeli prevazilazi obim njihove novostvorene vrednosti, te je kao takav uvek rezultat određenog isključivog monopola, odnosno prava pristupa određenim uslovima proizvodnje koje samo njima pripada.

Društveno-političke zajednice su subjekti svojinskih prava pa prema tome i prava svojine već po prirodi ekonomskih ovlašćenja koja imaju u privredi i društvu to jest već i po tome što u suštini definišu i uslove pod kojima privredni subjekti dolaze u »posed« i stiču prava korišćenja i upotrebe društvenih sredstava za proizvodnju.

Društveno-političke zajednice su istovremeno i kreatori odnosa prisvajanja i raspolaganja viškom rada kada se kao subjekti tog prisvajanja javljaju i društvene delatnosti.

U suštini ovaj pristup društvenoj svojini polazi od toga da postoji »... pluralitet subjekata koji se specificiraju kao nosioci svojinskih prava (država, društvo, radne organizacije, pojedinci itd.)...«⁶⁾

Po ovom pristupu društvenoj svojini predmet društvene svojine može se kvantitativno izraziti: »... ukupnošću prenesene vrednosti društvenog proizvoda i onog dela novostvorene vrednosti koji služi za proširenu reprodukciju sredstava u društvenoj svojini i za plaćanje cene upotrebe društvenih sredstava (kamate)...«⁷⁾

Kvalitativno posmatrana društvena svojina predstavlja osnovu ili suštinu samoupravnih produkcionih odnosa u kojima postoji (a) jednakost pristupa društvenim sredstvima svih društvenih subjekata i fizičkih lica, (b) pravo na učešće u raspodeli po osnovu rada koji se obavlja uz upotrebu društvenih sredstava i (c) pravo na upravljanje društvenim sredstvima.

Tri su fundamentalna principa ekonomskog bića društvene svojine i samoupravnog produkcionog odnosa. Po prvom od njih, nijedan pojedinačni ili grupni subjekt ne može imati monopol svojine nad društvenim sredstvima niti prisvajati deo rezultata rada uz posredništvo tog monopola. Po drugom principu, ljudski rad je fundamentalna pretpostavka na kojoj počiva ekonomska sadržina samoupravnog odnosa. Najzad, treći fundamentalni princip ekonomskog bića društvene svojine jeste prisvajanje po osnovu društvenih potreba to jest prisvajanje društvene dividende.

Zanemarujući teorijske nijanse te pojedinačne finese koje se nalaze u ovom pristupu društvenoj svojini kod pojedinih ekonomista, te izvesne razlike koje u okviru njega postoje između ekonomista i pravnika, ipak je najvažniji momenat na kome se on zasniva, obaveza radnih kolektiva kojima su poverena na upotrebu društvena sredstva za proizvodnju pa i drugi uslovi proizvodnje (prirodni izvori, na primer) da obezbeđuju uslove za stalno uvećavanje proizvodnje, da garantuju proširenje reprodukcije kao pošti izraz ukupnog ekonomskog i društvenog napredovanja. Privredni subjekti bi u tom slučaju bili obavezni da deo »prisvojenog« dohotka usmeravaju u proširenu reprodukciju to jest da ga izuzimaju iz tekuće neproizvodne potrošnje. Taj deo dohotka mora biti u nekoj društveno dogovorenoj srazmeri sa obimom korišćenih društvenih sredstava za proizvodnju i kao takav se kvalifikuje kao cena upotrebne vrednosti tih sredstava odnosno kamata na društvena sredstva. Višestruke su funkcije tog parametra ali tri od njih koje imaju polit-ekonomsko i privredno — sistemsko značenje posebno ističemo. Prvo, na taj način sprečava se prelićavanje u ličnu potrošnju jednog dela dohotka koji radni kolektiv u primarnoj raspodeli prisvaja upravo zbog toga što je produktivnost njegovog rada uslovljena ne samo njegovim zalaganjem već i obimom i delotvornošću društvenih sredstava kojima se koristi. Time se već unutar radnog kolektiva njemu za lične dohotke (kao vrednosni pandan lične potrošnje) ostavlja onaj deo dohotka koji se približno može označiti kao rezultat njegovog zalaganja. Drugo, ovaj instrument reguliše relacije u ličnim dohocima različitih radnih kolektiva odnosno relacije radnih kolektiva organizacija koje pripadaju različitim grupacijama, granama i oblastima privrede. Te relacije se približavaju odnosima u kojima se nalaze njihovi »radni« učinci odnosno iz njih se približno isklju-

čuju »doprinosi sredstava« ostvarenom dohotku budući da ti doprinosi bivaju usmereni u akumulaciju. Najzad, treće, time se formiraju finansijski (i materijalni, razume se) izvori proširene reprodukcije društvenih sredstava za proizvodnju. Budući da su sredstva za proizvodnju ograničena te pravo rada njima ne mogu ostvariti (i ne u istoj meri) svi pojedinačni i grupni subjekti, to je praktično u najmanju ruku obaveznost akumuliranja dug zaposlenih radnika prema onima koji su nezaposleni i za koje oni moraju otvarati nova radna mesta akumuliranjem dela dohotka i njegovim investicionim angažovanjem.

Ovaj pristup društvenoj svojini ima, dakle, podjednako važna uporišta u razvijanju društvenih odnosa zasnovanih na raspodeli prema radu (i samoupravljanju) i u podsticanju razvoja materijalne osnove društva — njegovih sredstava za proizvodnju.

1.3. Raspodela prema radu

1. Nije sporno da socijalistički društveni odnosi moraju prvenstveno da se potvrđuju u raspodeli prema radu to jest prisvajanju društvenog proizvoda od pojedinih zaposlenih članova društva analogno njihovom doprinosu stvaranju društvenog proizvoda. To socijalističko načelo je izraz pravednosti i čini osnovu vrednosnog sistema socijalizma uopšte. I pre nego što je socijalizam izrastao u ideologiju radničke klase ono je bilo poznato kao njegova daleka vizija. Branko Horvat u svome monumentalnom delu »Politička ekonomija socijalizma« nas obaveštava da je frazu raspodele prema radu prvi upotrebio učenik Sen Simona Bazard koji je još 1830. godine pisao da je društvo bez eksploatacije ono u kojem će svi pojedinci biti rangirani prema sposobnostima a nagrađeni prema svojem radu.⁸⁾ Tezu je kasnije preuzeo Prudon a od njega Marks. To načelo nije, međutim, samo etičko. Ono zapravo izražava i oskudnost dobara za zadovoljavanje ljudskih potreba i neophodnost da raspodela bude stimulativna to jest da podstiče članove društva na što veću proizvodnju putem što produktivnijeg rada.

Marks je smatrao da socijalističko društvo neće biti zasnovano na robnoj proizvodnji. Prema tome, raspodela prema radu po njemu treba da znači raspodelu prema stvarnom trajanju rada pri prosečnoj intenzivnosti rada i umešnosti (sposobnosti) proizvođača (radnika). Iza proseka umešnosti i sposobnosti proizvođača kriju se velike razlike među pojedincima. Na tim se razlikama moraju zasnivati razlike u prisvajanju dela proizvoda. To znači da rad istog trajanja može da ima za rezultat različitu količinu proizvedenih dobara što se mora odraziti na različite količine dobara za ličnu potrošnju koje prisvajaju različiti proizvođači i kada je dužina njihovog radnog vremena ista. Raspodela prema radu je prema tome buržoasko načelo. Ona podrazumeva nejednakost ljudi zasnovanu na nejednakosti njihovih sposobnosti odnosno nejednakosti njihovih radnih učinaka u istoj vremenskoj jedinici trajanja rada.⁹⁾

2. Socijalistička proizvodnja je, međutim, robna. U činjenici da tržište vrši valorizaciju rezultata rada već je po sebi sadržana mogućnost da raspodela fonda dobara namenjenih ličnoj potrošnji ne bude zasnovana na radu. Bitan je atribut tržišta da vrši preraspodelu novostvorene vrednosti na različite robne proizvođače. Nešto više o karakteru te preraspodele biće u narednom delu ovog rukopisa. Ovde samo ističemo da se ta preraspodela jednim delom zasniva i na nesrazmernom rasporedu društvenih sredstava za proizvodnju među mnogobrojnim robnim proizvođačima. Jasno je zapravo da opšta oskudnost (limitiranost) proizvedenih dobara proizilazi iz oskudnosti sredstava za proizvodnju posredstvom čije upotrebe se obavlja proizvodni proces i koja kao takva nisu podjednako raspoređena na sve robne proizvođače. Sredstva za proizvodnju tako postaju faktor različite produktivnosti rada različitih proizvođača. Produktivnost rada prema tome postaje glavna odrednica prisvajanja

dohotka na tržištu. Ona, međutim, stoji u obrnutoj srazmeri sa vrednošću proizvoda. Otuda sredstva postaju činilac prisvajanja dohotka na tržištu od strane robnih proizvođača, ali ne i činilac stvaranja nove vrednosti. Raspodela na tržištu, dakle, nije raspodela prema radu. Kako se prema ovom pitanju opredeljuje naša ekonomska teorija, analogno ovakvom grupisanju stavova o društvenoj svojini imamo i polarizaciju pogleda po pitanju raspodele prema radu.

Prema zastupnicima koncepta nesvojinskog karaktera društvenih sredstava za proizvodnju dohodak koji robnim proizvođači stižu realizacijom roba i usluga na tržištu društveno je priznanje njihovog rada uloženog u proizvodnju realizovanih roba. Na taj način tržište je »objektivan« arbitar za vrednovanje njihovog rada. Društvena sredstva za proizvodnju nemaju sopstvenog doprinosa u ostvarivanju dohotka. Slično tome ni drugi uslovi pod kojima se dohodak stiže nisu relevantni za njegovu veličinu. Prema ovome konceptu raspodele prema radu lični dohodak koji prisvajaju pojedinci određuje se u radnom kolektivu prema merilima koje ustanovljava sam radni kolektiv. Pri tome je važno da u radnim kolektivima u kojima je dohodak po radniku veći od proseka za celu privredu određenog regiona (republike ili pokrajine) i lični dohodak po radniku može i treba da bude veći od analognog republičkog ili pokrajinskog proseka pod uslovom da je i učešće akumulacije u dohotku veće od proseka. Sledi iz toga da se akumulacija ne određuje u srazmeri sa društvenim sredstvima čijom je upotrebom i ostvaren dohodak. Jednostavno dohodak po radniku je već sam po sebi izraz raspodele prema radu ostvarene na tržištu. Dalja namenska raspodela na akumulaciju i lične dohotke jednostavno mora biti funkcija dohotka po radniku a raspodela fonda ličnih dohodaka na pojedince određena je »unutrašnjim« kriterijumima svakog radnog kolektiva ponaosob.

U logici ovog pristupa nalazi se već pomenuto uverenje da je dohodak neposredan izraz i tržišna potvrda i priznanje živog ljudskog rada. Kao takav je homogena veličina u dvostrukom smislu reči: (a) sa stanovišta proizvodnje — stvara ga samo živi rad i (b) sa stanovišta raspodele — deli ga radni kolektiv po svojim preferencama uz dogovorene društvene kriterije. Pri tome nijedna stavka raspodele (ni akumulacija ni potrošnja) nije objektivno uslovljena niti egzaktno u ex ante data već isključivo zavisi od (a) veličine dohotka po radniku; (b) dogovorenih pravila i kriterija ponašanja (dohodak po radniku) i (c) preferenci radnih kolektiva.

Po ovom pristupu raspodeli prema radu svako ex ante utvrđivanje mogućeg ličnog dohotka za određeni rad kao odgovarajući trošak proizvodnje i kao mera reprodukcije radne snage znači najamno degradiranje radnika. Isto tako svako ex ante utvrđivanje akumulacije u srazmeri sa društvenim sredstvima čijom je upotrebom ostvaren dohodak znači degradaciju društvenog statusa ovih sredstava na nivo kapitala. Time im se priznaje ravnopravnost sa živim radom u stvaranju novostvorene vrednosti i sticanju dohotka što je suprotno teoriji radne vrednosti.¹⁶⁾

Koncept ima veoma ozbiljne implikacije kako po prirodu društvenih odnosa tako i po razvoj proizvodnih snaga.

On u suštini »propagira« razlike u nagrađivanju pojedinaca koje se ne mogu ni na koji način dovesti u vezu sa razlikama u količini i kakvoći njihovog rada. Već smo napred naveli Marksovu napomenu da je raspodela prema radu i u svojoj najboljoj varijanti buržoasko pravo. Ovaj koncept, međutim, ide znatno dalje od toga pa »priznaje« razlike koje ni u jednoj varijanti ni buržoasko društvo ne smatra prihvatljivim. Šire od toga, u ovom se konceptu društvena svojina uveliko, ali indirektno, priznaje kao osnova privatnog prisvajanja dohotka od strane pojedinaca u obliku ličnih dohodaka. To, razume se, baca ozbiljnu tamnu senku na samoupravljanje uopšte.

S druge strane društvena sredstva se veličinom svoje vrednosti ne nameću kao »učesnik« u raspodeli dohotka ili određenije isključuju se iz te raspodele pa akumulacija biva izložena »agresiji« potrošačkih iskušenja. Time se izlaže riziku prošireno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju odnosno privredni razvoj uopšte.

Ovaj koncept raspodele prema radu imao je veoma veliki uticaj na institucionalna rešenja u domenu raspodele. Taj uticaj je i danas snažan.

Drugi pristup raspodeli prema radu je nastavak i sastavni deo napred već izloženog koncepta društvene svojine kao društvenog kapitala. U njemu se precizno razdvaja novostvorena vrednost koja je rezultat samo živog ljudskog rada i njegov vrednosni izraz od dohotka koji se stiže po različitim osnovama. Društveni kapital i prirodni faktori mogu biti i po pravilu jesu faktori produktivnosti živog ljudskog rada. Već su kao takvi osnov za prisvajanje više dohotka na tržištu nego što robe koje se realizuju (prodaju) sadrže novostvorene vrednosti. To razume se doprinosi da radni kolektivi koji su opremljeni sa više društvenog kapitala (po radniku) prisvajaju više dohotka nego što novostvorene vrednosti stvaraju. U dohotku koji se na tržištu prisvaja sadržane su i druge vrste uslovno rečeno rente. Drugim rečima dohodak stečen na tržištu znatnim delom nije radno zasnovan niti je primarna raspodela na tržištu raspodela prema radu. Raspodela prema radu pretpostavlja da se dohodak »očisti« od delova koji nisu rezultat rada i zalaganja radnog kolektiva, njegovog proizvodnog i preduzetničkog (upravljačkog) angažovanja. Sa stanovišta društvenih sredstava to znači da se unapred jedan deo dohotka mora njima pripisati u obliku društvene akumulacije. Dva razloga ovo diktiraju. Prvi je, da se omogući raspodela prema radu kao autentičan izraz samoupravnih društvenih odnosa. Drugi je, da se garantuje proširena reprodukcija društvenih sredstava za proizvodnju i da se na toj osnovi potvrđuje autentično biće njihovog društvenog karaktera.

Razume se, ovaj koncept raspodele prema radu neodvojiv je od njemu analognog i napred izloženog koncepta društvene svojine. On istovremeno pretpostavlja slobodu radnih kolektiva da dohodak koji je prethodno očišćen od raznih oblika rente radni kolektivi dele na pojedinačne lične dohotke slično svojim merilima. Koncept, dakle, nije orijentisan na ujednačavanje ličnih dohodaka po radniku, jer bi to protivrećilo raspodeli prema radu, već na institucionalno ujednačavanje akumulacije po sredstvima. Razume se do ujednačavanja ličnih dohodaka po radniku među različitim kolektivima može doći kao rezultat spontanog »seljenja« radnika iz grane u granu u potrazi za radnim mestima na kojima će svoje radne sposobnosti moći da potvrde u najvećem ličnom dohotku.

Akumulacija koja bi se utvrđivala u srazmeri sa društvenim sredstvima stajala bi na raspolaganju radnim kolektivima i oni bi je (a) ili sami neposredno investiciono angažovali; (b) ili je udruživali sa drugim radnim kolektivima za zajedničke investicione poduhvate ili bi je (c) konačno upućivali na tržište kapitala to jest ustupali je finansijskim posrednicima (bankama i — ili drugim finansijskim institucijama) koji bi je dalje u kreditnoj formi prosledili do investicione upotrebe.

Akumulacija u srazmeri sa sredstvima bi bila, po ovom konceptu, utvrđena u pogodnoj institucionalnoj formi (društvenim dogovorom), ali bi u svakom slučaju morala da predstavlja razvojni parametar od strateškog značaja.

Takvim tretmanom akumulacije ukinulo bi se i postojeće dvojstvo u sistemu u pogledu proste reprodukcije na jednoj i proširene reprodukcije na drugoj strani. Naime, amortizacija je u privrednom sistemu svojim najvećim delom (minimalne stope amortizacije) društveno određena veličina. Time se, koliko — toliko, objektivizira dohodak unutar vrednosne strukture ukupnog

prihoda organizacija udruženog rada. Ex ante utvrđivanje akumulacije u srazmjeri sa društvenim sredstvima bi bio krupan korak ka objektiviziranju ličnih dohodaka i približavanju načelu raspodele prema radu.

2. ROBNA PRIVREDA

2.1. Načelne sličnosti i razlike socijalističke u odnosu na kapitalističku robnu privredu

1. Već po osnovnim pitanjima robne privrede u socijalizmu u našoj literaturi postoje razlike odnosno različita stanovišta koja se međusobno isključuju.

Tim povodom najpre podsećamo da od Marksa potiče stanovište da o robnoj privredi u određenom društvenom sistemu, o njenoj differentia specifica ništa ne znamo ukoliko nam nije poznat obrazac društvenih odnosa u kojima ona postoji i koji ostavljaju bitne tragove na zakonitosti njenog funkcionisanja.¹²⁾ Ovo je stanovište jedna »škola« u jugoslovenskoj ekonomskoj misli do te mere generalisala i apsolutizovala da je »izbrisala« svaku i formalnu i suštinsku sličnost samoupravne sa kapitalističkom robnom privredom.

Ipak, robna privreda kao razvijeni sistem proizvodnje sa tržištem kao glavnim vezujućim činiocem robnih proizvođača postoji tek u kapitalizmu. U svim ranijim društvenim načinima proizvodnje robna privreda je sporadičan društveni oblik povezivanja robnih proizvođača. Robni proizvođači stupaju u međusobne odnose prije nastanka kapitalizma tek putem razmene marginalnih viškova svojih proizvoda koji preteču obim njihove potrošnje. U kapitalizmu oni od realizacije svojih roba sudbinski zavise jer tek neku minimalnu marginu sopstvene proizvodnje zadržavaju za sebe a njenu glavninu prodaju na tržištu. Otuda robna proizvodnja kao razvijeni sistem postoji tek u kapitalizmu. Ona međutim kao takva, to jeste kao razvijeni i sveobuhvatan sistem postoji i u socijalizmu. U najmanju ruku i u socijalizmu se sva proizvodnja namjenjuje drugim proizvođačima ili potrošačima bez obzira na način kojim se razmena ili pak distribucija obavlja. To zapravo govori da Marks i nije imao mogućnosti da meritorno konfrontira dva tipa robne proizvodnje. Pošto se robna proizvodnja nije nikako uklapala u njegov ideološki koncept socijalizma (kao prelaznog perioda ka komunizmu) to mu se njena socijalistička negacija nametnula kao najjednostavnije rešenje.

Praksa je, međutim, pokazala da je robna privreda »prirodno« biće socijalizma kada se ovaj organizovanom političkom akcijom i pokretom (revolucijom) nametne ekonomskoj stvarnosti koja nikako nije i ne može biti dovoljna za njegovo »prirodno« ispoljavanje i potvrđivanje. Otuda ne samo što je »raspodela prema radu« buržoasko pravo koje socijalizam nasleđuje od kapitalizma već se i čitav niz drugih odnosa koje je Marks ustanovio kao bitne odredbe kapitalističke robne proizvodnje pojavljuju, suprotno njegovim predviđanjima i očekivanjima, kao socijalistička realnost. Ekonomisti su pozvani da na tu realnost primene Marksov metod analize to jest ne da iz glave izmišljaju nove odnose već da pomoću glave analiziraju postojeće odnose, razume se u njihovom razvojnom toku kako je to i Marks činio.

Prednje napomene već kazuju da postoje dva pravca, dva metodološka postupka, dva kategorijalna aparata odnosno jednom rečju dve »filozofije« samoupravne robne privrede.

Prema prvoj »filozofiji« samoupravni društveni odnosi ograđuju robnu privredu od njenog kapitalističkog obrasca po svim pitanjima po kojima se uopšte robna privreda prepoznaje kao način i sistem proizvodnje. Jedina »sličnost« dva tipa robne privrede (kapitalističke i samoupravne) sastoji se u tome

da se i u jednoj i u drugoj proizvode robe koje su predmet razmene, da se razmena obavlja po cenama, te da su subjekti razmene robni proizvođači. Po svim drugim pitanjima kao što su: organizacioni oblik robnog proizvođača, motiv njegove poslovne aktivnosti, oblik delovanja zakona vrednosti, način formiranja akumulacije i njen tretman prilikom investicija i mnogim drugim ovaj pogled na samoupravnu robnu privredu podiže »kineski zid« između nje i kapitalističke robne privrede.¹³⁾

Drugi pristup (ili »filozofija«) samoupravne robne privrede polazi naprotiv od toga da takve kategorije kao što su preduzeće (organizacioni oblik robnog proizvođača), dobit (motiv poslovne aktivnosti robnog proizvođača), cena proizvodnje (oblik delovanja zakona vrednosti), kamata na sredstva (instrument formiranja i alokacije akumulacije) i drugi nisu samo izraz kapitalističkog odnosa proizvodnje već imaju univerzalnije značenje — prisutni su u svakom sistemu razvijene robne privrede pa samim tim i u samoupravnoj robnoj privredi.¹⁴⁾

2.2. Bazični oblik organizovanosti robne privrede

Već je iz prethodnog teksta jasno da prema prvom konceptu preduzeće ne može biti organizaciona jedinka samoupravne robne privrede već da to mora biti osnovna organizacija udruženog rada. Zašto? Navodi se više razloga.

Prvo, preduzeće je kapitalski oblik organizacije. Ono je, zapravo, organizaciona forma u kojoj sredstva za proizvodnju i izdaci za proizvodno angažovanje radnika jesu kapital u rukama privatnog vlasnika, preduzetnika ili države. Samoupravljanje znači nesvojinski karakter i sredstava za proizvodnju i izdataka za radnu snagu. Ta sredstva i izdaci su jedinstveno u društvenoj svojini te do njih radnici dolaze bez privatno-vlasničkog, preduzetničkog i — ili državovlasničkog posredništva.

Otuda je osnovna organizacija udruženog rada društvena forma neposrednog spajanja rada i sredstava za proizvodnju u društvenom vlasništvu.

Drugo, već po definiciji preduzećem upravljaju vlasnici kapitala, država, preduzetnici i —ili tehnostuktura. Radnici su u njemu puki nosioci i vlasnici radne sposobnosti koju u proizvodnom procesu stavljaju u službu pukog izvršavanja zadataka koje postavlja upravljačka struktura. U osnovnoj organizaciji, naprotiv, radnici su upravljačka struktura — nosioci upravljačke i proizvodne funkcije. Upravljanje u osnovnoj organizaciji od strane radnika može biti neposredno (u kojem učestvuju direktno svi radnici) ili posredno (u kojem radnici deo svojih upravljačkih kompetencija prenose na svoje izabrane predstavnike u radničkom savetu). Osnovna organizacija kao bazični oblik proizvodnje i upravljačke organizovanosti radnika treba da upravljanje učini što neposrednijim i da suzbija koliko je to moguće oblike posrednog upravljanja radnika.

Treće, preduzeće je po pravilu složeni proizvodni proces, retko, raznorodnih, uzajamno nepovezanih delova. dno konglomerat te nastoji da se prilagođava tržištu smanjivanjem (odnosno povećavanjem) proizvodnje veliki rizik od gubitaka (odnosno koji su u datom r rni). Osnovna organizacija, naprotiv, je čelijska, određena jedinstvom i homogenošću proizvodnog i proizvodni program konačno svodi na jedan proizvod može poteci iz jednog proizvodnog procesa. Iz ovoga sl fleksibilno ponaša kao samostalna polimerna proizvod godava tržištu, da menja zavisno od stanja na tržiš nomiju i konfiguraciju proizvodnje i proizvodnih čin

44
ni samo
upravljački
daje
nje stvar
tržišna
nežno
neno
tržišna
rada.
Ja, nji-
vom rea-
voj varijanti
materijalnih
po unapred do-

prihoda organizacija udruženog rada. Ex ante utvrđivanje akumulacije u srazmeri sa društvenim sredstvima bi bio krupan korak ka objektiviziranju ličnih dohodaka i približavanju načelu raspodele prema radu.

2. ROBNA PRIVREDA

2.1. Načelne sličnosti i razlike socijalističke u odnosu na kapitalističku robnu privredu

1. Već po osnovnim pitanjima robne privrede u socijalizmu u našoj literaturi postoje razlike odnosno različita stanovišta koja se međusobno isključuju.

Tim povodom najpre podsećamo da od Marksa potiče stanovište da o robnoj privredi u određenom društvenom sistemu, o njenoj differentia specifica ništa ne znamo ukoliko nam nije poznat obrazac društvenih odnosa u kojima ona postoji i koji ostavljaju bitne tragove na zakonitosti njenog funkcionisanja.¹²⁾ Ovo je stanovište jedna »škola« u jugoslovenskoj ekonomskoj misli do te mere generalisala i apsolutizovala da je »izbrisala« svaku i formalnu i suštinsku sličnost samoupravne sa kapitalističkom robnom privredom.

Ipak, robna privreda kao razvijeni sistem proizvodnje sa tržištem kao glavnim vezujućim činiocem robnih proizvođača postoji tek u kapitalizmu. U svim ranijim društvenim načinima proizvodnje robna privreda je sporadičan društveni oblik povezivanja robnih proizvođača. Robni proizvođači stupaju u međusobne odnose prije nastanka kapitalizma tek putem razmene marginalnih viškova svojih proizvoda koji preteču obim njihove potrošnje. U kapitalizmu oni od realizacije svojih roba sudbinski zavise jer tek neku minimalnu marginu sopstvene proizvodnje zadržavaju za sebe a njenu glavnu prodaju na tržištu. Otuda robna proizvodnja kao razvijeni sistem postoji tek u kapitalizmu. Ona međutim kao takva, to jeste kao razvijeni i sveobuhvatan sistem postoji i u socijalizmu. U najmanju ruku i u socijalizmu se sva proizvodnja namenjue drugim proizvođačima ili potrošačima bez obzira na način kojim se razmena ili pak distribucija obavlja. To zapravo govori da Marks i nije imao mogućnosti da meritorno konfrontira dva tipa robne proizvodnje. Pošto se robna proizvodnja nije nikako uklapala u njegov ideološki koncept socijalizma (kao prelaznog perioda ka komunizmu) to mu se njena socijalistička negacija nametnula kao najjednostavnije rešenje.

Praksa je, međutim, pokazala da je robna privreda »prirodno« biće socijalizma kada se ovaj organizovanom političkom akcijom i pokretom (revolucijom) nametne ekonomskoj stvarnosti koja nikako nije i ne može biti dovoljna za njegovo »prirodno« ispoljavanje i potvrđivanje. Otuda ne samo što je »raspodela prema radu« buržoasko pravo koje socijalizam nasleđuje od kapitalizma već se i čitav niz drugih odnosa koje je Marks ustanovio kao bitne odredbe kapitalističke robne proizvodnje pojavljuju, suprotno njegovim predviđanjima i očekivanjima, kao socijalistička realnost. Ekonomisti su pozvani da na tu realnost primene Marksov metod analize to jest ne da iz glave izmišljaju nove odnose već da pomoću glave analiziraju postojeće odnose, razume se u njihovom razvojnom toku kako je to i Marks činio.

Prednje napomene već kazuju da postoje dva pravca, dva metodološka postupka, dva kategorijalna aparata odnosno jednom rečju dve »filozofije« samoupravne robne privrede.

Prema prvoj »filozofiji« samoupravni društveni odnosi ograđuju robnu privredu od njenog kapitalističkog obrasca po svim pitanjima po kojima se uopšte robna privreda prepoznaje kao način i sistem proizvodnje. Jedina »sličnost« dva tipa robne privrede (kapitalističke i samoupravne) sastoji se u tome

da se i u jednoj i u drugoj proizvode robe koje su predmet razmene, da se razmena obavlja po cenama, te da su subjekti razmene robni proizvođači. Po svim drugim pitanjima kao što su: organizacioni oblik robnog proizvođača, motiv njegove poslovne aktivnosti, oblik delovanja zakona vrednosti, način formiranja akumulacije i njen tretman prilikom investicija i mnogim drugim ovaj pogled na samoupravnu robnu privredu podiže »kineski zid« između nje i kapitalističke robne privrede.¹³⁾

Drugi pristup (ili »filozofija«) samoupravne robne privrede polazi naprotiv od toga da takve kategorije kao što su preduzeće (organizacioni oblik robnog proizvođača), dobit (motiv poslovne aktivnosti robnog proizvođača), cena proizvodnje (oblik delovanja zakona vrednosti), kamata na sredstva (instrument formiranja i alokacije akumulacije) i drugi nisu samo izraz kapitalističkih odnosa proizvodnje već imaju univerzalnije značenje — prisutni su u svakom sistemu razvijene robne privrede pa samim tim i u samoupravnoj robnoj privredi.¹⁴⁾

2.2. Bazični oblik organizovanosti robne privrede

Već je iz prethodnog teksta jasno da prema prvom konceptu preduzeće ne može biti organizaciona jedinka samoupravne robne privrede već da to mora biti osnovna organizacija udruženog rada. Zašto? Navodi se više razloga.

Prvo, preduzeće je kapitalski oblik organizacije. Ono je, zapravo, organizaciona forma u kojoj sredstva za proizvodnju i izdaci za proizvodno angažovanje radnika jesu kapital u rukama privatnog vlasnika, preduzetnika ili države. Samoupravljanje znači nesvojinski karakter i sredstava za proizvodnju i izdataka za radnu snagu. Ta sredstva i izdaci su jedinstveno u društvenoj svojini te do njih radnici dolaze bez privatno-vlasničkog, preduzetničkog i — ili državno-vlasničkog posredništva.

Otuda je osnovna organizacija udruženog rada društvena forma neposrednog spajanja rada i sredstava za proizvodnju u društvenom vlasništvu.

Drugo, već po definiciji preduzećem upravljaju vlasnici kapitala, država, preduzetnici i —ili tehnostuktura. Radnici su u njemu puki nosioci i vlasnici radne sposobnosti koju u proizvodnom procesu stavljaju u službu pukog izvršavanja zadataka koje postavlja upravljačka struktura. U osnovnoj organizaciji, naprotiv, radnici su upravljačka struktura — nosioci upravljačke i proizvodne funkcije. Upravljanje u osnovnoj organizaciji od strane radnika može biti neposredno (u kojem učestvuju direktno svi radnici) ili posredno (u kojem radnici deo svojih upravljačkih kompetencija prenose na svoje izabrane predstavnike u radničkom savetu). Osnovna organizacija kao bazični oblik proizvodnje i upravljačke organizovanosti radnika treba da upravljanje učini što neposrednijim i da suzbija koliko je to moguće oblike posrednog upravljanja radnika.

Treće, preduzeće je po pravilu složeni proizvodni oblik sastavljen od, neretko, raznorodnih, uzajamno nepovezanih delova. Ono je kao takvo proizvodni konglomerat te nastoji da se prilagođava tržišnim prilikama povremenim smanjivanjem (odnosno povećavanjem) proizvodnje onih roba kod kojih mu je veliki rizik od gubitaka (odnosno koji su u datom momentu veoma konjunkturalni). Osnovna organizacija, naprotiv, je čelija koja je u proizvodnom smislu određena jedinstvom i homogenošću proizvodnog i radnog procesa. Njen se proizvodni program konačno svodi na jedan proizvod ili na onoliko koliko ih može poteci iz jednog proizvodnog procesa. Iz ovoga sledi da preduzeće može da se fleksibilno ponaša kao samostalna polimerna proizvodna jedinka, da se prilagođava tržištu, da menja zavisno od stanja na tržištu svoju proizvodnu fizionomiju i konfiguraciju proizvodnje i proizvodnih činilaca. Osnovna organizaci-

ja, naprotiv, to može da čini samo u zajedništvu sa drugim osnovnim organizacijama a nikako sama.

Četvrto, preduzeće je robni proizvođač te na tržištu potvrđuje i smisao svoga postojanja i mogućnost svoga opstanka. Ono kao takvo nije »opterećeno« potrebom da uvažava šire društvene interese, da ima obzira prema društvenom i prirodnom okruženju, da u svoje ponašanje uključuje šire socijalne kriterije (povećanje zaposlenosti radi smanjivanja broja nezaposlenih, solidarnost, da utiče na školstvo, zdravstvo u smislu određivanja njihovih aktivnosti i sl.). Profitna motivacija je vrhovni voditelj celokupne njegove aktivnosti. Osnovna organizacija je naprotiv društveni subjekat u najširem smislu i značenju. Ona je robni proizvođač ali i subjekt višestrukog udruživanja sa drugim osnovnim organizacijama proizvodnog i privrednog ali i neproizvodnog i neprivrednog karaktera. Ona kao takva tek udružena u šire komplekse ispoljava svoje društveno naspram svog robnog bića. Pri tome ona je protivrečna u meri u kojoj u sobi sažima robne attribute sa atributima neposredne društvenosti.

Drugi koncept bazičnog organizacionog oblika proizvodnje preduzeće tretira kao društvenu jedinku u kojoj se »proizvodi« vrednost to jest roba. Ono je kao takvo izdanak robne privrede. Svoje društvene attribute izvodi iz prirode društvenih odnosa unutar kojih postoji i funkcioniše robna privreda. Otuda ravnopravno postoje kapitalističko, državno — socijalističko (ali i državno — kapitalističko) te socijalističko samoupravno preduzeće. Iz ovoga sledi da je u našim uslovima, u kojima društveni odnos teži da bude samoupravni, preduzeće »društveni udruženi proizvođač« koji svesno uređuje svoje ekonomske i socijalne odnose u saglasnosti sa zakonima ekonomije, planiranja i opšte politike društva. Na opštim osnovama tehnologije.¹⁵⁾

I osnovna organizacija je preduzeće ali tek u užem smislu. U svom se punom ispoljavanju preduzeće potvrđuje kao asocijacija osnovnih organizacija. I ova asocijacija je u mogućnosti da ekonomsku misiju zbog koje postoji preduzeće — ekonomija društvenog rada u proizvodnji i prometu vrednosti — ostvaruje na potpuniji način.

Ekonomija društvenog rada se u ovom ranom (samoupravnom) socijalizmu može i mora ostvarivati tek posredstvom zakona vrednosti.

Na tlu robne proizvodnje ekonomija društvenog rada koja se ostvaruje preko zakona vrednosti konačno se potvrđuje u proizvodnji, prometu i prisvajanju viška vrednosti. Da bi preduzeće bilo socijalističko i samoupravno ono mora biti u posedu viška vrednosti koji stvara i prisvaja. Po tome se ono razlikuje od državno-socijalističkog preduzeća kojem se višak vrednosti oduzima i budžetski centralizuje. Proizvodnja, promet i prisvajanje viška vrednosti u samoupravnom socijalističkom preduzeću protivrečan je društveni proces. Najpre, preduzeća ne prisvajaju tačno onaj deo viška vrednosti koji se u njima stvara već više ili manje od toga. Ne raspolažu jednakom količinom društvenog kapitala u odnosu na broj radnika pa se po osnovu tih razlika (asimetriji odnosa kapitala naspram rada) vrše mnoga preliivanja viška vrednosti. Kapital kojim raspolažu društvena je svojina. Preduzeće zbog toga postaje društvena forma organizacije unutar koje se ostvaruje ne samo interes radnika pojedinačno, radnog kolektiva već i interes privrede i društva u celini. Preduzeće nije oblik u kojem se društveni karakter proizvodnje ostvaruje neposredno već posredstvom tržišta. Sve to zapravo upućuje na složenost produkcionog odnosa kada se ovaj zasniva na samoupravnoj autonomiji preduzeća i na tržišnim oblicima ispoljavanja društvenosti proizvodnje. To upućuje na razvijanje širih upravljačkih mehanizama u privredi i društvu kojima se ne bi »ukidalo« tržište (jer je to nemoguće!) već kojima bi se zapravo nadomeštale one upravljačke karike za koje nisu dovoljni mikro-ekonomski nivoi odlučivanja niti samo tržišne veze i odnosi među preduzećima. Reč je o potrebi i neopho-

dnosti razvijanja »...samoupravne funkcije radnika u društvenim razmerama.«¹⁶⁾

Dva koncepta bazičnog organizacionog oblika proizvodnje u samoupravnom društvu imaju kao i prethodna dva koncepta društvene svojine različite razvojne implikacije ali i različite implikacije po karakter društvenih odnosa to jest samoupravljanja.

Prvi od njih »istrčava« sa samoupravljanjem ispred materijalnih i drugih mogućnosti za njegovo ostvarivanje. Utoliko je »progresivniji«. On svakom individualizmu osnovnih organizacija suprotstavlja zajedništvo. A to znači da ukupan rezultat i uopšte uspešnost poslovanja uveliko postaje zajednički dohodak više udruženih osnovnih organizacija. I gubici i promašaji u poslovnim poduhvatima postaju »zajednički«. Tu tržište uglavnom gubi one svoje klasične funkcije — selektivnu, alokativnu, distributivnu.¹⁷⁾ To slabi razvojne funkcije osnovnih organizacija.

Drugi koncept je »realniji«. On samoupravljanje smešta u koncept »klasične« robne privrede, zaoštava odgovornost robnih proizvođača, diferencira njihove »zasluge« i »promašaje« kao ekonomskih društvenih jedinki, insistira na preciznim relacijama tih jedinki sa svojim društvenim okruženjem, definišući njihove obaveze prema tom okruženju zavisno od obima društvenih sredstava kojima se koriste u poslovanju (akumulacija) i od rezultata koje u tom poslovanju ostvaruju (dohodak i lični dohoci). Prema ovom konceptu proizvodnja se i u samoupravljanju ispoljava kao »proizvodnja« vrednosti i viška vrednosti a lični dohoci poprimaju tržišnu, robnu formu i postaju »cena rada« dok akumulacija biva označena kao »cena kapitala«. Sve to, razume se, ne »ština« sa idealnim konceptom samoupravljanja ali se produkciono odnosi ne menjaju pukom semantičkom zamenom kategorija, (napuštanjem starih klasičnih i uvođenjem novih) već kao proces postupnog i dugoročnog prevazilaženja protivrečnosti koje nastaju i postoje na siromašnoj materijalnoj osnovi ranog samoupravnog socijalizma. U tim protivrečnostima koncept istovremeno vidi razvojne potence. Otuda se razvojne mogućnosti ovog koncepta pojavljuju kao antipod idealnom zajedništvu te svekolikoj podeli rizika i rezultata na kojima je zasnovan prvi koncept.

2.3. Dohodak i zakon vrednosti

Već dugo vremena, a naime od početka 60-ih godina, traje spor da li zakon vrednosti u našoj privredi deluje u obliku specifične cene proizvodnje ili takozvane dohodne cene. Ta diskusija poslednjih godina jenjava — »škole« su se razile pošto su iscrple argumente kojima su se jedna drugoj suprotstavljale i jedna drugu osporavale. Mi se na tu argumentaciju ovde nećemo vraćati. Namera nam je da u ovom delu ukažemo na neke »necenovne« momente različitih viđenja zakona vrednosti i dohotka koji su od suštinskog značaja kako za izražavanje pa i razvijanje socijalističkog samoupravnog produkcionog društvenog odnosa tako i za podsticanje privrednog razvoja.

U osnovi koncepta zakona vrednosti koji se ispoljava kao dohodna cena¹⁸⁾ nalazi se misaona konstrukcija produkcionog odnosa a ne njegova realnost. To se ogleda u tome što se dohodak najpre tretira kao izraz neposredno podružljivog rada radnog kolektiva i kao društveno priznanje njegovog rada. Takav pristup dohotku dalje se zasniva na pretpostavci da njega prisvaja, njime upravlja i raspolaže radni kolektiv kome dohodak pritiče posredstvom realizacije materijalnih dobara i usluga (kao roba) na tržištu. U novijoj varijanti dohodak gubi tržišno poreklo time što se ostvaruje isporukama materijalnih dobara odnosno vršenjem usluga unapred poznatim kupcima, po unapred do-

govorenoj ceni i na osnovu saradnje osnovnih organizacija. Saradnja među njima se odvija ili treba da se odvija na osnovu zajedničkih razvojnih programa zasnovanih na dogovorenoj podeli rada. Dohodak tako postaje zajednički i rezultat je zajedništva zasnovanog na reprodukcionalnoj zavisnosti osnovnih organizacija udruženog rada.

Dohodak je rezultat rada radnog kolektiva, društveno priznanje njegovog rada. Kao takav on se ne razlikuje striktno i decidirano od novostvorene vrednosti. U tom se konceptu ne priznaju dohodni efekti društvenih sredstava, prirodnih izvora, tržišnih prilika, institucionalnih pogodnosti i privilegija. Otuda i radna homogenost dohotka sa stanovišta njegovog porekla (koje je po ovom konceptu isključivo radno).

Radna homogenost dohotka unificira troškove koji se javljaju kao izdaci za njegovo ostvarivanje. Ne postoje troškovi društvenog kapitala za njegovo sticanje (kamata), nema troškova za eksploataciju prirodnih izvora (renta), nema ni izdataka za angažovanje radne snage (anticipirani, unapred obračunati lični dohodak). Postoje samo izdaci u radu čije tržišno priznanje predstavlja dohodak. Nema, prema tome, ni poslovnog rezultata koji bi po klasičnoj šemi svakog robno-novčanog poslovanja bio razlika između prihoda i troškova. Dohodak već po sebi i svojom celinom postaje poslovni rezultat. Kako ipak potiče iz proizvodnje (i prometa takode) i kako se proizvodnja (kao i promet) mogu da ostvaruju tek angažovanjem (i traženjem) minulog rada (sredstva za proizvodnju) i živog rada (novostvorena vrednost) to mera poslovnog uspeha radnog kolektiva postaje dohodna stopa kao srazmera stečenog dohotka sa vrednosnim izrazom angažovanih faktora proizvodnje.

Homogenost dohotka u raspodeli (kao negacije njegovog troškovnog principa) znači i poricanje njegove ekonomske, ex ante date strukture. Ne postoji objektivna mera kojom se u njemu određuje učešće ličnih dohodaka. Nema ni objektivnog vrednovanja akumulacije niti pak određivanja njenog učešća u dohotku. Logičko rasuđivanje na ovoj liniji ide sve do negiranja potrebnog rada i viška rada odnosno potrebnog proizvoda i viška proizvoda kao konstitutivnih delova dohotka na nivou radnog kolektiva kao i na višim nivoima organizovanosti privrede i društva sve do makroekonomskih razmera gde se dohodak u agregatnom izrazu predstavlja kao nacionalni dohodak. Negiranje viška rada i potrebnog rada odnosno viška proizvoda i potrebnog proizvoda ima i svoju institucionalnu zavisnost. Temelji se zapravo na institucionalnoj pretpostavci da ukupnim dohotkom raspolaže radni kolektiv, na neotuđivosti dohotka od radnog kolektiva. Ukupan rad koji je radni kolektiv uložio u sticanje dohotka i čije društveno priznanje predstavlja sam dohodak za radni kolektiv se ispoljava kao potreban rad jer dohodak u celini pripada radnom kolektivu. Kao što su teorijske premise o homogenosti dohotka i negaciji potrebnog rada i viška rada neosnovane tako isto homogenost dohotka ne nalazi podršku u stvarnosti ma koliko se toj stvarnosti nametala institucionalna rešenja zasnovana na ovom konceptu.¹⁹⁾

Najzad, potreba je i neophodnost svakog privrednog subjekta pojedinačno da precizno zna granicu kojom se podvajaju zone uspešnog (sa dobitkom) i neuspešnog (sa gubitkom) poslovanja. Ovaj koncept je tu granicu video u onom nivou dohotka radnog kolektiva u kome se on podudara sa novostvorenom vrednošću koja je sadržana u vrednosti roba čijom je razmenom dohodak i ostvaren. Pozitivna razlika ostvarenog dohotka i novostvorene vrednosti definiše dobitak dok je veličina gubitka određena negativnom razlikom prednjih veličina.²⁰⁾

Ovaj koncept zakona vrednosti i dohotka veoma je teško operativno pretvoriti u skup parametara koji bi bili opis onoga što se u privredi stvarno dešava, onoga što radne kolektive motiviše i mobilise na određenu ekonomsku

aktivnost. Njega je takođe teško operativno razraditi sa stanovišta normativnog tretiranja radnih kolektiva pojedinačno, njihovih međusobnih relacija, njihovih relacija sa društvenim okruženjem te konačno i sa stanovišta usmeravanja privrednih tokova u celini.

Najpre valja imati u vidu da koncept ne opisuje stvarnost već zbog toga što je dohodna stopa teorijski konstruisan parametar koji je kao takav nepoznat privrednim subjektima — radnim kolektivima. Oni o njoj mogu da se obaveste samo iz modela sadržanog u radovima autora koji taj koncept zastupaju. Oni dohodnu stopu ne mogu ni da izračunaju na osnovu podataka kojima raspolažu. Naime, novostvorena vrednost je ekonomska kategorija do koje se dolazi svodenjem složenog na prost rad te na toj osnovi izračunavanjem broja uslovno nekvalifikovanih radnika u svakom kolektivu posebno. Dalje se uzima da su na nivou ukupne privrede dohodak (nacionalni) i novostvorena vrednost jednaki. Tek pošto se uz poslednju pretpostavku izračuna prosečna novostvorena vrednost po radniku za ukupnu privredu, stiče se mogućnost da se ona izračuna i na nivou svakog kolektiva. Samo se na taj osnovi može dobiti saznanje o novostvorenoj vrednosti kolektiva. Time se dalje dolazi do dohodne stope te do razlike između dohotka i novostvorene vrednosti (pozitivne — dobitka ili negativne — gubitka). Ta cela procedura, razume se, najpre mnogo košta, zatim informacije do kojih se njome dolazi odnose se na godišnje poslovanje i načelno te informacije kasne. Sve to kazuje da već zbog same procedure koja je neprilagodljiva za dinamičku poslovnu aktivnost privrednih subjekata koncept o kome je reč nije primenjiv. Poseban je momenat da koncept u teorijsko-metodološkom pogledu na nedozvoljiv način dovodi u kontakt dohodak kao kategoriju pojavnog sveta i novostvorenu vrednost kao apstraktnu ekonomsku kategoriju, odnosno dohodak kao rezultat tržišnih relacija koju registruje knjigovodstvo i novostvorenu vrednost koja se statistički izračunava u određene pretpostavke.

Koncept o kome je reč ni u razvojnom smislu ni sa stanovišta samoupravljanja ne može imati željena dejstva na stvarnost koju želi teorijski da objasni i praktično unapredi. Zbog toga što akumulaciji negira svaku objektivnu meru ali i zbog toga što odbacuje i svako objektivno i ex ante vrednovanje radne snage on podjednako ugrožava i prošireno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju i raspodelu prema radu.

Drugi koncept zakona vrednosti i dohotka se kreće u okviru klasične šeme robne privrede. Računa sa delovanjem zakona vrednosti u obliku cene proizvodnje koju zbog prirode novih socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa obeležava specifičnom. Već ovaj momenat upućuje na to da dohodak ima svoju vrednosnu (ekonomsku) strukturu. U njoj kao objektivne veličine figuriraju (a) lični dohodak koji predstavlja pojavni oblik potrebnog rada i (b) razlika između ukupnog dohotka i ličnog dohotka koja predstavlja pojavni oblik viška rada odnosno u krajnjoj liniji viška vrednosti. Zanimajući za momenat izdatke iz dohotka za opštu i zajedničku potrošnju, višak se usmerava u akumulaciju i nalazi se u nekoj srazmeri sa društvenim sredstvima čijom je upotrebom ostvaren. Analogija sa jednakošću profita na jednake količine kapitala pri ravnotežnom stanju ponude i tražnje na tržištu je više nego očigledna. Prisvajanje dohotka u primarnoj raspodeli i pri ravnoteži ponude i tražnje vrši se putem dva paritetna odnosa. Prvi je: »za jednak rad jednak lični dohodak« a drugi: »za jednake količine angažovanog društvenog kapitala jednaki iznosi akumulacije«. U zbirkom izrazu dva oblika dohotka čine ravnotežni dohodak sa analognom ekonomskom (vrednosnom) strukturom. Razume se, privreda kao dinamičan sistem izložena je promenljivim odnosima ponude i tražnje iz kojih onda slede mnogobrojna druga prelivanja novostvorene vrednosti koja dohotku stečenom u primarnoj raspodeli oduzimaju attribute radno

zasnovanih prisvajanja u znatno većoj mjeri nego što to biva u stanju ravnoteže ponude i tražnje.

Pa ipak, društvo mora određeni ravnotežni dohodak da uzima za osnovu svojih uticaja na privredna kretanja. Ono prema tome mora od privrednih subjekata tražiti da analogno veličini angažovanog društvenog kapitala formiraju akumulaciju u svrhu uvećavanja tog kapitala. Na isti način ono mora biti angažovano u regulisanju ličnih dohodaka. Nijedna od ove dve stavke ne bi smela da se prepusti spontanom toku odnosa na tržištu koji bi mogao (a) ugrožavati bilo akumulaciju bilo lične dohotke i (b) stvarati ogromne razlike među radnim kolektivima bilo u iznosu akumulacije u odnosu na društveni kapital bilo u ličnim dohocima po radniku. U oblike društvene intervencije ovde ne ulazimo sem što ističemo da bi oni trebalo da time stvaraju uslov za ravnotežne odnose ponude i tražnje kako bi se sa što manje socijalnih trenja ostvarivao proces ujednačavanja akumulacije po sredstvima i ličnih dohodaka po radniku.

Koncept o kome je reč je veoma operativan sa stanovišta njegove praktične primene jer uostalom podstiče subjekte privređivanja na (a) racionalan ekonomski tretman društvenih sredstava kao društvenog kapitala; (b) prošireno reprodukovanje vrednosnog (i fizičkog, razume se) volumena društvenog kapitala; (c) nagrađivanje po principu »za jednak rad jednak lični dohodak«; (d) »nagrađivanje« društvenog kapitala po principu »za jednaka sredstva jednaka akumulacija«; (e) kombinovanje proizvodnih faktora u srazmerama cena koje za njih »plaćaju« privredni subjekti tako da ne postoji opasnost da se u slučaju izobilja jednog i oskudice drugog proizvodnog faktora ide na ekonomski »perverznu« soluciju njihovog kombinovanja, odnosno da se, na primer, primenjuje kapitalno intenzivna tehnika (kada je kapital redak a radna snaga obilat proizvodni činilac) i obrnuto, radno intenzivna tehnika (kada je kapital obilat a radna snaga redak proizvodni faktor).

Koncept nudi dovoljno prostora da se oko njegovih gravitacionih tačaka vrše i željena odstupanja kao rezultat ekonomske politike usmerena na ostvarivanje određenih ciljeva. On je dobra osnova za ta odstupanja utoliko što nudi mogućnost njihovog sagledavanja u svakom momentu, upravljanja njima, to jest njihovog uvođenja, širenja, sužavanja i ukidanja zavisno od ciljeva koji se time žele postići.

Koncept je operativan i sa stanovišta njime definisanog gubitka i dobitka.

Najzad koncept je valjan kako sa stanovišta vođenja ekonomske politike u makroekonomskim razmerama tako i sa stanovišta poslovnog upravljanja u mikroprivrednim jedinicama.

3. RAZLIČITI KONCEPTI PROŠIRENE REPRODUKCIJE

3.1. Prethodne napomene

Prednja razmatranja već sasvim jasno upućuju i na različite koncepte proširene reprodukcije pod kojom ovde sa stanovišta društvenih odnosa podrazumevamo društvene subjekte, te njihovu motivaciju i zatim i pre svega instrumente i mehanizme za formiranje i upotrebu (investiciono angažovanje) akumulacije organizacija udruženog rada i drugih sredstava (akumulacija stanovništva, amortizacija, inostrana sredstva) koja služe proširenoj reprodukciji društvenih sredstava za proizvodnju, odnosno društvenog kapitala.

Prednji koncepti načelno nisu u sukobu sa stanovišta subjekata formiranja društvene akumulacije — to su osnovne organizacije udruženog rada (ili u

krajnjoj liniji radne organizacije) odnosno to su mikro privredni subjekti unutar kojih se ostvaruje samoupravljanje kao društveni, produkcionni odnos. Oni se mogu posmatrati u pomirljivim relacijama i sa stanovišta motiva kojima su privredni subjekti podstaknuti na akumuliranje dela dohotka. To je uvećavanje dohotka iz kojeg će dalje poteći porast ličnih dohodaka, te nove mogućnosti uvećavanja društvenih sredstava za proizvodnju kao društvenog kapitala. Ne previdamo ni razlike među njima po prednjim pitanjima, ali njih u ovom kontekstu smatramo manje značajnim.²¹⁾ Pažljivi čitalac u prethodnim izlaganjima može te razlike da prepozna.

Koncepti se međutim veoma razlikuju po pitanju društvenih mehanizama i instrumenta kako za formiranje tako i za investiciono angažovanje akumulacije. Proširena reprodukcija je samo nastavak proste reprodukcije kako sa stanovišta svog materijalnog tako i iz ugla njenog političkog sadržaja. Otuda izlaganja o samoupravljanju i robnoj privredi na prethodnim stranicama ovog rada sadrže implicitno odgovore na pitanja koja u ovom delu rada postavljamo. Utoliko ovo izlaganje svodimo samo na ukazivanje na najvažnije momente instrumenata i mehanizama formiranja i investicionog angažovanja akumulacije.

3.2. Formiranje akumulacije

1. Zanimajući svu raznovrsnost teorijskih nijansi i finesa možemo reći da se i ovde pojavljuju dva generalna koncepta. Prvi od njih vezuje se za: (a) nesvojinski karakter društvenih sredstava za proizvodnju; (b) dohodak kao društveno priznanje rada radnog kolektiva u primarnoj raspodeli; (c) homogenost dohotka kako sa stanovišta njegovog porekla (potiče samo od rada radnog kolektiva koji ga prisvaja) tako i sa stanovišta njegove upotrebe; (d) dohodnu cenu kao zakoniti oblik primarne raspodele i dohodnu stopu kao pokazatelj uspešnosti poslovanja radnog kolektiva. Drugi, međutim, polazi od: (a) sredstava za proizvodnju kao društvenog kapitala; (b) postojanja ekonomske strukture dohotka kojom se prvo u razmeni izražava doprinos različitih činilaca njegovom ostvarivanju a zatim u raspodeli razlikuju potreban rad i višak rada i njihovi javni oblici; (c) cene proizvodnje kao zakonitog oblika primarne raspodele i (d) troškovnog principa kojim se radnim kolektivima definiše i »trošak« upotrebe društvenih sredstava za proizvodnju pored ostalih »troškova« na koje se »raspada« dohodak u njegovoj raspodeli.

2. Prvi koncept formiranja akumulacije polazi od generalnog principa da svaka ponaosob kategorija namenske raspodele dohotka zavisi od njegove ukupne veličine. Odnosno, relativna učešća akumulacije u dohotku svake privredne jedinice, grane ili grupacije pozitivna su funkcija indeksa dohotka po radniku u njima u odnosu na prosek tog pokazatelja za privredu kao celinu. Istovremeno indeks ličnog dohotka po radniku privredne jedinice, grupacije ili grane u odnosu na prosek privrede pozitivna je funkcija indeksa dohotka po radniku u njima u odnosu na prosek privrede. Važi prema tome da veći dohodak po radniku obezbeđuje veću stopu akumulacije i veći lični dohodak po radniku, sve u odnosu na prosek tih veličina za ukupnu privredu. Obrnute posledice po učešće akumulacije u dohotku (stopa akumulacije) i veličinu ličnog dohotka po radniku ima niži dohodak po radniku u odnosu na prosek privrede.

Iz ovih stavova koji su i empirijski verifikovani kroz analizu stvarnog ponašanja privrede, izveden je i ekonomskoj politici preporučen stav da akumulacija ne treba ni na koji način da se vezuje za obim društvenih sredstava čijom je upotrebom ostvaren odgovarajući dohodak. U slučaju da natprosečna veličina društvenih sredstava po radniku ne »urodi« i natprosečnim dohotkom

po radniku radni kolektiv će akumulaciju izdvajati analogno ostvarenom dohotku. To znači da ona u tom slučaju ili izostaje ili se njome ne obezbeđuje proširena reprodukcija tih sredstava po nekoj željenoj stopi.

Dalje proizilazi da se za radne kolektive akumulacija ne postavlja kao zadata ex ante veličina u društveno dogovorenoj srazmeri sa sredstvima kojima radni kolektiv posluje. Time ona (akumulacija) gubi karakter obaveznosti, prestaje biti mobilizator radnog kolektiva na što efikasnije korišćenje društvenih sredstava sa krupnim, neželjenim ekonomskim posledicama.

Razume se, čim akumulacija nije pozitivno uslovljena obimom društvenih sredstava otvaraju se mogućnosti i razaranja pozitivne zavisnosti ličnih dohodaka od rada.

3. Drugi koncept akumulaciju striktno dovodi u zavisnost od društvenih sredstava, i u tom smislu se zalaže za kamatu na poslovni fond kao srazmeru u kojoj se akumulacija nalazi naspram društvenih sredstava. Ta je srazmera predmet društvenog utvrđivanja i za radni kolektiv se pojavljuje kao unapred data veličina. Ona kao takva ima višestruke funkcije. Četiri od njih posebno navodimo. Prvo, njome se izražava i potvrđuje društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju. Drugo, ona je izraz proširenog reprodukovanja (uvećavanja) društvenih sredstava za proizvodnju. Treće, kamata na poslovni fond podstiče efikasniju upotrebu društvenih sredstava te je i sama izraz društveno ustanovljenog minimuma te efikasnosti. Četvrto, dohodak po odbitku od njega akumulacije izračunate primenom kamatne stope na poslovna sredstva postaje u većoj meri aproksimacija rezultata tekućeg rada radnog kolektiva.

Nešto drugačiji ali sličan pristup proširenoj reprodukciji sadržan je i u konceptu programirane akumulacije. I ovde je akumulacija data kao unapred određena veličina. Ona se utvrđuje analogno razvojnim zadacima koje privreda i društvo postavljaju pred sobom. »Tehnika« njenog utvrđivanja je različita što će reći da se do nje može doći i primenom izabrane kamate na poslovni fond, neposrednim ugrađivanjem u cenu te se deo dohotka koji se dobija na osnovu tog dela cene ima usmeriti u akumulaciju. Nije isključena ni mogućnost utvrđivanja programirane akumulacije putem definisanja stope akumulacije (njenog relativnog u procentima izraženog učešća u dohotku).

Koncept programiranja akumulacije se prema tome odlikuje povezanim posmatranjem formiranja i upotrebe akumulacije. U tome se on razlikuje od drugog izloženog koncepta čiji je oslonac kamata na poslovni fond.²³⁾

3.3. Upotreba (investiciono angažovanje) akumulacije

Prethodni koncepti formiranja akumulacije imaju svoj prirodni prođužetak u teorijskim solucijama njenog proizvodnog angažovanja u formi investicija.

Prvi koncept investiciono angažovanje akumulacije vidi samo u samoupravnom udruživanju rada i sredstava i u samofinansiranju. Privredni subjekat koji je u raspodeli dohotka oformio akumulaciju zadržava pravo i mogućnost postupne kontrole nad njenom upotrebom. Kada je koristi za širenje »svojih« proizvodnih mogućnosti, onda je ta kontrola već po logici stvari data. Kada je, međutim, stavlja na raspolaganje drugom ili drugim privrednim subjektima neposredno ili posredstvom banke, onda to čini da bi proširio sa njima postojeću ili uspostavio novu proizvodnu saradnju, da bi proširio izvore svoga snabdevanja neophodnim faktorima proizvodnje (sredstva za rad, predmeti rada, energija, informacije, znanje) ili uvećao mogućnosti prodaje svoje uvećane i rastuće proizvodnje.

Pri tome, udruživanje akumulacije se vrši sa ciljem da subjekat njenog udruživanja poboljša ukupnost uslova sticanja dohotka u rastućim razmerama. Dodatni podsticaji udruživanju su direktni efekti posredstvom ostvarivanja učešća u dohotku koji korisnik udružene akumulacije ostvari njenom upotrebom, i koji se kao takav naziva zajednički dohodak.

Učešće u zajedničkom dohotku po osnovu udruživanja sredstava se sastoji iz povraćaja sredstava i nadoknade za korišćenje udruženih sredstava. Ova poslednja se javlja kao samoupravni supstitut kamate. Koncept, međutim, pošto-poto hoće da ostane na »samoupravnim pozicijama« (tuđe mu je svako sticanje dohotka po osnovu sredstava). Zbog toga nadoknadu za udružena sredstva kao oblik učešća u zajedničkom dohotku proglašava upravljačkim dohotkom.²³⁾

Drugi koncept kamatu vidi kao jednu u nizu kategorija koje pripadaju biću robne privrede.

Za razliku od prethodnog koncepta, koji kreditni odnos smatra nepojivim sa samoupravljanjem, ovaj koncept naprotiv kreditni odnos smatra neophodnom društvenom formom ostvarivanja samoupravne mobilnosti društvene akumulacije. Kamata na taj način ima slične, da ne kažemo iste, funkcije koje se pridaju i kamati na poslovni fond.

Ovaj koncept, za razliku od prethodnog, tržištu društvenog kapitala i šire od toga tržištu finansijskih sredstava za investicije uopšte ne poriče kompatibilnost sa samoupravljanjem kao društvenim i produkcionim odnosom. Argumentacija je podudarna sa prethodno izloženim stavovima o društvenim sredstvima za proizvodnju koja imaju status društvenog kapitala i taj status nije nikako u koliziji sa samoupravljanjem.

Koncept o kome je reč ne poriče potrebu da se upotreba društvene akumulacije ostvaruje i putem udruživanja na nekreditnoj i besamatnoj osnovi i u skladu sa zajedništvom interesa u sticanju i ostvarivanju dohotka. On ne odbacuje, već podržava i zajedničko planiranje organizacija udruženog rada te investiranje usmereno na realizaciju zajedničkih razvojnih programa. Koncept, međutim, pruža upozorenja da to u postojećim uslovima (a) delovanja robne privrede i tržišta; (b) ograničenosti sredstava za investicije; (c) nedovoljne organizovanosti privrede i nerazvijenosti samoupravnog planiranja u njoj; (d) razbuktales inflacije; i (e) brojnih voluntarizama etatističkog, sporazumnog i dogovornog karaktera ne može biti osnova sistema proširene reprodukcije.²⁴⁾

3. PRIVREDNI SISTEM KAO KOMPROMIS RAZLIČITIH TEORIJSKIH KONCEPATA

Privrednih sistema koji bi bili zasnovani samo na jednom teorijskom konceptu danas u svetu nema. Po pravilu su privredni sistemi zasnovani na kombinaciji (a) državne, privatno-kapitalističke, sitno-sopstveničke te raznih oblika kolektivne (zajedničke) svojine;²⁵⁾ (b) planskih, tržišnih i dogovorenih oblika povezivanja proizvođača; (c) upravljanja proizvodnjom od strane privatnih vlasnika, preduzetnika, državnih planskih i operativnih administrativnih organa, organizovanih radnika (sindikata) i sitnih vlasnika sredstava za proizvodnju koji istovremeno tim sredstvima rade; (d) upravljanja zasnovanog na posedovanju sredstava za proizvodnju, raspolaganju informacijama, na samom radu i na mestu koje se zauzima u hijerarhijskoj upravljačkoj strukturi preduzeća i države.

Brojni, dakle, momenti, relevantni za ukupno sagledavanje fizionomije privrednih sistema, prisutni su kod mnogih od njih istovremeno, upućujući ta-

ko na zaključak o njihovim zajedničkim karakteristikama. Postavlja se pitanje po čemu se privredni sistemi razlikuju kada očigledno otpadaju mogućnosti njihove polarizacije na tržišne i planske te na državno-socijalističke i privatno-kapitalističke. Očigledno je da »srazmere« u kojima se nalaze napred navedeni momenti (vlasništvo, informacije, mesto u hijerarhijskoj upravljačkoj strukturi, rad, plan i tržište) postaju osnova za suptilna sagledavanja bitnih karakteristika sistema. S tog stanovišta ni samoupravni privredni sistem nije u celini i isključivo obeležen samoupravljanjem. Naprotiv, u svojoj istorijskoj razvojnoj sukcesiji on je do sada prolazio i ubuduće će prolaziti kroz različite faze u nastojanju da se »oslobađa« momenata koji nisu primereni njegovoj ukupnoj filozofiji i ideološkoj orijentaciji.

Tokom 70-ih godina sistem se uveliko orijentisao na »razbijanje« klasičnih ljuštura etastičkog i klasičnog robnog privređivanja. Utoliko je prvi koncept po svim pitanjima koja smo napred izložili predstavljao njegovu ideološku potku, bit njegovog određenja. Načelno to je bio sistem u kome se: (a) društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju tretira kao nesvojina; (b) dohodak određuje kao društveno priznanje za rad radnog kolektiva i kao motiv njegovog poslovanja; (c) osnovna organizacija udruženog rada i drugi oblici organizovanosti privrede pojavljuju kao negacija preduzeća; (d) samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje uzimaju kao supstitut tržišta i državnog regulisanja odnosa među privrednim subjektima i odnosa između njih i društvenih delatnosti; te (e) samoupravno udruživanje rada i sredstava suprotstavlja kreditnom odnosu i svakom obliku formiranja centralnih investicionih fondova.

Drugi koncept po svim izloženim pitanjima takođe je zastupljen u načelnom određenju privrednog sistema, mada u znatno manjoj meri. Ipak se jasno određuje (a) da radni kolektivi društvena sredstva za proizvodnju moraju održavati, poboljšavati i uvećavati u svom i ukupnom društvenom interesu; (b) da je dohodak rezultat rada ne samo radnog kolektiva koji ga stiče u primarnoj raspodeli već i ukupnog društvenog rada, a u tom smislu i posebnih tržišnih i prirodnih okolnosti; (c) da je osnovna organizacija i robni proizvođač te da kao takva stiče dohodak i realizacijom roba i usluga na tržištu poput preduzeća (a ne samo putem sporazumno ustanovljenih isporuka unapred znanim korisnicima njenih proizvoda i usluga), te da se u samoj radnoj organizaciji prepoznaju neke važne odlike preduzeća; (d) da naspram homogenosti dohotka i negaciji vrednovanja radne snage putem unapred ustanovljenih ličnih dohotka postoji kategorija garantovanog ličnog dohotka; (e) da naspram negacije vezivanja akumulacije za društvena sredstva u skupu od osam pokazatelja kojima se iskazuju rezultati rada radnika i poslovanja osnovne organizacije postoji i pokazatelj »akumulacija u odnosu na prosečno korišćena sredstva«; (f) da sistem analogno odredbama pod »(d)« i »(e)« implicite »priznaje« neku ekonomsku strukturu dohotka; (g) da se sistem »zalaže« za sporazumevanje i dogovaranje ali je istovremeno legalizovao i tržište i državnu regulativu; (h) da naspram proklamovanog samoupravnog udruživanja rada i sredstava on višestruko podstiče kreditni odnos, a naspram naknade za udružena sredstva takođe višestruko podržava kamatu.

Privredni sistem očigledno predstavlja kompromis napred izloženih koncepta. To je kompromis njegove vizije i dugoročnih perspektivnih rešenja (prvi koncept) sa sadašnjošću i rešenjima koja se u njoj pokazuju kao objektivno data i neizbežna (drugi koncept).

Vizijama se ne mogu rešavati problemi sa kojima se društvo suočava. Kada se one sistemu »nametnu« kao skup »parametara« koje stvarnost ne prihvata, onda se javlja raskorak između »normativnog« sistema i »pozitivnog« sistema, to jest sistema kakav bi on trebalo da bude i sistema kakav on u stvar-

nosti zaista postoji nezavisno od naših želja. Međutim, »pozitivan« sistem ne postoji kao skup jednoznačno datih rešenja koja su objektivno uslovljena postojećom stvarnošću. On je zapravo uvek u određenoj meri i »proizvod« izbora i društvenih opredeljenja. I kao takav on nije i ne može biti proizvoljan. Stepennost slobode u »izboru« sistema je uvek dat. Izabere li se sistem van datog stepena slobode u njegovom izboru, on ostaje u raskoraku sa stvarnošću na koju treba a na koju se ne može primeniti.

Naš privredni sistem prema prednjim izlaganjima u svojim načelnim odredbama i rešenjima predstavlja kompromis dva izložena koncepta. Ne postoji ravnoteža u tom kompromisu. Prvi koncept dominira a drugi je samo stidljivo provučen kroz načelne odredbe. Kako se ide ka bližim normativnim odredbama operativnijeg karaktera prevaga prvog nad drugim konceptom se povećavala. Utoliko se povećava sukob sa stvarnošću. To ima negativne razvojne implikacije i vodi ka deformisanju društvenih odnosa. Otuda pojave da se tržišne relacije i kriteriji kao što su cena, kamata, devizni kurs, gubitak, dobitak, dohodak itd. pojavljuju u svojim fiktivnim oblicima i gotovo bez izuzetka znače obrnuti, suprotan pravac prelivanja novostvorene vrednosti od onog koji pretpostavlja robna privreda — favorizovanje ekonomske neefikasnosti na račun efikasnosti. Ako, međutim, pojedinačni privredni subjekti i mogu da fiktivnim dohocima odenu svoju neefikasnost, te ako to čak mogu i čitave grupacije, privreda u celini ne može. U ukupnom njenom bilansu se pojavljuju mnogobrojni »deficitni« koji zapravo postaju ilustracija delovanja zakona vrednosti u njegovom neprirodnom izopačenom obliku. Da bi se, kako tako, održavalo stanje u kojem svi potrošači moraju biti namireni dohotkom na koji su pretplaćeni (nezavisno od stvarne veličine ukupnog dohotka privrede) i u kojem svi proizvođači moraju opstati (nezavisno od smisla, svrhe i efikasnosti njihove proizvodnje) na scenu mora stupiti država koja će tržišne kriterije vrednovanja roba i usluga i tržišne kriterije selekcije i u proizvodnji i u potrošnji zameniti svojom arbitražom. U takvom se stanju danas nalazi naša privreda pod dejstvom privrednog sistema.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije između ostalog predstavlja i društveno opredeljenje da se privredni sistem menja, i to tako, da bude institucionalni kontekst robnog privređivanja i da regulativni mehanizmi u tom smislu budu izraz spoznaje ekonomskih zakonitosti i svesnog delovanja u skladu sa njima.

1) Branko Horvat, naš nesumnjivo najplodniji ekonomist, ali ne manje i vrstan sociolog, filozof i etičar samoupravljanje poistovećuje sa socijalizmom. U svojoj poslednjoj monumentalnoj knjizi on u 5. glavi vrši analizu svih dosadašnjih socijalističkih doktrina, pokreta i revolucija i dolazi do saznanja da im je samoupravljanje zajedničko programsko načelo. Tim povodom zaključuje: »Stoga povijesno gledano čini se da su socijalizam i samoupravljanje sinonimi«. B. Horvat »Politička ekonomija socijalizma«, »Globusa«, Zagreb, 1984.

2) Ovak pristup društvenoj svojini zastupljen je u radovima ekonomista takozvane dohodne ili dohodne orijentacije. On je eksplícitno izlagan u više Koraćevih radova ali i ukupno Koraćeva čelo njime je prožeto. Posebnu studiju u kojoj je ovaj pristup društvenoj svojini zastupljen napisao je dr Dragoljub Dračić (»Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju«, izdanje Marksistički centar CK SK Srbije i drugi, Beograd 1979). Dosledan zastupnik ovog pristupa je i dr Milovan Pavlović. Videti njegovu knjigu »Politička ekonomija i udruženi rad« Školska knjiga Zagreb 1979. Elementi ovog koncepta delom su sadržani i u Kardeljevoj knjizi »Protivnečnosti društvene svojine...« (Radnička štampa, Beograd 1972. Svoistvmeno sam i sam bio pristalica ovog koncepta — videti moj rad »Društvena svojina i samoupravljanje — ideje i stvarnost« Enciklopedija moderna 24/1972. Zarko Papić i Aleksandar Vacić su takođe protagonisti ovog koncepta društvene svojine.

3) Takav tretman protagonisti koncepta zasnivaju na Marksovom stavu iznetom u delu »Građanski rad u Francuskoj koji glasi: »Ona (Komuna — D. M) je htela da individualnu svojinu učini stvarnošću pretvarajući sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji sada pre svega predstavljaju sredstva za porobljavanje i eksploataciju rada u p u k a o r u d a s l o b o d n o g i u d r u ž e n o g r a d a« (kurziv moj) (K. Marks, F. Engels Izabrana dela I tom, Kultura, Beograd, 1949, strana 500).

4) Reč je o Dragoljubu Dračiću i njegovom delu u belešci 2.

5) Najpotpuniju teorijsku i idejnu eksplicijaciju i praktičnu verifikaciju ovog pristupa društvenoj svojini nalazimo u delu akademika Ivana Maksimovića »Teorijske osnove društvene svojine« izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd 1974. To je delo doživelo tri izdanja (Savremena administracija

Beograd 1981. — treće izdanje). Maksimović je ovaj koncept društvene svojine izlagao u više svojih radova i istupanja. Navodimo njegovo izlaganje (rad) sadržano u zborniku »Savremeni problemi ekonomske stabilizacije«, izdanje Saveta akademija nauka i umetnosti SFRJ — Titograd 1983. («Društvena svojina i ekonomski razvoj» — strana 185—205). Ovaj koncept, inače, zastupa veliki broj poznatih jugoslovenskih ekonomista a među njima i B. Horvat, S. Jurin, N. Cobeljčić, Lj. Madžar.

6) Zbornik »Privredni sistem SFRJ« izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1973, strana 36. Ovaj zbornik je inače veoma reprezentativan za stavove po svim pitanjima koja u ovom radu označavamo kao drugi koncept baš kao što je zbornik »Problemi i pravci razvoja samoupravnog privrednog sistema« (izdanje Instituta za ekonomiku investicija Beograd 1970) reprezentativan za stavove koje u ovom radu po svim pitanjima ulažemo kao prvi koncept.

7) Citirani zbornik Instituta društvenih nauka, strana 39.

8) B. Horvat, citirano delo, strana 483.

9) Jednako pravo ljudi u nagrađivanju se ogleda u tome da rad svojom dužinom i intenzitetom postaje osnovica prisvajanja potrošnih dobara od strane pojedinaca. Marks ističe (a) da je to jednako pravo (a) »... još uvek po principu buržoasko pravo...«; (b) da »... ovo jednako pravo ima još uvek buržoaske granice«; (c) »Ovo je d n a k o (kurziv Marksov) pravo je nejednako pravo za nejednak rad. (K. Marks, »Kritika Gotskog programa« — Kultura, Beograd 1959, strana 16—17).

10) Ovaj je koncept najšire obrazložen u Koračevom trotomnom delu »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« Izdanje »Komunist« Beograd 1977. (prvi tom), 1980. (drugi tom) i 1982. (treći tom). Raspodela dohotka u radnom kolektivu je obradena u prvom tomu. Drugi tom je posvećen udruživanju i međusobnom povezivanju radnika u procesu društvene reprodukcije (reč je o procesu razmene zasnovanom na udruživanju). Treći tom se odnosi na neproizvodne delatnosti i institucije, društveno planiranje i perspektive razvoja socijalističkog društva — kretanje ka komunizmu. Svoje stanovište o Koračevom trotomnom delu i posebno o drugom tomu izneo sam u osvrtu »Sukob mišaozne konstrukcije i društveno-ekonomske stvarnosti«, Marksistička misao 5/1982.

11) Za širu interpretaciju ovog koncepta upućujemo pored već navedenih Maksimovićevih radova i na zbornik Srpske akademije nauka i umetnosti »Privredni razvoj i privredni sistemi Jugoslavije«, Beograd 1982. a u njemu posebno na referate i diskusiju N. Cobeljčića, Lj. Madžara, I. Maksimovića, K. Mihailovića, S. Jurina, Z. Popova i N. Zelića.

12) Marksov stav po ovom pitanju glasi »Medutim, robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličitijim načinima proizvodnje mada u različitim obimima i domaćajima. Znači da se o diferencijal specifična tih načina proizvodnje još ništa ne zna, pa se stoga ni sud o njima ne može donositi ako se poznaju samo apstraktne kategorije robnog prometa koje su im zajedničke« (Kapital, izdanje BIGZ i Prosveta, Beograd 1973).

13) Svi zastupnici napred navedenog koncepta društvene svojine na sredstvima za proizvodnju istovremeno su i zastupnici ovog koncepta robne privrede. Autor i glavni protagonist koncepta je Miladin Korač. Koncept je našao pobornike i kod jednog broja mlađih ekonomista. Njegova poslednja celovito oblikovana varijanta čiji su autori B. Cerović, Z. Papić, Z. Olbina, M. Pavlović i još neki objavljena je kao redigovani materijal Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja u časopisu »Socijalizam« 4/1983. Videti i diskusiju o tom materijalu u istom časopisu br. 7-8/1983.

14) Daleko su brojniji zastupnici ovog koncepta robne privrede. Svi ekonomisti koji su napred navedeni kao protagonisti »svojskog« koncepta društvene svojine — kao društvenog kapitala istovremeno su i pristaše ovog koncepta robne privrede.

15) Ljubisav Marković »Socijalističko samoupravno preduzeće«, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd 1974, strana 15.

16) Isto, strana 59.

17) Zoran Pjanić kao jedan od vodećih ekonomista koji zastupaju koncept robne privrede sa njenim »klasičnim« obeležjima u više svojih radova je obradivao funkcije tržišta u našem privrednom sistemu. Posebno je na sebe skrenuo pažnju i pobudio interesovanje javnosti svojom poslednjom knjigom »Samoupravni privredni sistem« (izdanje »Radnička stampa«, Beograd 1983. god.). Za deo teksta na koji se odnosi ova beleška posebno je u toj knjizi relevantan rad »Robna privreda« koji je nekoliko godina ranije bio objavljen u izdanju Instituta društvenih nauka kao posebna brošura.

18) Prvi put je dohodnu cenu Miladin Korač formulisao u članku »Teze za teoriju socijalističke robne proizvodnje« objavljenom u časopisu »Socijalizam« 1/1961. Od tada se o toj koncepciji vodila u više navrata rasprava u časopisima putem pojedinačnih priloga i na savetovanjima. Veliki je broj tekstova u kojima se dohodna cena osporava ali i brani. Pokazalo se međutim da dohodna cena nije prosto i samo pitanje načina formiranja cena već se odnosom prema njoj osporava ili brani jedan celovit polit-ekonomski koncept samoupravljanja.

19) Ovde opet valja imati u vidu da se homogenost dohotka izvlači iz njegovog pripadanja u celini radnom kolektivu. Na više mesta Marks je o tome u Kapitalu govorio. Primera radi on ističe »Ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje dozvoljava da se radni dan ograniči na potreban rad« (Kapital citirano izdanje, strana 465). Ili: »... bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnove koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje« (Isto, strana 1862). Očigledno je dakle da Marks nikada nije mislio da ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje znači ukidanje razlikovanja potrebnog rada i viška rada kao opštih kategorija svojstvenih svakom načinu proizvodnje. Ali se svaka opštost u datom načinu proizvodnje pokazuje kao posebnost pa potreban rad u samoupravnom socijalizmu dobija formu posebnosti u ličnom dohotku.

20) Ovakva definicija »samoupravnog« dobitka i gubitka potiče od Dušana Vučekovića i izložena je u njegovom radu »Dobitak i gubitak u samoupravnoj robnoj privredi« objavljenom u časopisu »Gledišta« 6-7/1970. gotovo čitavu deceniju posle objavljivanja Koračevih Teza.

21) Imamo u vidu činjenicu da prvi koncept insistira na maksimizaciji ukupnog dohotka kao motiva poslovne aktivnosti radnog kolektiva. To je istovremeno i motiv kojim se on rukovodi u izdavanju dela dohotka za akumulaciju. Drugi koncept insistira na razlici između troškova i rezultata koja nastaje u okviru dohotka. Troškovi se svode na lične dohotke te razliku između dohotka i ličnih dohodaka treba tretirati kao dobit iz koje se delom mogu povećavati i lični dohoci, ali tek pošto se prethodno obezbedi dogovorena akumulacija, u srazmeri sa obimom korišćenih poslovnih sredstava kao društvenog kapitala.

22) Više je autora zastupalo koncept programiranja akumulacije ali se s njom u vezi najviše oglašavao Milutin Cirović. Čitaoca upućujemo na njegovu knjigu »Novac i stabilizacija« (izdanje »Savremena administracija«, Beograd 1982. i na VI deo te knjige pod naslovom »Akumulativni potencijal jugoslovenske privrede (1979)« — str. 81-114. Od ostalih zastupnika ovog koncepta navodimo Dragomira Vojnića. Fleksibilnost koncepta programiranja akumulacije čini ga bliskim i jednom i drugom od dva koncepta formiranja akumulacije čije smo konture opisali.

23) Ovako postupa Miladin Korač u prvom tomu svog dela »Socijalistički samoupravni način proizvodnje«, »Komunist«, Beograd 1977 (strana 399-411).

24) O sistemu proširene reprodukcije, njegovim različitim teorijskim solucijama i njihovim praktičnim dometima šire videti u moje dve knjige »Samoupravno udruživanje rada i sredstava« izdanje Marksistički centar CK SK Srbije i drugi, Beograd, 1977. i »Samoupravljanje i privredni razvoj«; izdanje Savremena administracija, Beograd, 1984. U ovoj poslednjoj knjizi sistemu proširene reprodukcije posvećen je V deo pod naslovom »Samoupravljanje u oblasti proširene reprodukcije« — strana 177-264.

25) Dok socijalistički privredni sistemi isključuju privatno-kapitalističko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju dotle je ono istovremeno sve manje svojstveno i kapitalističkim privrednim sistemima.

EKONOMSKE ZAKONITOSTI I EKONOMSKA POLITIKA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

UVOD

Sadašnja teška ekonomska situacija u kojoj smo se našli po ko zna koji put aktuelizira pitanje ekonomskih zakonitosti, njihove spoznaje i sistematizacije (ekonomske teorije) i praktičnog ponašanja u skladu sa spoznatim (ekonomske politike, najšire shvaćeno). Gotovo da nema dana a da se sa nekog medijuma informisanja ne čuju konstatacije kao što su: »povratak ekonomskim zakonitostima«; »uvažavanje ekonomskih zakonitosti«; »delovanje u skladu sa ekonomskim zakonitostima« i slično. Dakako, odmah se u glavama neupućenih postavlja i pitanje »zašto smo ih napustili«, »zašto ih dosad nismo uvažavali«, »zašto se dosad nismo ponašali u skladu sa njima«. Zar je potrebno da nastupi faktička kriza ekonomskih odnosa da bi se prizvali u pomoć ekonomski zakoni; zar oni deluju samo kad je ekonomska situacija teška i kada dolazi do osetnog pada životnog standarda i totalnog narušavanja ekonomije živog i minulog rada?

Pored ovih pitanja u istom dahu je neophodno objasniti još jedan paradoks. Nikada nije bilo više obrazovanih ekonomista, nikad ekonomska nauka, bar formalno nije bila na višem stupnju uvažavanja kao nauka, dobijajući čak i, kao i jedina među društvenim naukama, svoju Nobelovu nagradu a da pri tome odavno svet nije bio suočen sa toliko puno ekonomskih problema i obiljem ekonomskih pitanja a vrlo oskudnim i nezadovoljavajućim odgovorima. Sa malim odstupanjima, odnos ekonomske teorije i uspešnosti rešavanja praktičnih ekonomskih problema je gotovo identičan u najrazvijenijim kapitalističkim privredama, zemljama državno-planskih privreda i u nas. Time se ne želi da sugerise kako su realni problemski sadržaji isti ili slični, bilo po kvantitetu ili kvalitetu, već to da je teorija u svom najpretežnijem delu u sva tri slučaja nesposobna da ponudi ubedljiva, celovita i validna rešenja. Ekonomska politika je u svetu danas uglavnom upućena na pragmatizam i eklekticizam. Čini se da je neophodna temeljita rekonstrukcija ekonomske teorije, »naučna revolucija« ili nova paradigma u smislu u kojem te izraze formuliše T. Kuhn.

Kejnzijska revolucija je poslednja velika revolucija u odnosu teorijske i delatne ekonomije. U međuvremenu, došlo je do niza teorijskih pomaka i u mikro-ekonomiji i u makro-ekonomiji, ali bez menjanja paradigme. Naša ekonomska revolucija koja je na početku tako puno obećavala posustala je a u nekim aspektima i posrnula. Značajnim svojim delom ekonomska teorija se okrenula metafizici i normativizmu prepuštajući praktičnom ekonomskom delanju da se muči u okvirima »dnevni, operativni poslova«. I u nas je neo-

phodno temeljno promišljanje kako ekonomske teorije samoupravnog socijalizma tako i uzroka njene praktične nedelotvornosti onda kada se njeni elementi pojave.

Smisao je ovog rada u tome da iz delatne, ekonomsko-političke perspektive razmotri delovanje ekonomskih zakonitosti u samoupravnom socijalizmu. Ovde se, dakle, neće **formulisati** ekonomske zakonitosti, niti one opšte niti one sa važnošću u uslovima samoupravne socijalističke robne proizvodnje. Niti će se testirati njihova valjanost sa stanovišta logičke konzistentnosti ili uporedivosti sa praksom. Osnovna zamisao je da se uspostavi logička i empirijska veza između ekonomskih zakonitosti i praktičnog delanja, da se ustanove smetnje »zakonom ekonomskom ponašanju« i da se, eventualno, sugeriše moguća pravca otklanjanja i relativiziranja pomenutih smetnji. Sve to, s obzirom na poželjni obim jednog uvodnog koreferata, u obliku grube skice.

O karakteru ekonomskih zakonitosti

Za potpunije razumevanje osnovnog pravca argumentacije u ovom radu neophodno je početi od nekoliko opštih, i uglavnom dobro poznatih napomena o karakteru ekonomskih zakonitosti.

Ekonomske zakonitosti se spoznaju ili ne spoznaju, prihvataju ili ne prihvataju, ali one **deluju**. Same zakonitosti nisu proizvod naše spoznaje, već **odnosa** u koje ljudi stupaju prema prirodi i prema drugim oblicima materijalnog ograničavanja koja se žele prevazići radi ostvarivanja pojedinačnog i kolektivnog, dakle i društvenog, materijalnog napretka. Važan element ekonomskih zakonitosti proističe iz činjenice da ljudi u ekonomskoj reprodukciji svog života stupaju u **međusobne** odnose. Ovaj je momenat posebno važan sa stanovišta kasnije elaboracije uzroka koji objektivno deluju kao smetnja »zakonom ekonomskom ponašanju«.

U svom esencijalnom obliku, u jezgru svih pojavnih oblika delovanja na prevladavanju materijalnih ograničenja, ekonomske zakonitosti deluju isto tako »uverljivo« kao i zakoni fizike, hemije ili biologije, dakle nepokolebljivo i bez ostatka. Dokaz za to je višemilenijumski ekonomski napredak ljudske zajednice. Međutim, taj esencijalni oblik delovanja ekonomskih zakonitosti u takvoj je dubini empirijskih pojava, odnosno kad je spoznat na takvoj je razini teorijske opštosti, da je njegova praktična primenljivost za rešavanje ekonomskih problema, za **svrsishodno** ekonomsko delanje dosta mala.

To je uslovljeno činjenicom da je istorijska i evolucionarna priroda ekonomskih procesa, kao svrsishodnog delanja ljudi i društvenih grupa u međusobnoj interakciji, dovela do **istorijskog** i/ili **društveno-formacijskog** ograničavanja predmeta i sadržaja opštih pojmova i opštih odnosa. Primera radi, zakon ponude ili zakon tražnje, kao izrazi univerzalnih ekonomskih zakonitosti i elementi pomenutog jezgra, na istovetan način deluju u različitim društveno-ekonomskim formacijama. Neracionalno je govoriti o »kapitalističkom zakonu tražnje« i o »socijalističkom zakonu tražnje«. Međutim, da su druge funkcionalne, institucionalne i društveno-ekonomske odrednice ova dva sistema drugačije, te da zbog toga utiču na neke empirijske odrednice tražnje u kapitalizmu i socijalizmu, gotovo da je nemoguće poricati.

Iz prethodnog sledi da se ekonomske zakonitosti ne mogu posmatrati kao uniformna pojava jedinstvenog ranga. Može se govoriti o opštoj važnosti i univerzalnom (dosad znanom) karakteru ovih zakonitosti, ali samo u jednom njihovom delu; onom koji generalizuje odnos prema prirodi i na krajnje generalan način fiksira ekonomske zakonitosti kao međusobne odnose ljudi ili grupa. U svom pretežnom delu, ekonomske zakonitosti se ispoljavaju na razini konkretnih istorijskih društveno-ekonomskih odnosa kao manje ili više modifi-

kovani opšte važeći zakoni. Za njihovu spoznaju neophodno je pribеći metodi svođenja apstrakcije na nivo koji će uključivati i date materijalno-istorijske pretpostavke i karakteristike.

Sledeća značajna karakteristika ekonomskih zakonitosti jeste probablistički karakter njihovog opšteg važenja. Za ekonomske pojave se ne može reći da imaju strogo deterministički karakter, da su kauzalne veze uvek precizno kvalitativno i kvantitativno date. Jedan deo ekonomskih pojava ima čak izrazit stohastički karakter (na primer otkrivanje novih izvorišta sirovina, prinosi u poljoprivredi, da ne govorimo o nizu pojava u oblasti raspodele i razmene). Ovo svojstvo ekonomskih zakonitosti upućuje na zaključak da su one, kao neposredni oslonac za svesno i svrsishodno delanje, daleko manje stabilne i »pouzdanе« nego što je to slučaj sa zakonitostima u fizici, hemiji ili biologiji uprkos činjenici da su i, recimo, zakoni fizike tokom XX veka znatno probablistički relativizirani).

Ekonomske zakonitosti, kao **rezultat** međusobnog odnosa i delanja jedinki, grupa, klasa i drugih manjih i većih društvenih zajednica, samo su **jedan deo** njihovog ukupnog međusobnog delanja, ukupne interakcije. Kao što je i međusobno ekonomsko delanje samo jedan deo **jedinstvenog polja svrsishodnog delanja**, tako je i skup ekonomskih zakonitosti samo deo **jedinstvenog polja zakonitosti**, onih koje se odnose na ljudske, grupne i društvene interakcije.

Konačno, kad je reč o našem, samoupravnom socijalističkom društvu robnih proizvođača, imamo i pojavu **zakonitosti u nastajanju**. Radi se o onim pravilnostima i generalizacijama u ekonomskim odnosima koje su autentične i autonomne, za koje ne raspolažemo prednošću retrospektivnog promatranja, već smo prinuđeni da ih kao zakonitosti otkrivamo upravo u procesu njihovog nastajanja.

Četiri pomenute bitne karakteristike ekonomskih zakonitosti deluju **kumulativno**. Prve tri kao opšte, četvrta kao specifičnost naše društveno-ekonomske zbilje. Njihovo kumulativno dejstvo znači da se međusobno prepliću, dopunjuju, pa čak i amplifikuju. Svaka za sebe predstavlja ozbiljan i krupan razlog objašnjavanja odsustva »zakonitog ekonomskog ponašanja«, shvaćenog kao uprezanja ekonomskih zakonitosti u kola napretka. Uzete u totalu, kao što se i moraju uzimati, ove karakteristike ukazuju na svu složenost promišljanja društveno-ekonomske stvarnosti i formulisanja odgovarajuće ekonomske politike.

Ekonomska teorija kao »otkrivanje« ekonomskih zakonitosti

Ekonomske teorije jesu manje ili više zaokruženi, manje ili više kompaktni konzistentni i celoviti prikazi »spoznatih« ekonomskih zakonitosti, odnosno modusa njihovog delovanja. Osnovna premisa koja povezuje ekonomske zakonitosti kao objektivno delujuće, i praktično ekonomsko delanje, kao svrsishodne akcije, jeste da spoznaja iste ne može štetiti, odnosno da može koristiti. Međutim, uspostavlja se da istina poprima sasvim različita obličja, bilo zbog toga što selektivno objašnjava različite svari, epohe ili odnose, ili pak zbog toga što sasvim drugačije tumači jednu te istu pojavu.

Nije nepoznato, naprotiv čak je i uobičajeno, postojanje više različitih ekonomskih teorija o tome kako deluju ekonomske zakonitosti posmatranog društva. Ni mi u tom pogledu nismo izuzetak. Istina, na nivou najopštijih konstatacija, teorije koje konkurišu za primat u objašnjavanju »istine«, obično ispoljavaju samo neznatna odstupanja, ili ih uopšte i nema. Silazeći, međutim, na niže nivoe apstrakcije i kombinujući različite skupove i sklopove kauzalnih veza teorije počinju sve više da se razilaze. A upravo silazeći na niže nivoe

apstrakcije trebalo bi da se približe neposrednim uputstvima za racionalno ekonomsko delanje, odnosno za formulisanje i vođenje adekvatne ekonomske politike.

Marx je rekao: »Ekonomske kategorije (čiji sklop daje ekonomsku teoriju — primedba M.C.) samo su teorijski izraz, apstrakcija društvenih odnosa proizvodnje«. Po analogiji, koja istina nije potpuna, moglo bi se reći da ekonomska teorija igra istu ulogu koju igra i teorija relativiteta, na primer. Ova potonja objašnjenja dinamički odnos mase i energije, predstavlja spoznaju tog odnosa koji je, dakako, delovao i pre spoznaje. Na osnovici te spoznaje nauka fizike je obavila svoju funkciju »posredovanja« između realnog fizičkog sveta i svesnog i svrsishodnog delanja ljudi, omogućavajući nove izvore energije, na primer. S istom ili sličnom aspiracijom i ekonomska teorija pristupa »otkrivanju« ekonomskih zakonitosti. Ali, rezultat je, iz niza objektivnih i subjektivnih razloga, nešto drugačiji.

Pre svega, ranije pomenuti karakter ekonomskih zakonitosti objektivno otežava formiranje i formulisanje jedinstvene ekonomske teorije.

Kao prvo, slojevitost ekonomskih zakonitosti zahteva da i odgovarajuća teorija bude na različitim nivoima apstrakcije, da se u postupku prelaska od ekonomskih zakonitosti ka praktičnom ekonomskom delanju prođe kroz proces progresivne redukcije apstrakcije. Tako ambicioznog zadatka teško će se ko prihvatiti, a još manje s uspehom izvršiti. Time se objašnjava činjenica da danas u svetu postoji mali broj celovitih ekonomskih teorija (pri čemu se reč celovitost odnosi na aspiracije a ne na ostvarenja u smislu za ekonomsku politiku zadovoljavajućih rešenja).

Drugo, tu je istorijsko-evolutivni karakter ekonomije, proces stalnog menjanja. Za razliku od fizike ili hemije čiji su krajnji predmeti istraživanja, bar sa stanovišta ljudske istorije, dati kod ekonomije to nije slučaj. Teorije se razlikuju prema tome na koji način, u kojoj meri i kom obliku uvažavaju ove stalne promene svog polja posmatranja. Proces menjanja empirijske osnovice i ekonomske stvarnosti objektivno dovodi različita teorijska uopštavanja u pozicije oprečnosti ili bar različitosti u odnosu na predmet kojim se bave.

Treće, tu je vrlo različit stepen uvažavanja činjenice da su ekonomske zakonitosti samo deo jedinstvenog polja zakonitosti koje tumače i objašnjavaju ljudsko delanje. U meri u kojoj je ekonomija u stanju da ponudi uverljiva i proverljiva uopštavanja o ekonomskom delanju jedinki, grupa i društava ta se uopštavanja, kao teorije, moraju, ili bar mogu, amalgamirati u opštije teorije o ljudskom delanju gde će se neminovno integrisati sa drugim teorijskim disciplinama, da pomenem samo psihologiju, antropologiju i sociologiju. Uticaj će, dakako, biti uzajaman. Teorije i teoretičari se razlikuju i po stepenu prihvatanja ili priznavanja ove činjenice.

Četvrto, tu je pitanje subjektivnog opredeljenja teoretičara i stvaralaca ekonomskih teorija. To subjektivno opredeljenje počiva na poziciji u društvu, na interesima koje teoretičar brani i zastupa, na političkoj i/ili ideološkoj afilijaciji. Taj se uticaj ne može odstraniti; može biti veći ili manji ali neutralne teorije u ovom pogledu nema. Ovaj je element posebno značajan u sadejstvu sa prethodno pomenutim, sa činjenicom da se teoretičari i teorije razlikuju po stepenu uvažavanja jedinstvenog polja zakonitosti ljudskog delanja.

Uzeta zajedno, ova dva elementa su od primarnog značaja u tumačenju savremenih kontroverzi u ekonomskoj teoriji, posebno u nas. Jedinstveno polje zakonitosti se u domenu teorijskog osmišljavanja, onda kada se prihvata i kada se ne svodi na ekonomski redukcionizam, ispoljava kao rangiranje uzajamnih uticaja ili funkcionalna deskripcija uticaja jednake snage. Marksistička teorija kao jedno od svojih najvažnijih obeležja ima stav

60 /hipotezu da su ekonomski odnosi i ekonomske zakonitosti u osnovici jedinst-

venog polja ljudskog delanja te da su drugi oblici, mada važni, u nekom smislu i u nekoj meri izvedeni.

Anticipirajući jedan od zaključaka, rekao bih već na ovom mestu, da je ekonomska teorija u nas, bar jednim svojim delom, odgovorna za stanje koje u praktičnom delanju obično nazivamo »politički« ili neki drugi »voluntarizam«. Ovo zbog sledećeg: na razini ekonomske teorije samoupravnog socijalističkog društva u nastajanju, često nedovoljno promišljeni i empirijski neprovereni stavovi o delovanju ekonomskih zakonitosti su ili dopunjavani, ili supstituisani, neekonomskim kategorijama. U tome se upravo polazilo od (implicitno ili eksplicitno) izražene pretpostavke o jedinstvenom polju zakonitosti ukupnog društvenog delanja. Međutim jedno je konstatovati jedinstvenost toga polja i uzajamnu povezanost zakonitosti ljudskog delanja, sasvim je nešto drugo po potrebi proizvoljno i parcijalno prenositi i popunjavati praznine nedostajućih ekonomskih zakonitosti.

Moguća objašnjenja ove pojave mogu se mislim, tražiti u sledeće dve dimenzije:

1. U želji »ubrzavanja« hoda ljudske istorije tako što se ono što je po Marxu konačan rezultat procesa razotudjenja — slobodna asocijacija proizvođača — uzima kao svršena stvar i osnovica za utvrđivanje zakonitosti prelaznog perioda što, ovom zamenom teza, dovodi do potiranja nužnosti delovanja ekonomskih zakonitosti. Ne uočava se da je samoupravna socijalistička privreda praksa koja »traži« svoje zakonitosti, i to pre svega u domenu ekonomskih zakonitosti s obzirom na karakter prelazne epohe.

2. Deo ekonomske teorije je svesno žrtvovao oslonac na ekonomske zakonitosti, odnosno pokušaj da učestvuje u njihovom nalaženju, težeći da se maksimalno približi epicentru jedinstvenog polja delanja u nas — politici.

Rezultat: i danas su otvorena neka temeljna teorijska pitanja, da pomenem samo pitanje oblika delovanja zakona vrednosti u samoupravnom socijalističkom društvu, odnosno normalne cene, ili pak pitanje načina regulisanja celine društvene reprodukcije tj. odnosa tržišta i plana.

Uzmimo, primera radi, pitanje normalne cene. Ni u teoriji ni u politici nema jedinstvenog stava o obliku delovanja normalne cene. To stvara i teorijske i praktične, delatne i ekonomsko-političke probleme. Sistem se navodno zasniva na delovanju ekonomskih zakonitosti uopšte, i zakona vrednosti posebno, a nije spoznat istorijski i aktuelni oblik njegovog delovanja.

Zbog toga su praktična rešenja nužno eklektička i omogućavaju razna tumačenja i raznovrsne odnose. Sporno pitanje je da li se ovim putem, iznuđeno-eklektičkim praktičnim rešenjima dolazi postepeno, pipajući, do ekonomskih zakonitosti ili se od njih udaljavamo? Često rečenje je sledeće: u nemogućnosti da se opredelimo za jedan kriterij normalne cene koristićemo ih više Tako se pojavljuju kao »rešenja« tzv. dvokanalne i trokanalne cene ali nije odgovoreno na pitanje: šta ako zakon vrednosti i normalna cena mogu da se formulišu samo kroz jedan pokazatelj, odnosno jedan jedinstven kriterijum. Još teže pitanje: šta ako moraju tako da se formulišu, što je uverenje velikog broja teoretičara. Koliko se time u praktičnom delanju odstupa od mogućeg optimuma? Naravno, spoznaja normalnog oblika delovanja zakona vrednosti tj. normalne cene sama po sebi ne bi razrešila nagomilane probleme jer se ne radi o čarobnom štapiću. Ali time bi se dobio značajan orijentir za praktično delanje za vrednovanje ekonomskog (a ne računovodstvenog) dobitka i gubitka, pariteta i dispariteta, onog što je konvergirajuće ka suštini produkcionih odnosa socijalističke samoupravne robne proizvodnje, i onog što nije. Za ekonomsku politiku, shvaćenu kao ekonomsko delanje, ova su saznanja od velike važnosti.

Na vetrometini je i dohodak, jedna od najvažnijih kategorija teorijske i praktične ekonomije. Prisutne su dve osnovne teze, teorijska stava. Po jednoj dohodak je homogena kategorija. Ta je teza teorijski dosta uverljivo osporavana a u prilog teorijskom osporavanju ide i činjenica da ova teza pada na empirijskoj proveru. S druge strane, teza da je dohodak nehomogena kategorija čini se da ima izvesnu prevagu u teorijskoj argumentaciji, polaže empirijski test, ali se dosad nije mogla operacionalizovati. Naime, nehomogenost uključuje i pretpostavlja i konkurenciju kao oblik prevazilaženja protivrečnosti i vrstu ekonomske prinude. S obzirom da je konkurencija mnogima teško prihvatljiva kao teorijski princip, ako već moraju da zažmure pred činjenicom da se ona neumitnom logikom i na razne načine probila u praksi, izostalo je operacionalizovanje teorijskog principa nehomogenosti dohotka. Ekonomska teorija pada kao žrtva političkog pragmatizma.

Na kraju ovog dela valja, međutim, dodati da uprkos pretežno negativnoj oceni o upotrebljivosti naše ekonomske teorije za formulisanje ekonomske politike, bar kad je reč o našem iskustvu u poslednjih nekoliko godina, promišljanje ekonomske teorije socijalističkog društva samoupravnih robnih proizvođača ne počinje od nule. Ekonomska teorija nije homogen entitet, te u njoj i u sadašnjoj našoj situaciji postoje i vrlo vredni prilozi od kojih se može kretati i ka upotpunjavanju teorijske slike i ka racionalnijem praktičnom ekonomskom delanju.

Na čemu bazirati ekonomsku politiku?

Već je nagovešteno na prethodnim stranicama da se u ovom radu pojam ekonomske politike koristi u svom širem značenju. To šire značenje ekonomsku politiku definiše kao delanje, i to svrsishodno, svih subjekata koji su u stanju da formulišu ekonomske ciljeve, koji na raspolaganju imaju ekonomska sredstva, i koji mogu da teže ka optimiziranju svog delanja, izborom sredstava za ostvarivanje ciljeva, ili pak rangiranjem ciljeva s obzirom na ograničena sredstva. Ovakvim definisanjem, ekonomska politika integriše i »službenu« ekonomsku politiku kao politiku organa države i poslovnu politiku svih ekonomskih agenasa u društvu.

Ima nekoliko teorijskih i praktičnih razloga zašto se ovakvo definisanje ekonomske politike čini uputnim.

Prvo, zato što je princip povezivanja na liniji ekonomske zakonitosti — ekonomska teorija — praktično ekonomsko delanje potpuno isti, bez obzira na sve one teorijske i praktične razloge koji su doveli do razdvajanja na mikro i makro ekonomiju, odnosno na reprodukciju individualnog ekonomskog subjekta i celokupnu društvenu reprodukciju. Za razumevanje i promišljanje racionalnog ekonomskog delanja podvajanje po osnovici agregacije ima smisla samo u onoj meri u kojoj deluje »falacy of composition«, odnosno istina da ono što važi za pojedinačno ne mora nužno da važi i za celinu.

Drugo, ovakvo definisanje ekonomske politike relativizira mesto i značaj privrednog sistema. Ekonomska politika, najčešćem i tradicionalnom značenju, jeste skup instrumenata i sredstava kojima odgovorni ekonomski agensi (država) »upravlja« i/ili vrši korekcije u društvenoj reprodukciji, ali sve u okviru datih sistemskih pretpostavki i okvira.

Po širem shvatanju ekonomske politike i privredni sistem, kao oblik institucionalizacije produkcionih odnosa, jedno je od sredstava za racionalizaciju ekonomskog delanja. Ovakvim pristupom se, između ostalog, razrešava i dilema »da li je privredni sistem dobar, a praksa ne valja«, ili je obrnuto. Jednostavno, ekonomski subjekti delaju na bazi sistemskih i vansistemskih impulsa, kombinujući ih u svom svrsishodnom delanju.

Treće, ovakvim definisanjem ekonomske politike omogućuje se, bar načelno, sinteza opštih principa ekonomskog delanja na razini postojećih produkcionih odnosa, odnosno njihove evolucije. Bez ovog teško je promišljati istorijski proces udruživanja rada i sredstava, odnosno on se pojavljuje kao mehanički zbir ili kao rezultat egzogenih, ekonomskih motiva.

Nije reč o naivnom shvatanju da će se promenom definicije ekonomske politike promeniti aktuelno stanje u njoj, već o tome da se ukaže na put teorijskog osmišljavanja kojim bi se ekonomskoj politici omogućilo da prevaziđe svoju pragmatičnu granicu. Pri tome se kao putevi prevazilaženja ove pragmatične granice sugerišu »povratak« ekonomskoj teoriji, kao kristalizaciji »spoznatih« ekonomskih zakonitosti i širenje ka privrednoj, poslovnoj politici kao autentičnom protivtegu u odnosu na druge uticaje u sklopu jedinstvenog polja politike. Drugim rečima, i malo pojednostavljeno, reč je o tome da u sintagmi ekonomska politika realno ojača atribut: ekonomska.

Kada se, recimo, pribegne zamrzavanju cena, što predstavlja jedan od najdrastičnijih oblika ekonomske (?) politike, time nisu stavljeni van dejstva zakoni ponude i tražnje. Time je samo onemogućeno da se oni ispoljavaju preko cena, odnosno cena je »oteta« ekonomskim zakonitostima i predata u nadležnost zakonu pravnog tipa. Ako se, pri tome, u periodu zamrznutosti ništa ne poduzme što bi delovalo u pravcu menjanja odnosa ponude i tražnje, onda postaje sasvim očigledno da ova mera i nije bila mera ekonomske već neke druge politike. Naravno, i tako je moguće raditi, što naša praksa (i ne samo naša) uverljivo potvrđuje. Ali je onda nerealno očekivati željene ekonomske rezultate, ne može se govoriti o nedostatku ekonomske teorije i mogućnosti praktičnog ekonomskog delanja već se mora suočiti s istinom: ekonomske performanse u datom trenutku jednostavno nisu dovoljno važne, ukupnu politiku u većoj i snažnijoj meri determinišu socijalne, čisto političke ili neke druge konsideracije. Ekonomska politika se nužno pojavljuje kao poligon primene jer je nezaobilazna. Na tom poligonu su, međutim, u dejstvu druge trupe i druga artiljerija, a ne ekonomski parametri, nikli na osnovici spoznaje ekonomskih zakonitosti.

Jasno je da se ekonomski zakoni ne mogu tek tako pretočiti u recepturu ekonomskoj politici, bilo da se radi o zakonitostima reprodukcije socijalističkog robnog proizvođača ili pak zakonitostima ukupne društvene reprodukcije. Težiti ka tako nečim značilo bi odmici se od voluntarizma, koji se ovde kritički tretira, ka idealizmu koji je disfunkcionalan. Međutim, isto je tako jasno da nema približavanja ekonomskim zakonitostima, kao racionalnom jezgru ekonomskog delanja, bez dovođenja ekonomskih subjekata u blizinu njihovog polja delovanja, bez pomeranja od pretežno neekonomskih ka preseku pretežno ekonomskih sila u ukupnom polju društvenog delanja i politike. To je prvi i neophodan uslov da ekonomska politika preskoči pragmatički prag na kojem se već tako dugo nalazi.

Drugi uslov je da se u okviru tog približavanja preseku pretežno ekonomskih sila, dakle izmicanju iz zagrljaja normiranja i administriranja, spozna i uvaži centralno mesto reproduktivnih ekonomskih jedinica kao socijalističkih robnih proizvođača. Spoznati i polaziti od te premise znači uvažavati motive i interese, s jedne strane, i sredstva njihovog ostvarivanja, s druge, kao najbliže postvarenju željenog samoupravnog društva.

To ne znači klizanje u »samoupravni laissez faire« već omogućavanje esencijalnoj ekonomskoj logici da izbije na raznim tačkama društvene reprodukcije pre nego što se, po potrebi, primeni arsenal mera društvene kontrole. Reč je o odnosu tržišta i plana. Reči da zagovaranje tržišne ekonomije predstavlja suzbijanje mogućnosti svesne kontrole društvene reprodukcije znači staviti ova dva oblika raspodele društvenog fonda rada u situaciju »nulte su-

me», što je neodrživo ni teorijski ni praktično. Planiranje društvene reprodukcije i reprodukcije ekonomskih subjekata, brojne regulativne mere i brojne mere administriranja u cilju »širih« i »viših« interesa, bez realne osnovice koja bi počivala na preseku delujućih ekonomskih sila i zakonitosti, predstavlja ekonomsku politiku uprazno. Osim toga, pored neefikasnosti, postoji i drugi razlog zbog kojeg je neophodno utemeljiti ekonomsku politiku pre svega u motive, ciljeve i sredstva osnovnih ćelija društvene reprodukcije.

U ekonomskoj teoriji je poznat pojam tzv. »benevolentnog diktatora« kojim se opisuje najracionalnija moguća alokacija i distribucija činilaca proizvodnje i proizvedenih vrednosti. Dakako, kao što i naziv sugeriše, po cenu gubljenja individualnih sloboda u odlučivanju o alokaciji i distribuciji. Težnja ka eskalaciji »viših« i »širih« interesa, pa shodno i širedejstvjućih sredstava, neminovno vodi ka diktatu centra nad ekonomskim agensima reprodukcije. Krajnji rezultat je dobro poznato centralno-plansko privređivanje.

Treći uslov za prelazak pragmatiskog praga ekonomske politike jeste da se bolje integriše sa ekonomskom teorijom. To pretpostavlja pomak iz sadašnje pozicije na obe strane. Ekonomska nauka je dosad »savetovala« ekonomsku politiku ali je mali njen deo prošao i kroz fazu samouveravanja o tome da je teorijsko predviđanje date politike bilo ispravno. Uopšte uzev, naša ekonomska teorija je svojim pretežnim delom deduktivna. Daleko je manje prisutna obzervacija i indukcija na bazi empirijskih činjenica. Nije se dovoljno uvažavala činjenica da teorija i obzervacija, indukcija i dedukcija predstavljaju različite faze jednog te istog dijalektičkog procesa spoznaje.

Sa svoje strane, ekonomska politika kao praktično ekonomsko delanje, mora težiti da pred teoriju postavlja relevantnu formulaciju problema. Teorija se ne može isisati iz viših principa i aksioma, već iz pravilne formulacije problema. To je put da se teorija kao »spoznaja« delovanja ekonomskih zakonitosti i približi njihovom delovanju. Konstatacija »to je u redu u teoriji ali nije u praksi« govori istovremeno i o irelevantnosti teorije ali i o neumeću prakse, neposrednih ekonomskih aktera, da formulišu pravi problem.

U susretu ove dve poželjne tendencije moglo bi se govoriti o teorijski promišljenoj ekonomskoj politici, ali i o ekonomskoj teoriji koja se približila stvarnoj spoznaji ekonomskih zakonitosti tako što je svoj instrumentarij spoznaje spustila i u predeo neposrednog ekonomskog delanja.

Naknadne napomene

Na sugestiju recenzenta ovog rada dodajem sledeća pojašnjenja:

1. O probabilističkom karakteru opšteg važenja ekonomskih zakonitosti, to da se ne smatra da je sva slojevitost ekonomskih zakonitosti zahvaćena probabilizmom, odnosno da deo esencije, jezgra ekonomskih zakona ima čak i deterministički karakter;

2. Kod analogije sa teorijom relativiteta (str. 6—7) misli se na opštu teoriju relativiteta, mada je kvalitet analogije time nešto umanjen;

3. Teza o neutralnosti odnosno neneutralnosti teorije je ovde previše oštro formulisana (str. 8) i može se protumačiti kao poricanje mogućnosti nepristrasnosti u naučnoj analizi, što nije bila namera prilikom iznošenja ovog argumenta.

SOCIJALIZAM – IZMEĐU VOLUNTARIZMA I APSTRAKTNOG OBJEKTIVIZMA

Za teorijski utemeljenu problematizaciju statusa objektivnih zakonitosti u socijalizmu kao epohi revolucije od bitne važnosti je analiza njegova dva istorijska iskustva: prvo se uobičajeno naziva socijalističkim etatizmom, čija je ekstremna varijanta takozvani staljinizam, a drugo ekonomskim liberalizmom.

Što se tiče prvog iskustva, poslednje temelje fenomena o kojem je reč treba, po našem mišljenju, sagledavati u svetlu pokušaja da se »spolja«, kvazirevolucionarnom hipostazom političkih intervencija, dakle nasilno, prevlada robni oblik produkcije društvenog života. Ovaj i ovakav pokušaj zakonito rezultira — pošto je autoritet proizvodne sfere veći od autoriteta političke sfere — u pervertiranom realitetu koji je samo pojavno različit od kapitaliskog.

Naime, između kapitaliskog oblika reprodukcije i etatističkog rukovođenja društvenim životom posredstvom centralističkog plana ne postoji bitna razlika; i u jednom i u drugom slučaju na delu je **odvojenost** proizvođača od predmetnih uslova proizvodnog procesa, to jest od objektivnih oblika vlasništva: dok u građanskom svetu između rada i uslova potrebnih za njegovo opredmećenje posreduje robni oblik, dotle u takozvanom etatizmu ovu funkciju posredovanja vrši totalitarni plan, jer on, kao partikularitet koji se nameće odozgo, nije plan onih koji neposredno učestvuju u proizvodnji. Drugim rečima, autoritarni plan je samo pervertirani substitut robnog posredovanja, što će reći da, ukoliko se ima u vidu činjenica da su odnosi koji odgovaraju pojmu društvene svojine odnosi **neposrednog** pristupa proizvođača objektivnim pretpostavkama njihove vlastite egzistencije, u uslovima etatističkog ustrojstva nije na delu reprodukcija društvene svojine. Totalitarni plan nije, dakle, **ukidanje privatizacije činilaca proizvodnog procesa već samo jedan od njenih vidova**. Stoga on prema proizvođačima nastupa kao **apstraktna spoljašnja objektivnost**, kao nešto što, kao i tržišne zakonitosti, egzistira nezavisno od njihove svesti i volje.

Ako se rečeno ima u vidu, nije čudo što ovaj i ovakav plan vodi, umesto prevladavanju »samovolje« tržnih zakonitosti »samovolji« tehno-birokratskog uma, koji, kao i kapital, teži da svojoj totalitarnoj logici podredi sve regije društvenog bića. Dok su proizvođači u kapitalizmu objekt tržišnih zakonitosti, ovde su oni objekt centralističkog plana. Rečju, etatistički sklop reprodukuje takav odnos između rada i sredstava za proizvodnju kakav predstavlja kopiju odnosa kapitala, zato što taj odnos, reprodukujući razdvajanje rada od njegovih objektivnih uslova, iznova lišava rad njegovog neposrednog pristupa sredstvima za proizvodnju i na taj način uklanja ono što Marks smatra osnovnom pretpostavkom besklasnog sveta. Time se i dalje perpetuiira stanje u kojem su »individue potčinjene društvenoj proizvodnji koja kao kakav kob

egzistira izvan njih«. Po prirodi stvari, stvarni odnos najamni rad — kapital prikriva se gustom mrežom ispraznjenih ideoloških floskula koje su u funkciji održavanja **status quo-a**.

Naravno, ukoliko je reč o staljinizmu, kao ekstremnoj varijanti etatizma, mora se voditi računa i o konkretno istorijskom kontekstu u kojem je staljinizam kao pokušaj kvazirevolucionarnog dokidanja proizvodnje profita nastajao. Ako se, naime, uzme u obzir da je ovaj pokušaj činjen u uslovima jedne zaostale zemlje, u uslovima u kojima je istorijska misija robne proizvodnje tek počinjala, onda postaje jasnije zbog čega je pokušaj nasilne destrukcije proizvodnje koja počiva na razinenskoj vrednosti vodio i konzerviranju još neprevladanih predgrađanskih oblika koji se zasnivaju na odnosima lične zavisnosti. S ovim u vezi, valja se podsetiti na jedno mesto iz **Osnova kritike političke ekonomije (Grundrisse...)** u kojem Marks pravi distinkciju između tri istorijske epohe razvoja ljudske istorije: razdoblje odnosa lične zavisnosti (predgrađanske epohe koje ustvari predstavljaju istorijskim razvitkom, manje ili više, modifikovane oblike prvobitne samonikle ljudske zajednice, epohe u kojima se razvitak proizvodnih snaga odvija jako sporo, pošto primarni motiv i krajnju svrhu proizvodnje predstavljaju samo upotrebne vrednosti dominantnih klasa); period u kojem vlada lična nezavisnost osoba kojima je, međutim, njihova društvena povezanost, budući da je posredovana razmenom, suprotstavljena kao **spoljašnja stvarstvena povezanost**; i faza u kojoj slobodne udružene individue gospodare svojom vlastitom sudbinom, stavljajući društvenu proizvodnju pod svoju kontrolu.

»U razmenskoj vrednosti društveni odnos osoba pretvoren je u društveno ponašanje stvari; i osobna moć u stvarstvenu. Sto manju društvenu snagu poseduje sredstvo razmene, to veća mora biti **snaga zajednice koja povezuje individue, patrijarhalni odnos, antička zajednica, feudalizam i cehovstvo** (podvukao S. D.).

Svaki individuum poseduje društvenu moć u obliku neke stvari. Oduzimate stvari tu društvenu moć, pa ćete je morati dati **osobama nad osobama**. Lični odnosi zavisnosti (isprva posve samonikli) prvi su društveni oblici u kojima se čovekova produktivnost razvija samo u malom opsegu i na izoliranim tačkama. Lična nezavisnost zasnovana na stvarstvenoj zavisnosti drugi je veliki oblik u kojem se tek razrađuje sistem opšte društvene razmene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalne moći. Slobodna individualnost zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na potčinjavanju njihove zajedničke društvene produktivnosti kao njihove društvene moći, treći je stupanj. Drugi stvarna uslove za treći. Stoga patrijarhalni poredak, kao i antički (takođe i feudalni) isto toliko propada s razvojem trgovine, novca, razmenske vrednosti koliko ukorak s njima izrasta savremeno društvo.«

Šta se može izvući iz ovog povećeg citata?

Kao prvo, Marks robnu formu posmatra dijalektički, pridajući joj istovremeno međusobno protivrečne funkcije: s jedne strane, ona **postvaruje** društvene odnose, s druge strane, ona ima **emancipatorsku** ulogu — razara odnose lične zavisnosti; s jedne strane, njen razvoj je uslov razvoja kapitalističkog sveta, s druge strane, njen razvoj, razrađujući sistem opšte društvene razmene materije, univerzalnih odnosa i svestranih potreba, stvara pretpostavke za novi svet — svet slobodne kooperativne individualnosti. (Uzگرد budi rečeno, u našoj literaturi je više analizirana ona negativna — postvarujuća — nego ona pozitivna — emancipatorska — funkcija robnog oblika).

Kao drugo, Marks ovde implicitno iznosi stav da pokušaj nasilnog ukidanja robne proizvodnje proizvodi tendencije refeudalizacije društvenih odnosa, etabliranja tradicionalnih, predgrađanskih proizvodnih struktura, zasnovanih na odnosima neposredne neekonomske prinude. Marksove reči »oduzmite

stvari (dakle razmenskoj vrednosti otelovljenoj u novcu — prim. S. D.) tu društvenu moć pa će je dati **osobama nad osobama**« pogađaju, čini se, u srce stvari kad je reč o objašnjenju staljinizma kao do krajnjih konsekvenci dovedenog etatizma. Iz ovog ugla gledano, sizma takozvanog staljinizma nije proizvod sizme Staljina kao osobe nad osobama, već je Staljin kao osoba nad osobama nužni proizvod sizme samog koncepta nasilnog ukidanja robne proizvodnje. Naravno, da iz dubine same zbilje uvek iznova dolazeći zahtev za robnom proizvodnjom, pošto ova nije iscrpila vertikalnu svojih istorijskih mogućnosti, prisiljava nosioce ovog koncepta na kontinuitet političke represije — politička represija kao izraz represije nad autoritetom proizvodnih snaga. Uzme li se u obzir da je pojmu proizvodnih snaga supripadna i njihova socijalno-klasna dinamika, onda je jasno da je represija nad proizvodnim snagama uvek i represija nad klasnom borbom — retko gde i kada je klasna borba tako brutalno bila blokirana kao u vreme Staljina. Tako je razvojem objektivne logike samog koncepta u kojem je reč došlo do krajnje paradoksalne situacije: koncept koji je, po samorazumevanju, bio materijalistički i zasnovan na klasnim interesima ispoljio se kao vulgarno idealistički i kao poguban po samoinicijativu i samoodređenje proizvođača.

Tek iz horizonta ovakvog problematizovanja staljinizma može se, po našem mišljenju, biti na tragu pravog odgovora na pitanje: šta se u staljinizmu zbilo s onim socijalističkim podržavljenjem objektivnih oblika vlasništva koje je intendiralo ka tome da otvori proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju, njihovog stavljanja u funkciju proizvođača? Je li ono, naime, bilo u funkciji stvaranja pretpostavki daljeg pronicanja revolucionarnog procesa koji je ovim podržavljenjem bio započet, ili se ono pretvorilo u funkciju etabliranja i prepetuiranja samo pojavu preobražene kapitalijske dominacije, ili čak i predgrađanskih oblika gospodarstva?

Drugo istorijsko iskustvo, takozvani ekonomski liberalizam, može se vezati uglavnom za našu zemlju.

Kao što je poznato, mi smo se, vođeni uvidom da bi dugoročno etabliranje etatističkog ustrojstva ugrozilo samu bit revolucionarnog procesa, odlučili za razbijanje centralističkih struktura posredstvom otvaranja prema tržišnim zakonitostima i samoupravljanju. Ovo je svakako bio istorijski pomak, posebno zbog toga što se i politički priznao unutrašnji diktat samog društvenog bića, što se dakle i na političkom nivou uvažio zahtev koji je dolazio iz dubine same zbilje — da se pruži »pravo građanstva« robnoj proizvodnji (prethodnim političkim minoriziranjem istorijskog autoriteta robne proizvodnje i pokušajem da se on savlada nasilnim putem nisu rešeni problemi koje ovaj autoritet svojim protivrečnim delovanjem izaziva, oni su se pojavljivali i dalje, samo u preobraženom vidu).

Međutim, uporedo sa rastućom kritikom takozvanog državnog socijalizma, sve više je do izražaja dolazila tendencija nekritičkog odnosa prema robnoj proizvodnji: ovo se naročito očitovalo u tezama po kojima se spontani tržišni tok posmatrao kao neproblematični temelj razvoja samoupravljanja, odnosno odumiranja države. Pošavši od stanovišta da robna forma proizvodnje sama po sebi predstavlja klasno neutralni ambijent, zastupnici ovih teza su samoregulišuće tržište označavali kao »prirodno tle« reprodukcije samoupravnih odnosa. Ova orijentacija, nastupajući veoma objektivistički kada se vodila diskusija o tome da li je robna proizvodnja istorijski nužna u socijalizmu, i veoma, gotovo vulgarno idealistički kada se vodila rasprava o problemima klasnih implikacija proizvodnje vrednosti u socijalizmu, zaboravila je da roba nije stvar već društveni odnos i tako poklonila gotovo apsolutno poverenje »nevidljivoj ruci« leseferovskog organizovanog (neorganizovanog) tržišta, čime je potpuno zanemarena komponenta plana i svesnog usmeravanja. Takvo građansko-liberalističko koncipirano tržište (kome su imanentne tendencije prisva-

janja po osnovu bolje kapitalne opremljenosti — i s tim u vezi prelivanja akumulacije u lične dohotke — zatim tendencije monopolističke rente, razdvajanja industrijskog i bankarskog kapitala, ukratko klizanje ka kapital odnosu) dakaako da nije moglo da automatizmom svojih zakonitosti, bez društvenog plana i svesnog usmeravanja, proizvodi optimalna rešenja. Štaviše, ono je sve više iziskivalo državni intervencionizam i atomizovalo samoupravljanje i radničku klasu. I utoliko na delu bilo utapanje samoupravljanja u robnu proizvodnju.

Ako stvari tako stoje, onda se mora izvući sledeći zaključak. Ukoliko se hoće da socijalizam bude permanentni proces revolucionarnog menjanja društva, on mora izbeći i Scilu oktopodnog etatizma u kojem država odnosno političko, uspostavljaajući se kao proizvodnom procesu nadređena struktura, tendiraju da preuzmu onu ulogu koju u razvoju revolucionarnog procesa imaju proizvodne snage, i, s druge strane, Haribdu apoteoze tržišne samoregulacije kao isključivog principa društvene artikulacije kojom se minorizuju komponenta plana i funkcije svesnog usmeravanja. Drugim rečima, socijalizam mora zasnivati svoje biće na projektu **unutar — robnog (trans-političkog) prevladavanja robne proizvodnje**. Sastavni deo ovoga projekta jesu odgovarajuće socijalističke intervencije u tržište koje bi vodile ujednačavanju uslova privređivanja, sužavanju prostora tendencijama prisvajanja bez rada, to jest po osnovu renti (tehnološke, prirodne, tržišne, institucionalne itd.), dakle koje bi obezbeđivale reprodukciju društvene svojine. Međutim, ono što je ovde bitno jeste to da ove intervencije moraju poštovati unutrašnju logiku robne proizvodnje kao robne proizvodnje, a njena temeljna logika je da **proizvodni činoci moraju figurirati kao robe**, to jest imati svoju objektivnu cenu upotrebe — u tom smislu, ovakvom konceptu je neprimereno nesvojinsko tretiranje društvenih sredstava u kojem, budući da se sredstva za proizvodnju posmatraju samo kao materijalne pretpostavke živog rada, nema mesta za cenu njihove upotrebe.

Jedva da je potrebno i pominjati da je organski deo ovoga projekta i otvaranje prostora za samodelatnost proizvođača i za robnom formom posredovanu klasnu borbu, s obzirom na činjenicu da u socijalizmu nisu (niti to objektivno istorijski mogu biti) korenito prevladani proizvodni temelji klasnog sveta. To će reći da pomenuti projekat nije strategija apstraktnog objektivizma (čekanja) koja, shvatajući proizvodne snage redukcionistički, samo kao rast tehnoloških uslova proizvodnje (dakle previđajući njihov ljudski elemenat) iscrpljuje vertikalnu svojih mogućnosti u realpolitičkom reformizmu, kao što nije ni strategija apstraktnog voluntarističkog radikalizma koja, pretpostavljajući ideal-logiju imanenciji samog istorijskog toka, vrši represiju upravo nad klasnom borbom.

Bitna izvorišta naše tekuće krize valja, između ostalog, tražiti u realno zbivajućem pomaku od koncepta unutar-robnog prevladavanja robne proizvodnje ka konceptu spoljašnje — političkog (nasilnog) prevazilaženja robne proizvodnje, što nužno vodi svojevrsnoj supraordinaciji državnog partikulariteta bazičnom totalitetu. Ove realno zbivajuće tendencije predominacije administrativnog posredovanja u artikulaciji privrednog života ne treba posmatrati tek kao posledicu toga što se koncept udruženog rada nije u dovoljnoj meri realizovao. Sasvim je nematerijalistički držati da je zasnovanost normativne sfere unapred, apriori osigurana, pa je problem samo u tome da se akcijom subjektivnih snaga otklone otpori njegovom primenjivanju; koliko god da treba zbilju uvek iznova dovoditi u pitanje sa stanovišta projekta revolucionarnog menjanja društva, toliko i sam ovaj projekat treba držati uvek otvorenim za kritiku zbiljskim životom.

Stvar je zapravo u ne maloj meri u tome što je sam koncept udruženog rada u procesu svoje operacionalizacije u nekim svojim bitnim tačkama

bio iznutra protivrečno i voluntaristički postavljen. To se, na najapstraktnijoj ravni govoreći, ogledalo pre svega u pokušaju da se u robnu proizvodnju spolja unesu i instaliraju odnosi čija je epohalno-istorijska pretpostavka ne **robni već nerobni** oblik reprodukcije društvenog života, ne **posredno** društveni već **neposredno** društveni rad, čime se, na tragu pridonizma, želelo zadržati robu i istovremeno ukinuti određene odnose i ekonomske mehanizme koje roba kao takva nužno implicira (recimo pokušaj da se zadrži roba ali da se radikalno uklone kupoprodajni odnosi). Niz ovako hibridno koncipiranih rešenja po prirodi stvari nije mogao funkcionisati, a kako stvari, da bi se društvo reprodukovalo, ipak nekako moraju funkcionisati, administrativno uplitanje i arbitriranje pokazivalo se kao jedini mogući izlaz. Naime, ako se u jednom još-nebesklasnom društvu, posebno ukoliko je ono na nivou zemlje u razvoju kao što je naše, pokuša radikalno potisnuti ekonomska prinuda onda to mora nužno imati za rezultat ne ukidanje prinude kao takve već samo supstituciju jednog tipa prinude (ekonomskog) drugim tipom prinude (političkim), jer je još-nebesklasnom društvu prinuda — u ovoj ili onoj meri, ovakva ili onakva — nužno pripadna.

Hteti robnu proizvodnju bez ekonomske prinude isto je što i hteti »okrugli kvadrat«.

Prvobitne intencije pokazivale su tendenciju da se preobraćaju u svoju suprotnost: volja da se na ovaj način ukroti stihijnost »nevidljive ruke« tržišta dobijala je u praksi obličje samovolje »vidljive ruke« administrativno-birokratskih snaga; želelo se da upravljanje društvenim kapitalom neposredno preuzmu proizvođači, ali je na delu bilo sve veće otuđivanje procesa donošenja ključnih odluka od radničke klase; logika samoupravljanja, kojoj se htelo dati novi zamajac, bila je u sve većoj meri zamenjivana logikom etatizma; i napokon usmerenost da se uspostavi novi modus integracije jugoslovenske zajednice suočila se sa snažnim dezintegracionim procesima: tendencije voluntarističkog nasilja nad delovanjem zakona vrednosti zakonito su proizvodile tendencije autarkične parcijalizacije, refeudalne teritorijalizacije jugoslovenskog privrednog prostora.

Rečju, pri operacionalizaciji opštih opredeljenja koncepta udruženoga rada umnogome se nije uvažavao objektivno-istorijski kontekst u kojem bi on trebalo da se odelotvorava: kao da se više polazilo od onoga što još nije, nego od onoga što stvarno jeste na delu u samom biću našeg društva. Kao da se predviđalo da postojeći socijalizam nije, niti to objektivno još može biti, besklasni svet, već još — ne-prevladani građanski (klasni) svet; da se socijalizam ne može uspostaviti kao istorijski nova, u sebi dovršena društvena formacija, već samo kao istorijska praksa prevazilaženja građanske proizvodne osnove iznutra, kao istorijska praksa komunističkih intervencija u postojeću (i još zadugo egzistirajuću) građansku proizvodnu osnovu.

Mogući primer: objektivno-istorijska pretpostavka instituta dogovaranja i sporazumevanja kao **dominantnog** instrumenta regulisanja privrednog života jeste besklasni svet u kojem ne postoje bitnije interesne protivrečnosti između privrednih subjekata; kako to danas i ovde nije slučaj, onda nije čudo što ovako sveobuhvatno koncipiran mehanizam dogovaranja nije mogao efikasno funkcionisati, naime, razrešavanje protivrečnih interesa uključuje, u ovom kontekstu, i delovanje mehanizama ekonomske prinude, pa i klasne borbe.

Dugo je vremena trebalo da se probije šira društvena svest o potrebi temeljitijeg preispitivanja postojećeg privrednog sistema. Minimum njegove rekonstrukcije dat je u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije koji je, međutim, od jednog dela političkih snaga proskribovan kao povratak »trži-

šnom liberalizmu«. Pri ovome se, međutim, zaboravlja da, ukoliko se adekvatno interpretira osnovni duh započete privredne reforme, onda se njena težnja za većim uvažavanjem objektivnih zakonitosti ne može nikako tumačiti kao vraćanje građansko-liberalnom konceptu »leseferistički« ustrojenog tržišta već kao pomeranje od u društvu realno delujućih tendencija prevladavanja robne proizvodnje predominošću administrativnog posredovanja ka konceptu unutar-robnog prevazilaženja robne proizvodnje koji podrazumeva istorijsku samoinicijativu masa, udeo komponente plana i instituta dogovaranja, kao i neophodne intervencije »subjektivnog faktora« koje su posredovane unutrašnjim zahtevima samog proizvodnog procesa.

Uzme li se ovo u obzir, čini se da se snage o kojima je reč još nisu bitnije oslobodile koncepta kojim se socijalizam misli u terminima sistema, kao spoljašnja opozicija građanskom svetu, a ne u terminima procesa, kao na istorijskoj samodelatnosti masa, i utoliko trans-politički, zasnovano unutrašnje prevazilaženje građanske proizvodne osnove. Utoliko je reč o apstraktnoj, nedijalektičkoj kritici »tržišnog liberalizma« koja svoju uporišnu tačku ima u konceptu pretpostavljanja voluntarističkog uma autoritetu proizvodnih snaga.

Nesumnjivo, kada je reč o ekonomskim zakonitostima, može se raspravljati u nekoliko nivoa. O jednom od njih ima mnogo informacija u priložima koji služe kao osnova za raspravu. Tu je reč o kvalitetu ekonomskih zakonitosti, o komparaciji između zakonitosti u prirodnim naukama i onim koje se događaju u oblasti privrede. Ekonomija se po uobičajenoj klasifikaciji nalazi između egzaktnih nauka, koje prate delovanje prirodnih zakonitosti, i humanističkih nauka. Ona je nesumnjivo najegzaktnija među svim društvenim naukama. Ali, nije postigla takav stepen egzaktnosti kakav imaju prirodne nauke. O prirodnim i ekonomskim zakonitostima, o sličnostima i razlikama među njima, može se raspravljati. Kada je reč o prirodnim zakonitostima, treba samo dodati da se u njihovom poimanju odigralo nešto značajno u vreme od II svetskog rata naovamo. Više se ne raspravlja o prirodnim zakonitostima kao strogo determinisanim, strogo klauzalnim, strogo određenim nizovima događaja. Ovi važe samo za relativno proste slučajeve sa stanovišta savremene nauke. Kada je reč o fizici, hemiji i drugim naukama, element slučaja, verovatnoće, vrlo je prisutan. Probabilistika je svuda prodrla. Tu, prema tome, postoji neka kopča između prirodnih i ekonomskih zakonitosti.

Druga ravan raspravljanja jeste onaj iskonski greh teoretičara socijalizma koji su socijalizam, odnosno komunizam, zamišljali kao društvo u kome neće biti robne privrede, koji su zamišljali taj način proizvodnje da se odvija po strogo ovladanim zakonitostima. Pa prema tome ta spoznata nužnost omogućuje da se najracionalnije organizuje privreda kao deo ukupne društvene aktivnosti. Ta ideja je prisutna i kod klasika marksizma-lenjinizma. Ona je i dan-danas vrlo zastupljena u radovima mnogih naprednih intelektualaca i ekonomista. Reč je o jednoj odista izrazito antirobnoj, anti tržišnoj orijentaciji. Ovdje treba podsetiti da u slučajevima gde se podudaraju ekonomske uloge u istim ličnostima, u onim koje donose odluke, proizvođačima i potrošačima, onda tu problema i nema. To je faktički jedna prirodna privreda. Kada dođe do razlikovanja tih uloga, pa na jednoj strani imamo one koji donose odluke o procesu proizvodnje, a na drugoj se javljaju korisnici tih proizvoda i usluga, onda se zbog podele rada i drugih momenata mogu uspostaviti tržišni odnosi.

Hteo bih samo da vas podsetim da vrlo često buržoaski teoretičari ekonomije prikazuju komunizam na jedan nama neprihvatljiv način. Oni zaboravljaju ili barem prelaze preko Marksovih ideja da se komunizam može javiti isključivo u uslovima vrlo bogatog društva, kada su potpuno razvijene proizvodne snage, kada se rad više ne javlja kao determinanta društvenog i ekonomskog položaja pojedinca u zajednici, kada nema potčinjenosti podeli rada.

Onda na osnovu jakog naglaska na plansku komponentu, što je prisutno inače u literaturi, oni komunizam prikazuju kao sistem u kome se sve odigrava po strogo determinisanim pravilima i veličinama datim iz jednog centra. Pošto nije u pitanju bilo društvo obilja, pošto su sami buržoaski ekonomisti vrlo često ukazivali na ograničenja raznih vrsta, ispadalo je da su potrošnja i ceo život određeni od strane tog društvenog vrha, odnosno vrha kome su delegirana prava da odlučuje o svim procesima proizvodnje. Zato, često, inače vrlo istaknuta imena u teorijskoj ekonomiji prikazuju socijalizam, odnosno komunizam, kao kasarnski tip života.

Čim se u socijalizmu javi problem ekonomskih sloboda, bar sloboda izbora potrošnje, onda se moraju ispoljiti neki elementi tržišta, robne privrede i zakonitosti tipičnih za te oblike organizacije privrednog pa i društvenog života. Kada se tome doda i sloboda izbora zanimanja i izbora radnog mesta, onda se dalje širi polje delovanja robne privrede i tržišta. Međutim, kada se govori o robnoj privredi i njenom mestu, najčešće se ima na umu efikasnost, da postojeći sistem realnog socijalizma ne daje rezultate kakvi bi se mogli očekivati, iz jednostavnog razloga što nema dovoljno racionalnog ponašanja na nivou jedinice proizvodnje, a samim tim javlja se i zbir neracionalnosti na nivou cele zajednice. Da bi se povećala efikasnost, mi smo svedoci jednog procesa koji se širi u zemljama realnog socijalizma da robna privreda dobija sve više mesta i prostora. Međutim, postoji još jedna komponenta koja je u razmatranjima u istočnoevropskim i njima sličnim zemljama daleko manje zastupljena. Naime, da postoji jedna čvrsta korelacija između ekonomskih sloboda i sloboda u društvu u celini. Ako postoje osnovne ekonomske slobode, tada su moguće i političke i druge slobode. Ova komponenta je prisutna u razmatranjima kod nas. Ona je bila ideja-vodilja kada smo 50-tih godina prekinuli s jednim sistemom socijalističke privrede date kao državna privreda, javna privreda, kao privreda kojom se upravljalo iz jednog centra. Ovaj moment o povezanosti sloboda u ekonomskom životu i sloboda u društvu jeste bitan za odredbe socijalizma na današnjem stupnju razvoja.

Međutim, postoji i treća ravan razmatranja ekonomskih zakonitosti u ovom trenutku. Mi smo dugo vremena isticali specifičnost našeg puta, što je sasvim dobro, ali svaka dobra namera kada pređe određene granice preti da sebe dovede u opasnost. Mi smo, pored uobičajenih načina povezivanja ukupne proizvodnje i ukupne potrošnje, uspostavljanja balansa u privredi putem robnog (odnosno tržišnog) i planskog mehanizma, pokušali ne da ih upotpunimo nego čak da ih u velikom delu zamenimo jednim sistemom sporazumevanja i dogovaranja, i to sveopštim sistemom sporazumevanja i dogovaranja. Pošlo se od pretpostavke da će svi učesnici u našoj socijalističkoj privredi kao učesnici bona fide putem sporazuma i dogovora međusobno uspostaviti najracionalnije, a i najhumanije odnose. Zaboravili smo da je osnova celog socijalizma kao etape prelaza ka komunizmu činjenica da rad nije nasušna potreba čoveka, nego sredstvo za život. Prema tome, rad se javlja kao moment koji podstiče pojedince na veću ili manju aktivnost, jer iz toga sledi i odgovarajuće učešće u društvenom proizvodu. Potcenjivanje ovih elemenata dovelo je do toga da smo u vreme kada je svet zadesila opšta kriza posle velikog petrolejskog šoka 1973. godine, bili zapostavili i potisli zakonitosti robnoga tipa, da smo istovremeno planski mehanizam pretvorili u skup eventualno dobrovoljnih sporazuma i dogovora. Na taj način naša privreda je ostala obezoružana pred velikim izazovima koje je donelo naše vreme. Sada se sve više čuje da treba poštovati ekonomske zakonitosti, da se u nedavnoj prošlosti događalo nešto što ima skupni naziv volontarizam. Međutim, kada se kaže »ekonomske zakonitosti«, to samo po sebi nije dovoljno. Mi treba da preciziramo šta znače ekonomske zakonitosti na ovom sadašnjem nivou našega razvitka: da li su

ekonomske zakonitosti nešto što je vezano za robnu privredu, kako smo je zamišljali, odnosno kakve su se konstrukcije gradile u pojedinim teorijama, da li su ekonomske zakonitosti nešto što se nužno ispostavlja u planiranju na mikro i makro nivou? To je onaj pravi izazov našeg vremena. Na to moramo dati precizne odgovore, jer situacija u kojoj se nalazimo ne dozvoljava ponavljanje opštih stavova. Vrlo često se govori, pošto je tržište bilo potisnuto, »sada stvorimo prostor tržištu, i ono će rešiti sve probleme«. U ovako definisanim odnosima kakvi danas postoje kod cena, dohodaka i drugih ekonomskih veličina, prepuštanje jednoj ukupnoj stihiji samo bi pogoršalo stanje u kome se nalazimo. Mi smo dužni, kao ekonomisti, da u ovoj velikoj narodnoj debati (koincidencijom mi držimo skup kada i Savezna skupština raspravlja o novim predlozima SIV na koji način učiniti naše ekonomske tokove efikasnijim), koja se stvarno odvija u društvu i koja se odvija na brojnim skupovima, kako u okviru nadležnih tela, tako i među ljudima, damo svoj doprinos.

To je bila pobuda zbog koje se naša Sekcija opredelila za ovu temu i raspravljanje o njoj u ovom trenutku. Mi smo pozvali drugove Smiljana Jurina, Dragoja Žarkovića, Žarka Papića, Mihajla Crnobrnju, Slobodana Divjaka i Dragutina Marsenića da iznesu svoja viđenja problema koji su danas na dnevnom redu našeg skupa. Drug Mihailo Crnobrnja je odsutan iz zemlje, ali ostali referenti su prisutni. Istovremeno su poslali priloge i drugovi Černe¹⁾ i Horvat, pisane inače za skupove koji su održani drugim povodom, ali smatrali smo da su interesantni, da predstavljaju jedno dodatno osvetljavanje ovih problema, pa smo ih umnožili. Molim, vas, uzmite i njih u obzir.

1) F. Černe je u međuvremenu objavio ovaj svoj prilog, pa je u zamenu poslao pisanu reč u raspravi, koja je objavljena u delu Zbornika, pod naslovom: »Naknadno pristigli prilozici«.

Namjera mog uvodnog referata je da naznači mogući pristup raspravi o ekonomskim zakonitostima i socijalističkoj privredi. Tri su polazna stajališta predloženog pristupa. Prvo, da se danas mogu izostaviti rasprave na liniji svojedobno u literaturi prisutnih dilema o tome da li i u socijalizmu djeluju ili ne objektivne ekonomske zakonitosti. Drugo, da efikasnost i kvaliteta općenito izvjesnog socijalističkog privrednog sistema i ekonomske politike u mnogome ovise o tome u kojoj mjeri su koncipirani i institucionalizirani na poznavanju i/ili poštivanju objektivnih ekonomskih zakona. I treće, da, u našem primjeru, uopćena rasprava o neuvažavanju ili »nedovoljnom uvažavanju« ekonomskih zakona ne bi bila od velike koristi. Tek konkretizacija tog, na razini uopćenosti, više manje nepodijeljenog nalaza, preduvjet je da se utvrdi šta, i u kojem pravcu, treba korigirati u našem institucionaliziranom privrednom sistemu i ekonomskoj politici.

Da bi se izbjegli eventualni nesporazumi, prvo sam pokušao, oslonom na ono što je u suvremenoj marksističkoj misli prisutno, precizirati šta se podrazumijeva pod ekonomskim zakonima i kako se ovi mogu klasificirati. Zaključak je ovih razmatranja da se u okviru svake društvene formacije, odnosno njene razvojne faze, pojavljuje određeni povijesni oblik vlasništva, odnosno prisvajanja kao svojevrsni organizacijski princip, koji iz slojevite ukupnosti ekonomskih zakona odnosno društvene formacije izdvaja jedan temeljni zakon, koji povezuje sve ostale u cjelosti sustav i daje mu pečat.

Analogno tome, u nastavku se iz ekonomskog sadržaja društvenog vlasništva sredstava za proizvodnju deducira prisvajanje proporcionalno radu kao temeljni ekonomski zakon socijalizma i zaključuje da se ovaj zakon u uvjetima suvremene (naše) zbilje očituje u obliku zakona »za isti tip rada isti osobni dohodak«. Nalaz slijedećeg koraka analize je da u tim uvjetima zakon prosječnog osobnog dohotka i zakon prosječne stope akumulativnosti društvenih sredstava na razini prosječnog doprinosa sredstava generiranju dohotka čine dva bitna (konstitutivna i komplementarna) elementa ravnotežne solucije cjelokupnog sistema privređivanja. Time se ujedno identificira oblik zakona normalne cijene socijalističke samoupravne privrede i definira funkcija cilja privrednih subjekata.

U institucionalizaciji našeg privrednog sistema ove zakonitosti nisu uvažavane. Zaključak je da su: (a) ignoriranje činjenice da se u konkretnim uvjetima tržišno-planski oblik organizacije društvene proizvodnje javlja ne samo kao nužnost uvjetovana dostignutim stupnjem materijalno-tehničkog razvitka, nego i kao uvjet razvitka samoupravljanja i demokratskih oblika socijalističkog društva i (b) zasnivanje institucionalne razrade privrednog sistema na pretpo-

stavci o maksimizaciji ukupnog dohotka kao osnovnom motivu privređivanja i na vulgarnoj interpretaciji teorije radne vrijednosti (kojom se poriče doprinos sredstava generiranju dohotka) — osnovna izvorišta institucionalnih rješenja koja ne uvažavaju objektivne ekonomske zakone.

Proizvoljno ignoriranje ekonomskih zakona u institucionalizaciji datog privrednog sistema ne može ove ukinuti niti izmijeniti njihov slojeviti sustav. Jedino može prouzrokovati da rezultat njihovog djelovanja bude u raskoraku sa namjeranim i poželjnim. U našem primjeru to se je očigledno potvrdilo. Rješenje je najprije utvrditi i potom otkloniti i izmijeniti sva ona institucionalna rješenja djelujućeg sistema privređivanja i ekonomske politike, koja nemaju oslonu na poznavanju i poštivanju ekonomskih zakona. Prvo je nadležnost ekonomske znanosti, a drugo kreatora privrednog sistema i nosioca ekonomske politike. Stoga, da bi se valjano provele institucionalne izmjene u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije označene kao pretpostavka njegove realizacije, rekao bih, neophodno je da se pri tome više nego dosad njeguju slijedeća četiri momenta: oslon na znanost, javnost u radu, tolerancija i dijalog, te spremnost preuzeti odgovornost za vlastito djelo.

U svom uvodnom referatu za ovaj naučni skup, koji nosi naslov »Ekonomska logika i socijalistička privreda«, istakao sam da je osnovni zakon privrednog života svakog društva — zakon ekonomije društvenog rada čijim delovanjem se smanjuje carstvo nužnosti a širi carstvo slobode. Skoro svi ostali ekonomski zakoni, direktno ili indirektno, proističu iz tog fundamentalnog socijalnog zakona.

Robna proizvodnja je samonikli oblik organizacije privrednog života u kome, na osnovu konkurencije, ekonomija društvenog rada najviše dolazi do izražaja.

Sve veće podruštvljavanje proizvodnje koje dolazi do izražaja delovanjem tržišnog mehanizma, pruža mogućnosti da se spoznate ekonomske zakonitosti kroz planiranje svesno koriste. Privredno planiranje, dakle, znači svesno postupanje u skladu sa spoznatim nužnostima i kao takvo ono postaje instrument sužavanja carstva nužnosti i širenja carstva slobode. Dosadašnja iskustva su nesumnjivo pokazala da mogućnost i uspešnost korišćenja planskog mehanizma regulisanja privrednih procesa, kao mehanizma koji nije zasnovan na voluntarizmu, bitno zavisi od stepena podruštvljenosti proizvodnje u nacionalnim i internacionalnim razmerama.

I

U želji da stvorimo najnaprednije društvene i proizvodne odnose u svetu, zaboravljajući na još uvek vrlo nizak nivo podruštvljenosti naše proizvodnje, razvijenosti naših proizvodnih snaga, pokušali smo, defakto, u toku poslednjih desetak godina da tržišni i planski mehanizam zamenimo sveopštim samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem, dohodovnim udruživanjem i povezivanjem. (Navode se podaci da imamo oko 3 miliona samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora).

U uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje primena toga koncepta dovela je do dominacije parcijalnih i kratkoročnih interesa, do dezintegracije jugoslovenske privrede i mnogih neracionalnosti (koje sam prikazao u mom referatu), do bujanja voluntarizma, iz čega je u najvećoj meri proistekla ekonomska i socijalna kriza, kao i sve veća etatizacija (policentrični etatizam), što sve vrlo negativno deluje na razvitak samoupravljanja.

Pošto je tzv. ekonomija bez prinude, koja je proistekla iz pomenutog koncepta, pokazivala sve veće nepodnošljive slabosti, na svim nivoima neminovno dolazi do širenja državne intervencije i slabljenja samoupravljanja. Na primer, za poslednje tri godine doneto je, najčešće po hitnom postupku, 25 interventnih saveznih zakona, od kojih su 23 zakona zabranjivali raspolaganje

dohotkom. Kako nedavno lepo reče Đoko Kesić («Nedeljna Borba», 10 — 11. III 1984, s. 5), štiteći dohodak od onih koji ga stvaraju na drastičan način je izražena sumnja u sposobnost i dobronamernost organizacija udruženog rada da gazduju rezultatima svoga rada, da samoupravljaju. Množenje državnih propisa obespravljuje radnike, sužava njihovo samoupravljanje. Problemi nisu u svojoj suštini proistekli iz samoupravljanja kao takvog, već iz pogrešnog koncepta organizacije privrednog života.

»Politički voluntarizam je... (ističe Vjeran Katunarić) pretvorio ekonomiju i društvenu regulaciju u carstvo diletantizma, kao što je i društvene značnosti pokušao zamijeniti ideološkim carstvom; stručno-znanstvena kompetencija ima više »republičkog« nego »carskog« u ovladavanju istinom«. («Naše teme», 12/1983, s. 2066).

Politički voluntarizam doveo je, pored ostalog, i do toga da smo u periodu 1971 — 1983. g. neproizvodno potrošili vrednost osnovnih sredstava u iznosu od oko 15 milijardi dolara, što uz obaveze od preko 39 milijardi dolara prema inostranim kreditima (u periodu 1984 — 1990) onemogućuje ne samo proširenu već i prostu reprodukciju naše društvene privrede.

Ako se stvarnom gubitku naše društvene privrede u 1983. g. (395 milijardi dinara) dodaju gubici u vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava (zbog nerealnog obračuna amortizacije i neizvršene revalorizacije obrtnih sredstava), onda je to znatno više nego što je ukupan iznos izdvajanja za akumulaciju i rezerve u toj godini.

I pored svih proklamacija o svođenju neproizvodne potrošnje u realno raspoložive okvire nacionalnog dohotka, prihodi budžeta pokrajina, republika i federacije za prva dva meseca ove godine (u odnosu na isti period prošle godine) povećani su za čitavih 64 odsto i nikom ništa! Udeo privrede u raspodeli dohotka smanjio se od 1974. g. do 1983. g. sa 68,2 odsto na 58,1 odsto i nastavlja se to smanjivanje!

Teorijski koncept »nacionalnih ekonomija« i njegova praktična realizacija poslednjih godina dali su ogromnu snagu etatizmu republika i pokrajina. Ogromne razlike u stepenu ekonomske i kulturne razvijenosti, strukturi i položaju privrede u njima potenciraju suprotnosti njihovih interesa, pa je ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije blokirano, a ekonomska kriza postaje sve jača.

Kad je navedeni koncept, realizovan kroz privredno-sistemske zakone, počeo da pokazuje svoje slabosti pojavila se, kako nedavno napisao Novak Janković («Naše teme», 12/1983, s. 2040) »hamletovska« dilema: da li su krivi ljudi koji ne prihvataju norme ili norme koje ne razumeju ljude. I ta čudna dilema, na žalost, još nije prevaziđena, što značajno uzrokuje postojeću pat — poziciju u vezi sa preduzimanjem mera za izlazak iz krize.

Potrebno je ukazati i na to da su oni koji sada okrivljuju praksu donekadno govorili da u nas teorija zaostaje, da praksa ide ispred nje.

Prema tome, sada plaćamo danak jednom konceptu organizacije privrednog života koji nije primeren stepenu podruštvljenosti proizvodnje, stepenu razvijenosti proizvodnih snaga, koji dovodi do rasipanja društvenog rada. Narušena je elementarna logika racionalnog privređivanja uspostavljena kroz razvitak civilizacije. To je, otprilike, isto kao kad bi se pravila velika građevina, a da se ne vodi računa o zakonu zemljine težje i drugim prirodnim zakonima.

II

80 Centralno pitanje svakog sistema organizacije privrednog života vezano je za oblik svojine na sredstvima za proizvodnju.

Istorijsko iskustvo nam pokazuje da je podruštvljavanje proizvodnje širilo okvire vlasništva — od pojedinačnog na grupno, od grupnog na krupno monopolističko i od njega na državno-monopolističko i državno.

U zemljama gde je zbačena vlast kapitala podruštvljenost proizvodnje zahtevala je, najčešće, nivo inokosne i grupne svojine, a pokušala se uspostaviti društvena svojina, koja treba da odgovara najvišem stepenu podruštvljenosti proizvodnje. Nastao je raskorak između proizvodnih snaga i željenih proizvodnih odnosa, koji je doveo do birokratskih degeneracija mnogih socijalističkih revolucija, do ekonomske i socijalne krize u mnogim socijalističkim zemljama. Defakto, u ponekim državama tzv. realnog socijalizma, bilo je u prošlosti, pa i danas toga ima, da veliki politički moćnici uspostave pojedinačnu ili grupnu svojinu ne samo na sredstvima za proizvodnju već i nad čitavom zemljom, nad narodom. Zar to nije danas slučaj u Albaniji gde Enver Hodža i njegova grupa sprovodi teror nad narodom te države. Zar to isto nije činio Staljin i drugi njemu slični moćnici.

Rdavo iskustvo Sovjetske Rusije u periodu tzv. ratnog komunizma dovelo je do mnogih razočaranja u novo društvo, ali i do otrežnjenja, do oslobađanja od zabluda i socijalne utopije. U proleće 1921. g. Lenjin je otvoreno priznao pogrešnost dotadašnje orijentacije i proklamovao je novu ekonomsku politiku. Njena suština je bila u slobodnijem delovanju ekonomskih zakonitosti, u prilagodavanju društveno-ekonomskog uređenja nivou proizvodnih snaga kako bi one mogle uspešno da se razvijaju. No, Lenjin je uskoro umro i njegova politika je napuštena.

Mnoge pouke se moraju izvući iz dosadašnje teorije i prakse socijalizma, mnogo šta se mora revidirati da bi se izašlo iz krize, pre svega u oblasti ekonomije, naročito u domenu odnosa politike i ekonomije.

Alternativa demokratskog socijalizma, koju je u teoriji i praksi otvorila naša zemlja, sada je, zbog krize u kojoj smo se našli, stavljena pod znak pitanja. Kad ovo kažem imam u vidu opasnost od dalje eskalacije etatizma koja bi se mogla nametnuti ukoliko bi se kriza produbljivala. Da do toga ne bi došlo, neophodno je da se otvoreno priznaju greške i zablude, da se vratimo Programu Saveza komunista Jugoslavije i njegovoj praktičnoj realizaciji — kroz dosledno ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Kako nedavno dobro reče predsednik Predsedništva CK SKJ, pod pritiskom levih fraza mi smo 1968. g. odustali od privredne reforme. To nas je, pored ostalog, dovelo u sadašnju situaciju. Ukoliko i sada, pod pritiskom levih fraza o tobožnjoj opasnosti od slobodnijeg delovanja ekonomskih zakonitosti (tzv. liberalizma), odustanemo od Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — onda će samoupravni socijalizam u našoj zemlji zaista biti ugrožen. Uostalom, liberalizam građanskog društva (imamo u vidu pozitivno značenje toga pojma) nije samo dostignuće buržoazije, već i tekovina ukupnog razvitka civilizacije. Podsetimo se na Lenjinove reči: »Kada neki tu kažu da se socijalizam može ostvariti a da se pri tom ne uči od buržoazije, ja znam da je to mišljenje nekog urođonika iz srednjoafričke zemlje«.

Mislim da nema smisla ponavljati ono što je napisano, tako da neću interpretirati tekst koji vam je podeljen. Pokušao sam da analiziram međusobne veze ekonomske zakonitosti i tržišta socijalističkog samoupravljanja s jedne strane, i oblika koncentracije proizvodnje u tim uslovima kao posebne ili specifične ekonomske zakonitosti s druge strane, i svesnog delovanja, preciznije, demokratizacije planiranja kroz njegove samoupravne oblike. Problem o kome ću pokušati nešto više da kažem, za koji mislim da zaslužuje posebnu pažnju je jedinstvo dohotka i njegova ekonomska struktura. Naime postaviću pitanje da li su ta dva aspekta dohotka, ili sasvim jasno rečeno ta dva pristupa dohotku uzajamno suprotstavljena, da li se isključuju ili se ne isključuju? Ja ću odmah reći da je moje mišljenje da se ta dva pristupa dohotku ne isključuju, a nećete mi zameriti što ću u pokušaju da tu tezu elaboriram u vremenskim granicama koje imamo, početi sa nekoliko citata Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Naravno ne zato što mislim da dokumenti te vrste definitivno presuđuju teorijska pitanja, već zato što je u pismu za ovaj naš današnji skup s pravom istaknuto da postoje različita tumačenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a i zato što držim da je to veoma značajan dokument, jer njegovo dosledno sprovođenje rešava stvarne probleme našega društva.

Dakle, u Dugoročnom programu i njegovim polaznim osnovama kaže se: »U uslovima društvene svojine sredstava za proizvodnju i radničkog samoupravljanja, ukupni realizovani dohodak je u rukama stvaralaca vrednosti. Time je likvidirano dvojstvo u raspolaganju dohotkom i predvajanje dohotka u onaj deo kojim raspolaže proizvođač u vidu ličnog dohotka, (najamnine, zarade) i deo kao višak rada (profit, akumulacija) prisvaja vlasnik kapitala«. U »Prilagodavanju privrednog sistema« kaže se: »Za date istorijske uslove najracionalniji odnos društvene reprodukcije je poslovanje organizacija udruženog rada na načelu dohotka, tj. da o celokupnoj novoj vrednosti realizovanoj u vidu dohotka OOUR-a odlučuju radnici organizacije koja ga je ostvarila«. I dalje: »Poslovanje OOUR-a na načelu dohotka čini, naime, dohodak osnovnim motivom rada radnika i poslovanja organizacije.« Kada je reč o strukturalnom aspektu dohotka u »Polaznim osnovama«, skrećući pažnju da se radi o različitim namenama onog njegovog dela koji treba da služi za potrebe reprodukcije radnika i njegove porodice i onog dela koji treba da služi za zadovoljavanje budućih potreba za proširenje i unapređenje buduće osnovne rada, kaže se: »Odlučivanje o sudbini oba dela dohotka, sjedinjeno je u jednom licu koje je istovremeno proizvođač i potrošač. Bez obzira na jedinstvo dohotka on nije amorfna masa, već i dalje sadrži obe funkcije, odnosno namene dohotka. Raspodela dohotka na lične dohotke i akumulacije nije i ne može biti subjektivistički čin, za dati period vremena ona je objektivno data i izražava se u dogovoru o osnovama

društvenog plana«. U »Prilagodavanju privrednog sistema« u vezi s ovim delom problema takođe se kaže da raspodela dohotka nije i ne može biti slučajna već mora biti društveno uređen odnos u kome sredstva za lične dohotke nisu proizvoljno određena veličina a i sredstva za razvoj materijalne osnove rada ne mogu se smatrati ostatkom dohotka, itd. Polazeći od toga, u Dugoročnom programu definišu se, ili posebno se afirmišu dva pokazatelja za namensku raspodelu; sredstva za bruto lične dohotke po radniku i akumulacija prema prosečno angažovanim sredstvima u organizaciji. Naravno mogao bih navesti mnogo citata ove vrste koji potvrđuju ovu vrstu stanovišta Dugoročnog programa. Mislim da sam to korektno interpretirao. Očito je da Dugoročni program ne suprotstavlja jedinstvo dohotka i njegovu ekonomsku strukturu, niti suprotstavlja vladanje radnika dohotkom potrebi društvene politike i planiranja raspodele dohotka. Mislim da pri tom nije reč o »besplodnom kompromisu dve škole«, govoreći jezikom naše ignorantske žurnalistike, već o ozbiljnoj interpretaciji problema.

Izgleda mi da se problem može postaviti u dve ravni.

U prvoj jedinstven dohodak kao tržišno priznata novostvorena vrednost motiv je proizvodnje i poslovanja. On je motiv u dva pogleda: zato što njegovim rastom rastu i lični dohoci i zato što njegovim rastom rastu i akumulacije, nova ulaganja, veća proizvodnja i produktivnost tj. u krajnjoj konsekvenciji stabilizuje se i ubrzava i raste lični dohodak. Dakle, njegova je motivaciona snaga u njegovom jedinstvu. Dodajmo tome da jedinstvo dohotka značeći mogućnost upravljanja radnika namenskom raspodelom, zatim akumulacijom i u tom upravljačkom pogledu deluje motivaciono. Ovde dohodak, jedinstven dohodak, nije kategorija raspodele pre svega, već proizvodnje i njegovog motiva naravno s obzirom na društvene odnose u raspodeli kroz koje će ostvareni dohodak kasnije »proći« da bi se obnovile njegove funkcije.

U drugoj ravni dohodak se deli, dakle reč je o raspodeli. Po pravilu problem redukujemo na namensku raspodelu čistog dohotka na lične dohotke i akumulaciju. O tome par reči kasnije. Naravno, neophodna je društvena politika i planiranje namenske raspodele. U Dugoročnom programu ona je konkretizovana i kroz pokazatelje o kojima je reč. Mislim da to ne protivreči jedinstvu dohotka. Dati su upravljački indikatori radnicima koji uz planske osnove određuju kriterijume odlučivanja o namenskoj raspodeli jedinstvenog dohotka. Stvar je u tome da društvena politika namenske raspodele ne derogira motivacionu snagu dohotka, i u tom smislu reči njegovo jedinstvo. Uostalom, u našoj novijoj ekonomskoj istoriji napušten je sistem unapred određenih ličnih dohodaka, platnih razreda, i propisane akumulacije upravo da bi se afirmisala ekonomija rada i sredstava, motivacija proizvođača i ekonomske zakonitosti. Međutim, mislim da bi izmene privrednog sistema u ovom domenu mogle ići dalje. Naime, u raspoređivanju dohotka postoji i onaj treći deo koji prethodi raspoređivanju čistog dohotka, izdvajanja dohotka za opštu i zajedničku potrošnju i druge ugovorne obaveze. Vidim da postoji opšta saglasnost da na taj prvi, uslovno ga zovem, tok dohotka, proizvođači imaju najmanje uticaja, da se on javlja kao krupan uzrok niza neracionalnosti u društvu, spirale potrošnje pre svega. U poslednje dve decenije nijedna od promena privrednog sistema nije bila dovoljno radikalna da probije barijeru u pogledu jačanja materijalnog položaja privrede. Uostalom ono što je u procentualnom odnosu kada je reč o raspolaganju dohotkom privrede bio cilj iz reforme 1965. daleko od toga da je ostvareno. Za pretpostaviti je da bi depresijacija toga toka dohotka imala pozitivne efekte u namenskoj raspodeli sa stanovišta ubrzanja rasta akumulacije. Želim da otvorim pitanje, sasvim uslovno rečeno, **programiranja dohotka**. Zaštite dohotka osnovnih organizacija udruženog rada kroz određivanje procentualne granice, uslovno govorim, iznad koje ne može da ide opterećivanje privrede po svim osno-

vama. U okviru te granice moguće je voditi politiku relativnog udela različitih zahvatanja dohotka, prioriteta oblika zahvatanja itd. Na primer, realizacije realne kamate, što je aspekt sprovođenja Dugoročnog programa, ići će u uslovima visoke inflacije i sigurno vodi povećanom opterećenju privrede po osnovu rasta troškova kamata. Sada se opravdano nastoji da se to kompenzuje smanjivanjem opterećenja na nekoj drugoj strani što se čini merama, naravno i na žalost, administrativnim. Dakle, traženje neke granice zaštite dohotka u nas je već na delu. Moje pitanje je da li se to može ugraditi u privredni sistem tako da ta zaštita deluje preventivno i po nekom automatizmu sa većom izvesnošću da bude efikasna nego ako ostane u domenu interventnih mera. To bi svakako delovalo antiinflationo ne samo u pogledu smanjenja potrošnje, već i u smislu slabljenja generatora porasta cena, jer se u uslovima velike tražnje jako zahvatanje u dohodak, kao što vidimo kompenzuje njegovim »rastom« kroz povećanje cena. To je tih nekoliko napomena koje, mislim ima smisla reći i ovom prilikom. Hvala.

1. Referat koji sam pripremio za ovaj naučni skup dosta je obiman i u njemu sam uglavnom raspravio pitanje i izneo stavove koji odlikavaju stanje naše teorijske svesti i saznanja (među njima i zablude) o nekim najvažnijim pitanjima našeg privrednog sistema. Moj referat delom ima karakter i razgraničavanja sa teorijskim stavovima u koje sam i sam verovao ranih 70-ih godina kada sam ekonomsku nauku prihvatao kao svoju životnu profesiju i u nju ulazio sa ambicijom da i sam utičem na tokove i pravce kojima se ona kreće. U nastavku ove rasprave i povodom kritičkih opaski na moj referat biću u prilici da pružim potpunija objašnjenja o sopstvenoj teorijskoj poziciji koja je data u mom referatu i o genezi te pozicije. Zato ću vreme koje mi je »dodeljeno« za uvodno izlaganje iskoristiti da skrenem pažnju na privredno-sistem-ske implikacije teorijskih sporova po pitanjima koja su inače predmet izlaganja u mom referatu.

Teorijska neslaganja u našoj ekonomskoj literaturi su više nego očigledna po pitanjima robne privrede i dohotka, društvene svojine, raspodele prema radu i proširene reprodukcije. Neslaganja obuhvataju i mnoga druga pitanja, protežu se gotovo na celinu privrednog sistema i sve njegove relevantne segmente (pod sisteme) ali nam se čini da su ona od posebnog značaja i sa najvećim neželjenim posledicama upravo kod navedena četiri pitanja. Sadržaj mog daljeg izlaganja će biti posledice tih neslaganja na institucionalno oblikovanje privrednog sistema i to upravo po navedena četiri pitanja. Polazna je teza u mom uvodnom izlaganju da je privredni sistem kompromis različitih teorijskih solucija po navedenim i brojnim drugim pitanjima.

2. U Ustavu SFRJ iz 1974. godine na više mesta dohodak je određen kao rezultat zajedničkog rada radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada i ukupnog društvenog rada (posebno videti član 17). Članom 18. Ustava se »priznaju« izuzetne pogodnosti u sticanju dohotka kod pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada ili njihovih širih ili užih asocijacija. Izričito se navode izuzetne pogodnosti na tržištu te izuzetno povoljni prirodni uslovi. Sve to zapravo kazuje da dohodak nije niti može, u robnoj privredi koja je zasnovana na relativno razvijenijim materijalnim proizvodnim snagama i njihovom nesimetričnom rasporedu po bazičnim proizvodnim jedinicama, biti samo rezultat rada radnih kolektiva tih proizvodnih jedinica. Stanje proste robne proizvodnje u kojoj se to kao tendencija i moglo ostvarivati davna je prošlost. Citirani 18. član Ustava izričito ne navodi i društvena sredstva kao faktor sticanja dohotka ali valja pretpostaviti da je taj momenat obuhvaćen sintagmom »ukupan društveni rad« od kojeg takođe zavisi dohodak osnovne organizacije udruženog rada.

Sledi iz navedenih ustavnih odredbi da dohodak svake osnovne organizacije uključuje u sebe delove koji su rezultat dejstva različitih činilaca koje

u svojoj ekonomskoj aktivnosti upotrebljava i koristi radni kolektiv. On prema tome i kao takav ima svoju ekonomsku strukturu kojoj mora i raspodela (namenska, razume se) da se prilagođava. Nije homogen!

Privredni sistem prema svom ustavnom određenju jasno dakle drži distancu u odnosu na koncept dohotka kao priznatih, na tržištu potvrđenih rezultata rada radnog kolektiva. Zbog toga Ustav članom 12. dohodak tretira kao društvenu svojinu.

Međutim dalja sistemski »razrada« dohotka uglavnom napušta njegov ustavni tretman. Ustanovljen je upravljački suverenitet osnovne organizacije udruženog rada nad onim delom dohotka koji joj preostaje nakon što se iz ukupnog dohotka stečenog u primarnoj raspodeli (i po drugim osnovama) izvrše izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju. U stvari, društveno je opredeljenje da radnici u osnovnim organizacijama drže kontrolu i nad dohotkom koji se izdvaja za zajedničke potrebe te da ostvaruju uticaj i nad veličinom dohotka koja služi za opštu potrošnju i ostvaruje se posredstvom funkcionisanja društveno-političkih zajednica. Međutim, društvene snage koje ostvaruju uticaj na izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju imaju veću društvenu moć od radnika, pa zbog toga ovi oblici potrošnje nisu u bilo kom smislu izloženi neizvesnosti ostvarivanja čak i nezavisno od mogućnosti privrede da te troškove podnese i od njenih stvarnih potreba. Prepušten radnim kolektivima osnovnih organizacija udruženog rada čist dohodak se deli analogno njihovim individualnim preferencama bez ikakve društvene regulative. Nije dan od navedenih momenata relevantnih za njegovo sticanje ne uzima se u obzir pri njegovoj raspodeli. Umesto njih prihvaćen je postulat zavisnosti učešća akumulacije u čistom dohotku i veličine čistog ličnog dohotka po radniku od veličine čistog dohotka po radniku. To razume se protivreči navedenom ustavnom tretmanu dohotka kao društvene svojine i pokazuje kompromisni karakter privrednog sistema.

Koliko je privredni sistem kompromis različitih solucija pokazuje i član 140. Zakona o udruženom radu u kojem je navedeno osam pokazatelja kojima se obavezno iskazuju rezultati rada radnika i poslovanja osnovne organizacije. U tim pokazateljima potpuno istovetan tretman imaju, na primer, dohodak i čist dohodak po radniku kao što ga imaju i akumulacija u odnosu na prosečno korišćena sredstva te lični dohodak i sredstva zajedničke potrošnje i čist lični dohodak po radniku. Ravnopravan tretman prednjih pokazatelja čini svaki od njih pojedinačno neupotrebljivim. Kompromis ove vrste ozbiljan je izvor mnogih deformacija u funkcionisanju privrednog sistema.

3. Progresivnost svakog društva se, između ostalog, i pre svega, ogleda u njegovoj spremnosti i sposobnosti da prošireno reprodukuje materijalnu osnovu na kojoj se zasniva njegova proizvodnja te da na toj osnovi uopšte obezbeđuje proširenu reprodukciju. Tu elementarnu ekonomsku istinu nismo mogli zaobići ni u našem Ustavu. U njegovom 15. članu smo zapisali da su radnici u udruženom radu uzajamno odgovorni da društvena sredstva za proizvodnju stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju i da to čine u svom zajedničkom i opštedruštvenom interesu. Zbog toga smo valjda u 140. članu Zakona o udruženom radu i uneli kao jedan od pokazatelja poslovanja osnovnih organizacija udruženog rada akumulaciju u odnosu na prosečno korišćena društvena sredstva. Taj pokazatelj treba da izrazi meru uvećavanja društvenih sredstava. Međutim, ne postoje u sistemu bilo kakve društveno utvrđene obaveze proširenog reprodukovanja društvenih sredstava. U praksi je prevagu dobio koncept po kome vezivanje akumulacije za sredstva nije spojivo sa radnom teorijom vrednosti jer se sredstvima ne stvara nova vrednost već samo radom. Zbog toga akumulacija može da zavisi samo od ostvarenog dohotka i da se funkcionalno vezuje za veličinu čistog dohotka po radniku.

Zaista, sredstva ne stvaraju novu vrednost ali su vrlo relevantan činilac tržišne preraspodele novostvorene vrednosti odnosno sticanja dohotka. To, međutim, sistem u svojoj normativnoj strukturi koja definiše određene obrasce ponašanja ne respektuje. Šta više strano mu je i svako nastojanje da se akumulacija u bilo kom pogledu društveno reguliše da se ne bi povredio njegov samoupravni karakter i poverenje u radne kolektive da će oni sami, nošeni sopstvenom motivacijom, dovoljno dohotka izdvajati za akumulaciju i proširenu reprodukciju. Pa ipak, tu sumnju u radne kolektive sistem sadrži u sebi! Zašto inače propisuje minimalne stope amortizacije ako ima poverenje u radne kolektive da će oni uredno vršiti izdvajanja za amortizaciju i tim putem uredno obnavljati društvena sredstva za proizvodnju. Očigledno je da i ovde sistem sadrži rešenja koja ni po čemu nisu istovetna.

4. U teorijskoj literaturi koncept homogenosti dohotka podrazumeva brisanje razlika između potrebnog rada i viška rada. Taj koncept negira lični dohodak kao trošak proizvodnje i ex ante datu stavku njegove raspodele. Sledi da lični dohodak treba da bude linearna funkcija dohotka (ili čistog dohotka) po radniku (ili uslovnom radniku). Otuda i razlike u ličnim dohocima po radniku (ili uslovnom radniku) među osnovnim, radnim i složenim organizacijama udruženog rada odnosno grupacijama, granama i oblastima privrede treba da proističu iz razlika među njima u pogledu dohotka (ili čistog dohotka) po radniku (ili uslovnom radniku). Na taj način razlike u uslovima sticanja dohotka se prenose na razlike u ličnim dohocima. Poznat je teorijski stav i argumentacija kojom se ovakvo rezonovanje osporava. O tome je bilo opširnije rečeno u mom referatu za ovaj skup.

Naš Ustav iz 1974. godine, međutim, »institucionalizuje« kategoriju zajamčenog ili garantovanog ličnog dohotka svakom radniku u udruženom radu društvenim sredstvima. Članom 22. Ustava određuje se da zajamčeni lični dohodak mora biti u visini odnosno obimu koji obezbeđuje materijalnu i socijalnu sigurnost radnika, odnosno on treba da zavisi od opšteg stepena produktivnosti ukupnog društvenog rada i opštih uslova sredine u kojoj radnik radi i živi. Očigledno je da je ovim ustavnim postulatom respektovano Marksovo stanovište da je odvedeni obim lične potrošnje radnika, pa prema tome i određeni potreban proizvod kao deo ukupnog proizvoda uvek istorijski dat, i da se kao takav ne može ignorisati. Generalno, međutim, posmatrano, naš privredni sistem u tretiranju ličnih dohodaka odbacuje svaku njihovu ex ante datost, svako njihovo kalkulisanje kao unapred znane stavke raspodele dohotka, svako njihovo tretiranje kao troška proizvodnje i sve to iz bojazni da ne bi povredio samoupravni status radnika u proizvodnji, da ih ne bi degradirao na najamni nivo, da ne bi oskrnavio samoupravljanje kao društveni odnos. Ne smetaju mu, međutim, izuzetno velike razlike u ličnim dohocima radnika zaposlenih u različitim delovima privrede za koje se »golim okom« može ustanoviti da nisu zasnovane na razlikama u radu. Istovremeno sistem ignoriše činjenicu da se lični dohoci u svakoj sredini u nas kada su jednom stečeni svojom visinom nameću kao trošak u svakoj narednoj vremenskoj sekvenci i da kao takvi postaju unapred znani trošak proizvodnje bez obzira na sva nastojanja sistema da im takav karakter osporava. Oni su jednostavno neelastični na visinu dohotka kada ovaj opada i trošak njihovog održavanja na zatečenom nivou i pri opadajućem dohotku »snosi« akumulacija.

I po ovom pitanju nam se privredni sistem ispoljava kao kompromis.

5. U domenu proširene reprodukcije smo na ideološkom nivou i u generalnim privrednosistemskim opredeljenjima usvojili samoupravno udruživanje rada i sredstava. Učinili smo to sa uverenjem da se time najpotpunije može prevazilaziti otuđivanje viška rada koji služi za akumulaciju od udruženih proizvođača. Reč je o tome da radnici koji su iz čistog dohotka jedan

njegov deo izdvojili za akumulaciju ostvaruju kontrolu nad tom akumulacijom u svim fazama njene upotrebe. Pa ipak, taj oblik ostvarivanja proširene reprodukcije i čitavu deceniju posle njegovog ustavnog proklamovanja ostaje na samoj periferiji ekonomskih zbivanja u tom domenu. Ustav iz 1974. godine je pored odnosa među organizacijama udruženog rada zasnovanih na samoupravnom udruživanju rada i sredstava (član 26) predvideo i kreditne odnose, a banke posredstvom kojih se ostvaruju kreditni odnosi okvalifikovao njihovim klasičnim atributom kao kreditne organizacije. I dok je udruživanje rada i sredstava kao samoupravni oblik proširene reprodukcije ostalo uglavnom institucionalno nerazrađeno i bez podsticajnih mera za njegovo brže ostvarivanje dotle je kreditni odnos, ma koliko bio na udaru kritike u ime zaštite samoupravljanja od njega, predmet široke i sveobuhvatne normativne razrade jer dominira praksom koju treba ipak regulisati odgovarajućim skupom pravnih pravila. To takođe pokazuje da je i sa ovog stanovišta privredni sistem kompromis vizija neprimerenih današnjoj stvarnosti i rešenja koja diktira realnost svakodnevnog života.

6. Konačno privredni sistem u svojoj normativnoj određenosti više naginje rešenjima koja društveno-ekonomska stvarnost ne prihvata. Otuda i raskorak između normativnog i stvarnog. Pogrešno je uverenje da taj raskorak potiče iz odsustva napora da se sistem dosledno ostvari. Pravi se razlozi tog raskoraka nalaze u samom sistemu.

Budući da prelazimo na rad biću ekonomičan, odmah ću se nadovezati na diskusiju kolege Marsenića koji je napisao izuzetno dobar referat, redak u našoj literaturi koja je prilično sektaška u tom pogledu, jer je pokušao da precizno da mišljenja tih takozvanih sukobljenih škola. Mislim da sa takvim radom treba nastaviti i da bi taj stil rada uopće trebalo uzeti u našu ekonomsku nauku. Međutim, imao bih jednu polemičku repliku na jedan njegov zaključak, naime da su neslaganja među ekonomistima imala velikih konsekvenci za našu ekonomsku politiku. Mislim da taj zaključak nije tačan ili bar nije dovoljno precizan i dovodi do pogrešnih zaključaka. Naime, ona druga škola o kojoj se govori u njegovom referatu zastupljena je od čitavog ovog stola koji ovde vidite, samo od jednog autora. Ako bismo uzeli u obzir i sve ekonomiste u ovoj dvorani, onda je ta proporcija još lošija. I postavlja se pitanje kako i zbog čega je se naša službena politika oslonila na disidente među ekonomistima a nije uzela u obzir maticu profesionalnog mišljenja jugoslovenskih ekonomista. Neću dati odgovor na to pitanje, mislim da bi bilo jako dobro da jedan politikolog pokuša da analizira taj problem i da nam da neko objašnjenje. A sad da se vratim na moj referat.

O ekonomskim zakonima mnogo se govori, ali kada pokušate naći u literaturi neki tekst gde su ti zakoni nabrojani i obrađeni onda se ispostavlja da tog teksta nema, i da svi općenito o zakonima govore i ja sam onda pokušao da napravim listu tih zakona za koje se manje-više ekonomisti slažu da se mogu nazvati zakonima. Da bih te ekonomske zakone stavio u jednu metodološku perspektivu, ja sam napravio i listu prirodnih zakona, bar iz onih prirodnih znanosti o kojima nešto znam, a i tih zakona nema baš mnogo. Kakve se generalizacije mogu izvesti to je navedeno u referatu. Budući da za razliku od drugih kolega koji su morali praviti hipoteze o čitanju mog referata ja znam da on nije pročitao, pa bih samo pročitao listu ekonomskih zakona koje sam uspio sastaviti. Iz Marksovog općeg principa istorijskog materijalizma Lange je izveo dva zakona koje on zove osnovnim zakonima sociologije i političke ekonomije. Idući po općenitosti naredni je zakon vrijednosti. Taj zakon ujedno predstavlja primer izvjesne povezanosti između nedefiniranosti i količine svakog pozivanja na taj zakon. Ja nemam vremena da ga obrazložim ali je on u tekstu definiran. Zakon vrednosti se operacionalizira zakonom ponude i potražnje koji možemo smatrati osnovnim zakonom tehničke ekonomije. On je vrlo jednostavan, isto kao što su jednostavni Njutnovi aksiomi — iz svega tri aksioma je Njutn izveo čitavu svoju fiziku — i iz svega jednog zakona ponude i potražnje ekonomisti izvode 9/10 tehničke ekonomije. Zatim je tu zakon prosečnog profita kojemu u našoj privredi odgovara zakon prosečnih osobnih dohodaka koji profesor Jurin naziva zakonom raspodele prema radu. Međutim,

raspodjela prema radu ima jednu normativnu konotaciju tako da mi izgleda logičnije da govorimo o načinu ponašanja naših proizvođača. Zatim su tu iz historije ekonomske misli dva Gosenova zakona, Engelov zakon, Grešmov zakon i Paretov zakon raspodele dohotka. Interesantno je i za prirodne i za ekonomske zakone da oni imaju svog autora. Ovde imam nekoliko zakona koji nemaju autora a koji su ključni za tehničku ekonomiju. To je zakon varijabilnih proporcija i zakon opadanja troškova osnovnih sredstava s ubrzanjem piviernog rasta.

I na kraju bih dodao nešto čega nema u referatu ali mi je kasnije izgledalo oportunistički da se dodaju dva teorema iz teorijske ekonomije koji imaju izvanredno značenje za ekonomsku politiku. Jedno je teorem paučine koji pokazuje kako doznja u ekonomskim reakcijama dovodi do ekonomske nestabilnosti i drugi je teorem uravnoteženog budžeta koji je prilično ključan za našu situaciju koji pokazuje da i u situaciji kada su budžetski rashodi tačno potpuno pokriveni porezima ipak može postojati jak inflacioni pritisak. Šta možemo iz tih zakona i njihovog razmatranja izvesti? Kako ekonomija predstavlja društvenu delatnost pomoću prirodnih objekata za razliku od sociologije ili pedagogije, njezini zakoni imaju značaj društvenih i prirodnih nauka. U prvu grupu spadaju zakoni koji reguliraju ponašanje. Na primer zakon povećanog profita. A u drugu grupu, grupa zakona koji imaju karakteristike prirodnih zakona su oni koji se odnose na materijalni svijet, npr. zakon varijabilnih proporcija. Prvi, ti sasvim društveni vrede aproksimativno, potonji, ti kvazi prirodni vrede egzaktno. Mogu se izdvojiti i hibridni zakoni. Na primer zakon vrednosti koji Marx poistovećuje pogrešno sa prirodnim. Velika složenost ekonomskih fenomena i aproksimativnost u pravilnostima njihovog ispoljavanja dovodi do karakteristične dvojnosti između znanstvenog modeliranja stvarnosti, pa stoga i odstupanja između modela i stvarnosti čega u fizici nema, odnosno odstupanja se u granicama pogreške merenja. Ekonomski model vredi egzaktno a predviđanja stvarnih događaja moguća su samo aproksimativno.

I sad, na kraju, jedan zaključak, ekonomija se definiše kao nauka o zakonima koji upravljaju proizvodnjom, razmenom, raspodelom, i potrošnjom u ljudskom društvu. Međutim, ekonomija je očigledno mnogo obuhvatnija nego što to indicira lista ekonomskih zakona koji su navedeni. Stvar je u tome što svaka nauka proučava sve pravilnosti koje može otkriti u svojoj oblasti, dok se rang zakona pridaje samo najvažnijim pravilnostima. Teoretski bi bilo moguće izgraditi svaku nauku na bazi nekoliko principa kao što je Euklid izveo svoju geometriju iz svega nekoliko aksioma. No, kako su druge nauke, a posebno društvene, mnogo složenije od geometrije, to je takav postupak praktički nemoguć, a metodološki nesvrstan. Navedene napomene pokazuju da pojam »ekonomski zakoni« ima dva različita značenja. U jednom se radi o eksplicitno definiranim zakonima kao što su oni na mojoj listi, u drugom značenju radi se o pravilnostima, zakonomjernostima, zakonitostima, dakle o cjelini ekonomske nauke koja po definiciji predstavlja ukupnost ekonomskih zakona.

Sada se možemo vratiti na problem koji je postavljen na ovom našem sastanku, o važenju ekonomskih zakona u našoj privredi. Ignorisanje ekonomske nauke dovelo je zemlju u sadašnju privrednu krizu. Ekonomska nauka je još uvek daleko od idealnog cilja da omogućući svaki poremećaj, odnosno da osigura potpuno poklapanje između ciljeva i ostvarenja. No, ona je ipak toliko razvijena da omogućuje izbegavanje najvećih poremećaja kao što su stagnacija proizvodnje i nezaposlenost, tj. masovno nekorišćenje raspoloživih resursa, što predstavlja karakteristiku krize. Problem nije u tome da se dozvoli ili ne dozvoli slobodno

djelovanje ekonomskih zakona kako se to često govori u žurnalističkom ignorantizmu. Ekonomski zakoni upravo zato što su zakoni ne mogu se suspendirati. Oni uvek slobodno djeluju. Međutim, oni u različitim institucionalnim uvjetima dovode do različitih rezultata. Ti rezultati mogu biti veoma poželjni ili krajnje nepoželjni, ista razumna snaga eksploziva može se koristiti za izgradnju ceste, kao i za razaranje grada. Isti ekonomski zakoni koji u adekvatnim institucionalnim uvjetima dovode do brzog rasta, pune zaposlenosti i snažnog tehnološkog progresa, u deformiranim uvjetima dovode do stagnacije, nezaposlenosti, nestašica, crnog tržišta, korupcije, razaranja poslovnog i općeg morala. Ekonomske zakone ne treba ni sprečavati ni menjati jer je to nemoguće. Njih valja koristiti a za to je potrebno poznavanje ekonomske nauke i reforma ekonomskih institucija. Ja ne bih ulazio u društveno-političke konzekvence problematike koju raspravljamo, o čemu su svi moji prethodnici govorili. Ja bih jedino sa žaljenjem konstatirao da ljudi koji kod nas donose ekonomske odluke većinu ovih zakona koje sam ja ovde naveo ne poznaju, čak nisu za njih ni čuli. I tu onda sebi postavljam pitanje kakvog smisla ima metodološka diskusija o djelovanju ekonomskih zakona u jednoj takvoj situaciji. Ne bi li bilo efikasnije da naš Marksistički centar počne organizirati seriju kurseva za osnovno ekonomsko obrazovanje državnih i političkih funkcionera?

PONAŠANJE PRIVREDNIH SUBJEKATA I FINANSIRANJE INVESTICIJA

Privredni subjekti se u svakom društveno-ekonomskom sistemu ponašaju u skladu sa ekonomskim zakonitostima koje u njemu prevladavaju, težeći da maksimiziraju svoju funkciju cilja. Fundamentalni principi kojima se reguliše funkcionisanje svakog društveno-ekonomskog sistema, prema tome, moraju uvažavati zakonitosti u ponašanju privrednih subjekata, ukoliko se žele stvoriti povoljni uslovi za skladno odvijanje procesa proširene društvene reprodukcije. Drugim rečima, u razradi rešenja privrednog sistema moraju se respektovati kako ekonomske zakonitosti konkretnog društveno-ekonomskog sistema, tako i na toj osnovi formirana funkcija cilja privrednih subjekata. Za poslovanje privrednih subjekata je bitno da im se stvore takvi privrednosistemske uslovi u okviru kojih će oni, težeći da maksimiziraju svoju funkciju cilja, istovremeno doprinosti maksimiziranju i širih socijalnih i ekonomskih ciljeva razvoja. U protivnom dolazi do kolizije interesa, koja nužno dovode do suboptimalnosti u funkcionisanju procesa proširene društvene reprodukcije.

U tom kontekstu ću svoju diskusiju limitirati na ponašanje socijalističkih samoupravnih privrednih subjekata u domenu namenske raspodele dohotka, a sa ciljem da se ustanovi u kojoj meri je mehanizam finansiranja investicija učinjen konzistentnim sa ponašanjem organizacija udruženog rada u raspodeli dohotka.

Teorijski je pokazano, a u praksi potvrđeno da jugoslovenska socijalistička samoupravna preduzeća, odnosno organizacije udruženog rada ispoljavaju nisku sklonost akumuliranju i visoku sklonost potrošnji (ličnoj i investicionoj). Ova nesporna činjenica je, inače, poznata kao specifičnost socijalističkog samoupravnog preduzeća. Takođe je poznato da je, na bazi punog respektovanja ove specifičnosti, moguće razraditi efikasan privrednosistemske i razvojni instrumentarij, a posebno efikasan sistem finansiranja proširene društvene reprodukcije. Takav privredni sistem garantuje visoku efikasnost upotrebe svih resursa, odnosno obezbeđuje visoku potencijalnu efikasnost privrede. U svom teorijskom konceptu ovakav privredni sistem je u nas i razrađen, te je kao takav u literaturi dobro poznat.

Međutim, navedene specifičnosti ponašanja jugoslovenskog preduzeća nisu respektovane u razradi našeg novog privrednog sistema. Ignorišući činjenicu o niskoj sklonosti preduzeća da akumuliraju, naš privredni sistem se zasniva na internom finansiranju investicija, tj. sistem proširene društvene reprodukcije počiva na principu samofinansiranja investicija privrednih subjekata. Interno finansiranje investicija je komparatibilno sa privredom čiji privredni subjekti pokazuju visoku sklonost akumuliranju, i obrnuto, eksterno finansiranje investicija odgovara uslovima privrede čiji privredni subjekti pokazuju nisku sklonost akumuliranju. Znači, sistem finansiranja investicija je u nas prilagođen uslovima koji ne dominiraju u ponašanju naših privrednih

subjekata. Drugim rečima, samo ukoliko bi se ponašanje naših preduzeća iz osnove promenilo, privrednosistemska rešenja bi postala usklađena sa potrebama finansiranja razvoja.

Ovom prilikom nije moguće ulaziti u razmatranje razloga koji su doprineli da se privrednosistemska rešenja u domenu finansiranja investicija formulišu upravo obrnuto od potreba privrede, odnosno u punom neskladu sa zakonitim ponašanjem privrednih subjekata u namenskoj raspodeli. To bi nas odvelo u sferu nagađanja i špekulacija. Jer, nije poznato šta su tvorci privrednog sistema imali na umu kada su sistemi proširene društvene reprodukcije definirali tako da on odgovara tipu privrede dijametralno različitom od jugoslovenske. Ili nisu poznavali jugoslovensku privredu ili su očekivali da će se njeno ponašanje iz osnova promeniti. Ova izvorna ili fundamentalna pogreška se, shodno tome, nalazi i u podtekstu svih devijantnih pojava na području finansiranja investicija u Jugoslaviji.

Privredni sistem, takođe, uvodi mehanizam udruživanja rada i sredstava, kao opšti oblik koncentracije i alokacije akumulacije (investicija). Međutim, njime ova konceptualna greška nije mogla biti premošćena. I to iz bar dva već na prvi pogled očita razloga. Prvi, naši privredni subjekti, sa niskom sklonošću ka akumuliranju i visokom sklonošću ka potrošnji i investiranju, jednostavno nisu imali sredstava koja bi mogli da udružuju. Drugi, ispostavilo se da mehanizam udruživanja nije moguće institucionalno i organizaciono razraditi, a da se pri tome očuva karakter društvenog vlasništva sredstava za proizvodnju. Operacionalizacija ovog mehanizma do sada nije bila moguća, a da ostane neugroženim fundamentalno načelo socijalističkog samoupravljanja — društveno vlasništvo.

Bez realnih kamatnih stopa i sigurnosti povraćaja uložених sredstava institut udruživanja gubi svaki ekonomski smisao. Iz naše dosadašnje prakse se vidi da privredni subjekti nisu pokazali bilo kakav interes za ovakvim oblikom udruživanja. Sa ovim instrumentima udruživanje dobija ekonomski smisao, ali vodi derogiranju društvenog vlasništva i dominaciji grupno-svojinskih odnosa u raspolaganju društvenim sredstvima. Pokušaj operacionalizacije putem koncepta minulog rada je već na samom početku morao biti odbačen. On bi, u stvari, bio direktna negacija društvenog vlasništva, tj. značio bi formalnu legalizaciju grupnosvojinskih odnosa u raspolaganju sredstvima.

Zbog svega toga, mehanizam udruživanja nikada nije bio operacionalno razrađen, a u stvarnom privrednom životu praktično ne postoji. Udruživanje rada i sredstava se u praksi javlja samo u obliku obaveznog ili administrativno nametnutog «udruživanja» sredstava. Drugi sporadični oblici udruživanja samo po formi znače koncentraciju kapitala, a u suštini se svode ili na nezakonita povećanja cena ili na prikrivene oblike monopolskog ponašanja. Privredni organizam zemlje ne prihvata i odbacuje udruživanje rada i sredstava kao strano telo. Na taj način privredni subjekti pokazuju da nisu u mogućnosti da budu nosioci razvojne funkcije na makronivou. Time se samo potvrđuje, inače nesporna, činjenica — takođe ignorisana u formulisanju novog privrednog sistema — da socijalistički samoupravni model privredivanja podrazumeva plansko-tržišni karakter privrede. A naime, privredni subjekti prihvataju samo razvojnu funkciju na mikronivou, koja nužno ne podrazumeva sektorsku mobilnost akumulacije (investicija), ali za koju je apsolutno neophodna puna sloboda regionalne mobilnosti akumulacije. Isto tako, privredni subjekti pokazuju da žele da se neophodnim inputima snabdevaju putem kupoprodajnih odnosa na tržištu, a ne posredstvom mehanizma udruživanja. Ovaj mehanizam njima, faktički, nameće i ulogu nosioca razvojne funkcije na makro-nivou, koju oni nisu u mogućnosti da prihvate. Pored toga, mogućnosti udruživanja su u međuregionalnom smislu veoma ograničene. A to onda znači

da se od privrede i privrednih subjekata traži da budu nosioci razvojne funkcije na makronivou, a da se pri tome ne rukovode tržišnim kriterijumima, nego da u svom odlučivanju respektuju i šire interese regionalnih celina kojima pripadaju.

Na osnovu iznetog se može zaključiti u kojoj meri je proklamovani institut udruživanja rada i sredstava neprihvatljiv mehanizam sa stanovišta socijalističkog samoupravnog modela privredivanja, kao i o tome da ne bi trebalo gajiti iluzije o tome da će on bilo kada zaživeti, tj. postati dominantni mehanizam finansiranja investicija u Jugoslaviji. Za sada čak ne postoje bilo kakve artikulisanije ideje kako bi se udruživanje rada i sredstava moglo institucionalno organizovati, tako da se obezbedi:

- a) efikasna mogućnost koncentracije, te međugranske i međuregionalne mobilnosti kapitala,
- b) slobodna cirkulacija kapitala, tehničko-tehnološkog progressa i znanja u okviru jedinstvenog privrednog prostora i na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu,
- c) uslovi za primenu i realizaciju načela raspodele prema radu i rezultatima rada,
- d) očuvanje društvenog karaktera vlasništva sredstava za proizvodnju, te stalno uvećavanje društvenih sredstava,
- e) da svi radnici i radni ljudi pod istim uslovima dobijaju na upotrebu društvena sredstva.

Jugoslavija ne poseduje statistiku društvenog bogatstva, niti se vodi statistika raspodele bogatstva i imovine. Zbog toga nemamo nikakvih informacija šta se sa raspodelom društvenog bogatstva i imovine tokom vremena događalo. To nas onemogućava da pratimo reperkusije dosadašnje namenske raspodele dohotka i dosadašnje politike finansiranja investicija na raspodelu društvenog bogatstva i imovine. U stvari, nemamo bilo kakve pouzdane informacije čak ni o promenama u raspodeli društvenog bogatstva i imovine između osnovnih institucionalnih sektora, tj. između socijalističkog sektora, te individualnog sektora i sektora stanovništva. Isto tako nema pouzdanih informacija ni o raspodeli društvenog bogatstva unutar socijalističkog sektora, na pojedine njegove privredne i neprivredne grane i grupacije. A to paktično znači da nemamo pouzdanih informacija o stanju osnovnih fondova pojedinih segmenata privrede i neprivrede (u kojoj meri su ovi fondovi otpisani, kakve su finansijske mogućnosti pojedinih grana da obnove postojeće fondove, itd.), kao ni o tome u kojoj meri će postojeći osnovni fondovi pojedinih delova privrede moći da se koriste kao faktor budućeg razvoja.

Parcijalne informacije govore o značajnim promenama sektorskog stanja, kao rezultante neželjenih tendencija u prelivanju društvenog bogatstva i imovine. U tom smislu postoje indicije da je došlo do velikog prelivanja društvenog bogatstva i imovine iz socijalističkog u individualni sektor i sektor stanovništva. Međutim, dimenzije ovog prelivanja nisu poznate, niti se pouzdano mogu utvrditi. Takođe postoje indicije da je društveno bogatstvo socijalističkog sektora u velikoj meri istrošeno, a da amortizaciona sredstva nisu dovoljna da pokriju razliku između stepena istrošenosti postojećih društvenih sredstava i njihove nabavne vrednosti. Ni o ovom problemu nema pouzdanih informacija, ali postoji opravdana bojazan da bi precizna saznanja o stvarnoj situaciji za nas mogla da budu poražavajuća. Nešto više informacija postoji o gransko-grupacijskom rasporedu društvenog bogatstva unutar socijalističkog sektora, ali ni one nisu precizne i pouzdane. Na osnovu njih bi se moglo zaključiti da u pojedinim segmentima privrede postoje ogromni viškovi osnovnih fondova, koji se nedovoljno koriste i koji se verovatno nikada neće

moći u celini i efikasno koristiti. Sa druge strane, postoje segmenti privrede sa izraženim manjkovima osnovnih fondova, te će biti potrebna krupna nova ulaganja društvenih sredstava kako bi se ovi deбаланси neutralisali. Iz svega iznetog se može zaključiti da je pogrešno koncipiran instrumentarij finansiranja proširene društvene reprodukcije rezultirao u suboptimalnoj sektorskoj i regionalnoj alokaciji društvenih sredstava, tj. društvenog bogatstva i imovine.

Očito je da socijalistički samoupravni model privređivanja nije moguće zasnovati na internom finansiranju, odnosno na samofinansiranju investicija. Takav pokušaj nužno produkuje suboptimalnu alokaciju resursa, produkuje nisku efikasnost upotrebe resursa, a bremenit je i brojnim drugim opasnostima po razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Našem modelu privređivanja odgovara sistem eksternog finansiranja investicija, koji bi bio zasnovan na:

a) ceni upotrebe društvenih sredstava ili nekom drugom obliku programirane akumulacije, kao institucionalnom mehanizmu za formiranje akumulacije. Svaki oblik akumulacionog parametra bi se neizbežno morao vezivati sa raspoloživom količinom društvenih sredstava,

b) razvojnim fondovima ili razvojnim bankama, kao institucionalnom mehanizmu za koncentraciju i cirkulaciju akumulacije (investicija) u okvirima jedinstvenog privrednog prostora i na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Ovako koncipiran sistem finansiranja društvene reprodukcije ne isključuje i određeni obim samofinansiranja ili internog finansiranja investicija. I to kako u domenu finansiranja porasta, tako i u domenu finansiranja proširene društvene reprodukcije. Kada se govori o nužnosti uvođenja eksternog finansiranja investicija misli se na dominantni oblik finansiranja investicija, čime se niukom slučaju ne isključuje egzistencija raznih oblika samofinansiranja. Naprotiv, takva isključivost bi bila ekonomski neracionalna. Time bi se bitno limitirala samostalnost radnih kolektiva u odlučivanju, a ceo alokativni mehanizam bi se nepotrebno opteretio brojnim i neracionalnim administriranjem u domenu donošenja investicionih odluka.

Eksterno finansiranje investicija u uslovima socijalističke samoupravne organizacije privrede ima sasvim očite i brojne prednosti nad internim finansiranjem. Njih je moguće sumirati u nekoliko tačaka, tako da je moguće reći da eksterno finansiranje investicija, zasnovano na ceni upotrebe društvenih sredstava i razvojnim fondovima, stvara neophodne uslove za:

a) realno vrednovanje i optimalnu upotrebu faktora proizvodnje,

b) doslednu primenu i realizaciju principa raspodele prema radu i rezultatima rada,

c) očuvanje društvenog karaktera vlasništva sredstava za proizvodnju i eliminisanje svih oblika grupnosvojinskih odnosa u raspolaganju društvenim sredstvima,

d) stalno uvećavanje društvenih sredstava i to tokom normalnog odvijanja procesa proizvodnje,

e) realizaciju ustavnog načela da svi radni ljudi pod istim uslovima dobijaju društvena sredstva na raspolaganje i upravljanje,

f) oformljenje efikasnog mehanizma za koncentraciju i mobilnost akumulacije, kako u sektorskom tako i u regionalnom smislu,

g) slobodnu cirkulaciju kapitala, tehničko-tehnološkog progressa i znanja u okviru jedinstvenog privrednog prostora zemlje.

U uslovima internog finansiranja, odnosno u uslovima samofinansiranja investicija navedene pretpostavke, inače bitne za funkcionisanje socijalističke samoupravne privrede, ne mogu biti ispunjene. Jednostavno, ekonomska logika internog finansiranja deluje u pravcu derogiranja ovih pretpostav-

ki, što je praksa našeg privrednog razvoja više nego jasno pokazala. Samo pseudo-ideološki razlozi stoje na putu da se pređe na eksterno finansiranje investicija. Potpuno su proizvoljne tvrdnje da egzistencija razvojnih fondova može da ugrozi razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Fondovi su pasivan instrument za finansiranje investicija, a njima se može upravljati na samoupravan ili nesamoupravan način, odnosno na manje ili više samoupravan način. A njihova egzistencija, kao instrumenta koncentracije i alokacije akumulacije (investicija), sama po sebi niti podstiče niti onemogućava razvoj socijalističkog samoupravljanja. Od načina kako se sredstvima bude upravljalo i raspolagalo odnosno od načina donošenja odluka o upotrebi društvenih sredstava će primarno zavisiti da li će ovaj način finansiranja investicija značiti korak napred u razvoju socijalističkog samoupravljanja i ovladavanju udruženog rada celinom društvene reprodukcije. To isto važi i za sadašnje oblike udruživanja sredstava. Iako je proklamovano da oni treba da znače samoupravnu koncentraciju i alokaciju akumulacije (investicija); te da budu efikasan instrument udruženog rada u ovladavanju celinom procesa društvene reprodukcije, postojeća praksa udruživanja rada i sredstava se u praksi svela na čist oblik etatističkog odlučivanja o investicijama. Jugoslovenska privreda u poslednje dve decenije nikada nije raspolagala manjim delom dohotka, niti je u istom periodu uticaj privrednih subjekata na donošenje investicionih odluka bio manji nego što je to danas.

Samo u okvirima eksternog finansiranja investicija, visoke sklonosti naših privrednih subjekata da investiraju, može se koristiti kao instrument visoke efikasnosti investiranja. Naime, naša preduzeća bi tada bila u situaciji da se takmiče za dobijanje društvenih sredstava za upotrebu, i to iznalaženjem dobrih i rentabilnih investicionih projekata, te težnjom da ostvare što veću vlastitu akumulaciju — kao vid učešća za dobijanje društvenih sredstava od razvojnih fondova. Time bi se postigla dva izuzetno bitna efekta, čije dejstvo bi povećavalo opštu efikasnost privređivanja. Prvo, privredni subjekti bi bili zainteresovani za iznalaženje dobrih investicionih mogućnosti i rentabilnih investicionih projekata. Jer, to bi bio osnovni uslov za dobijanje društvenih sredstava na raspolaganje i upravljanje. Drugo, radni kolektivi bi bili stimulirani da akumuliraju, tj. da izdvajaju deo dohotka i za sopstvenu akumulaciju, pored obaveznog izdvajanja na osnovu opšteg akumulacionog parametra. Jer, i to bi bio jedan od bitnih uslova u nastojanju da se dobiju društvena sredstva. A samo natprosečno produktivni i rentabilni privredni subjekti bi to bili u stanju da čine. Odnosno, samo putem brzog rasta produktivnosti rada i brzog povećanja efikasnosti privređivanja radni kolektivi bili bi u mogućnosti da nadprosečno izdvajaju za akumulaciju. Šta bi ovo značilo za našu privredu u sadašnjim uslovima i sa stanovišta budućih razvojnih perspektiva nije potrebno posebno ni objašnjavati.

Neadekvatnost i neprimenljivost internog finansiranja investicija u okvirima socijalističkog samoupravnog modela privređivanja vidi se i na osnovu dosadašnje prakse njegove primene. U praktičnom privrednom životu eksterno finansiranje je dominantni oblik finansiranja investicija, iako sistemom faktički nije predviđeno.

Investicije se u stvarnosti uglavnom finansiraju kreditima, kroz razne neinstitucionalizovane vidove eksternog finansiranja i uz veliko oslanjanje na bankarski sistem. Investicione odluke u najvećem broju slučajeva donose se eksterno izvan privrede i udruženog rada, oslanjajući se na bankarski mehanizam i deficitarno finansiranje investicija. Interesi jugoslovenske privrede i udruženog rada su u tome neadekvatno zastupljeni, a često se investicione odluke donose i mimo interesa udruženog rada.

Izraženi debalansi privredne strukture su samo jedna od posledica ovakvog stanja u finansiranju proširene društvene reprodukcije. Šta bi u takvim uslovima, a sa stanovišta budućeg razvoja zemlje, mogao značiti efikasan sistem finansiranja investicija, nije potrebno ni govoriti.

DUŠAN PIREC
(pitanje Zoranu Popovu)

Da bi dokazao svoju tezu da je apsolutno potrebno eksterno finansiranje, Popov tu svoju tezu bazira na dve, tri tvrdnje. Prva: očigledna, da većina jugoslovenskih radnih organizacija nema sklonost ka akumulaciji, već potrošnji. Druga: da eskalacija minulog rada vodi do grupne svojine. I treća: da udruživanje rada nije pokazalo svoje rezultate. Ni jedna tvrdnja i indicija, na žalost, nije dokazana, ni teorijski, ni empirijski, već navodno, ta se teza može dokazati ako se uzmu u obzir određene pretpostavke. Prema tome, ta teza ne stoji ako pretpostavke ne stoje. I drugo, na koji način (u prilog teze o eksternom finansiranju) će se izvršiti raspodela tih deviza, tih dinarskih sredstava, te akumulacije i ko će u ime tih radnih organizacija vršiti alokaciju koja će biti ekonomski racionalna i društveno korisna. Hvala.

SLOBODAN KORAC
(pitanje Zoranu Popovu)

Šta bi pri eksternom finansiranju praktično značilo kada bi svi subjekti proizvodnje dobijali kapital pod istim uslovima. Koje bi to onda bile prednosti za sistem i zar ne bi to negiralo ekonomiju kao celinu, s jedne strane. S druge strane postavlja se pitanje efikasnosti tih investicija. Zar ne bi posle toga alokacija investicija postala predmet jednog totalnog voluntarizma u tom centru u kome bi se vršilo finansiranje.

Odgovor na pitanje Dušana Pireca i neautorizovanu intervenciju
Slobodana Koraća

Prvo ću da odgovorim na Pirecovo pitanje o sklonosti naše privrede potrošnji a pokušaću to i da ilustrujem podacima. Naravno, niko od mene ne može očekivati da za 10 minuta pružim punu numeričku ilustraciju.

U 1965. godini raspodela dohotka privrede je bila takva da su izdvajanja za akumulaciju koja je ostajala radnim organizacijama činila oko 9,0% dohotka. Isto toliko privreda i danas izdvaja za akumulaciju. A 1965. godine privreda je, pored izdvajanja za sopstvenu akumulaciju, plaćala i kamatu na osnovna sredstva — što je bio i osnovni vid izdvajanja za akumulaciju. U međuvremenu, tj. već do 1971. godine, celokupni iznos ovih kamata je prelivan u potrošnju. Mislim da neki drugi dokaz visoke sklonosti naše privrede potrošnji nije potreban za ove svrhe.

Koncept minulog rada kod nas nije bio ni razrađen, a još manje primenjen. Sa tog stanovišta stvarno ne mogu dokazati da bi on doveo do ukidanja ustavnog načela o društvenom vlasništvu i njegovog pretvaranja u grupno vlasništvo. Međutim, mogu se praviti logičke pretpostavke. U tom smislu ne nalazim ekonomsko obrazloženje zašto bi, kao preduzeće, bio zainteresovan da svoj minuli rad dam nekom drugom preduzeću, ako nisam siguran da će realna vrednost tih sredstava biti bar očuvana. Znači da će biti uložena pod uslovima realne kamatne stope, te da ću kad-tad moći da povratim svoja sredstva.

Udruživanje rada, kao mehanizam koncentracije i alokacije akumulacije, u nas ne funkcioniše već 10 godina, tj. od samog nastanka ove ideje, i to je numerički dokazano. Postavlja se pitanje koliko jednom privredno-sistemskom mehanizmu treba dati vremena da zaživi, ako je 10 godina malo. Da li 50, 100 ili 150 godina. Pitanje je koliko društvo može da čeka da jedan mehanizam, što bi Marsenić rekao — proizvod nečije vizije, počne da funkcioniše. Da li mi možemo svoju budućnost da zasnivamo na nečijim vizijama koje je neko pretočio u sistemsku rešenja bez prethodne provere u praksi. Treba li sada čekati, recimo, 100 godina da to zaživi. Mislim da ne treba. Ako jedan sistemski mehanizam za 10 godina nije dao ne samo očekivane, nego nikakve rezultate, ja bih ga ukinuo i tražio bolji.

A sada ću pokušati nešto da kažem povodom pitanja S. Koraća.

Naš Ustav jednostavno kaže da svim radnicima društvena sredstva treba da budu dostupna pod istim uslovima. I to je ekonomski racionalno rešenje. Tu nije ništa sporno. Jer, jedina mogućnost za ostvarivanje efikasnog investiranja i optimalne upotrebe resursa je da su svi faktori proizvodnje adekvatno (pravilno) vrednovani. Shodno tome se obezbeđuje i njihovo korišćenje u skladu sa raspoloživošću, čime se stvaraju uslovi za efikasno funkcionisanje sistema. U protivnom, privreda funkcioniše na suboptimalnom nivou.

U nas permanentno postoji višak rada i manjak kapitala. Ako ove faktore vrednujemo tako da rad postaje skup, a kapital jeftin — suboptimalno korišćenje raspoloživih resursa je nužna posledica. To rešenje u praksi do- vodi do toga da se investira u podizanje kapaciteta za preradu 32 ili više mi- liona tona nafte, dok je potrošnja upola niža. U isto vreme su nedovoljni kapaciteti za proizvodnju energije, hrane i niza drugih stvari. Znači, javlja se višak jednih, a manjak drugih kapaciteta, uz krajnje nezadovoljavajuće stanje na području zaposlenosti. Viškovi kapaciteta u nizu sektora privrede sasvim sigurno nikada neće biti efikasno korišćeni i pretvoriće se u svojevrsne spomenike našeg privrednog sistema. Bojim se da tu ima malo šta više da se dokazuje. Praksa sprovođenja sistema nam sada podnosi svoje troškove i njih treba plaćati.

Ja sada ne mogu tvrditi da je to što je bila naša dosadašnja praksa, zas- novana na postojećim sistemskim rešenjima, dobro ekonomsko gazdovanje raspoloživim resursima. To niko ne može dokazati, nezavisno od raspoloživog mu vremena i papira. No, ne želim da bilo koga u tome sprečavam.

A kako bi se resursi koristili efikasnije? Pa, jednostavno kao što su se koristili i ranije, pre nego što je izmišljen naš novi privredni sistem. Ranije smo imali jasno definisane mehanizme koncentracije i alokacije akumulacije. U okviru njih su postojali razrađeni principi i kriterijumi za pripremu i oce- nu investicionih projekata. Postojali su i svojevrsni konkursi za dobijanje dru- štvjenih sredstava, gde su se donosile odluke o investicionim ulaganjima u skla- du sa planskim predviđanjima i tržišnim zahtevima (potrebama). U pitanju su normalni ekonomski mehanizmi koje smo imali i mi, a imaju ih i druge zemlje. Ni u drugim zemljama se investicione odluke ne donose samo na os- novu respektovanja tržišta ili pak samo na osnovu planskih kriterija. Naravno, postoje i brojne mogućnosti da se mehanizam koji smo ranije imali još po- boljša, u skladu sa našim današnjim uslovima i potrebama. No, to neću obraz- lagati. Uostalom, tome su brojne knjige posvećene.

(Odgovor na neautorizovanu intervenciju Milovana Pavlovića)

Opšta i zajednička potrošnja, kao vid opterećenja privrede, nemaju di- rektne veze sa mojom diskusijom. Činjenica je da je privreda ovim davanjem opterećena, ali i to je vid potrošnje. Sa tog stanovišta ova činjenica je rele- vanina samo kao dokaz moje početne tvrdnje o visokoj sklonosti privrede potrošnji.

Što se tiče kamata (ugovornih obaveza), stanje je takvo da privreda sada izdvaja za akumulaciju samo onoliko koliko je potrebno za plaćanje ka- mata i drugih obaveznih izdvajanja za proširenje materijalne osnove. A to je opet dokaz da privredi odgovara eksterni način finansiranja investicija. Jer, akumulacija privrede se faktički svodi na obaveze po osnovu kamata i one obaveze akumuliranja koje su zakonom nametnute. Inače, slobodne akumula- cije, u smislu svojevrednih izdvajanja, u privredi praktično nema. To se iz analiza primarne raspodele dohotka u privredi sasvim lepo vidi.

Moram da kažem da sam pažljivo slušao druga Popova, mog prethod- nika, ali ne i razumeo u potpunosti. Naime, prema dr Popovu, nama je — ako sam ga dobro razumeo — apsolutno nužno spoljno finansiranje ako se ne budu promenile sistemske pretpostavke koje se odnose na akumulaciju. Tu se, u stvari, radi o tezi koncentracije akumulacije. Tu svoju tezu dr Popov bazira na sledećim argumentima; prvi, većina jugoslovenskih radnih organizacija ne- ma, očigledno, sklonost akumulaciji već pre potrošnji; drugi, eskalacija minu- log rada vodi do grupne svojine; treći, udruživanje rada nije dalo rezultata. Međutim, autor nije dokazao (ni teorijski ni empirijski) to što tvrdi. Ograni- čio se samo na kazivanje da se sve to može dokazati na jednostavan način. Očigledno, tu se ne radi o argumentima! Molio bih ga da nam bliže obrazloži na čemu bazira tu svoju tvrdnju (naravno, teorijskim i empirijskim argumen- tima, a ne nekim pukim tvrdnjama ili devijacijama u praksi). Što se, pak, tiče eksternog finansiranja, molio bih da kaže, ne samo, na koji način bi tre- balo, prema njemu, izvršiti raspodelu tih deviza, pa i dinarskih sredstava, već i ko treba tu raspodelu da izvrši da bi njihova alokacija stvarno bila eko- nomski i društveno racionalna.

Ima, međutim, nekih pitanja koja bih želio da postavim. Naime, pri- premajući se za ovaj sastanak načitah se nekih studija napisan sredinom šezde- setih godina. Zapravo, reč je o nekim bitnim kategorijama socijalističkog sa- moupravljanja. Diskusije o tome beleže svoj početak u Sarajevu (1964). Tada je, u stvari, došlo do raskola između, uslovno rečeno, »profitaša« i »dohodaša«, mada je prof. Korać svoj prvi napis objavio već 1961. godine. No, kako bilo da bilo tek jedan pravac u našoj ekonomskoj misli stalno poteže neke kate- gorije a da te kategorije istovremeno ne definiše na nauči primeren način (primera radi, socijalistička robna proizvodnja, istorijski oblik zakona vred- nosti, itd.) mada je otada proteklo već dvadeset godina. Takav je slučaj i sa prof. Pavlovićem. U svakom slučaju, te kategorije zahtevaju i naučno promiš- ljanje i naučno objašnjenje da bih, uopšte, mogao polemisati sa prethodnikom. U protivnom, mi se možemo preganjati (uglavnom) na ideološkom nivou. Naravno, time nećemo ništa doprineti samoj stvari. Da napomenem samo, uz- gred, da u našem prevodu »Kapitala« nije dobro prevedena reč kojom se od- ređuje pojam svojina. Marks je, naime, koristio i termine *gemeinschaftliches* i *gesellhaftlichen* u smislu dijalektike *Gemeineigentum* i *Geselleigentum*! Na- ravno, između jednog i drugog pojma ima određenih razlika, koje se mogu pro- mišljati i sa stajališta povesne uslovljenosti i povesne interakcije. U stvari, teorijska misao morala bi, po meni, osmisliti unutrašnji smisao udruženog ra- da (*das seinden Denken*) i njegovu povesnu uslovljenost kao ključne katego-rije socijalističkog samoupravljanja. Zar ne bi, onda, i sama rasprava bila dublja, temeljitija, a time i plodnija.

Tu ima još jedno pitanje prema kome bi trebalo da se odredimo, **hic**

et nunc. Bar tako mislim. Čudno je, naime, ali je i tako da stalno diskutujemo, na ovaj ili onaj način, o tome da li u nas deluju ekonomske zakonitosti (ili ne) na način bitno različit od onog u nekom drugom društveno-ekonomskom sistemu. Pri tom se, ne tako retko, koriste ovi ili oni teorijski poprilično nedefinisani pojmovi (npr. »ovladavanje«), što implicira mogućnost nerespektovanja ekonomskih zakonitosti kad god to odgovara nekom ili nečem. Uostalom, ta diskusija u nas o ekonomskim zakonitostima podseća me, u izvesnom smislu, na smislenost rasprave o tome da li u vazduhu koji nas okružuje ima ili nema kiseonika. Doduše, možda na nekoj drugoj planeti ima živih bića iako nema kiseonika u vazduhu, koji ih okružuje. Na našoj planeti to, svakako, nije slučaj. To kažem samo zato da oni koji inoviraju određene kategorije, to i definišu na naučni odgovarajući način. Jer, tek tako možemo videti šta oni podrazumevaju pod tim kategorijama. Onda možemo da diskutujemo i na kategorijalnom nivou, ali i o implikacijama u praksi.

UNIVERZALNE I SPECIFIČNE EKONOMSKE ZAKONITOSTI

U definisanju ekonomskih zakonitosti i određivanju načina njihovog delovanja postoji veliki broj semantičkih i pojmovnih problema. Nema opšteprihvaćenog jedinstvenog stanovišta o tome kako izgledaju, koje su i kako deluju. To se dobro vidi i kroz ove referate. S jedne strane se ekonomske zakonitosti tretiraju kao nešto što deluje objektivno i nezavisno od volje ljudi, nešto što deluje uprkos našim željama i nastojanjima da ih potisnemo. Takvo stanovište dolazi do izražaja u Horvatovom, Jurinovom i Crnobrnjinom referatu. S druge strane, imamo i drugačije stanovište prema kome su ekonomske zakonitosti nešto sa čime društvo može da ovlada, čemu društvo čak može da da šansu da zaživi i da se afirmiše što je stav u Papićevom referatu. U pitanju su, dakle, različiti stavovi očigledno da ne mogu oba načina gledanja biti istovremeno ispravna. Možda su oba pogrešna ali oba istovremeno ispravna sigurno biti ne mogu. Isto tako, spisak različitih zakonitosti jako varira idući od referata do referata. Ja sam pokušao da napišem svoj spisak i taj se razlikuje od svakog od spiskova u ovim referatima, što ilustruje još uvek nedovoljnu naučnu oformljenost te problematike. Takođe, zapažaju se razlike i u tome šta je zakonit motiv ponašanja u našem privrednom sistemu. Recimo Jurin veoma precizno obrazlaže da bi to logički morao da bude dohodak po radniku. Kod Papića u uvodu to je ukupni dohodak; pri tom se još dosta insistira na jedinstvu dohotka, što se nekada zvalo monizam dohotka.

Postoji i jedan stav da pod ekonomskim zakonitostima treba podrazumevati principe optimalnog alociranja resursa ili racionalnog privređivanja. To znači da kada se god ti principi ne poštuju, odstupa se od objektivnih ekonomskih zakonitosti. Ali i tu se javlja jedno semantičko pitanje: kako to da može imati status i rang ekonomske zakonitosti nešto od čega može da se odstupa. Drugim rečima, na tom području ima još dosta pojmovne magle koja mora da se raščišćava i sređuje.

Meni je blisko ono viđenje koje razdvaja dve vrste zakonitosti. Jedno su univerzalne zakonitosti koje važe nezavisno od konkretnih institucionalnih oblika, a drugo su neke specifične zakonitosti koje u nekim oblicima deluju, a u nekim drugim oblicima ne deluju. Mislim da je to način na koji bi se mogla spasiti smislenost onih konstatacija prema kojima smo ekonomske zakonitosti na neki način istisli. Jer, očigledno je, kao što je pokazao profesor Marsenić, da privredni sistem sadrži različite mehanizme i da se kompozicija tih mehanizama menja sa vremenom. Svaki mehanizam ima neku svoju logiku funkcionisanja. To je kao neka mašina koja funkcioniše po nekim pravilima. Uslovno bi se ta pravila mogla nazvati zakonitostima. Prema tome, ako mi promenimo privredni sistem u tom smislu da jedan mehanizam potisnemo a

u većoj meri se naslonimo na drugi, onda u isto vreme potiskujemo i zakonitosti koje vladaju za prvi mehanizam, a eventualno jačamo zakonitosti koje važe za drugi. I to je način koji može da se prihvati kao neka interpretacija o tome koje zakonitosti u kojoj meri vladaju u jednoj privredi.

Iz toga sledi da bi rigorozan logički test teško prošla teza da ono što se danas dešava nije zakonito. Ja mislim da jeste, da je to zakonita i predvidiva posledica nekih poteza koje smo napravili u ekonomskoj politici i još više na planu institucionalne izgradnje. Staviše, te posledice su bile dobrim delom i predviđane. Kada bi čovek sada prelistao šta se sve pisalo još pre 20-tak godina, mogao bi da vidi da su za zadivljujućom preciznošću bile predviđene mnoge stvari sa kojima se sada suočavamo. Ono što je faktički bilo predviđeno ne bi moglo da se tretira kao slučajno, kao haotično, kao entropično; to je zakonita posledica određenih poteza koje smo napravili u svojoj najšire shvaćenoj ekonomskoj politici.

Ja sam probao da napravim neki spisak zakonitosti i da ih klasifikujem. **Prva kategorija** obuhvata tehnološko-proizvodne zakonitosti. Jurin takođe koristi taj termin. Pored onih koje je dao Horvat a koje ovde neću ponavljati, možda bi trebalo dodati i zakone ekonomije i bisekonomije obima. Pored toga, teorema dualnosti bi možda mogla da se podigne na rang jednog opšteg ekonomskog zakona: vrednost proizvodnje pod određenim uslovima jednaka je impliciranoj vrednosti resursa koji učestvuje u toj proizvodnji. To je zakon koji potiče iz matematičkog programiranja. **Druga grupa** zakona, koji nisu pomenuti ni u jednom referatu, jesu oni iz domena komparativne statike i dinamike. Primer: povećanje cene jednog utroška navešće pod određenim uslovima proizvođača da smanji količinu tih utrošaka. Imā mnogo takvih rezultata iz tog domena koji - ako to neko želi - mogu da se podignu na rang i nivo zakonitosti. **Treću grupu** čine zakoni optimizacije. I Jurin i Horvat i Dragoje Žarković — svaki na svoj način — zapravo su govorili o tome. Primer: optimalna lokacija jednog homogenog resursa na alternativne upotrebe podrazumeva jednakost graničnih efekata u tim upotrebama. To opšte pravilo pokrilo bi i akumulaciju i lične dohotke i ostale faktorske dohotke. **Četvrtu grupu** čine zakoni ravnoteže. Eminentni primer je Walrasov zakon koji niko nije pomenuo, a to je da je suma viška tražnje na raznim tržištima jednaka nuli. To je zakon koji se uveliko koristi u dokazima raznih rezultata i teorema. Standardni zakon ponude i tražnje takođe spada u grupu ravnotežnih zakona. **Petu grupu** čine empirijske zakonitosti. Pored Paretovog i Engelovog zakona, koji je spomenuo Horvat, tu bih dodao Kuznecove zakone. Jedan od takvih jeste da se sa povećanjem nivoa privrednog razvoja menja struktura privrede na zakonit način, najpre u pravcu smanjenja primarnog sektora, a na višim nivoima u pravcu povećanja tercijarnog na račun i primarnog i sekundarnog sektora. Zakon koncentracije je pominjan; on takođe ima rang empirijskih zakona. **Šestu grupu** čine zakoni ponašanja, kao što je svojstvo subjekata da se u odlučivanju rukovode **svojim** interesom ili averzijom prema riziku. Postoje i specifične zakonitosti. Ilustracije radi, može se navesti Wardov efekat u jednom modelu samoupravne privrede. Ne ulazeći u pitanje koliko taj model odražava naše prilike, zna se da u privredi čija bi adekvatna deskripcija bio Wardov model, povećanje cena izazvalo bi smanjenje umesto povećanja proizvodnje. To bi bio jedan specifičan zakon koji važi u nekim modelima, a u drugima ne.

Horvat je izrazio visoko mišljenje o Marsenićevom referatu tako da mi je uštedeo vreme. Ja potpuno delim to mišljenje. Naročito mislim da je dobro što je Marsenić dobro argumentovao tezu o izdiferenciranosti dohotka i o potrebi objektivizacije pojedinih njegovih komponenti i što je naglasio da bez toga nema ni dovoljne akumulacije ni njene racionalne

alokacije. Stoga podržavam sve ono što je Marsenić o tome napisao. Međutim — i ovo je sada jedan teren gde ima različitih stavova — u Papićevom referatu je prezentacija potpuno suprotna. Papić insistira na jedinstvu dohotka. I ne samo to, Marsenić je dokazao da dohodak nije isto što i vrednost. Meni se činilo da je čak preterao u tom edukativnom dociranju, da to svi znaju (i obrazovani i poluobrazovani) i da nije trebalo da to objašnjava. Međutim, pošto sam pročitao Papićev referat, promenio sam mišljenje. On na 13. str. kaže radni kolektivi prisvajaju i ostvaruju u procesima proizvodnje **vrednost**. Najpre sam mislio da mu je to promaklo na neki način, ali pošto je stavio ono $V+M$, i pošto to ponavlja na 14. str. jasno je da nije reč o nesporazumu. To je pogrešno. Kao što kapitalističko preduzeće ne ostvaruje višak vrednosti nego profit i kao što ne dobija vrednost onoga što je proizvedeno nego dobija nešto što se može izraziti kao umnožak količine proizvodnje i cene proizvodnje; kao što, najzad, mi na kraju meseca ne dobijamo ličnu vrednost nego lični dohodak, tako ni naši kolektivi sigurno ne ostvaruju vrednost. Prema tome ovo jedne dijametralne suprotnosti između Papića i Marsenića. Očigledno je da ne mogu oba biti istovremeno u pravu i ne manje je očigledno da je ovoga puta Marsenić bio sasvim u pravu. Ne treba potcenjivati razlike u tretmanu dohotka. Jedno je monizam dohotka, tretiranje dohotka kao jedinstvene neizdiferencirane mase, a drugo je onaj izdiferencirani tretman koji je Marsenić opisao u svom referatu. To su dve bitno različite stvari, pre svega zato što imaju različite implikacije za privredno-sistemska izgradnja i za ekonomsku politiku. Iz jedne filozofije dohotka proističe jedno, a iz druge drugo. Mnoge od ovih nevolja sa kojima se danas suočavamo proistekle su iz privredno-sistemskih rešenja koja su bila inspirisana filozofijom monizma dohotka. Ta filozofija ne može da izdrži rigorozan test bilo kakve ekonomske analize.

POVRATAK UVAŽAVANJU EKONOMSKIH ZAKONITOSTI

I danas je korisno upozoriti na nedovoljnu eksploataciju još jednog od mnogih naših neiskorišćenih potencijala: ekonomskih zakonitosti kojima podliježe ekonomski stroj. Ekonomske zakonitosti, potrebno je u nas neprestano objašnjavati, unatoč tome što nikad nije bilo više obrazovanih ekonomista i nikad nauka nije bila na višem stupnju uvažavanja kao nauka, o čemu govori Mihailo Crnobrnja u referatu za ovaj skup. Kod nas je ekonomske zakone potrebno čak i braniti od mnogih ideoloških napada.

Danas smo u Jugoslaviji zbog raznih razloga došli u situaciju da ističemo potrebu uvažavanja ekonomskih zakonitosti. Iako zakonitosti djeluju i kad privreda jeste i kad nije u krizi, i kad se zakonitosti prihvaćaju i kad se ne prihvaćaju, ipak smo morali doći u krizu kako bismo mogli uvjerljivije naglasiti da je njihovo poznavanje i uvažavanje nužno da bismo dobili poželjne rezultate a ignorirali štetne rezultate. Ekonomska kriza se i produbljuje, ali u praksi se djelovanje zakonitosti i dalje ne uvažava.

Prihvaćam i podržavam ocjenu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije da jedno od najvažnijih pitanja današnjeg momenta krize predstavlja potcjenjivanje uloge i mjesta koju moraju imati i koju imaju objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja. U određivanju mjesta i uloge ekonomskih zakonitosti postoje izražena sinusoidna kretanja i kolebanja, iako bi nama u Jugoslaviji moralo biti lakše uvažavanje objektivnog i demokratskog djelovanja ekonomskih zakonitosti. Imamo namjeru izgrađivati socijalističko samoupravljanje, a to je društvo u kojem ekonomski subjekti moraju posjedovati samostalnost, koja ne smije biti ni data ni uzeta. Samo putem ekonomske i druge samostalnosti i decentraliziranog odlučivanja stvara se prostor za demokraciju, efikasnost i odgovornost. Međutim, tu ima mnogo dvoumljenja. Potcjenjivanje i ignoriranje djelovanja ekonomskih zakonitosti u stvari znači davanje primata proizvodnim odnosima kako se oni anticipiraju u nekoj društvenoj svijesti, kod »režisera« društvene dramaturgije, kako bi rekao Vjeron Katunarić (u »Našim temama«, 12/83). U krajnjoj liniji to je davanje primata političkom voluntarizmu, subjektivnom mijenjanju objektivnog reda stvari, dominaciji sfere politike nad ekonomijom, i ne samo nad ekonomijom već i naukom, kulturom, obrazovanjem. Kod nas je sada očigledno da stvorene proizvodne snage — a one nisu male — ne funkcioniraju jer su blokirane sistemom. Izgubljena je nužna povezanost karaktera proizvodnih snaga i društvenih odnosa, a to je jedna od osnovnih ekonomskih zakonitosti marksizma.

Znači da treba »deblokirati« kočnice. A to nije lako. Upotreba tržišta i priznavanje objektivnog djelovanja ekonomskih zakonitosti za neke znači ideologiju koja hoće restaurirati građansko društvo. Optužba je teška, to nije

samo lijeva ili disidentska fraza. Takve ocjene, na žalost i nesreću, imaju odjeka.

Problem je, međutim, u nečem drugom. Privredni sistem socijalističkog samoupravljanja teorijski je nedefiniran i to omogućava različite kriterije i pristupe te različit operativno-institucionalni tretman. Postojanje različitih pristupa raznim problemima (robna privreda, zakon vrijednosti i slično, ali ima i drugih) niti može biti tragično niti ideološki problematično. Ali, ako neki pristup zanemari utjecaj privrednog sistema na ekonomski razvoj, to jest na rast i strukturne promjene u privredi, dolazimo do sasvim subjektivnih kriterija vrednovanja različitih gledanja na privredni sistem, kao što je i ona utjecajna ocjena o restauraciji građanskog sistema samim tim što kao mehanizam koordinacije koristi tržišni mehanizam. Pored toga treba shvatiti da možemo, pa i treba da imamo istodobno različite teorije, o kojima se može raspravljati, ali paralelno ne mogu postojati konkretna rješenja u privrednom sistemu izvedena iz različitih teorija.

Čini se da su ideološki, bolje rečeno «vizionarski» neekonomistički i eklektički utjecaji prilikom formiranja privrednog sistema više bdjeli nad «društvenom čistoćom» sistema nego se brinuli o ekonomskim rezultatima. Tvorcima sistema kao da su se striktno držali one Lukaczeve: bolji je najgori socijalizam od najboljeg kapitalizma. Zato se u nas glatko, jednim potezom pera, mogu bitno promijeniti uvjeti privređivanja čitavih područja privređivanja prema subjektivnim ocjenama te «čistoće» a zanemariti osnovni postulati ekonomije. Marsenić je u referatu za ovaj skup s pravom ukazao da naš privredni sistem predstavlja kompromis njegove vizije i dugoročnih perspektivnih rješenja s rješenjima koja se u stvarnosti pokazuju kao objektivno data i neizbježna i da u tom kompromisu ne postoji ravnoteža. Sve to u konačnom rezultatu po privredu i društvo ne može biti povoljno. Vidimo da nije povoljno. Za čuđenje je, međutim, da to nije dovoljno «režiserima» sistema (a to su u nas oni koji po Marsenićevoj terminologiji pripadaju »prvom konceptu«) da promijene ili bar ublaže krajnosti u svojim gledanjima i da podrže projekt reafirmacije ekonomskih zakonitosti i samoupravljanja da bismo se izvukli iz postojećeg sistema — iz sistema koji dugoročno gledano nema perspektive jer se ne može obraniti ni teorijski a ni po praktičnim rezultatima.

Vizijama budućeg društva ne mogu se rješavati problemi s kojima se društvo dnevno suočava. Ako se one i uspiju namećuti putem ideologije, stvarnost ih neće prihvatiti i imat ćemo dihotomiju između normativnog i stvarnog sistema. Drugim riječima, ti »vizionari« nam nameću lažna pitanja, pa i ne mogu odgovoriti na stvarna pitanja: sada su tu »stvarna« pitanja postala pitanja preživljavanja. Vizionarima se nekuda žuri i time, unatoč možda i dobrim namjerama, upropaštavaju i ono što u nekoj mjeri u svakom društvu mora postojati kao pogled u budućnost, kao cilj i zahtjev društvenih i ekonomskih kretanja, kao putokaz na raskršću.

I u tome je suština krize u kojoj smo se našli i iz koje se nećemo lako izvuci. Suština je u stalnoj napetosti između normativnog i realnog, u tome što se s normativnim ide daleko ispred mogućnosti, naše privredne razvijenosti, tehnoloških uvjeta proizvodnje, ljudskog elementa, proizvođača. Greška je i u zanemarivanju neprevladanog klasnog svijeta i neshvaćanju procesa stvaranja novih »slojeva« u društvu i novih proturječnih interesa. Najteža je ipak greška okriviti stvarnost što se ne prilagođava brzo i preko noći novim idejama. Centralnu dimenziju krize možemo označiti, kao i Slobodan Divjak, nešto drugačije: kao pomak od koncepta unutar-robnog prevladavanja robne proizvodnje ka konceptu vanjsko-političkog prevladavanja robne proizvodnje. Time se stvara dihotomija etatizma i samoupravljanja, normativnog i realnog, volutarizma i zakonitosti.

U praksi zato imamo suprotstavljene elemente raznih napetosti. Navodim neke primjere koje je dobro obradio Josip Županov u svojoj najnovijoj knjizi »Marginalije o društvenoj krizi«. Imamo suprotstavljene normativni koncept udruženog rada sa stvarnim koji ima poduzetnički karakter; samoupravnu koordinaciju putem sporazumevanja i dogovaranja prema tržišnoj i državnoj; egalitarni zahtjev prema stratifikaciji; klasnu solidarnost prema nacionalnim antagonizmima. Naravno, ima i drugih suprotstavljanja.

Međutim, u traženju odgovora na mnoga pitanja koja su sada na dnevnom redu, nauka nije jedinstvena u svim aspektima čak i onda kad se radi o traženjima unutar konzistentnog koncepta. Jedinstvo, uostalom, nije ni potrebno ni moguće. Različita gledanja su i blagotvorna jer daju stalni podsticaj novim nastojanjima, naporima, istraživanjima.

Jedno od takvih pitanja jest priznavanje odnosno nepriznavanje tržišta rada. Neki ekonomisti ne prihvaćaju da je tržište rada komplementarno tržištu roba. Protivljenje se izražava teoretskom postavkom, da oni činioci koji ne snose rizik imaju fiksne cijene, to jest donose fiksne dohotke. U samoupravnom privrednom sistemu radnici posjeduju svojstvo pravih nosilaca odluka u procesu društvene reprodukcije, što drugim riječima znači da oni snose rizik vezan za njihova opredjeljenja i odluke. Takvom činocu — to jest radniku — koji preuzima rizik sleduje varijabilni dohodak shodno postignutim rezultatima. Ovo opće pravilo, kaže ta teorija, mora se poštovati i u našim posebnim društveno-ekonomskim okolnostima.

Problema ipak ima. Da li radnici prihvaćaju i da li mogu prihvatiti poduzetničku ulogu? Sociolozi u svojim istraživanjima dokazuju da radnici ne prihvaćaju rizik, već prihvaćaju odgovornost samo za rezultate svog ponašanja na radnom mjestu. Prema sociološkim istraživanjima radnici prihvaćaju da radni kolektiv mora snositi rizik poslovanja, ali ne postoji suglasnost oko distribucije rizika unutar kolektiva. Mogu se dati različita tumačenja za utvrđeno nepriznavanje rizika.

U gledanjima i tumačenjima ovog problema treba se više okrenuti stvarnom životu. Analogija između kapitaliste i radnika ne može biti savršena. Radnik osim radne snage nema nikakvu drugu »imovinu«, a fluktuacije dohotka dovode u pitanje njegovu fizičku egzistenciju. Radnik mora težiti stabilizaciji svog osobnog dohotka. Negiranje toga dovodi cijeli sistem u nemoguć položaj, jednako tako i radnike čiji društveno-ekonomski položaj postaje lošiji nego u sistemu najamnog rada.

Privredni sistem stoga ne smije biti odbojan prema tržištu rada. Uostalom, tržište rada faktički deluje u našem društvu. Njega nije ni moguće isključiti sve dok postoji robna privreda. Institucionalno nepriznavanje tržišta rada, međutim, pridonosi da to tržište djeluje na nesavršen i iskrivljen način, pa od tog mehanizma koordinacije i alokacije rada ne dobivamo rezultate koji se potencijalno mogu dobiti. U stvari, nepriznavanje tržišta rada traži neki drugi mehanizam alokacije. Reformatori sistema obrazovanja, na primjer, pošli su od toga da buduće radnike, sadašnje đake, alociraju na pojedina zanimanja i prije nego što su u stanju fiziološki i psihološki stupiti na tržište rada. Blokiraju se i drugi alokativni mehanizmi, kao što su talent, sposobnost, mladost, obrazovanost fizička jakost. Sve zajedno dovelo je u pitanje motivaciju za rad i samoupravljanje, a umjesto tržišta rada, osim sistema obrazovanja, djeluje mehanizam birokratsko-etatiističke alokacije radne snage putem privatizirane i korumpirane institucije natječaja i birokratizirane i sasvim neefikasne »burze rada« koje nazivamo SIZ-ovima za zapošljavanje. Sve to na štetu radnika i njegova položaja u društvu.

Kontroverzno je i pitanje da li se u tržišnoj ekonomiji mogu u čistom obliku provoditi principi raspodjele prema radu, ili je modifikacija tog prin-

cipa neizbježna. Mišljenja sam da ništa ne treba modificirati. Tržište ne treba shvatiti kao beskrupulozno i sebično korištenje prednosti kao što su konjunktura, komparativne i druge prednosti, za optimalizaciju vlastite plaće i realizaciju određenih privilegija u odnosu prema radu drugih. Tako danas mnogi vide tržište u nas, a rekao bih da je isto takvo gledanje na tržište i konkurenciju i u drugim zemljama realnog socijalizma. Da li će neko koristiti prednosti na račun drugih zavisi u prvom redu o uspostavljenim odnosima globalne ponude i potražnje, o čemu treba brinuti ekonomska politika. U pravilu socijalističke zemlje do sada nisu uspostavile ravnotežu među tim tržišnim agregatima, ali ne znači da je ravnoteža nemoguća i da zato tržište treba izbaciti kroz prozor. Uravnoteženo tržište ujednačava dohotke radnika i približava ih pravilu: za isti rad isti osobni dohodak. A to pravilo kad se ispuni ujedno ispunjava i socijalističku ideju da se raspodjela treba obavljati prema radu a ne prema drugim faktorima proizvodnje.

U zaključku, dvije-tri napomene. Pretenzija rasprave o ekonomskim zakonitostima u socijalističkoj privredi ne može biti davanje konačnih odgovora. Do njih tek treba doći. Ekonomska nauka još nije za to pripremljena. Ali mada nauka nije za to pripremljena uvijek se nađe utopista koji neosnovano predlažu bolji svijet. Fiks ideja utopije je pobjeći od svakodnevnog, od društvenih proturječnosti stvaranjem idealnog društva, tražiti zemaljski raj. Naši su nas utopisti upozorili koje opasnosti donosi utopija. Radikalna rješenja predstavljaju onaj aspekt cilja koji vrlo brzo sklizne unatrag. Zato smo dužni govoriti o utopijama.

Moj će odgovor biti, nadam se, objašnjenje. Izvinjavam se drugu Mađaru što nisam bio u sali dok je on saopštavao svoju primedbu na tekst mog referata, ali iz neposredne komunikacije došao sam do srži primedbe pa u vezi s tim dajem odgovor. Naime, ne mislim da je dohodak jednak novostvorenoj vrednosti, dohodak je slobodno govoreći, na tržištu transformisani oblik novostvorene vrednosti. Ako se dobro sećam u uvodnim napomenama upotrebljavao sam formulaciju tržišno priznati deo novostvorene vrednosti. Na str. 13. ta teza se nedovoljno precizno formuliše, Na kraju drugog pasusa kaže se »funkcionisanjem robnih odnosa radni kolektiv prisvaja društveno priznatu novostvorenu vrednost«. Ideja je bila da se kaže da je reč o tržišnom priznavanju novostvorene vrednosti a u svim drugim formulacijama polazilo se od toga. Formulacija da se raspolaze celinom novostvorene vrednosti ne znači ništa drugo nego celinom one priznate tržišno novostvorene vrednosti. Nadam se da je objašnjenje dovoljno.

DOHODAK SE NIJE POTVRDIO I KAO BITNA KATEGORIJA
PROIZVODNJE

Mislim da je dobro što je organizovan ovaj naučni skup pod naslovom »Ekonomске zakonitosti i socijalistička privreda«. Ali, ne samo zbog toga da bi se utvrdile postojeće i uglavnom već dobro poznate razlike u našoj ekonomskoj teoriji o ekonomskim zakonitostima, koje deluju ili ne deluju u ekonomskom životu u privrednoj praksi ili, pak deluju u derogiranim, izopačenim, kadikad i u nakaznim oblicima. Postojeće razlike se ne mogu zaobići, ali rasprava o njima može imati aktuelni smisao samo ako se one dovode u vezu sa objektivnom stvarnošću, ako validnost pojedinih teorija i shvatanja sučelimo sa stvarnim tendencijama društvene prakse, sa ekonomičnim činjenicama i procesima i sa ovim ili onim paroksizmom važećeg privrednog sistema i oficijalne ekonomske politike. Jer, samo tako naš govor može dospeti u onu dimenziju unutar koje je tek mogućan produktivan razgovor o postojećem stanju stvari i odnosa u našoj ekonomiji, pa i o pravcima mogućnih promena takvog stanja. Uostalom, neka od saopštenja, ponuđena za ovu raspravu, markiraju ta teorijska razmišljanja posebno saopštenje Dragutina Marsenića, koje i ima naslov »Teorijski sporovi i neslaganja«, — ali svoje izlaganje ne bih počeo kontroverzama, mada ću kasnije nešto i o njima reći.

Jedna produbljenija rasprava o društvenim zakonima, posebno o ekonomskim zakonima i ekonomskim zakonitostima, zahtevala bi, svakako, daleko širi i kompleksniji metodološki i teorijski pristup, jer su razni pokušaji da se različite pojave u društvu i prirodi formulišu i u formi zakona i zakonomernih tendencija stari, maltene, koliko i naučno mišljenje. To važi i za razna socijalistička učenja i shvatanja. A kada smo na tom terenu, onda treba reći da je društvena nauka, posebno politička ekonomija, s Marksom dobila jedan poseban kvalitet, jer on »postavke političke ekonomije - kako to ističe Engles - ne smatra, kao što se to obično čini, večnim istinama, već rezultatima određenog istorijskog razvoja«. Na jednom drugom destu Engles kaže: »Moramo priznati da nam se veoma dopao istorijski smisao koji prožima celu knjigu (reč je o prvom tomu »Kapitala« — J. R.) i koji autoru ne dozvoljava da ekonomske zakone smatra večnom istinom, da u njima vidi bilo šta drugo osim formulaciju uslova postojanja izvesnih prolaznih stanja društva«.

Prema tome, taj konkretno-istorijski prolazni karakter delovanja ekonomskih zakona mora se uvek imati na umu kada se o njima raspravlja. I, drugo, Marks svoje naučno saznanje temelji na razlici suštine i pojave. »Posao je nauke — kaže on — da spoljašnje, čisto pojavno kretanje svede na unutarne, kao stvarno kretanje.« (Marks i Engels, Dela, tom 23, str. 261). To svodenje spoljašnjeg na unutrašnje, stvarno kretanje bilo je i jeste kamen spoticanja marksizma Druge i Treće internacionale, kao i ekonomske teorije i prakse istorijski egzistirajućih oblika socijalizma, bilo da je reč o objektivizmu i vulgarnom ekonomizmu, s jedne, i voluntarizmu i subjektivizmu, s druge strane,

jer se oni međusobno uslovljavaju. Međutim, i razni pravci prevazilaženja marksizma Druge i Treće internacionale, odnosno razne struje mišljenja unutar savremenog marksizma, inače u mnogo čemu međusobno isuprotstavljene, ne daju odgovore na mnoga složena i otvorena pitanja velike epohe prelaza od kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu, ali nema mogućnosti da se to šire ovde elaborira.

A sada nekoliko objecka povodom same teme, to jest o ekonomskim zakonitostima u našim uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Prvo, o spojivosti ili nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, te Marksovim anticipacijama i ambivalentnostima o tom problemu, bilo je dosta rasprava u nas ali polazimo od pretpostavke te spojivosti, odnosno od takozvane socijalističke robne proizvodnje koja je u nas i službeno priznata. Ako zanemarimo drugačija shvatanja, javljaju se zaista ozbiljna idejno-teorijska i praktičko-politička neslaganja i problemi koji nastaju iz povezanosti, odnosno socijalne simbioze još relativno udruženog rada (samoupravljanja) i robne proizvodnje, što se reflektuje ne samo u teorijskoj ravni nego i u postojećem sistemu i ekonomskoj politici, pa, ako hoćete, u određenoj meri i na idejno nejedinstvo u Savezu komunista Jugoslavije.

Poprilično je široka skala tih neslaganja: počev od ispitivanja društveno-istorijskih uzroka egzistencije robne proizvodnje u socijalizmu, pa i u socijalizmu kao samoupravljanju, preko raznih predmarksističkih teorija, do subjektivističkih konstrukcija neke »čiste«, nepatvorene, »prozračne« robne proizvodnje, u kojoj su manje — više svi ekonomski oblici i odnosi harmonični, neprotivrećni, lišeni svake dijalektike, pa i stvarne istorijske potencije. A takvo shvatanje robne proizvodnje nije ništa drugo do svojevrstan način njenog poništavanja i dokidanja. No, nije stvar samo u shvatanjima, nego, na žalost, i u vrlo snažnim tendencijama permanentnog derogiranja i suspendovanja ekonomskih zakonitosti »proizvodnje vrednosti«, te se otuda ne slažem sa onim stavovima da te zakonitosti deluju u celini i u našim uslovima, jer su, po sebi, tobože objektivni.

Međutim, Marksovo stanovište o društvenom proizvođenju ekonomskih zakona ne ide do takve samorazumljivosti. Jer, ako su ljudi (mada i mimo svoje volje ili ne znajući šta čine) stvorili zakone koji njima vladaju, jedino ih oni mogu prevladati i ukinuti — razume se, pod datim i promenjenim društvenim okolnostima. Kad smo već kod toga, moramo se objasniti oko dve stvari: a) šta znači taj »objektivitet« ili »objektivno delovanje« ekonomskih zakona i b) je li zaista tačno da je Marks izjednačavao delovanje ekonomskih (društvenih) zakona sa prirodnim zakonima, kakvo mišljenje susrećemo u literaturi, a koje je ovde izrekao i Branko Horvat.

Već smo ukazali na Marksovo shvatanje o konkretno-istorijskoj prolaznosti društvenih (ekonomskih) zakona, a ovde ističemo da pod njihovom »objektivnošću« i delovanjem »nezavisno od volje ljudi«, on ne podrazumeva nikakav fatalitet konačnih i univerzalnih istina, jer bi to označavalo kraj svake nauke. Marks je samo naučno obrazložio da je ljudsku istoriju karakterisalo to da se kretanje otuđenih proizvoda ljudskog rada, što znači i društvenih i ekonomskih odnosa, i mimo volje ljudi, uvek ispoljavalo u obliku objektivnih ekonomskih društvenih zakona. »Formule — kaže on — kojima na čelu stoji napisano da pripadaju takvoj društvenoj formaciji u kojoj proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje, važe za njenu buržoasku svest kao prirodna nužnost isto tako razumljiva kao i sam proizvodni rad. Zbog toga ona i tretira predburžoaske oblike društvenog organizma proizvodnje, otprilike kao crkveni oci prehršćanske religije« (K. Marks-F. Engels, Dela, tom 21, str. 82). U fustnoti ove svoje misli, Marks kaže: »Čudnovat je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dve vrste ustanova: veštačke i pri-

rodne. Ustanove feudalizma veštačke su, ustanove buržoazije prirodne. U tome oni liče na teologe, koji takođe razlikuju dve vrste religije. Svaka religija koja nije njihova izum je ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrovenje gospodnje...« (Marks ovde, u stvari, navodi citat iz svog dela »Beda filozofije«).

Treba, dakle, praviti razliku između Marksovog shvatanja proizvođenja društvenih (ekonomskih) zakona i njihovih ideoloških mistifikacija koje se granice sa teologijom. Tih mistifikacija ne samo da je bilo nego su i danas u velikoj »upotrebi« na tlu socijalizma, posebno onog koji sebe smatra »realnim«. Poznato je da se »sve i svašta«, svaka mera države i partije, proglašavala i proglašava »objektivnom zakonitošću« pa se, na primer, i »rukovodeća uloga partije državom i društvom« proglašava »prvom i osnovnom zakonitošću socijalizma«. I na tlu socijalizma se, dakle, dogodilo i događa ono isto što je Marks utvrdio za kapitalizam, to jest preokretanje objekta u subjekt, subjekta u objekt. Poput kapitala, u socijalizmu je država od objekta postala subjekt svekolikog društvenog razvoja. a ljudi, radnička klasa i radne mase od subjekta — uglavnom pasivni objekt! To preokretanje subjekta u objekt i obratno, zapravo, i jeste lice i naličje birokratsko-državnog socijalizma, u kojem se svi društveni procesi i odnosi nastoje objasniti kao navodne »objektivne zakonitosti«, kao »vlastita religija«.

Ne treba, valjda, ni naglašavati da je Marks pravio razliku između ekonomskih zakona i njihovog stvarnog delovanja, odnosno da se oni nikad ne ispoljavaju u nekom »čistom« vidu već uvek, u proseku, kao tendencija. I uvek posredstvom takozvanih srednjih članova i posredstvom ljudi, društvenih klasa i klasnom borbom, čime, razume se, ne gube svoju objektivnost, ali se u samoj stvarnosti ispoljavaju kao izmenjeni i modifikovani. U tome Marks vidi i istorijsku prolaznu stranu društvenih zakona, njihovu utemeljenost ali i mogućnost izmene, kao i istorijske determinante te izmene.

Drugo, Marks nije nikada izjednačavao društvene sa prirodnim zakonima. To je, naprosto, neistina. U njegovom delu se, istina, mogu naći, u različitim povodima, pojedine analogije s prirodnim naukama, ali uvek da bi bolje i bliže objasnio čitaocu svoj metod apstraktno-teorijske analize ili, pak, da bi ukazao upravo na razlike i teškoće koje prate naučno istraživanje društva od istraživanja prirode, jer je sam karakter i odnos suštine i pojave u prirodi vrlo različiti od suštine i pojave u društvu.

Mi smo, na primer, spoznali društveni kauzalitet robne proizvodnje u našim uslovima — jer je biću naše socijalističke revolucije, da bi u određenom periodu savladala diskontinuelne momente u svom sopstvenom razvoju, bilo imanentno rastvaranje ultraetatsističkih odnosa i metoda uređivanja ekonomskog života. U Programu SKJ to je i deciderano rečeno i, dopustite mi slobodu, da izrazim uverenje da je veliki deo naše ekonomske nauke i privredne prakse ispod nivoa tog idejno-teorijskog i praktičko-političkog programskog opredeljenja. (Ne želim da vas zamaram navođenjem stavova iz Programa o robnoj proizvodnji jer ih svi znamo.)

Ta spoznaja o robnoj proizvodnji je, na žalost, naišla na snažan otpor birokratsko-etatsističkih struktura, koje su neprestano, do današnjega dana, bile na ratnoj nozi sa zakonom vrednosti, tako da smo robnu proizvodnju imali ili imamo, tako reći, u trgovinama, u nekim derogiranim kvazi-oblicima. Kratkotrajni pokušaji s privrednom reformom, ako se ona izvorno razume i shvati, ubrzo su propali. Nastao je, ako tako može da se kaže, jedan antirobni ili kvazi-robni kurs, enormna ekspanzija normativizma, praćena snažnim proderom voluntarizma i subjektivizma na mnogim vitalnim punktovima regulisanja odnosa u proizvodnji i raspodeli. To se, uostalom, i zvanično potvrđuje Programom ekonomske stabilizacije, u kojem se insistira na afirmaciji ekonomskih zakonitosti.

Sve u svemu, da bi jedan ekonomski zakon bio impliciran u praksi, nije dovoljno samo spoznati ga, nego, bar u uslovima socijalizma, stvoriti i pretpostavke njegove praktičke verifikacije.

Drugo, ceo naš privredni sistem je uglavnom centriran na kategoriji dohotka, čemu je umnogome doprinela i odgovarajuća teorija dohodne cene i dohodne stope. I sama ta teorija je, istina, imala svoju evoluciju, ali je ideja dohotka, kada se u nas pojavila, imala od samog početka sasvim drugu teorijsku interpretaciju i elaboraciju. Vreme ne dopušta da se te razlike, u odnosu na teoriju dohodne cene, ovde sada obrazlažu. Važnije je, svakako, ono što se dogodilo u praksi.

Pre svega, dohodak se primarno ispoljio kao kategorija raspodele, a samo delimično kao kategorija proizvodnje, bez obzira na to što Ž. Papić pokušava da »dokaže« oboje »uloge« dohotka. To su više normativističke pretpostavke, dok je stvarna praksa ipak nešto sasvim drugo. Znači, dohodak se samo delimično ispoljio i kao kategorija proizvodnje, jer ga sa stanovišta proizvodnje stvara samo živi rad, pošto, po toj teoriji, društvena sredstva za proizvodnju nemaju nikakav vrednosni doprinos u stvaranju dohotka, odnosno što cela koncepcija polazi od nesvojinskog karaktera sredstava za proizvodnju, pa, analogno tome, i od stava da je dohodak neposredan izraz i tržišna potvrda živog ljudskog rada, te da je homogena i jedinstvena kategorija i veličina, uz to i novostvorena vrednost u klasičnom Marksovom smislu, što je, razume se, suprotno Marksovoj ne teoriji radne vrednosti, nego Marksovoj teoriji vrednosti ili proizvodnji vrednosti. (A te kategorije se, vidim, i ovde brkaju ili zamenjuju. Marksova je »teorija vrednosti«, a ne »teorija radne vrednosti«.).

Sve je to imalo ozbiljne posledice i u razvoju odnosa proizvodnje i u razvoju proizvodnih snaga, u celoj ekonomskoj strukturi društva, posebno u stvaranju i funkcionisanju osnovne i radne organizacije udruženog rada i njihovih međusobnih odnosa, jačanju etatizma, pojavama ekonomskog zatvaranja, procesu dezintegracije, itd.

Predmet Marksovog istraživanja bio je način otuđenja ukupne proizvodnje ljudskog života, a to znači i odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga. Pod ovim pojmom ne podrazumevaju se, kako se to obično misli, pukli odnosi ljudi u radu, u radnom procesu, uključujući i odnose povodom stvari, već oni imaju i svoju ontičko-ontološku stranu, klasni sadržaj i otuđene odnose. To važi i za proizvodne snage, jer i one podrazumevaju određeno otuđenje; to su sredstva za proizvodnju, koje — kako kaže Marks — i te kako »upotrebljavaju radnika«. Ali, i radnik, koji sa sredstvima za proizvodnju čini sastavni deo proizvodnih snaga, »upotrebljava« i »koristi« ta sredstva — istina, na drugi način u socijalizmu. Kapitalist i radnik, kapital i udruženi radnik, različito se odnose prema sredstvima za proizvodnju, ali i jedni i drugi — svako sa svog klasnog stanovišta — teže njihovom maksimalnom iskorišćavanju i stalnom inoviranju, ali to je posebna tema. Marks tek za komunizam predviđa transformisanje proizvodnih snaga u puka materijalna oruđa rada, mađa i za komunizam predviđa određenu ekonomiju rada. Tu distinkciju između »pukih sredstava rada« i oruđa za proizvodnju u smislu proizvodnih snaga, Marks izričito

Stoga je — kako kaže M. Crnobrnja u svom saopštenju — dohodak na vetrometini. U stvarnosti, a ne samo u teoriji, dohodak ni u kom slučaju nije ni homogena ni jedinstvena kategorija. To je, zapravo, podeljena ili rascepljena, raspolučena veličina, čije je stvarno poreklo veoma teško egzaktno utvrditi. Jednim svojim delom to je novostvorena vrednost proizvođača roba i usluga, a drugim — nazvao bih ga dohotkom kod otuđenja — to je naduvana i napumpana veličina, nastala u prvom redu kao rezultat preliivanja vrednosti usled različite vrednosti materijalnih činilaca proizvodnje, a i usled takozva-

ne sekundarne eksploatacije rada (Marksov izraz) u velikoj prometnoj sferi, u unutrašnjoj i spoljnoj trgovini, neusklađenim odnosima primarne i namenske raspodele, u galopirajućoj inflaciji i neadekvatnim odnosima cena kao i njihovom »zidanju«, u »crnoj brezi« i špekulacijama devizama, te »društveno-političkim sistemom« na osnovu kursnih razlika, itd. Prema tome, u dohotku su, između ostalog, sadržane mnoge nakaznosti našeg ekonomskog života i postojećih metoda privređivanja, upravo efekti svih onih legalnih i nelegalnih, etatističkih i paraetatističkih, mera i oblika kojima se ekonomska supstanca, to jest, višak rada svakodnevno ispumpava iz naših reproduktivnih OOUR-a, između njih samih, raznih grana privrede i između društveno-političkih zajednica, uključujući tu i republike i pokrajine. Otuda i potreba za preispitivanjem celog sistema raspodele, pojedinih sistemskih zakona i raznih podsistema na liniji bitnih ideja Programa ekonomske stabilizacije.

Kritička pretraga, i teorijska i praktična, specifičnih empirijskih oblika i odnosa na relaciji proizvodnja vrednosti — društveni dohodak bio bi, verovatno, pravi put da se dohodak, pored toga što je oblik raspodele, afirmiše i ekonomski utemelji i kao bitan oblik proizvodnje. Tu se, pre svega, mora i teorijski i praktički, uspostaviti adekvatan odnos između živog i minulog rada, radnika i društvenog kapitala, to jest između promenljive novostvorene dohodak—vrednosti i relativno postojane (ali u uslovima enormne inflacije takođe vrlo promenljive) vrednosti materijalnih činilaca (oruđa i predmeta rada). A to je, po mom mišljenju, ključni problem kada je reč o vrednosnom određivanju dohotka. Tu nam Marks, i teorijski i metodološki, može pomoći, ići na ruku našim istraživačima, svojim stavovima u odnosu živog rada i opredmećenog (minulog) rada, odnosno o izvesnoj nadmoćnosti prvog nad drugim, ali i o suprotnom polu tog odnosa, čime se *de facto* izražavaju različiti ekonomski tokovi kretanja delova dohodak — vrednosti, njihovo račvanje, s različitom i specifičnom materijalnom težinom. Kada je o tome reč, postavljaju se i dva bitna pitanja, možda i dve velike enigme političke ekonomije socijalizma, a to su, prvo, preliivanje dohodak-vrednosti, uzroci tog preliivanja i odnos subjektivnih snaga socijalizma, u našem društvu posebno, prema tom preliivanju i, drugo, o mogućnostima odumiranja robnog oblika ekonomije prelaznog perioda i putevima tog odumiranja. O tim vrlo složenim i zanimljivim pitanjima se nekad raspravljalo u nas, posebno u časopisu »Socijalizam«, u radovima Milentija Popovića, Živojina Rakočevića, Mita Hadži-Vasileva i još nekih pisaca, ali su te bitne teme ne samo zanemarene nego i gurnute u stranu. Te izvore pominjem zato što nemam vremena da elaboriram pomenuta pitanja.

Čitajući saopštenja za ovaj skup, bio sam malo iznenađen činjenicom da se u njima gotovo i ne spominje jedna od fundamentalnih Marksovih kategorija i, ako hoćete glavni i krajnji cilj revolucionarnog pokreta koji se bori za novo komunističko društvo, a to je — oslobađanje rada. Oslobađanje radničke klase i oslobađanje rada, Marks je razložio na sastavne delove kao izraze konkretnih potreba tadašnje revolucionarne prakse. Stvarajući svoju teoriju otuđenja, Marks je dobro znao da razotuđenje mora preći isti put kao otuđenje, samo obrnutim redosledom. Poslednji akt kojim završava otuđenje čoveka prvi je čin kojim započinje istorijski proces njegovog razotuđivanja. U ljudskoj istoriji, u odnosima među različitim sferama čovekovog života, određujuća uloga je u krajnjoj liniji, pripadala ekonomskoj sferi, te borba za razotuđenje te sfere ima poseban i važan značaj, iako ne treba gajiti iluzije da je to moguće ostvariti samo u okviru te sfere.

Isto tako, razotuđenje ekonomskog života ne može se ostvariti samo ukidanjem privatnog vlasništva. niti njegovim preobražavanjem u državno, bilo ono kapitalističko ili socijalističko državno vlasništvo. Socijalističko upravljanje, načelno uzev, jeste uslov i pretpostavka razotuđenja ekonomske sfere

čovjekovog života, ali ono samo nije dovoljno, kako zbog protivrečnosti same društvene svojine tako i zbog robnog oblika proizvodnje i raspodele. Svaka robna proizvodnja, pa i ona u uslovima socijalističkog samoupravljanja, rada i razne imperfektnosti i neravnine, jeste kod otuđenja. Ali se zbog toga na nju ne može gledati očima »crno-bele« metodološke tehnike, niti o njoj suditi u krajnostima — pozitivnosti i negativnosti. Isto tako, neravnine koje stvara razvoj robne ekonomije udruženoga rada ne mogu se redukovati na pojednostavljene i kontroverzne sintagme — tržišno-planske ili plansko-tržišne privrede. Svesno-plansko usmeravanje, stoga, ima izuzetan značaj, kao **par excellence** društveni odnos, sastavni deo ansambla odnosa proizvodnje, koji imaju robni oblik, posebno kao sastavni deo zakona vrednosti. Dakle, samo pod određenim klasnim i socijalnim uslovima i na ovom stepenu razvoja proizvodnih snaga, proizvodnja vrednosti u odnosima socijalističkog samoupravljanja zadobija emancipatorsku i civilizatorsku ulogu i misiju. Umesto alijenirajuće uloge kakva je bila i jeste u kapitalizmu, ona postaje mogućnost i pretpostavka čoveka, činilac materijalne stimulacije i bržeg razvoja proizvodnih snaga, koja ne koči procese razotuđivanja ekonomske sfere čovekovog života, već unutar sebe same (u prvom redu razvojem tzv. interne raspodele dohotka prema radu, kao neotuđivom društvenom odnosu svakog proizvođača, i svesno-planskim delovanjem i usmeravanjem, priprema i sopstveno odumiranje). Zanimljivo je, takođe, primetiti da naša polit-ekonomska misao zapostavlja taj, tako da kažem, filozofski aspekt protivrečnog delovanja zakona robne proizvodnje u razvoju društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja, te otuda, verovatno, i razni nesporazumi, vulgarizacije, dogmatsko-birokratsko negiranje ali i primitivno, predmarksističko (prudonovsko) shvatanje robne proizvodnje u socijalizmu.

RELATIVNI KARAKTER EKONOMSKIH ZAKONITOSTI

Pošao sam na ovaj skup više da čujem i naučim, nego da sam nešto kažem. Zato će moje učešće u raspravi imati više karakter naznačavanja nekih pitanja, nego dubljeg ulaženja u njih.

Kada sam pročitao referate pripremljene za ovu raspravu, i kada slušam diskusiju nameće mi se neodoljivo misao da bi ovdje trebalo otkloniti jedan nesporazum kako bismo mogli uspješno razgovarati o glavnoj temi koja je sada pred nama. Naslov je, naime, sasvim jasan. On glasi: **Ekonomске zakonitosti i socijalistička privreda**, a ja imam osjećaj da mi ovdje repriziramo rasprave sa Krajerove komisije. Govorimo uglavnom o aktuelnom jugoslovenskom slučaju, o njegovoj krizi, o izlazima iz nje, a naša tema je ipak teorijska. Teorija, kako znamo, ima svoj poseban prilaz konkretnosti. U ovom slučaju Jugoslavija može biti samo paradigma, ili, bolje reći, jedna od paradigmi na kojima se određeni teoretski stavovi pokazuju ili provjeravaju u njihovoj praktičnoj primjeni. U stvari, kao jedan model u kome se oni ostvaruju. Ovdje se, međutim, Jugoslaviji prilazi na jedan pozitivistički način. Dešava se ono što je inače česta praksa kod jugoslovenskih ekonomista, da se, kada se postavi jedan teoretski problem ili pitanje, uhvati jugoslovenskog primjera, da se zatim samo na njemu pozitivistički iscrpljuje, gubeći pri tome nivo i šire horizonte jedne teoretske rasprave.

I u ovom slučaju je, čini mi se, tako. Bar u onome što ovdje preovladava.

Mi ovdje, mislim, treba da govorimo o ekonomskim zakonitostima u socijalizmu kao univerzalnim. Onako, zapravo, kako o tim zakonitostima u kapitalizmu govori Marks, nezavisno od konkretne zemlje i uslova u kojima one mogu da se javljaju. Posmatrajući stvar iz tog ugla, rekao bih da bi trebalo da vidimo o čemu mi to ovdje govorimo, ili, tačnije, o čemu bi trebalo u ovoj prilici, s obzirom na naslov teme, da govorimo.

Drugo pitanje, koje bih želio pokrenuti tiče se mehanizma ekonomskih zakonitosti. Kako ga vidimo i kako ga shvatamo? Očigledno on se pokazuje u nekome svome uzročno-posljedičnom okviru, u nekoj strukturi uzroka i posljedica koje čini određeni zakon ili zakonitosti. U redu uzroka, normalno, moramo uzimati u obzir i određeni interes, volju i aktivnost subjektivnog faktora. Znači, i neki njegov »voluntarizam«. I to, ne bilo kakav voluntarizam, već onaj koji je motiviran primjenom određene doktrine osnovnog društvenog sistema, na primjer, u našem slučaju doktrine socijalizma. Sigurno je da taj »voluntarizam« ima snagu determinante koja također ulazi u red ostalih koje konstituišu određeni ekonomski zakon ili zakonitost. Kao takav on ne spada u red onih voluntarizama koji se suprotstavljaju njihovom djelovanju.

Na ovoj osnovi se relativizira i sam zakon odnosno zakonitost. Time, naravno, i mjera ekonomske efikasnosti. U ovom smislu ne može biti govora o nekoj njihovoj univerzalnosti. S osnovnim društvenim sistemima, kako je uostalom dobro poznato, oni se relativiziraju. Prema tome, i ovo je jedno pitanje na kome bi trebalo da otklonimo neke naše nedorečenosti ili nedoumice.

Slična pitanja nam se nameću i u vezi sa shvatanjem tržišta, tržišne privrede, odnosno tržišnih zakona u našim uslovima. Ovdje, a ne samo ovdje, se ističe da treba otvoriti što šire prostore za njihovo djelovanje. Naravno, kada se postavlja jedan takav zahtjev, to je jedan akt volje, jedan vid, nazvali bismo ga, »usmjerenog voluntarizma«. Međutim, šta je tu sa objektivnim granicama toga čina? Koliko su ti prostori limitirani nivoom razvijenosti proizvodnih snaga u konkretnim uslovima, koliko pak doktrinom osnovnog sistema u prostorima gdje ti zakoni treba da djeluju? Iscrpljuje li se tu stvar samo u logici tih zakona, jesu li oni osnovni reprezentant ekonomske logike u tim uslovima? Treba li pri tome imati još nešto u vidu? Tu kao da nastaje čitava konfuzija u shvatanjima.

Pogledajmo malo i istorijski aspekt toga.

Teškoće u ovom pogledu počele su da se pokazuju još od prvih dana poslije pobjede Oktobarske revolucije. Odmah su se pojavila kolebanja oko pitanja: kojim zapravo putem poći? Ima historičara koji kažu da u to doba ni Lenjinu nije bilo u tom pogledu sve jasno. No, on je ubrzo bio ranjen i rano je umro. Zna se, u jednoj zemlji sa izuzetno niskim nivoom proizvodnih snaga, uz to s teškim ratnim razaranjima i stranom intervencijom koja se nije dugo smirivala, imajući uz to u vidu jak romantičarski revolucionarni ideološki naboj, varijanta »ratnog komunizma«, totalne etatističko-vojne ekonomije se logički nametala. Međutim, brzo se uvidjelo da se s njom ne može dugo opstati. Tada dolazi NEP — nova ekonomska politika, s jačim udjelom privatne inicijative i tržišta. Nju zatim ukida, nešto kasnije, staljinistički tip totalne etatističke ekonomije, koji gotovo sasvim potiskuje tržište. Poslije se javljaju projekti privrednih reformi. Kada se pažljivije pogleda ono za čim one teže, vidjeće se da je to traženje više mjesta za tržište. Ideološka podzrenja opet ne daju da se to ostvari i tako to, sve do danas, u nekom cik-cak kretanju, traje manje-više u svim socijalističkim zemljama, pa na svojevrsan način i u Jugoslaviji.

Nisam slučajno maločas pomenuo i momenat nisko razvijenih proizvodnih snaga, karakterističan inače, za većinu socijalističkih zemalja. Naime, kada se na takvom nivou tih snaga jače uključi robna privreda i kada u tim uslovima počnu s većim zamahom da djeluju tržišni zakoni i kriteriji, oni ubrzo otkrivaju da u njima nema dovoljno široke baze za punu zaposlenost stanovništva, da se ne mogu postaviti dovoljno široki rasponi za stimulativnu primjenu principa prema radu, da se ne mogu odvojiti onoliko velika sredstva za obrazovanje, zdravstvo i socijalno osiguranje, koliko bi to po proklamovanim principima socijalizma bilo neophodno. Time izlaze na vidjelo krupni socijalni problemi. Kako se socijalizam sa njima, i u tim uslovima, ne može miriti, javljaju se intervencije koje se sukobljavaju sa principima i kriterijumima tržišne privrede. Tu dolazi do raznih kolebanja i kompromisa, kojima se sužava prostor tržišne privrede. Dolazi se ponovo na tačku od koje se pošlo, a zatim nastaje vrćenje u krug.

Inače, neki bazni pojmovi i termini kod nas nisu do kraja razjašnjeni.

Na primjer, ekonomske zakonitosti. Je li to, kada se pomniju, sinonim za tržišne zakonitosti? Postoje li i neke specifične socijalističke ekonomske zakonitosti? Ako postoje, koje bi to bile? Gdje se one kod nas objašnjavaju? I ako objašnjavaju, kako sve? Zbilja, u ovome stvari nisu dovedene do svoga

kraja. Kada to kažem, mislim na nivou jedne zaista ubjedljive naučne misli i teorije.

Slično je i sa sintagmom »socijalističke robne proizvodnje«. Osnovno pitanje je u tome: po čemu je ona »socijalistička«? Ako je to po tome što se bazira na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, onda se pitamo koliko sve ima pitanja koja u pogledu pojma te svojine nisu do kraja razjašnjena. Ili, ako se objašnjava time što je unutar kolektiva, kao subjekta te proizvodnje, ukimut poslodavac, što su svi njegovi članovi sebi istovremeno i »poslodavci« i »vlastita radna« snaga, to bismo i mogli uzeti u obzir. Ali, po čemu je ona socijalistička, ako se kolektivi jedan prema drugome javljaju kao subjekti te proizvodnje po svim osnovnim pravilima po kojima se ona odvija i po kojima jedino i može da funkcioniše kao takva. To znači, po onim pravilima u kojima dolazi do izražaja i zakon cijene koštanja, i zakon cijene proizvodnje, i zakon profitabilnosti, i uopšte svi osnovni zakoni koji je karakterišu. Pa, mogli bismo reći i zakon tržišta radne snage. Članovi kolektiva u svojoj funkciji »poslodavca« moraju normalno da se povinuju ovim zakonima i, polazeći od njih, da u raspodjeli novostvorene vrijednosti, iz konkurentskih razloga, pretežu više na stranu akumulacije. S druge pak, strane, kao »radna snaga« više na stranu ličnih dohodaka. Oni u sebi moraju da vode taj sukob, kao »klasni sukob« koji se preselio u njih same i u njima iščezao kao takav. No, razdiere ih kao sukob koji izvire iz prirode robne proizvodnje.

Kad se kolektivi, sa ovakvom svojom prirodom i osnovom, kao subjekti robne proizvodnje susreću na tržištu, pitam se šta je u tom njihovom susretu socijalističko? Kad su pri tome podložni svim tim zakonima te proizvodnje? Šta u samom tom tržištu može biti specifično socijalističko? Ako je to ono čime je ono usmjeravano, to ne spada u njegovu prirodu, to je nešto što u odnosu na tu prirodu dolazi izvana, to je funkcija usmeravajućeg odnosa, a ne njega — tržišta.

Mislim, ove stvari nisu u teoriji, pa time ni u praksi, jasno razlučene i stoga oko toga ima dosta pojednostavljenja, da ne kažem i frazeologije i diletantizma.

Na toj osnovi nastala je i poznata dilema oko »dohodne cijene« i »cijene proizvodnje« i sukob između pristalica jedne i druge. Po meni ta dilema i taj sukob, s fundamentalnog teoretskog stanovišta, nemaju nikakvog osnova. Dohodna cijena je institucionalna. Njenu osnovu čini novostvorena vrijednost, u njenoj pozadini stoji i cijena proizvodnje. Oni koji vode računa o dohotku, u suštini o novostvorenoj vrijednosti, ne mogu pobjeći logici cijene koštanja i cijene proizvodnje. Ne znam kako bi drukčije vodili svoju ekonomiju, a da je, zanemarujući to, ne upropaste.

Završavajući ovim svoju diskusiju, želeo bih, na kraju, reći da oko svega ovoga što sam istakao ima dosta toga nedorečenog i mistificiranog i prije nego što uđemo u bilo koji dublji razgovor oko svih ovih kategorija bilo bi nužno da ih do kraja osvjetlimo kako bismo znali o čemu zapravo govorimo.

ROBNA PROIZVODNJA SA TRŽIŠNOM PRINUDOM ILI »ROBNA PROIZVODNJA« BEZ TRŽIŠNE PRINUDE

1. Delovanje tržišta sa svim njegovim racionalnim funkcijama jeste i nužnost i nužda sadašnje faze u našem razvoju, a biće to još dugo. Bez ekonomskog napretka nema humanističkog načina življenja i oslobađanja rada i ličnosti. Robna proizvodnja i tržište nisu ciljevi već samo nužna sredstva i nezaobilazna staza u ostvarenju vrednosnih opredeljenja socijalističkog društva.

Iako savremeno tržište nije savršeno, ono i kao takvo ima još dosta racionalnih funkcija koje subjektivni faktor ne može kao ono uspešno obavljati. Može se slobodno reći da tržište, uz sve svoje mane, nikada ne može stvoriti toliko neracionalnosti i gluposti, koliko je to subjektivni faktor učinio bez tržišta, na primer, u privredi Jugoslavije u deceniji sedamdesetih godina.

2. Bez zdrave tržišne konkurencije i objektivnih tržišnih cena neće biti materijalnog blagostanja, koje je potrebno za razvoj socijalističkog društva. Istorija razvoja ljudskog društva ne poznaje neku visoko razvijenu zemlju koja je to postala bez robne proizvodnje. Tržište svojim mehanizmom na najjednostavniji i najjeftiniji način podstiče proizvođače na visokoproduktivnu proizvodnju. Određujući za homogene proizvode jedinstvenu cenu, ono bez ikakve spoljne kontrole i skupe administracije, nagrađuje natprosečne proizvođače a kažnjava ispod prosečne. Ono sasvim jasno stavlja do znanja privrednim subjektima da je najsigurniji način za povećanje poslovnog rezultata, ne rast cena, već podizanje produktivnosti rada. Taj svoj zadatak ono ne ostvaruje prosvetiteljskim apelima već ekonomskom prinudom.

3. Princip raspodele prema radu jeste osnovno načelo u raspodeli socijalističkog društva, a posebno samoupravnog. Da bi rad postao osnovno merilo materijalnog i društvenog položaja čoveka nužno je objektivno vrednovanje radnog doprinosa pojedinca u stvaranju zajedničkih rezultata. Te objektivizacije neće biti ako je primarna raspodela zasnovana na neobjektivnim — netržišnim cenama i ako su i druge faze raspodele lišene racionalnih ekonomskih kriterija.

4. Model samoupravljanja sa tržišnom privredom je za sada jedino realno moguće model samoupravnog društva. Samoupravljanje znači i određenu autonomiju kolektiva, a nje realno neće biti bez uvažavanja tržišnih zakonitosti. Tržište garantuje privrednim subjektima, s jedne strane, ekonomske slobode, a s druge, svojom ekonomskom prinudom je prepreka da se ispolji neracionalno ponašanje.

Samoupravno društvo, na današnjem stupnju razvoja, bez ekonomske prinude jeste čista utopija, koja se u krajnjem slučaju pretvara u etatizam. Naime, demokratski utopizam je odlična podloga za birokratizam. Naše iskustvo pokazuje da baziranje odlučivanja na bazi svesti, svesti oslobođene od tržišne prinude, sa potpunom slobodom i u korišćenju naučnih saznanja, jeste odlučivanje na bazi svesti i interesa socijalno najjačih slojeva društva — biro-

kratskih i tehnokratskih struktura. Normativni demokratski utopizam svodi stvarne oblike odlučivanja na niži nivo demokratije ne samo od utopijske već i od realno moguće. Zbog mnogobrojnih štetnosti utopizma, klasici marksizma su odlučno odbacivali takva učenja. Iz tog razloga, a da bi se odredili pravilni putevi razvoja samoupravnog socijalističkog društva, to isto moraju učiniti i jugoslovenski marksisti.

U kontekstu prednjeg dodao bih i stav dr Dragomira Vojnića: »... da svako potcenjivanje ekonomskih zakonitosti znači anticipiranje društvene svijesti, a svako anticipiranje društvene svijesti nema ničeg zajedničkog sa osnovama naučnog socijalizma, a nužno vodi u deformaciju«.

5. Na osnovu napred rečenog, želim da zaključim da ne verujem da je moguće izgraditi demokratsku soluciju socijalizma (sa zadovoljavajućom ekonomskom efikasnošću) samo potpunim usmeravanjem procesa proizvodnje od strane neposrednih proizvođača, a bez tržišta i zdrave proizvodne konkurencije. To će takođe biti voluntarizam, bez obzira što dolazi usmeravanje »odozdo«. Život pokazuje da i ti subjekti nisu imuni na preferiranje kratkoročnih interesa dugoročnim, parcijalnih opštedruštvenim. Oni, takođe, nisu mnogo osetljivi na rast nezaposlenosti i preterano zaduživanje, a poslednje iskustvo pokazuje da su veoma aktivni, a i uspešni u podsticanju inflacije i zidanju cena. U tome su nenadmašni majstori, a radi se o tome da bi ekonomski sistem morao da pronađe mehanizme koji bi te ogromne kreativne sposobnosti, umesto u destrukciju i štetno, usmerili u produktivne svrhe. Postojeći sistem, sa mehanizmom sporazuma i dogovora, kao integralnim sistemom, to očigledno ne može. Njegovi rezultati su katastrofalno loši.

6. Analogije sa kapitalističkim tržištem, u prilog podrške tezi za potpuno svesno (netržišno) usmeravanje reprodukcije od strane neposrednih proizvođača, su neadekvatne.

6.1. Tržište u kapitalizmu, i uz jačanje monopolskih elemenata, ima još dosta pozitivnih rezultata; u njemu ima dovoljno prostora za zdravu konkurenciju koja podstiče rast produktivnosti rada.

S druge strane, naša tzv. »robna proizvodnja« sa integralnim svesnim usmeravanjem produkuje krizne rezultate. Pomenimo ih: visoka inflacija, nezaposlenost i zaduženost, a niska proizvodnja i produktivnost. Na polju društvenih odnosa, umesto obećane demokratizacije, sve je veća etatizacija, uz sve veće socijalne razlike koje su nezavisne od rada, a izražena je i devalvacija moralnih vrednosti.

U nemogućnosti da ospore ekonomske rezultate, kao dobar test za ocenu vrednosti ekonomskih rešenja, branioci postojećeg ekonomskog sistema, često su u pomoć pozivali spoljni faktor. Cinjenica je da spoljne okolnosti utiču na unutrašnji razvoj i rezultate, ali nisu odlučujuće. One nekada pomognu, a ponekad odmognu. Tako je bilo i u našem posleratnom razvoju. Međutim, spoljni faktori nisu nam ništa više bili naklonjeni u periodu kada smo postizali dobre privredne rezultate, nego što je to slučaj u poslednjih petnaest godina. Naprotiv, zapadni kapitalistički svet mnogo nam je pomogao u ublažavanju krupnog našeg problema nezaposlenosti, umanjujući negativne političke i etičke implikacije koje iz toga proističu, a pružajući nam velike ekonomske koristi preko deviznih doznaka naših radnika. To što smo mi ta sredstva neracionalno koristili odajući se nezdravoj potrošačkoj psihologiji i nezapamćenom neracionalnom investiranju, naš je unutrašnji problem. Dalje, to što smo napravili takav ekonomski sistem u kome je svaki subjekt mogao olako i nekontrolisano da se zadužuje (i unutar zemlje i kod inostranih zajmodavaca), ta-

kođe je naš unutrašnji problem. Prema tome, u objašnjenju naše teške ekonomske situacije i u traženju pravilnih puteva razvoja, treba da pratimo i izučavamo svetska kretanja, ali ne sa ciljem da pravdamo postojeće stanje i gluposti, već da učimo kako se produktivno radi.

6.2. Takođe, analogije sa kapitalističkom robnom proizvodnjom, neadekvatne su i kada je reč o ukрупnjavanju proizvodnje, jer se ono odvija u kapitalizmu kao zakoniti proces, a ne pod uticajem spolja jakih intervencija i šokova. U nas je to obratno. Prvo je dati stepen integrisane i koncentrisane privrede, što su generacije ostvarile prirodnim procesima, preko noći atomiziran i razdružen jednim normativnim zakonom, sa uverenjem da će to ponovo radni ljudi na osnovu svesti i sa OOUR-ima bolje udružiti. Kakav je rezultat toga? Osam godina posle donošenja Zakona o udruženom radu, uz sve političke pritiske, svega se udružuje negde oko 5 odsto sredstava proširene reprodukcije. Bolje i nije moglo biti jer je ignorisano saznanje da su ekonomski zakoni jači od normativnih i da se čovek ne može učiniti dekretom srećnim. Proces udruživanja i integrisanja koji teče od OOUR-a, ili bi se želelo da tako teče, jeste veoma spor i ravan je, kako kaže akademik Kosta Mihajlović, stvaranju koralnog grebena. I nije reč samo o tome. Ako mi očekujemo da se proces integrisanja ostvaruje samo akcijama mikro subjekata, to će rezultati u preferiranju potrošnje razvojnim ciljevima, kratkoročnih interesa dugoročnima, te parcijalnih opštedruštvenim.

7. Kada je reč o ponašanju mikro privrednih subjekata, nije sporno da bi oni morali da preferiraju, kako kaže profesor Černe, »neku društvenu svrsishodnost, a i korisnost. Znaju li oni šta je? To je onaj smitijanski problem: da li, recimo, mesar zna šta je društveno korisno. Ili, kako neka radna organizacija, recimo »Saturnus« u Sloveniji, zna da li svojim ponašanjem podupire ili ne neki drugi radni kolektiv. Mislim da nema objektivnih kriterija po kojima bismo se mogli u tom smislu svrsishodno društveno i ekonomski ponašati«. A tih kriterija neće ni biti dok se ne napravi jedan racionalan ekonomski sistem i ne odrede strateški pravci ekonomskog razvoja na opštedruštvenom nivou, uz koncentrisanje i potrebne akumulacije za finansiranje tih zadataka. Bez toga, integrisanjem proizvodnje samo »odozdo«, neće se dobiti optimalni dugoročni rezultati u društveno-ekonomskom razvoju samoupravnog društva.

Određivanje strateških pravaca razvoja na nivou zemlje kao celine, uz koncentrisanje i dela akumulacije na tom mestu, ne bi značilo suspendovanje ili reduciranje samoupravnih sloboda. Naprotiv, to bi stvorilo realnu mogućnost za razvoj ekonomskih sloboda radnih kolektiva u pogledu izbora asortimana proizvodnje i slobodnog, saglasno tržišnoj prinudi, formiranja cena. Ovu drugu vrstu slobode naši samoupravljajući nemaju danas, a i prva se, bez tržišta sa integralnim sistemom sporazuma i dogovora, odvija uz mnoga ograničenja i mnoga pokidanih proizvodnih veza. Prema tome, takav model samoupravljanja garantovao bi veće samoupravne slobode od postojećeg modela.

8. »Verovati u progres ne znači da se progres već ostvario« (Kafka). O mogućim porukama ove misli morali bi posebno da razmišljaju autori teze o tzv. »ekonomiji bez prinude«, ili autori »robne proizvodnje« bez tržišne prinude, koju bi supstituisao sistem sporazuma i dogovora. Međutim, njihov koncept proizveo je, umesto željene demokratizacije i ekonomskog napretka, etatizaciju i ekonomsku krizu. Stoga je on, po krajnjim rezultatima, postao teorijska podloga i put za postepeno transformisanje samoupravnog društva u etatičko. To je ekonomija bez prinude, samo na papiru, a u stvarnosti je ekonomija sa prinudom administrativnog tipa.

No, neželjeni i krizni rezultati, nisu jedina nevolja tog koncepta. Da bi jedno učenje imalo odlike celovite konzistentne teorije i da bi pravilno postavilo odnos uzroka i posledice, ne bi smelo da upada u *circulus vitiosus*, a teza o ekonomiji bez prinude to čini. Pošto pridaje veliki značaj ponašanju subjekata, u slučaju **neželjenog ponašanja**, ona ne želi da ga menja tržišnom prinudom i racionalnim ekonomskim sistemom (sa objektiviziranim kriterijumima), već drugim (poželjnim) ponašanjem. »Ponašanje« u skladu sa »željenim ponašanjem« na kraju nužno završava u etatizmu.

VANEKONOMSKI ASPEKTI EKONOMSKIH ZAKONITOSTI

Ja sam jedan od malobrojnih sociologa ovdje pa bih iz gledišta svoje struke o ekonomiji i ekonomskim problemima kod nas i ovoj kategoriji ekonomskih zakonitosti rekao nekoliko svojih primedbi. Kao prvo, zanima me šta su to ekonomske zakonitosti kao kategorija znanja. O tome sam dosta čitao i slušao u prošlosti i ovaj način razmišljanja i izlaganja, jezik mi je donekle poznat.

Ranije sam bio uvjeren da je kategorija ekonomske zakonitosti i čitav deterministički jezik koji proizilazi iz nje nešto je iz dijalektičkog materijalizma, kojeg smo u našoj ideologiji nasledili a koji govori o objektivnim zakonitostima relativno nezavisnim od svesti ljudi aktera u sistemu. No, sada vidim da je to zapravo nužna forma izražavanja s drugačijom svrhom. To je jedan jezik profesije, koji je dobrim dijelom u javnom optičaju. Kada čovjek analizira te pojmove i dovodi ih u neku vezu, onda vidi da i nema nekih bitnih razlika u odnosu na jezik kojima se analizira naša društvena zbilja s gledišta sociologije. Neću pojednostaviti stvar i reći - pa mi manje-više mislimo isto, ili mi se i u našoj struci sporimo oko istih problema. Ali, mislim da su ti problemi jezika donekle preuzeti iz »dijamata« prisutni ovdje i bilo bi dobro da se oni jedanput pokušaju razmotriti kako ne bi bilo suvišnih poteškoća, odnosno kako ne bi bilo pogrešnih shvaćanja.

Meni se postavlja pitanje jesu li kategorije ekonomskih zakonitosti, kako je formulirano u nekim od referata, jedna kategorija koja spada u pretkritički način mišljenja o realnim procesima ili to spada u naš stari ideološki arsenal. Ako pokušam prevesti konstataciju mnogih autora koji kažu da se kod nas zanemaruju ekonomske zakonitosti, onda bih to rpeveo drugačije. Drugačije, sa istim smislom, mogu kazati da se kod nas zanemaruju i neke ljudske potrebe. Ja se sjećam, kada to kažem, jednog razgovora s jednim kolegom, kada je bila velika nestašica kave u Jugoslaviji prije otprilike dvije godine; on je rekao, uvjeravao me je, da je znanstveno dokazano da ljudskom organizmu nije potrebna kava. A ja sam ga pitao šta je sa deterdžentom. E, to je druga stvar. To je jedan tipičan način mišljenja iz kojeg proizilazi »zanemarivanje ekonomskih zakonitosti«. To je jedan mentalitet koji ima svoje dublje korijene i koji mi susrećemo i u drugim područjima društvenog života.

Ako se tako gleda na pitanje — što je ekonomija, koje su nje-ne zakonitosti, kakva je, kako kažu filozofi, subjekt-objekt relacija onda se zapravo vidi da je možda u nečemu drugom problem. Možda ja govorim sasvim drugim jezikom istu stvar, ali meni je to razumljivije. Istu primjedbu imam što se tiče naših legitimnih dokumenata koji se bave programom razvoja Jugoslavije, a jedini program koji imamo, to je program dugoročnog razvoja. Kada sam ga čitao vidio sam da se analiza

prekida onda kada iz tih objektivnih relativno nipostraziranih ekonomskih kategorija treba preći na analizu društvenih grupa, kao nosilaca interesa, subjektivnosti društvene; to bi pokazalo tko iza čega stoji, tko zastupa kakvu koncepciju, kakve su posljedice različitih orijentacija u odnosu na ekonomiju u našem društvu. Kada se ide na konkretizaciju, kada se nekako prepoznaju akteri onda se bojažljivo vraćamo na apstraktni, »neprepoznatljivi« nivo. Ova naša diskusija takođe se vraća na nešto što smo već čuli, mi se ponavljamo. Ova problematika je izvedena na jedan vrlo apstraktan nivo, kao i kategorija tržišta o kojoj se govori. To je veoma apstraktno i to bi trebalo malo, po mom mišljenju, konkretizirati. To vjerojatno i nije direktni cilj ovog savetovanja, on treba da ima više teorijski karakter, ali mislim da bi on mogao biti relevantan s obzirom na našu društvenu stvarnost i privredu koja se nalazi u teškom stanju.

Ako se može razviti neki oblik tržišta, onda to nije bilo kakav oblik tržišta i tu počinju veliki problemi o kojima još treba govoriti. Ako polazite od toga da je kod Marxa sasvim očevidna kategorija ekonomskih zakonitosti i ako on želi njima što bolje opisati reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje — iako se slažem, kod njega nije sasvim jasno — mislim da je i kod njega implicirano da se taj kapitalistički način proizvodnje odvija u institucionalnim i socio-kulturnim okvirima građanskog društva, a da je proces reprodukcije kapitala sasvim drugačiji u kolonijalnim područjima. Tu je potreban prelaz iz ekonomske analize u analizu društvene organizacije. Društvene organizacije djelomično su neekonomski ili antiekonomske orijentirane. Zanimanje ekonomskih zakonitosti je jedan društveni odnos koji je danas dominantan u velikom dijelu svijeta i moji prethodnici su danas dosta kazali da se iz toga može razviti čista negacija, jedna kategorija nadekonomske zakonitosti koja pred nama buja već dosta dugo, od ratnog komunizma do danas. Postavlja se pitanje zašto je to tako. Zato bih radi vlastitog razumjevanja kategoriju ekonomskih zakonitosti prenio u jednu širu kategoriju, kategoriju moderne racionalnosti. Mislim da ta kategorija nije vrednosno neutralna. On je u jasnoj vezi sa osnovnim ljudskim potrebama i načinima na koji čovek izražava svoje potrebe, biološke i potrebu za slobodom. Ako se taj koncept ljudskih potreba ne uzme kao osnovni plan iz kojeg proističe društveni plan i čitava društvena analiza. Ako bi pojam racionalnosti bio vrednosno neutralan i relativistički, onda možemo reći da je svaki sistem racionalan ako dobro funkcioniše. Racionalnost je samo djelomično sistemska funkcija, u suštini je antropološka funkcija. Jedino pomoću toga ćemo moći razlikovati neracionalno od racionalno organiziranih sistema. Meni se čini da vrednosna dimenzija ovde nedostaje iako je dosta razmatrana u referatu kolege Slobodana Divjaka.

Što se tiče problema modernizacije na ovom našem prostoru, ja bih kratko rekao da je tržišna koncepcija u principu jedini način sistemske integracije jugoslovenskog društva, budući da su svi drugi mehanizmi pred nama zakazali. I to treba jasno reći i to se može dokazati. Sve drugo su šifre raspadanja jugoslavenskog društva; vrlo brzo se pojavljuju i djeluju i znamo da bi, ako ne prorade moderni industrijski integrativni mehanizmi, brzo naše društvo rastočili kao neku rasušenu bačvu. Imam dojam da smo još uvek na jednoj razini gde o ekonomskim zakonitostima govorimo kao o stanovitoj moralno-političkoj kategoriji; argumentira se u smislu toga da je tržište na koncu konca jedna nevidljiva ruka ili arbitar koji presuđuje tko radi a tko ne radi. Tko se krije iza ukupnog dohotka, što je birokratska koncepcija rada, što je industrijska koncepcija rada itd. Ja se bojim da taj nivo diskusije ne vodi daleko. Možda u našim užim stručnim krugovima to nešto više znači. Hoću reći da je način argumentacije bolji ako se pokaže javnosti šta sli-

jedi u društvu iza različitih ekonomskih odluka. Ja znam da je to politički neomiljen način analize i proučavanja naše situacije i naše perspektive, ali mislim da je on jedini mogući način ozbiljnog argumentiranja.

Autori koji su htjeli pokazati različite scenarije razvoja jugoslovenskog društva, naime što proizilazi iz različitih odluka izazvali su neke animozitete, ali mislim da je to jedini način argumentiranja koji je veoma uvjerljiv i utjecajan. Kod nas se doduše u javnosti govorilo da postoje neke rezervne varijante u slučaju da ne uspije ova varijanta sa MMF. Vjerojatno postoji neki scenario o kome mi ne znamo mnogo, ali ne mora biti nikakva tajna, što će se najvjerojatnije dogoditi. Ako se javnosti prezentiraju sve moguće društvene posledice dohodovne koncepcije ekonomije, koja je sada na snazi, i koja će zasigurno imati još gore posljedice, onda mislim da to ima strahovitu snagu argumentacije.

Na koncu dozvolite da kažem nešto u vezi s problemom koji je u svom referatu drug Divjak naćeo, o emancipatornom karakteru robno-novćane proizvodnje. Taćno je da se u našoj literaturi zanemaruje emancipatorni karakter dimenzija robno-novćane proizvodnje, odnosno robnog fetišizma, i mislim da je drug Divjak dobro pokazao u ćemu je ta dimenzija.

Ja bih htio reći još nešto što se mora imati na umu kada se govori o robno-novćanoj proizvodnji i njenom emancipatornom znaćaju. Bilo bi dobro da se naznaći u kom smislu je Marks pisao protiv robnog fetišizma. On je, između ostalog, imao u vidu transformaciju koju je izvršila kapitalistićka klasa, dovela do kumulacije i koncentracije bogatstva u rukama jedne klase pa civilizatorski napredak još nisu osjetili brojni slojevi društva u 19. stoljeću. U 20. stoljeću u zapadnim kapitalistićkim zemljama se stvar mijenja i tu robna proizvodnja ima emancipatorni karakter, ne u univerzalnom smislu, ali potrošaćki način života prodiće izvan okvira kapitalistićke klase u druge klase i tu Marxova analiza više nije dostatna da bi se shvatile promjene. No, treba objasniti zašto prenošenje nekih funkcija ekonomskog modela zapadne buržoazije u drugim zemljama nije uspelo. U tom smislu potrebno je opet izaći izvan ćisto ekonomskih kategorija, objasniti koji su to kulturno-institucionalni uvjeti koji doprinose emancipatornom karakteru robne proizvodnje. Ako tuda idemo, dolazimo na problem determinizma i slobode u povijesti koji je u Marxa artikuliran u koncepciji klasne borbe, klasne borbe u kojoj se razvija tolerancija ljudskih potreba, pogotovu potreba proizvođaća ne samo ljudi koji proizvode nego i kao potrošaća i kao građana.

REPLIKA

Stekao sam dojam da se radi o jednoj argumentaciji koja ima moralno-politićki karakter a takvu sam konotaciju izvukao iz vrlo apstrakćne razine argumentacije. Ja stavljam taj pokućaj da se argumentira u prilog tržićne koncepcije kod nas, u kontekst naših problema i mislim da smo mi jednu slićnu diskusiju imali na ovoj komisiji prije godinu ili godinu i po dana i tada sam predvidio da će se uskoro pojaviti potreba da se argumentira u prilog tržićne ekonomske koncepcije, koja bi trebala pokazati svoju prednost nad ovom drugom, dohodovnom.

Međutim, pitanje je na kojem je nivou potrebno voditi analizu i ćiskusiju da bi tržićna koncepcija bila uvjerljivo argumentirana. Ja se zalaćem za metodu scenarija da se pokaće kako različite ekonomske odluke imaju i kakve društvene i politićke posledice. Mislim da to ima krajnje racionalno argumentirani karakter. Ja sam se samo pokućao zaloćiti za jedan takav naćin argumentiranja, a to da li će tržićna koncepcija biti bolja nego dohodovna, to je tećko općenito reći, jer mi imamo tržićnih koncepcija i tržićta razlićitih zemalja i kapitalizma razlićitih zemalja, zapadnih ali i stotinjak zemalja u slićnom poloćaju kao i Jugoslavija, itd. Zato bi trebalo malo više raćistiti, tj. obogatiti pojam tržićne privrede.

DRUŠTVENO VLASNIŠTVO I TEORIJE NORMALNE CIJENE U SOCIJALIZMU

Moram reći da sam se za ovu priliku spremao za jedno sistematskije izlaganje i temeljitu diskusiju. Unutar zadanih 10—15 minuta bojim se da mi neće biti moguće prvo, a zbog broja učesnika neće biti moguće drugo. Pokušat ću, silom prilika, da zbog kratkoće zadanog vremena govorim samo u tezama. One će stoga morati biti većinom neizvedene i namjerno zaoštravane. Jer, mislim da bi o mnogim problemima o kojima danas raspravljamo bilo nužno više govoriti — makar i naknadno — da bismo neke stvari barem međusobno razjasnili.

I

U referatima S. Jurina i D. Marsenića društveno vlasništvo označeno je kao **osnovni ekonomski zakon socijalizma**. Osobito je to naglašeno u referatu prof. Jurina. Time je doduše samo recipirano nešto što predstavlja neku vrstu standarda u socijalističkoj ekonomskoj teoriji. Taj standard — baš u takvoj formulaciji — dolazi nam od sovjetske političke ekonomije socijalizma;¹⁾ a u neku ruku je i konstitutivan za tako discipliniranu ekonomsku teoriju. U tom se smislu referentima i ne bi imalo bogzna što prebaciti. Jer ambicija je, čini mi se, i bila da se nastupi s onim što se u teoriji smatra standardnim i od većine teoretičara neosporavanim.

Društveno vlasništvo bilo je pri tom prezentirano uglavnom sa stanovišta kod nas oficijelne »ne vlasničko pravne« konceptije. Ne bih ovdje ulazio u problematiziranje te konceptije, kao ni u izvjesno miješanje takvog shvaćanja s konceptijom tzv. »podijeljenog vlasništva«²⁾ — svojedobno mal-ne proskribiranom — koje je u svom referatu izveo prof. Marsenić.

Naglasio bih radije da se kod oba referenta — u skladu s rečenim standardom — radi o **pravnom razumijevanju vlasništva**. Doduše, u današnjem uvodnom obrazloženju po referatu, drug Jurin je naznačio distinkciju između tog pravnog i ekonomskog aspekta vlasništva, distingvirajući »prisvajanje« i »vlasništvo«. Uz implikaciju da je »vlasništvo« kategorija pravnog reguliranja ekonomsko-proizvodnog »prisvajanja«. I takvo je diferenciranje, međutim, također pravno; potječe od razlikovanja »posjeda« i »prava vlasništva«.

Dakle, u svakom slučaju, ovdje se pravna pretpostavka neposredno uzima ne samo kao argument u raspravi o temeljnim ekonomskim zakonitostima socijalističkih privreda, nego se baš ona ističe kao ta temeljna ekonomska zakonitost. Primjećujem da je to pomalo neobično, ma koliko bilo uobičajeno. Ne mogu dalje u to ulaziti; napominjem samo da se time **implicitno u ekonomsku teoriju uvlači pristup društvenom vlasništvu kao stanju** — prema pravno formuliranom modelu koji se dalje operacionalizira kao teoretski ekonomski model.

Kod Marxa, međutim — na koga se izgleda nešto manje pozivamo, iako pretendiramo na marksističku legitimaciju — **društveno vlasništvo je, naprotiv, na dvostruk način izvedivo samo kao proces**. Dakako, shvaćeno kroz kritiku političke ekonomije koja se ovdje paradigmatički pokazuje i kao osnov kritike prava i svekolike ideologije.

Ponajprije, riječ je o Marxovom osnovnom metodičkom stavu kojim je rezultirao već njegov početni studij političke ekonomije 1844—47. Po tom stavu, **analitički obuhvatiti privatno vlasništvo kao odnos i proces — znači kritički prijeći cijeli sistem političke ekonomije**.³⁾ Jer, tek svi ekonomski odnosi, sve ekonomske zakonitosti i fenomeni koje obuhvaća politička ekonomija — tek u svojoj cjelini iscrpljuju ono što je privatno vlasništvo. Drugim riječima, privatno vlasništvo kao odnos i proces jednako je totalitetu načinâ proizvodnje, prometa i reprodukcije kapitala — u cjelini svih razina bivanja tih načina.

Mislim da je za jedan marksistički teorijski postupak koji pretendira na pravu izvornost — **metodička obaveza da i društvenom vlasništvu pristupi na isti način**. Dakle: na temelju rezultata Marxove kritike političke ekonomije i u cjelini njenog metodički utvrđenog opsega (i dalje od sfere obuhvaćene »Kapitalom« I—III). Temeljena na takvom postupku, spomenuta teza iz referata mogla bi se — na jedan drugi način, doduše — pokazati kao ispravna.

U drugom aspektu, procesualnost shvaćanja društvenog vlasništva kod Marxa zasnovana je na uvidu u povijesni proces samoprevladavanja privatnog vlasništva. Društveno vlasništvo (koje Marx shvaća kao neposredno društvenu proizvodnju, tj. neposredno društveno prisvajanje prirode⁴⁾) organski je rezultat ovog procesa, rezultat koji je već u njemu postavljen ne samo kao tendencija nego i kao niz pozitivnih oblika, iako još u otuđenoj formi.⁵⁾

Promatran samo u osnovi morfologije koja se neprestano mijenja, ovaj povijesni proces polazi od na tržišnoj osnovi društveno podijeljenog rada, i od rada industrijski »potpodijeljenog« na jednostavne operacije u neposrednoj materijalnoj proizvodnji — a udruženog/kombiniranog kao proizvodna snaga kapitala.. Cijeli proces smjera k udruženom radu koji je u oba aspekta postigao svoju neposrednu društvenu integraciju na organskoj ekonomskoj osnovi.

Prema Marxovoj analizi, taj se proces odvija na temelju ekonomskih zakonitosti samoga kapitala i njegove robne proizvodnje. Kako se on odvija tako se zbiva i transformacija načina proizvodnje kapitala u »način proizvodnje udruženog rada«.) Udruženi rad na koncu postavlja način proizvodnje prema svojoj mjeri tako da potpuno prevladava svoju prijelaznu podjelu i robnu proizvodnju. Taj »udruženi« način proizvodnje utemeljuje »asocijaciju slobodnih proizvođača«. Ona je tako rezultat dugog povijesnog procesa samoprevladavanja »društva robnih proizvođača« koje je bilo utemeljeno načinom proizvodnje kapitala.

Ako danas, na jednom od stupnjeva ovoga historijskog procesa, govorimo o društvenom vlasništvu u ekonomskom smislu — onda, konzekventno Marxu, možemo govoriti samo o stupnju u kojem je privatno vlasništvo u ovom smislu podružljivo. (Mislim da je i u uvodnom izlaganju druga Žarkovića izrečena jedna formulacija koja se mogla tako shvatiti). U pitanju je, dakle, realni stupanj ekonomske podružljivosti rada kao stupanj njegove već neposredne proizvodno/reprodukcijske integriranosti na račun klasičnog prometa. I, istodobno, u pitanju je stupanj u kome su proizvodne snage u svojoj historijski danoj najekonomičnijoj strukturiranosti još realno zadržale privatni karakter. Stupanj podružljivosti ovdje je jednak stupnju realnog prevladavanja (u smislu Hegel-Marxovog *Aufheben*) dominacije one temeljne privatne strukture podijeljenog rada (i sredstava) koja robnu proizvodnju čini

nužnom. Uz zadržavanje i dizanje na viši nivo univerzalnog karaktera takve proizvodnje.

Taj stupanj, dakako, vrlo malo ovisi o proklamacijama prava društvenog vlasništva. Trebalo bi da je obrnuto, da pravo odgovara ekonomičnom odvijanju proizvodnje i reprodukcije na tome stupnju (i, unutar tog okvira, interesu vladajuće klase). Ekonomska zakonitost morala bi biti temelj pravno fiksiranog zakona. Ideološka je iluzija vjerovati u obrnut odnos.

Ja potpuno razumijem da takav pristup pravnicima mora prouzročiti znatne teškoće; teško je takav proces pravno regulirati i istodobno respektirati njegovu dinamiku. No, mislim da teškoće nisu baš nerješive ni u pravu. Za pravnike, društveno vlasništvo doista može biti »uglata kugla« ili »drveno željezo«, nešto neposredno posredno ili posredno neposredno. Na neki način, dok nije do kraja razvijeno, društveno vlasništvo to zapravo i jest. Ali na području ekonomske teorije mislim da su teškoće mnogo manje. Mi bismo ovakav koncept mogli, i sasvim operativno, relativno egzaktno provoditi. Mogli bismo čak mjeriti rečeni stupanj podruštvljenosti.

II

Isti problem koji se javlja s uvriježenim polit-ekonomskim pristupom društvenom vlasništvu — ponavlja se kad je riječ o svim specifičnim ekonomskim zakonitostima samoupravne socijalističke privrede. Ako se pri tom pozivamo na Marxa, kao što mahom čine naše teorije normalne cijene na primjer, mi većinom izvodimo te zakonitosti kao samoupravnu socijalističku transformaciju (na bazi prava društvenog vlasništva prije svega) onih zakonitosti koje je Marx utvrdio za način proizvodnje, prometa i reprodukcije kapitala. Transformiramo ih, dakle, u onom smislu u kojem bi — kako, izgleda, vjerujemo — one odgovarale institucionalnoj normativnoj strukturi kakva je zadana prije svega ustavnim sistemom socijalističkog samoupravljanja.

Pri tom ne respektiramo dovoljno činjenicu da su kod Marxa te zakonitosti izvedene na sasvim drugoj »razini apstrakcije« i sa intencijom koja se poprilično razlikuje od ambicije da se normira jedan konkretni privredni sistem na nekakvom »modelskom« principu. Unutar svoje immanentne kritike političke ekonomije (»unutarrobne kritike robe«, kako bi rekao drug Divjak), Marx slojevito strukturira formiranje i djelovanje tih ekonomskih zakonitosti. Metodčki temeljno dvojstvo funkcioniranja ovih zakonitosti Marx po intenciji artikulira kroz razlikovanje dvije logičke »sfere« njihova konstituiranja i pojavljivanja. To su sfere »općeg pojma kapitala« (ili »kapitala uopće«) i »konkurencije mnogih kapitala« (ili, skraćeno, »konkurencije«) o kojima šire govori prije svega u »Grundrissama«.⁸) Isto razlikovanje Marx konzekventno provodi i u »Kapitalu«, ali ga izričito spominje samo u mjestimičnim natuknicama.⁹)

»Kapital« I—III, međutim, izveden je samo na razini »kapitala uopće«. Marx je u trećem tomu namjeravao izvesti »približavanje« analitičkoj razini »konkurencije« (a vjerojatno je mislio postaviti i »prijelaz« na tu razinu), ali u tome iz više razloga nije uspio. On sam konstatira, na koncu svoga djela, da se samo o ovoj razini ne može sistematski govoriti.¹⁰)

Međutim, kada danas želimo analizirati samoupravnu privredu i formirati njen privredni sistem na osnovi Marxove metodologije, dešava nam se u pravilu nevolja da primjenjujemo na nju aparat (makar i transformiran) »općeg pojma kapitala« koji na nju neposredno nikako nije primjenjiv. Nije primjenjiv bez odgovarajućih još u marksizmu neizvedenih »srednjih članova«, i ne bez posredovanja aparata one druge, u »Kapitalu« neizvedene sfere.

A tek na toj drugoj razini, koju Marx nije izveo ali je njenu metodičku nužnost istakao, mogla bi na način Marxove »Kritike« biti riječ o empirijskoj

proizvodnoj i tržišnoj strukturi u kojoj mnogi posebni i pojedinačni kapitali konkurentski djeluju jedni na druge, formiraju monopolske organizme, podliježu državno-pravnoj regulativi, prolaze kroz ekonomske cikluse i istupaju na nacionalnom i svjetskom tržištu. Ali marksisti do dana današnjeg nisu sistematski nastavili Marxov pothvat u ovome smjeru, a neki izričito smatraju da za tim nema ni potrebe.¹¹) Bez takvog nastavljanja Marxove kritike političke ekonomije, međutim, mi smo u izgradnji socijalističkih privrednih sistema (i ne samo njih), po mome mišljenju, osuđeni na najrazličitije teorijske eklekticizme i političke ideologizme.

Unutar ovakvog Marxovog zahvaćanja ekonomskih zakonitosti, dva su temeljna stava po mome sudu — posebno relevantna za našu današnju raspravu. Prvi je taj da se, prema Marxovim uvidima, na empirijskoj razini (na razini »konkurencije«) (sve ekonomske zakonitosti i fenomeni pojavljuju u upravo suprotnom obliku od onoga kakav je utvrđen u »Kapitalu« tj. na razini »kapitala uopće«.¹²) Ova pojavna izokrenutost u odnosu na bitne oblike ekonomskih zakonitosti, samo je do kraja razvijena i metodološki shvaćen princip ideološki »fetišizma«, koji je zadan formom vrijednosti kao robnom formom kako ju je Marx vidio već na početku »Kapitala« I.¹³)

Metodološki i metodički karakter robnog fetišizma ostao je mahom¹⁴) izvan uvida marksističke ekonomske teorije. U njoj se, i kod nas, aparat sfere »općeg pojma kapitala« zato pokušava izravno primjenjivati kao norma ekonomske prakse. I zato marksistička teorija neprestano ratuje s »izvrnutom« logikom te prakse. Iako ta logika — po samome Marxu — aparatu »Kapitala« ne može nikako odgovarati n e p o s r e d n o. To su, dapače, zakonito dvije pri- vidno potpuno suprotne logike. Nedostaju izvedba »konkurencije« i prijelazni »srednji članovi« da bi se rečeni Marxov efekat izokretanja, efekt camerae obscurae, razumio i mogao teorijski ispravno upotrijebiti.

Drugo; prema Marxovim metodičkim uvidima, upravo se djelovanjem posebnih i pojedinačnih kapitala jednih na druge — dakle na razini »konkurencije« — konstituiraju »na noge postavljene« ekonomske zakonitosti »općeg pojma kapitala«. Konkretni kapitali u međusobnoj konkurenciji na ekonomskoj »površini« društva nameću te zakonitosti jedni drugima kao »izvanjske«.¹⁵)

To osobito dolazi do izražaja kod Marxovog shvaćanja djelovanja zakona vrijednosti, koje je sasvim različito od vladajućih marksističkih shvaćanja. Kao i većina marksista danas, i Marx je zakon vrijednosti vidio kao neku vrstu fokusa svih ekonomskih zakonitosti društva robnih proizvođača. Ali Marx nije vidio vrijednost kao neko svojstvo robe, kao i z r a v n u osnovu robnih cijena; a ni normalnu cijenu (cijenu proizvodnje) nije shvaćao kao takvu transformiranu osnovu. To je bilo gledanje karakteristično za klasičnu političku ekonomiju, dakle upravo ono što je Marx nastojao kritički prevladati. On, naprotiv, ističe da je i sama vrijednost »z a k o n« kroz koji prolaze cijene.¹⁶) A ona je taj zakon s a m o n a p o v r a t a n n a č i n, jer tek »oscilatorno kretanje« cijena formira vrijednost.¹⁷)

Zakon vrijednosti ne može se, dakle, koristiti kao osnova neposrednog normiranja cijena. Takvim pogrešnim postavljanjem ex ante normativnog planiranja, u društvu robnih proizvođača, nekritički se zadire u samo formiranje vrijednosti i ideološki se iskrivljuje njeno konstituiranje. Pa onda vrijednost kao »zakon« rezultira sasvim neočekivanim i u svakom slučaju neplaniranim konzekvencama u produktivnosti rada i drugih tako alociranih resursa.

Isto važi i za onu transformiranu vrijednosnu normalu čije različite varijante (na temelju institucionalnih promjena revidirane Marxove cijene proizvodnje) nazivamo »normalnim cijenama«. Marx, dapače — u rečenom metodičkom kontekstu — ističe da se tržišne cijene formiraju tako da odstupaju od ove normale. Samo ta oscilatorna odstupanja u empirijskoj »konkurenciji mno-

gih kapitala« formiraju normalnu cijenu kao zakonitost od koje cijene ponovo moraju zakonito odstupati da bi se normala održala kao takva.¹⁵⁾

Dakle, ne sama normalna cijena, već o d s t u p a n j e od nje, javlja se Marxu kao empirijski oblik djelovanja zakona vrijednosti. I u tome je on moderniji od svojih deklariranih nasljednika.

Rekao bih da je naša ekonomska teorija (a u nešto manjoj mjeri i marksistička ekonomska teorija općenito), pored toga što neprestano miješa rečena dva Marxova analitička nivoa,* isuviše isključivo orijentisana na analitičko fiksiranje ove normale** u različitim varijantama teorijske normale cijene, a premalo usmjerena na istraživanje onih odstupanja cijena u kojima se normala izvrće i tako ponovo konstituira.

Kada se tome doda normativni karakter dobrog dijela naše ekonomske teorije — pokazan u shvaćanju društvenog vlasništva kao prava i upotrebe Marxovog teorijskog aparata općenito — onda je jasno da se nametanjem tako ex ante fiksidranih normalnih cijena privredi (planom, dogovorom, sporazumom ili dekretom) zapravo nameću zakonski normativi pod firmom ekonomskih zakonitosti.

Privredni sistem i metodologija planiranja morali bi, dakle, uzimati kao osnovu ova odstupanja, ove ne-normale; i na toj osnovi preciznije utvrđivati puteve kojima se konstituira ili kojima se konstituira (eventualno paralelne) normale. A ne pokušavati da (nužno bezuspješno s pogrešnim usjesima) bogatstvo oblika privređivanja svode na takve zamišljene normale. Ekonomska teorija dosljedna Marxovoj morala bi privredi samoj i njenim planskim organima postavljenim kao društvenim, stvoriti analitički aparat za pronicanje u ta realna kretanja i mogućnosti njihova selektivnog (alternativnog) reguliranja. Umjesto da nudi neekonomske i neekonomske norme koje s Marxovim shvaćanjem djelovanja zakona vrijednosti, normalne cijene i ekonomskih zakonitosti općenito — imaju vrlo malo ili nimalo veze.

Dodatak:¹⁵⁾

* »Specifična cijena proizvodnje«. recimo, zahvaljujući tom miješanju analitičkih razina i njihovom stapanju u jednu ravan, po mome mišljenju na pogrešan način uzima u obzir rastući stupanj monopolizacije. Taj stupanj uključuje u samu normalnu cijenu, koja onda »nije ravnotežna« čak ni pod pretpostavkom poklapanja ponude i potražnje.

Za Marxa, međutim, monopolizirani sektori privrede su isključeni iz formiranja normalne cijene. Normalna se cijena formira samo na temelju kretanja u nemonopoliziranim sektorima (minus monopolski prisvojen dio njihovog viška vrijednosti.¹⁶⁾ Njen utjecaj na monopolizirane sektore i njihov na nju prolazi kroz drukčija posredovanja od onih koja »općenito« važe za formiranje normalne cijene. Otuda »specifična cijena proizvodnje« i iz tog razloga nije normalna cijena u Marxovom smislu.

** Dohodna cijena koja stupanj realne monopolizacije (koju i sama izaziva) uopće ne uzima u obzir, također pretendira na izravnu normativnu primjenu na empirijskoj razini. Ali ona (od 1972. ili 1975. god.) počnje uvažavati rečena realna odstupanja. No, čini to tako da se pretvara u teoriju njihove organizacije preko društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma koji »variraju«. To, međutim, više nije utemeljeno ne samo postupkom realnog formiranja normalne cijene, nego ni djelovanjem zakona vrijednosti uopće.

BILJEŠKE

i) Usp. npr.: A.M. Rumjancev, »Politička ekonomija socijalizma«, CKDO, Zagreb 1982. str. 69-81 (Glava II, »Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju — osnovni ekonomski zakon socijalizma«); »O kategorijah i zakonah političeskoj ekonomij komunističeskoj formaciji«, Mjislj, Moskva 1965. od istog autora, str. 88-91; J.A. Kronrod, »Zakoni političeskoj ekonomij socializma«, Mjislj, Moskva 1966. str. 275-313 (»Društveno, općenarodno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju — osnovni proizvodni odnos socijalizma«).

2) Usp. Andrija Gams, »O svojini III«, »Naša stvarnost« br. 5/1963.

3) »U svakoj istorijskoj epohi (potertao D.S.) »svojina se razvijala drukčije i pri sasvim različitim društvenim odnosima. Stoga definisati buržoasku svojinu znači isto što i izložiti sve društvene odnose buržoasko proizvodnje. Hitjeti dati definiciju svojine kao nekog nezavisnog odnosa, kao neke posebne kategorije, apstraktne i vječite ideje može biti jedino iluzija metafizike ili jurisprudencije.« K. Marx, »Bijeda filozofije«, MED 7, Beograd 1974. str. 131.

4) K. Marx, »Kapital« I, MED 21. str. 79-81. »Uvod« u kritiku političke ekonomije, MED 19. str. 8.

5) K. Marx, »Kapital« I, op. cit., loc. cit., str. 291-300, 325, 342; »Kapital« III, MED 23., str. 92-210-211, 370-374, 514-515 i usp. šire u D. Strpić, »Kapital-odnos i 'etatizam' u socijalizmu«, Pogledi br. 2/1983. osobito str. 170-177. i »Proleterska politička ekonomija Harry Bravermana« Naše teme 1-2/1984.

6) K. Marx, »Kapital« III, op. cit. str. 515.

7) K. Marx, »Grundrisse«, MED 19. str. 295.

8) isto, str. 181, 263-264, 269-270, 292, 294, 346-349, 374, 378; isto, MED 20. str. 16, 21, 30-33, 57, 40.

9) K. Marx, »Kapital« III, str. 225, 273, 297 (i kao u bilješkama 10, 12, 15, 18).

10) isto, str. 27, 199, 299, 317, 691.

11) Na primjer, R. Rosdolsky (»Prilog povijesti nastajanja Marxova 'Kapitala'«, Komunist, Beograd 1975. str. 32 prve knjige) i E. Mandel (»Kasni kapitalizam«, CKDO Zagreb 1981. str. 14). Obojica uzimaju kao odlučujuću Marxovu ekspoziciju Prvom poglavlju »Kapitala« III, dakle ono što je Marx namjeravao izvesti a ne ono što je izveo. No ni ta ekspozicija ne podupire do kraja njihovo stanovište; još manje se to može reći za Marxovu izvedbu.

12) (Sto važi i za prijelaze unutar analitičkih razina samoga »općeg pojma kapitala«! Usp. šire, D. Strpić u »Aktualnost Marxovog 'Kapitala' RANS Moša Pijade, Zagreb 1982. str. 141-144. K. Marx isto str. 97, 123-124, 144-147, 177, 194-195, 580, 684, 687-691. I šire: D. Strpić, »Na tlu kapitala«. Naše teme s/1983. str. 654-655.

13) K. Marx, »Kapital« I, str. 75; »Kapital« III, str. 42-45, 687.

14) Tako ga vidi I. I. Rubin u »Ogledima o Marxovoj teoriji vrijednosti« 1928. (Stvarnost, Zagreb 1978.), ali ne uspijeva na tome zasnovati sustavniju interpretaciju.

15) K. Marx, »Grundrisse«, MED 19. str. 263; MED 20. str. 31-32.

16) isto, MED 19. str. 47.

17) K. Marx, »Bijeda filozofije«, op. cit. str. 76.

18) K. Marx, »Grundrisse«, MED 19. str. 46-47.

19) Ove konzekvence, i njima pripadni širi kontekst nisam izvodio u raspravi u »Sava centru« jer za to desetak minuta predviđenih za izlaganje nije dostajalo. Stoga ih i ovdje dajem sasvim skraćeno i u obliku »Dodatka«.

20) K. Marx, »Kapital« III, str. 169, 201, 637, 716.

O EKONOMSKIM ZAKONITOSTIMA PROMIŠLJAMO U KATEGORIJAMA ROBNE ODNOSNO RAZMENSKE SVIJESTI

Prateći našu stručnu štampu, a u posljednje vrijeme i pisanja u »NIN« u na temu ovog skupa tj. na temu »Ekonomske zakonitosti i socijalizam« došao sam do zaključka da se u našoj akademskoj ekonomskoj teoriji ekonomske zakonitosti definiraju iz privrednih protivurječnosti dviju teorija u nas, a to su: teorija dohodne cijene, popularno nazvane teorije dohodaša i teorija specifične cijene proizvodnje, popularno nazvana teorija profitaša. Međutim, mišljenja sam da kada je riječ o ekonomskim zakonitostima potrebno bi bilo prevladati prividne suprotnosti navedenih dviju teorija s obzirom na to da se i jedna i druga teorija smještaju u istom horizontu promišljanja, a to je sfera razmjenske vrijednosti. Drug Marsenić kao raniji pristaša teorije dohodne cijene, a danas specifične cijene proizvodnje dao je u svojem referatu uvid u razlike između tih dviju teorija, a to je učinio i u današnjem svojem izlaganju. Mišljenja sam da se i referat, a i izlaganje o referatu, kada je riječ o razlikama kreću u pojavnim, a ne u suštinskim oblicima. U vezi s tim iznijet ću nastavno u obliku teza što mislim o jednoj i drugoj teoriji. Evo tih teza:

1. Između dohodne cijene i specifične cijene proizvodnje razlika je formalne prirode, a ne suštinske. I jedna i druga koncepcija polaze od dva oblika vrijednosti, „upotrebne” i »prometne vrijednosti«. Ispušta se iz vida da je prometna vrijednost samo izraz društvene vrijednosti kao cjeline rada što je i u Marxovom smislu supstancija koja određuje vrijednost. A to je upravo ono što se povjesno javlja kao zakonitost i što zahtjeva svoj oblik ispoljavanja. Ova društvena vrijednost utemeljuje se u podjeli društvenog rada na velike odjeljke društvene reprodukcije;

2. Jedna i druga shvata zakon vrijednosti u obliku ponude i potražnje, dakle zakon vrijednosti povezuje isključivo za sferu razmjene u konačnici za monetarnu sferu. Međutim, zbog realne egzistencije društvene vrijednosti što je vezano za društvenu proizvodnju, zakon vrijednosti je zakon proporcionalne raspodjele društvenog radnog vremena datog u jedinicama rada unutar društvene podjele rada i ujedno zakon dinamičke ravnoteže u razmjeni s obzirom na plaćevnu sposobnu potražnju u skladu s društvenom raspodjelom prema radu i na toj osnovi izvedenoj društvenoj potrebi što mora da je specifikum u pogledu sistema potreba prijelaznog razdoblja. Odatle nužnost da se oblik djelovanja zakona vrijednosti imade sagledati u jedinstvu radne teorije vrijednosti s teorijom cijena, a što nije slučaj ni sa dohodnom ni sa specifičnom cijenom proizvodnje;

3. I jedna i druga teorija maksimiraju dohodak na nivou ćelije reprodukcije a time gube iz vida društvenu produktivnost rada koju treba maksimirati na nivou ukupnosti reprodukcije kao uvjet ravnoteže između ćelija. I jedna i druga teorija društveni optimum uspostavljaju putem konkurencije ćelije. Rat sviju protiv svih. Treba istaknuti da je dohodna koncepcija kasnije prihvatila ideologijsku tezu »društvenog dogovaranja« i »društvenog sporazumevanja« ali bez instrumentiranja te teze što je suprotna strana shvatila kao teorijsku tegobu protivstavljajući tzv. ekonomiji bez prinude svoju ekonomiju prinude;

4. Ni jedna ni druga ne pružaju sistem raspodjele kao objektiviziranu suštinu djelovanja zakona vrijednosti a što bi bio oblik raspodjele prema radu. Ne shvaća se fundamentalno značenje kategorije »osobni dohodak radnika«. Struktura robne vrijednosti data je isključivo u novčanom obliku, i to zato što se i jednim i drugim konceptom dovodi na scenu razmjenska vrijednost i time negira društvena vrijednost; ovim i jedan i drugi pravac u teoriji gubi iz svoje optike suštinu plana a time funkciju tržišta svodi na klasično građansko tržište;

5. Jedan i drugi teorijski pravac izvodi svoje ekonomske kategorije iz obrasca $C + V + M = W$, s tom razlikom što je dohodna cijena povezala $(V+M) = D$ i time teoriju vratila na prost oblik vrijednosti;

6. Ni jedna ni druga koncepcija ne shvaća egzistentnu dijalektičku relaciju plan-tržište, i to zato što gubi iz vidokruga dijalektičku relaciju društvena vrijednost — prometna vrijednost, dakle gubi iz vida odnos suština — pojava. Prvi oblik je kretanje prema budućnosti, a drugi je oblik udaljavanje od prošlosti. Jedan je dat u jedinicama rada, a drugi u jedinicama novca. Dakle, i jedna i druga teorijska koncepcija gube iz svojih konsideracija dijalektičku vezu između određenja vrijednosti ukupnim radom i novčanog oblika vrijednosti, što će reći gube vezu između društvene vrijednosti i razmjenske vrijednosti;

7. Oba pravca u teoriji imaju identično gledište na monetarnu sferu, nju regulira država. Gube iz vida odnos između novčane jedinice i društvene produktivnosti rada mjerene jedinicama rada i količine proizvoda potrošnih dobara. Isto tako, i jedan i drugi pravac imaju posve jednak stav prema amortizaciji;

8. I jedan i drugi pravac negiraju fetiški karakter robe, tj. fetišizam robnog svijeta i time i jedan i drugi pravac dovode marksističku teoriju i filozofiju na nivo specifične građanske društvene teorije;

9. Oba teorijska pravca u ekonomiji, baš zbog toga što ne vide fetiški karakter robnog svijeta, svojim konceptima izoliranih robnih proizvođača koji razmjenjuju robe na tržištu stalno guraju radnika da reproducira svoju društvenu svijest kao svijest najamnog radnika, a time svode samoupravljanje na oblik građanske participacije;

10. Posve isti im je stav prema državi, i to zato što imaju jednak stav prema tržištu;

11. I jedan i drugi teorijski pravac imaju isti stav prema »svojini«, ne možda identičan u teoriji, ali u rezultatu, svojina je grupna svojina;

12. Oba koncepta šute o temeljnoj protivrječnosti epohe, a to je protivrječnost između privatnog karaktera »moje radne snage« i društvenosti karaktera sredstva za proizvodnju. S obzirom na to, u njihovim konceptima nisu egzistentne ekonomske kategorije kao oblici posredovanja u svrhu prevladavanja navedene protivrječnosti, i to otvaranjem procesa podruživanja živog rada čime bi i sredstva za proizvodnju dobijala u odnosima proizvođača kao udruženih svoj autentičan društveni karakter. Odatle nužnost da društveno-ekonomski i politički sistem bude utemeljen na odnosnim vrijednostima »slobode«, »društvene jednakosti« i »ljudske solidarnosti« što je suprotnost homo consumens-u;

13. Kao zaključak, iznesenim tezama mogli bismo navesti stav da trend kretanja u društvu sa teorijskog koncepta »dohodaša« prema teorijskom konceptu »profitaša« nije ništa drugo do kretanje u krugu, dakle bez mogućnosti izlaska društva na novu spiralu. Time dolazimo u opasnost da naše društvo plati još jednu visoku cijenu, i to zato što se o ekonomskim zakonitostima promišlja isključivo u kontekstu razmjenske svijesti, tj. u kontekstu robne svijesti.

NAČIN PREDSTAVLJANJA RAZLIKA U STAVOVIMA O EKONOMSKIM ZAKONITOSTIMA I SOCIJALISTIČKOJ PRIVREDI

Slajući se da vodimo raspravu o veoma složenim teorijskim pitanjima, da ta rasprava treba da bude i po prirodi stvari mora biti na jednom apstraktnom nivou, svakako neću ni sam moći da se apstrahujem od takvog pristupa, odnosno načina analize.

Mislim da su prilozi i rasprava koju vodimo u izvesnim elementima pomakli naša saznanja o bitnim metodološkim pitanjima društvenih, posebno ekonomskih zakonitosti. Reč je o najstroženijim pitanjima ekonomskih nauka čije su specifičnosti ovde već istaknute. Naime, već je u saopštenjima sagledano da se ekonomske zakonitosti predstavljaju kao dugoročne tendencije ispoljavanja odgovarajućih pojava, da su u pitanju skrivene niti pojava društveno-ekonomskog života, da stvarna kretanja odnosno svakodnevnne pojave po pravilu odstupaju u odnosu na te unutrašnje regulatore njihovih kretanja i da su stoga ekonomske zakonitosti, kako bi Marks rekao, nikad neutvrdivi prosek večnih kolebanja društvenih pojava, o čemu je drug Strpić ovde dosta interesantno govorio.

Iz razloga što su ekonomske zakonitosti po sebi veoma složeni fenomeni često srećemo da se poistovećuju pojavne manifestacije društvenog života sa njihovim unutrašnjim regulatorima — ekonomskim zakonitostima, čemu doprinosi i nedovoljna upućenost i angažovanje ekonomske nauke na otkrivanju tih unutrašnjih potencija privrednog razvoja.)

Mislim da je ovde pomenuto dosta tih ekonomskih zakonitosti, ali naš osnovni problem je ipak — u kom istorijskom obliku se ispoljavaju te zakonitosti društva u kojem mi egzistiramo. U tom smislu je i dobro naznačena tema ove rasprave — ekonomske zakonitosti i socijalistička privreda i stoga mi se čini da bi i mi sami trebalo da se usmerimo da pokušamo da sagledamo šta je to novo, koja je to istorijska transformacija tih ekonomskih zakonitosti koje mi nasleđujemo, odnosno koje su karakteristike ekonomskih zakonitosti koje nastaju u meri u kojoj se razvija novo društvo.

I najzad, kada je reč o metodološko-teorijskim pitanjima, smatram da je potebno posvetiti pažnju metodu istraživanja određenih ekonomskih zakonitosti, koji svakako mora biti u izvesnim elementima različit kada je reč o istraživanju zakonitosti načina proizvodnje koji je doživeo svoju zrelost po logici odvijanja prirodno istorijskih zakonitosti koje su mu svojstvene, u odnosu na istraživanje jednog društva u nastajanju. S tim u vezi se, svakako, postavlja pitanje kakav značaj u misaonoj apstrakciji posvetiti upravo tim procesima i odnosima svojstvenim načinu proizvodnje u nastajanju. Čini se da je s tog stanovišta značajno podsećanje druga Papića na četvrti Aristotelov uzrok pojava, jer se ekonomske zakonitosti javljaju kao skrivene dugoročne tendencije koje ne reprodukuju samo postojeće stanje i odnose, već i obezbeđuju kretanje prema nekakvom budućem društvu (causa finalis).

Međutim, pre nego što bih govorio o tim zakonitostima, želim da ukažem na način predstavljanja teorijskih sporova o ovoj temi u prilogu druga Marsenića³⁾ koji ima ambicija da nam predstavi razlike u shvatanjima ekonomskih zakonitosti socijalizma, ali istovremeno da u kontekstu predstavljanja različitih shvatanja da taj društveni ambijent u kojem se javlja socijalistička robna proizvodnja i sagleda njen društveni karakter. Polazeći upravo od razlika u shvatanjima ekonomista po tim pitanjima. Slažem se da je reč o jednom dosta ozbiljnom naporu koji je drug Marsenić uložio, ali smatram isto tako da neki elementi u vezi sa društvenim uslovima socijalističke robne proizvodnje i delovanja ekonomskih zakonitosti, izvesne interpretacije stavova jednog dela ekonomske teorije u prilogu druga Marsenića nisu date dovoljno pouzdano i dovoljno precizno, pa ni dovoljno tačno. Drugim rečima, nisam siguran da se crno-belom tehnikom svrstavanja ekonomista u škole i konfrontiranja njihovih shvatanja, što je došlo do izražaja u tom prilogu, mogu adekvatno izraziti sporovi i stvarne razlike koje postoje među ekonomistima. Odmah da kažem o čemu je reč. Želeo bih zapravo da navedenu konstataciju ilustrujem po sledećim pitanjima:

- a) društvene svojine,
- b) raspodele prema radu,
- c) dohotka i njegove raspodele, i
- d) tretiranja socijalističke robne proizvodnje i njenih ekonomskih zakonitosti.

a) Kada je reč o onom bitnom društvenom odnosu, koji se u kapitalizmu predstavlja kao kapital odnos kao polazište analize ekonomskih zakonitosti kapitalističkog društva, nije potrebno dokazivati da je taj najbitniji društveni odnos u socijalističkom samoupravnom društvu-društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju. I upravo se u vezi sa tim tako značajnim pitanjem javljaju vrlo ozbiljna nerazumevanja u našoj javnosti, pa i ovde. Govori se o nesvojinskom shvatanju društvene svojine kao naturalističkom pristupu⁴⁾ sredstvima za proizvodnju koje se zasniva na činjenici da se, shodno takvom tretmanu, sredstva za proizvodnju pojavljuju kao puka oruđa slobodnog udruženog rada, pa se iz toga izvodi i stav da se po osnovu sredstava za proizvodnju kao faktora proizvodnje ne može prisvajati dohodak. Takođe se govori o tome da ni na koji način taj koncept ne dovodi u vezu produktivnost rada, odnosno povećanje produktivnosti rada pa samim time i moguće povećanje dohotka sa sredstvima za proizvodnju.

Na sličan način se tom pitanju prilazi kada se paušalno govori o odnosu prema sredstvima kao Alajbegovoj slami itd. Nije reč samo o prilogu koji je drug Žarković⁵⁾ napisao, nego se dosta u javnosti o tome govori kao o sredstvima koja nemaju cenu i prema njima se svako može odnositi kako mu je volja. Drug Marsenić ne apostrofira eksplicitno da se sredstvima za proizvodnju ne raspolaze kao sa vrednostima, da ona nemaju svoju cenu, ali iz njegove ocene naturalističkog pristupa sredstvima za proizvodnju se može takav stav izvesti. Da vidimo u čemu je zapravo suština problema.

Ni jednom ozbiljnom čoveku koji se bavi ne samo politekonomijom već ekonomskim naukama uopšte, ni na pamet ne pada da apstrahuje činjenicu da su sredstva za proizvodnju u uslovima socijalističke robne proizvodnje roba, da su kao takva postala bitni materijalni uslovi proizvodnje i da, imajući u vidu stepen njihove usavršenosti, deluju na povećanje produktivnosti rada u smislu da oni privredni subjekti koji imaju savršenija sredstva, ostvaruju višu produktivnost rada, imaju niže troškove proizvodnje, pa samim time i veći dohodak i tome slično.⁶⁾ S druge, pak, strane, nikome ne pada na pamet da spori da se

ta sredstva koja su kupljena kao roba odnosno za koja je plaćena cena, moraju kao trajan uslov egzistencije radnika reprodukovati, pa u tom smislu reprodukovati i to na način da se nadoknade kao i da se proširuju tj. usavršavaju. S obzirom da je to životni interes proizvođača koji proizilazi iz logike osnovnih pravila ponašanja privrednih subjekata i kao takav je jedino i mogao da se zapiše u članu 15. Ustava SFRJ⁷⁾ nije jasno zašto bismo odnos proizvodnje povodom sredstava za proizvodnju nazivali Alajbegovom slamom. Proizilazi da je osnovna razlika među ekonomistima u vezi sa društvenom svojinom u sledećem: da li se sredstva za proizvodnju mogu pojaviti kao poseban faktor po osnovu kojeg se može radnicima određivati od strane društveno-političkih zajednica određeno ponašanje u njihovom korišćenju odnosno u korišćenju rezultata rada koji se njihovom upotrebom ostvaruju. Da li atribut »društveni« to podrazumeva. S druge strane, postavlja se pitanje da li se iz tih sredstava može neposredno izvesti deo dohotka kao rezultat doprinosa tog faktora povećanju produktivnosti rada, odnosno povećanju tog dohotka. Sa ovim u vezi se javlja pitanje da li se može u uslovima društvene svojine bilo po osnovu činjenice da su sredstva oskudna, odnosno retka, bilo po osnovu granične produktivnosti tog faktora proizvodnje, određivati cena upotrebe sredstava za proizvodnju.⁸⁾ Polazeći od Marksove teorije vrednosti i posebno njegove kritičke analize »trojnog obrasca«, na ovo pitanje je moguće dati jedino negativni odgovor. I to je ono osnovno i teorijsko i idejno pitanje po kojem se mi razilazimo. Drug Marsenić i drugi pomenuti autori i ne samo oni u društvenom utvrđivanju te cene upotrebe društvenih sredstava vide mogućnosti formulisanja i ostvarivanja celine konzistentnog privrednog sistema. Međutim, gubi se iz vida karakter društvene svojine kao odnosa proizvodnje koji isključuje mogućnost da bilo ko odlučuje o uslovima proizvodnje i obezbeđuje da jedino radnici po osnovu svog rada i rezultata rada odlučuju o svim pitanjima procesa reprodukcije i odlučivanjem o rezultatima rada ostvaruju prosto i prošireno reprodukovanje sredstava za proizvodnju. Dakle, nije reč o reprodukovanju kapitala, već obnavljanju i proširivanju materijalnih pretpostavki udruživanja rada. I za cenu upotrebne vrednosti društvenih sredstava se može upotrebiti Marksov stav da se, prema takvom shvatanju, sredstva za proizvodnju posmatraju u njihovoj materijalnoj supstanci — dakle, jednostavno kao sredstva za proizvodnju, a apstrahuje se od njih kao odnosa prema radniku, kao i od njih kao vrednosti.⁹⁾

b) Interpretirajući razlike u shvatanjima raspodele prema radu drug Marsenić staje na stanovište da je »raspodela prema radu buržoasko načelo.«¹⁰⁾ Mislím da je jedna stvar govoriti o zadržavanju izvesnih elemenata buržoaskog prava u sistemu raspodele prema radu, a sasvim druga proglasiti sistem raspodele prema radu buržoaskim, jer je poznato da u buržoaskom sistemu raspodele rad nije osnova raspodele već nešto drugo. Sa ovim u vezi, oslanjajući se na radove jednog broja jugoslovenskih autora, drug Marsenić izvodi stav da raspodela putem tržišta ili primarna raspodela nije raspodela prema radu,¹¹⁾ što znači da sistem raspodele svodi u sistemu robne proizvodnje samo na raspodelu sredstava za ličnu potrošnju, odnosno da se sistem raspodele prema radu ne tiče raspodele ukupnih rezultata rada i ne uspostavlja u osnovnom, odnosno primarnom području raspodele. Mislím da bi se ovakvo stanovište druga Marsenića moglo prihvatiti samo u slučaju ukoliko udruženi rad radnika kao osnova uspostavljanja celine odnosa proizvodnje ne bi objektivno uslovljavao transformaciju zakonitosti kapitalističke robne proizvodnje u nov istorijski, socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje svojstven oblik. Drugim rečima, u vezi sa navedenom interpretacijom raspodele prema radu postavlja se pitanje osnova prisvajanja rezultata rada od strane socijalističkih robnih proizvođača, kao i problem uzajamne zavisnosti odnosa proizvodnje i

zakonitosti koje ih regulišu u procesu proizvodnje, raspodele i razmene. I najzad, kada je reč o raspodeli prema radu, drug Marsenić jednom delu jugoslovenske ekonomske misli, koja se bavi istraživanjem problema ostvarivanja i raspodele dohotka pripisuje stav da je svaki ostvareni dohodak izraz socijalističke raspodele prema radu ostvarene putem tržišta.⁹⁾ To jednostavno nije tačno s obzirom da se u najvećem broju radova tih autora izričito ističe pretpostavka isključivanja prirodnog ili društvenog (tržišnog i dr.) monopola.

c) Mislim da drug Marsenić neadekvatno predstavlja sporove i neslaganja između ekonomista kada tvrdi da se jedan pravac ekonomske misli zauzima za maksimizaciju dohotka kao motiva poslovanja, a drugi za maksimizaciju profita, odnosno proizvodnje i prisvajanje viška vrednosti.¹⁰⁾ To je neadekvatno predstavljanje jednog pravca ekonomske misli iz razloga što po tom pitanju, izvan dohodnog pristupa, ekonomisti nisu jedinstveni. Uostalom, ne vidim iz priloga druga Jurina kao ni drugih koji su ovde prezentirani, da se zastupa takvo gledanje na motivaciju poslovnog ponašanja socijalističkih robnih proizvođača.

Inače, drug Marsenić se ispoljava kao kritičar dohotka i dohodnih odnosa upravo u onim elementima saznanja o njima kojima je i on lično dao svoj značajan doprinos. Prvo, njemu smeta homogenost dohotka koja u teoriji i praksi ostvarivanja dohotka označava društveni odnos po kojem se dohodak stiče kao društveno priznanje za novodatni rad, što homogenost dohotka isključuje mogućnost da se dohodak ex ante konstruiše iz troškova društvenog kapitala (kamate), rente i ukalkulisanih ličnih dohodaka.¹¹⁾ Najzad, u kritici stava o homogenosti dohotka, drug Marsenić napominje da taj teorijski koncept negira kategorije potrebnog rada i viška rada. Istina je da se u socijalističkom samoupravnom društvu ne javlja vim kao oznake za potreban rad i višak rada, kao izrazi klasno suprotstavljenih snaga u društvenoj reprodukciji. Međutim, Marsenić gubi iz vida da je jedna stvar ukidanje suprotnosti odlučivanja po osnovu sredstava i rada što proizilazi iz društvene svojine, odnosno sjedinjavanje rada i upravljanja u rukama jednog subjekta (udruženih radnika), usled čega on po osnovu rada odlučuje o celini dohotka odnosno novostvorene vrednosti, ali to ne znači da on troši ceo taj dohodak.¹²⁾ Jednostavno zbog društvene svojine i udruživanja rada, zbog novog klasnog odnosa, ne deli se dohodak primarno na potreban i višak proizvoda, već se on troši za određene namene (kao što je obezbeđenje sredstava za društvene delatnosti i akumulaciju) pošto se izvrši njegova raspodela. Dakle, u funkciji odlučivanja u raspodeli dohotka radni kolektivi OUR-a obezbeđuju sredstva »viška proizvoda«, o kojima je nekad sam Marsenić pisao kao o sredstvima viška rada i proizvoda koja stvaraju opšte uslove za razvoj radnog kolektiva kao robnog proizvođača i o tome da u meri u kojoj radnici o njima odlučuju njihov višak proizvoda se tendencijski pretvara u potreban proizvod.

U svom prilogu Marsenić nastoji pokazati da je neophodno uvesti obavezu za OUR-e da akumuliraju i da tu obavezu u vidu odgovarajućeg obima akumulacije treba neposredno izvesti iz obima sredstava iako je to, kao što je rečeno, sporno i to ne samo zato što su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini i zato što se o njima samoupravno mora odlučivati, već i sa stanovišta Marksove teorije radne vrednosti. Marsenić takođe napominje da se korišćenjem dohotka po radniku kao determinante namenske raspodele dohotka akumulacija ne određuje u srazmeri sa sredstvima, a gubi iz vida da je sam o tome pisao da je dohodak po radniku (d/r) pozitivno koreliran dohotkom po sredstvima (d/s) i sredstvima po radniku (s/r), čiji je on proizvod i da robni proizvođači sa višim sredstvima po radniku su objektivno prinuđeni i ekonomski zainteresovani da izdvajaju veća sredstva za akumulaciju i to kako zbog konkurencije robnih proizvođača i tehničkog progresa, tako i

usled trajne motivacije — maksimizacije dohotka. Stoga njegova tvrdnja da ni jedna stavka raspodele dohotka nije objektivno uslovljena¹³⁾ nije tačna.

d) Najzad, Marsenić pripisuje određenom pravcu ekonomske misli da »kineskim zidom« deli socijalističku samoupravnu robnu proizvodnju od sistema robne (u stvari kapitalističke) proizvodnje.¹⁴⁾ Verovatno Marsenić ne prihvata stav da je društveni karakter određenog sistema robne proizvodnje izveden iz načina proizvodnje. Međutim, on je izgubio iz vida još neke zajedničke karakteristike pojava i zakonitosti robne proizvodnje pa ne pominje među njima zakonitost prelivanja nove vrednosti, status robnog proizvođača, odnose tržišnih cena i njihovih unutrašnjih regulatora i dr.

Ono što je posebno netačno i neadekvatno predstavljeno u prilogu druga Marsenića je da se u odnosima samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja reprodukcione povezanih OUR-a o cenama formira dohodna cena.¹⁵⁾ To je jednostavno netačno utoliko pre, što sam autor koncepta dohodne cene¹⁶⁾ i svi drugi koji su o tome pisali vrlo precizno upozoravaju da se dohodna cena obrazuje samo ukoliko se između robnih proizvođača uspostavljaju stihijski a ne svesni, samoupravnim sporazumnima i dogovorima regulisani odnosi. U odnosima reprodukcione povezanosti formiraju se drugačiji odnosi koji po pravilu ne vode formiranju dohodne cene.

Prema tome, proizilazi da je neophodno obazrivije, promišljenije i odgovornije predstavljati karakter teorijskih sporova ukoliko želimo da doprinesemo smanjivanju razlika i mogućih, i stvarnih, nesporazuma u našoj ekonomskoj nauci i društvenoj praksi socijalističkog samoupravljanja.

1) Kao ilustracija može se navesti aktuelno pitanje cena. Naime, umesto da se okrenemo sagledavanju unutrašnjih ekonomskih zakonitosti i faktora koji konstituišu određene odnose u primarnoj raspodeli dohotka, mi se (povodom zamrzavanja i odmrzavanja cena) uglavnom angažujemo oko cena koje su samo pojava manifestacija tih unutrašnjih regulatora privrednog života.

2) Dr D. Marsenić, »Teorijski sporovi i neslaganja«, prilog pripremljen za ovaj skup.

3) Vidi: Dr D. Marsenić, Isto, str. 9.

4) Vidi: Dr D. Zarković, »Ekonomska logika i socijalistička privreda«, Saopštenje pripremljeno za ovo savetovanje, strana 5.

5) Jasno da se javljaju izvesne deformacije u društvenoj praksi nastajanja društvene svojine koje nalaze svoj izraz u etatskičkom ili grupno svojinskom monopolu ili ponašanju u raspolaganju sredstvima za proizvodnju, ali se te deformacije ne mogu poistovetiti sa suštinom odnosa proizvodnje — društvenom svojinom.

6) Prema tome, nije jasno zašto se u priložama za ovaj skup (dr D. Marsenić, nav. saopštenje, 31. strana i dr S. Jurin, »Ekonomske zakonitosti i socijalistička proizvodnja«, strana 14, govori da neko odriče sredstvima za proizvodnju svojstvo činoca u formiranju dohotka pojedine organizacije udruženog rada, ali uvek u spojenosti tih sredstava sa angažovanim živim radom.

7) Pozitivne odgovore na to pitanje daju mnogi ekonomisti, a u priložama pripremljenim za ovaj skup nalazimo ih kod: 1) Dr D. Marsenića nav. prilog str. 13. i 14. 2) dr S. Jurin, isto, str. 14. i 3) dr D. Zarković, Isto, str. 5.

8) Vidi: Karl Marks, Kapital III tom, Kultura, Beograd, 1964, strana 714.

9) Dr D. Marsenić, Isto, strana 15.

10) Vidi: Isto, strana 16 i 20.

11) Vidi: dr D. Marsenić, Isto str. 17, 30 i 31.

12) Vidi: Isto, strana 27. i 29.

13) Vidi: Isto, str. 31. Uzgred da napomenem treba imati u vidu da se ni kod Marksa ne pojavljuje kamata kao element strukture primarnog dohotka kapitalista kao robnih proizvođača.

14) Po ovom pitanju govori i dr Z. Papić u prilogu: »Ekonomske zakonitosti u socijalizmu«, pripremljenom za ovaj skup, str. 14.

15) Vidi: Isto, str. 18.

16) Vidi: Isto, str. 23.

17) Vidi: Isto, str. 30. i 31.

18) Vidi: Dr M. Kovač, »Socijalistički samoupravni način proizvodnje«, Drugi deo, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980, str. 169.

Mislim da ne bi bilo poželjno da diskusija poprimi ovaj tok, jer, čini mi se, da se izvjesnim pitanjima daje veći značaj nego što zavrijeđuju, a i bojim se da bi takav tok diskusije mogao doprinijeti pothranjivanju pogrešne predstave o tome da je navodno jugoslavenska ekonomska misao pocijepana u dvije divergentne »škole«, pa da i nije u stanju da pruži odgovor na neka temeljna pitanja naše ekonomske zbilje i djelovanja ekonomskih zakona, te da zato i nije bilo moguće institucionalizirati privredni sistem oslonom na ekonomsku znanost. Sa te točke gledišta nalazim da bi se i mogla staviti izvjesna zamjerka uvodnom referatu prof. Marsenića, ali ova zamjerka bila bi sasvim oprečna onima koje su mu ovdje pojedinci uputili. Naime, iz uvodnog referata kolege Marsenića mogao bi se steći pogrešan dojam da je riječ o oponentnim gledištima dviju »škola« koje imaju ekvivalentan status i značenje u ekonomskoj znanosti. Pridružio bih se, međutim, tumačenju Branka Horvata da postoji jedan jedinstveni tok matice jugoslavenske ekonomske misli i izvjesna, izvan tog toka prisutna, apologetska interpretacija koja pokušava osmisliti politokratske interese.

Međutim, pošto je kolega Pavlović izjavio da se u konceptu dohodne cijene ne javljaju sredstva za proizvodnju kao osnov prisvajanja i da je to lapsus, volio bih da tu tvrduju zasnuje na objašnjenju obrasca dohodne stope, koja je konstitutivan element dohodne cijene i po kojem je — kako ja čitam taj obrazac — participacija pojedinog robnog proizvođača u nacionalnom dohotku determinirana ne samo veličinom novostvorene vrijednosti koju proizvede, nego i veličinom vrijednosti društvenih sredstava koja koristi.

Odgovor na pitanje M. Pavlovića

Kada sam citirala »dohodnu teoriju«, imala sam u vidu »dohodnu cenu«. To je jedna ekonomski maglovita konstrukcija koja nema puno ekonomskog smisla, no tačno se zna kako se ona definiše. Takođe sam imala u vidu dohodak po zaposlenom koji je u sklopu teorije dohodne cene, tretiran kao mera poslovnog uspeha. Mislim da dohodak po zaposlenom ne može biti prihvaćen kao mera poslovnog uspeha i da je ovaj sistem stvarno trpeo velike štete što je dohodak po zaposlenom institucionalno sankcionisan kao mera poslovnog uspeha i kriterijum namenske raspodele dohotka, umesto da se išlo na njegovu korekciju i kao funkcije cilja, o čemu sam ranije govorila. I kada sam rekla da je Dugoročni program ekonomske stabilizacije odbacio tu teoriju, između ostalog, mislila sam na to da je odbacio dohodak po zaposlenom kao meru poslovnog uspeha i kriterijum raspodele dohotka. Kao što znamo, naime, Dugoročni program ekonomske stabilizacije ističe dva elementa bitna za raspodelu dohotka: to je prosečan lični dohodak i prosečna akumulacija samerena sa obimom korišćenih društvenih sredstava. To je suprotno osnovnoj logici i sadržini dohodne cene.

LJUBOMIR MADŽAR

Komentar na izlaganje M. Pavlovića

Ako je tačno da danas imamo više etatizma nego što smo ga imali ranije kada smo uvodili samoupravno sporazumevanje a tom konstatacijom je završio drug Pavlović svoju intervenciju, kako onda da je etatizam onemogućio sporazumevanje i da upravo nije došao kao rezultat tog haotičnog sistema?

Uvek je bilo razlika među ekonomistima i treba da ih bude u jednom slobodnom društvu. Ne bi valjalo kada bismo svi mislili isto. Neke razlike se daju izravnati logičkom i rigoroznom teorijskom analizom, a neke nisu tako jednostavne, Aleksander Bajt je jednom rekao da u zanat političara spada i to da izaberu dobre savetnike. I ako pogreše, onda je to isključiva odgovornost političara, a ne tih savetnika. Pitam druga Bogdana Ilića da li se slaže sa tim argumentom.

Reč-dve povodom izlaganja Milovana Pavlovića

U mom referatu zastupano je stanovište da primarna raspodela to jest tržišna razmena roba nije raspodela prema radu. Šta više ponavljam da primarna raspodela nikada nije raspodela prema radu sem u uslovima proste robne proizvodnje i kada se na tržištu u tom istorijskom obliku robne privrede podudaraju ponuda i tražnja roba. Pavlović upozorava da je i u modernim savremenim privredama, posebno socijalističkim primarna raspodela po prirodi stvari raspodela prema radu pod uslovom da niko na tržištu nije u monopolskom ili oligopolskom odnosno monopsonom ili oligopsonom položaju. Očigledno se slobodna konkurencija to jest perfektnost tržišta u tom rezonovanju javlja kao uslov da razmena poprimi karakter raspodele prema radu. Ovim povodom dve napomene. Prvo, te slobodne konkurencije nema gotovo nigde, pa ni u našoj zemlji. Šta više pre bismo mogli da govorimo da se jugoslovenski ekonomski prostor sa ovog stanovišta javlja kao mozaik velikog broja lokalnih tržišta koja se po pravilu odlikuju prisustvom u manjoj ili većoj meri monopolskih i monopsonih odnosno oligopolskih i oligopsonih momenata. Drugo, i kada bi postojala slobodna konkurencija i njenim posredstvom perfektna mobilnost proizvodnih činilaca ka onim aktivnostima koje nude najbolje izgleda za uspešne poslovne rezultate, cene bi se u uslovima izjednačene ponude i tražnje formirale kao cene proizvodnje. U logici ovog oblika cene je da se prisvajanje profita vrši u srazmeri sa angažovanim sredstvima a ne ostvarenim radom. Pa i po logici dohodne cene sredstva su faktog prisvajanja dohotka u razmeni i nezavisno od količine utrošenog živog rada. Prosto je začuđujuće da se uopšte primarnoj raspodeli mogu pripisivati atributi raspodele prema radu i to od onih kojima je politička ekonomija životno profesionalno opredeljenje

Nismo se razumeli ili bolje rečeno veoma se razilazimo i povodom vrednosnog karaktera društvenih sredstava za proizvodnju. Pavlović njihovu vrednosnu formu vidi u samoj činjenici da su ta sredstva predmet kupoprodajnih transakcija te da jednom kupljena i primenjena u proizvodnom procesu ona putem amortizacije prenose svoju vrednost na nove proizvode. Suština je njihove vrednosne forme njihovo prošireno reprodukovanje to jest izdavanje jednog dela dohotka za akumulaciju u srazmeri sa njihovom vrednošću. To istovremeno znači priznavanje sredstvima uloge u sticanju dohotka. Dohodak, međutim, nije isto što i novostvorena vrednost. Ovu poslednju stvara živi rad. Ostaje za čuđenje da polit-ekonomist može te kategorije da poistovećuje. Ipak još jednom da skrenem pažnju da akumulacija treba da bude srazmerna doprinosu sredstava u sticanju dohotka. Utoliko je važno razumeti vrednosni karakter društvenih sredstava.

Zasluguje pažnju i kazivanje u uvodnoj reči jednog od referenata o stvaranju dohotka. Opet — nerazlikovanje dohotka i novostvorene vrednosti na

nivou pojedinačnih robnih proizvođača. Tim povodom ističem: novostvorena vrednost je rezultat proizvodnje; dohodak je rezultat tržišne preraspodele novostvorene vrednosti; među njima nema kvantitativnog podudaranja.

Postavljeno je i pitanje razgraničavanja dohotka na delove koji se du- guju dejstvu različitih činilaca kako bi se ustanovio onaj njegov deo koji se može pripisati radu. To pitanje ima politički i statističko-metodološki aspekt. Ovde nas je interesovao samo politički aspekt. Deo odgovora i za ovaj drugi aspekt nalazi se u Marksovima primerima u trećem tomu Kapitala (glava deveta) i posebno u savremenim postupcima ekonomsko-matematičke analize.

PUTANJA PRIRODNOG RAZVOJA SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA I EKONOMSKE ZAKONITOSTI

Pre nego što pređem na izlaganje pitanja o kojima sam razmišljao i pripremao se za ovu raspravu, želim istaći da se u potpunosti slažem sa iznetom opaskom i stavom prof. dr Smiljana Jurina da deoba jugoslovenskih ekonomista na nekakve škole ne vodi nikamo, ne doprinosi razrešavanju stvarnih problema i u suštini ne odgovara stvarnosti. Naime, ta podela ekonomista na dve škole vuče svoj koren iz starih sporova i podela na »profitaše« i »dohodaše«. U toku proteklog perioda između ovih tzv. »škola« nataložilo se dosta političkih, ideoloških, pa i ličnih netrpeljivosti.

Nauka koja se parceliše, koja je rascepkana, teritorijalizovana, sektaška i slično i ne može biti prava nauka. Tu uvek mora biti i nekih drugih primesa (političkih, subjektivnih i sl). Nauka mora da istražuje, mora da sumnja, tu mora da bude problema i dilema, ali to mora biti podstrek za ujedinjavanje stvaralačkih napora naučnih radnika, a ne njihovo podvajanje i zatvaranje u nekakve »škole«. S druge strane, postoje i značajne razlike između shvatanja onih koji se svrstavaju u istu »školu«, kao i obrnuto, velike sličnosti po pojedinim pitanjima ljudi koji po navedenim podelama pripadaju različitim »školama«.

Sem toga, mnogi od jugoslovenskih ekonomista ne smatraju sebe niti bi se mogli svrstati ni u jednu od pomenute dve škole. Naime, mnogi jugoslovenski ekonomisti se jednostavno bave drugim pitanjima, smatrajući pri tome, da su pomenute podele izlišne, da pitanja po kojima se vrši razvrstavanje naših ekonomista na pojedine »škole« nisu osnovna, da nisu najvažnija i slično. I doista, nema ni prave osnove, ni pravih kriterijuma po kojima se vrši razvrstavanje ekonomista na pomenute dve »škole«, pa bi trebalo u našoj ekonomskoj nauci preći na bavljenje stvarnim pitanjima našeg ekonomskog razvoja, a prestati sa razvrstavanjem ekonomista i izmišljanjem nekakvih »škola«.

Sada želim da pređem na izlaganje onog za šta sam se pripremao za ovo savetovanje.

Problemi koji opterećuju našu privredu i društvo nesumnjivo zahtevaju i od ekonomske nauke i ljudi koji se njome bave značajan doprinos u prevazilaženju postojećih teškoća. Međutim, pri tome se mora voditi računa da se ne radi brzopletu, da se predlozi ne sipaju »iz rukava« i sl. Potrebno je valjano, naučno-seriozno i meritorno analizirati postojeće i moguće probleme i u skladu s tim predlagati praktična rešenja.

Danas raspravljamo o ekonomskim zakonitostima i socijalističkoj privredi. Mislim da se to odnosi, ili treba da se odnosi, na ekonomske zakonitosti u samoupravnoj socijalističkoj robnoj privredi. Da bismo mogli meritorno raspravljati o tim pitanjima, moramo znati odakle polazimo, gde se nalazimo i kuda želimo. Stoga se moraju imati u vidu neke osnovne premise, neki objek-

ktivni okviri, jer u protivnom bismo se našli u bezvazdušnom prostoru, u vrtlogu pragmatizma i voluntarizma.

Smatram da su neke premissa samoupravnog socijalističkog sistema odnosa proizvodnje nesporne i da od njih moramo polaziti, ali tako da se one i reprodukuju u proširenim razmerama. Te osnovne premissa našeg sistema bi bile: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje i raspodela prema radu i rezultatima rada. Isto tako je nesporno da se ovi elementi razvijaju u uslovima robne proizvodnje i da je cilj razvoja samoupravnog društva izgradnja »slobodne asocijacije neposrednih proizvođača«. Ovi i slični okviri daju posebnu odliku i poseban pečat ekonomskim zakonitostima, pa se o njima i može jedino raspravljati u tim okvirima, a ne apstraktno tj. uopšte o ekonomskim kategorijama i zakonitostima.) Ekonomске kategorije se u skladu s tim takođe moraju razvijati, jer su ekonomske kategorije »samo apstrakcije, odnosno teorijski izrazi datih odnosa proizvodnje« (Marks). Po Marksu, apstraktni ekonomski zakoni ne postoje, već svaki istorijski period ima svoje vlastite ekonomske zakone. Naime, »čim je život prevalio neki dati period razvitka, čim iz datog stanja pređe u neko drugo, počinju njime vladati i drugi zakoni... Dublja analiza pojava dokazala je da se društveni organizmi između sebe isto tako temeljno razlikuju, kao i biljni i životinjski organizam... Sa različnim razvitkom proizvodnih snaga menjaju se i odnosi i zakoni koji ih regulišu«, kaže Marks u Predgovoru I toma »Kapitala«.

Zato mislim da se i mi pri analizi zakonitosti samoupravne socijalističke robne privrede moramo koristiti Marksovom metodom analize. Naime, potrebno je analizirati »zakone kojima se reguliše postanak, življenje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamena nekim drugim, višim organizmom« (Marks). Jer, kako kaže Engels »ekonomski zakoni nisu vječni zakoni prirode, već su zakoni koji istorijski nastaju i nestaju« (Anti-Diring, Zagreb, 1946. god.).

Socijalizam se, kako je poznato, ne razvija na sopstvenoj osnovi, već nastaje u krilu buržoaskog društva i nosi na sebi pečat tog društva. Ali, tokom istorijskog razvoja moraju se potiskivati elementi tog društva i jačati elementi novog, besklasnog društva. Ljudi moraju otkrivati putanju tog svog prirodnog razvoja (Marks) i podsticati nove tokove i procese. U socijalizmu se moraju razvijati klice novog, komunističkog društva.

Postavlja se pitanje u kom stepenu je naša ekonomska nauka uvažavala ove i slične principe?

I iz prezentiranih referata za ovo savetovanje, kao i inače, poznato je da su stavovi i mišljenja u našoj ekonomskoj nauci podeljena. Mi bismo i sami morali postaviti pitanje — u kom stepenu je i stanje naše ekonomske misli doprinelo poteškoćama u koje smo zapali? I treba odmah reći da ni naša ekonomska nauka nije u tome svemu nevina. Za mnoga privredno-sistemska pitanja nalažena su i davana i odgovarajuća teorijska rešenja i obrazloženja. S druge strane, za mnoge radne organizacije prilikom osnivanja, proširivanja, modernizacije i rekonstrukcije, pojave nekih većih problema i slično — projekti su radili i naši ekonomski stručnjaci. I danas se radi veliki broj projekata za radne organizacije, a veliko je pitanje koliko oni doprinose uspešnijem poslovanju radne organizacije i u kom stepenu i kako utiču na tokove samoupravnog društveno-ekonomskog razvoja u Jugoslaviji. Nedavno je na jednom velikom skupu jedan vrsni finansijski stručnjak rekao da u radnoj organizaciji može prikazati u istim uslovima i dobitak i gubitak, može knjigovodstveno smanjiti gubitak i sl. U sistemu obrazovanja ekonomista prisutne su velike razlike. Postoje udžbenici u kojima se pretežno ili čak isključivo opisuju uslovi i mogućnosti poslovanja inostranih (pre svega kapitalističkih) firmi, a ne

analiziraju uslovi i zakonitosti poslovanja radnih kolektiva u udruženom radu, ili se tome poklanja veoma mala pažnja.

Ekonomska nauka u nas je podeljena i isparcelisana (teritorijalno, funkcionalno i sl.) i umesto da se traži racionalno jezgro u tim različitim shvatanjima, da se razvija borba mišljenja i sučeljavanja argumenata, razvija se etiketiranje i nihilizam, što još više vrši podvajanje ljudi koji se bave ekonomskom naukom. Tako se i u ponekim od prezentiranih nam referata za ovo savetovanje vrši podela jugoslovenskih ekonomista, pri čemu se jedna gledišta proglašavaju za monumentalna, jedino moguća, a druga za imaginarna, neprihvatljiva, utopistička i sl. Ovde se zaboravlja na Marksov pristup i metod analize. Naime, Marks je uvek tražio neko racionalno jezgro i kod onih sa kojima se nije slagao. Tako on u predgovoru I toma »Kapitala«-a piše da Hegelovu dijalektiku treba okrenuti »s noge na glavu«, ali kad su Hegela počeli napadati mnogi koji mu nisu bili ravni, Marks je izjavio da je on Hegelov učenik.

Kod nas, međutim, danas jedna shvatanja se kvalifikuju kao »dogovor-na ekonomija« ili »ekonomija bez prinude«, druga kao »real-socijalizam« ili »tržišni liberalizam« i sl. Nastoje se pokidati sve veze i tokovi između tih pravaca. Ima i onih koji menjaju pravce, tj. u jednom periodu smatrali su da pripadaju jednom pravcu, kasnije da pripadaju drugom pravcu mišljenja raskidajući, pri tome, i sa svim svojim vlastitim ranijim shvatanjima i sl. Veliko je pitanje da li je to stvar naučne spoznaje ili trenutnog političkog opredeljenja, političkog oportunizma i sl. Isto tako je i pitanje da li je u takvim uslovima moguće uspešno razvijati ekonomsku nauku i da li ona u takvim uslovima može biti pouzdan oslonac privrednoj praksi? O tome ekonomska nauka mora dati valjan odgovor.

Smatram da se naša ekonomska nauka mora, pre svega, baviti našom, samoupravnom ekonomskom praksom, naravno imajući u vidu teorijska i praktična rešenja u svetu, ali ne radi imitacije, već radi sopstvene kreacije vlastitih rešenja i pravaca svog sopstvenog razvoja. Kalemljenje tuđih rešenja na drukčiju (samoupravnu) osnovu ne može dati zadovoljavajuća rešenja, što i nagomilani problemi u nas obilato potvrđuju. Težimo razvoju i izgradnji samoupravnog društva koje nema uzora u svetu, pa zato valja iznalaziti rešenja primerena takvom društvu i ostvarenju planiranih ciljeva njegovog razvoja.) Samo u takvom kontekstu možemo govoriti i o ekonomskim zakonitostima i njihovim motornim polugama društvenog razvoja.

Kada govorimo o ekonomskim zakonitostima moramo imati u vidu da svi oni nemaju podjednako istu težinu, kao što se ovde u diskusiji moglo čuti. Uvek postoji neki osnovni, fundamentalni ekonomski zakon date društvene formacije kojem korespondiraju ostali ekonomski zakoni. U vezi s tim Oskar Lange ističe: »Tako je, dakle, djelovanje svih ekonomskih zakona podređeno temeljnom ekonomskom zakonu«. (Oskar Lange, Politička ekonomija, Zagreb, 1981. godina, str. 66). Marks taj osnovni ekonomski zakon naziva »ekonomski zakon razvitka društvene formacije«. Taj zakon razvitka za Marksa predstavlja »prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi«. Marks posebno upozorava da se ekonomski zakoni često fetišiziraju, što se sastoji u tome da ljudi shvataju ekonomske i sociološke zakone kao rezultat nadljudske moći koja vlada čovekom. S tim u vezi, Marks ističe: »Vlastito njihovo društveno kretanje ima za njih oblik kretanja stvari pod kontrolom kojih stoje, umesto da oni njih kontroliraju«. (Marks, »Kapital«). Ili u »Filozofsko-političkim rukopisima« (Zagreb, 1979. godina, str. 482), Marks ističe: »Društvena moć, tj. umnožena proizvodna snaga koja nastaje u podeli rada uslovljena saradnjom različitih individuuma, ne pojavljuje se tim individuuma budući, da sama saradnja nije dobrovoljna nego iskonska, kao i njihova vlastita ujedinjena moć, nego kao neka tuđa sila koja stoji izvan njih, o kojoj ne znaju ni odakle je, ni

kamo ide i kojom oni više ne mogu vladati i koja, naprotiv, prolazi stanovit zajednički niz faza i stupnjeva razvoja, vlastit, neovisan od htenja i kretanja ljudi koje štoviše tim htenjima i kretanjem upravlja«.

Na bazi toga i sličnog, Marks je analizom došao do spoznaje da osnovni ekonomski zakon kapitalističkog načina proizvodnje predstavlja zakon viška vrednosti, da on generira razvoj kapitalizma i njegov prelazak u novu društveno-ekonomsku formaciju. O tome Marks u Predgovoru I tomu »Kapital«-a, kroz reči recenzenta ruskog izdanja »Kapital«-a, kaže: »Za njega (misli se Marks) ima važnost pre svega zakon razvitka, tj. prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tačnine posledice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava...« Zato Marks dalje sam ističe: »Ono što ja u ovom delu imam da istražim jeste kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju«, a zatim dodaje »Krajnji cilj ovog dela i jeste da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog (misli se kapitalističkog, prim. B. I.) društva...«.

Na toj osnovi Marks i Engels su konstatovali da zakon viška vrednosti, odnosno da zakon profita, kao njegov pojavni oblik, predstavlja »specifičnu značajku, jezgro kapitalističkog načina proizvodnje«. U vezi s tim Marks navodi: «... ono što posebno razlikuje kapitalistički način proizvodnje, jeste proizvodnja viška vrednosti (podvukao B.I.) kao neposredni cilj i odlučujući motiv proizvodnje«. (Marks, »Kapital«, III tom, str. 937). Engels s tim u vezi piše u Anti-Diringu: »Pokazavši na ovaj način kako postaje višak vrednosti i kako jedino može postati pod vladavinom zakona koji reguliše robnu razmenu, Marks je razgolitio mehanizam današnjeg kapitalističkog načina proizvodnje, (podvukao B.I.) i na njemu zasnovana načina prisvajanja; iznio je na vidjelo jezgro oko kojeg se iskristalizirao cjelokupan današnji društveni poredak« (strana 213). Iz ovog zakona su dalje izvedeni zakon akumulacije kapitala, zakon prosečnog profita i cene proizvodnje.

Izmenjeni karakter odnosa prema sredstvima za proizvodnju u socijalizmu, izmenjeni način proizvodnje mora imati i druge ekonomske zakone primerene tom novom načinu proizvodnje. Ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju ukida se i privatni način prisvajanja. Ostaje rad kao uslov ili način spajanja sa sredstvima za proizvodnju i kao kriterijum raspodele rezultata ostvarene proizvodnje. Pošto se proizvodnja i u socijalizmu odvija u robnom obliku, rezultat rada se ne iskazuje neposredno, direktno, već posredno preko tržišta. Taj rezultat je tržišna verifikacija uloženog rada radnog kolektiva, odnosno društveno priznanje efekata njegovog utrošenog rada, što nazivamo dohotkom. I kao što se u kapitalizmu zakon vrednosti ispoljava preko zakona profita, tako se u socijalističkom samoupravljanju ispoljava u obliku zakona dohotka.

Treba, međutim, reći da socijalističko društvo takođe mora »utvrditi putanju svog prirodnog razvoja« (Marks), tj. mora da bude svesno organizovano društvo i da utvrdi puteve svoga razvoja u višu društveno-ekonomsku formaciju — komunizam. S tim u vezi su uputne i reči Oskara Langa: »Tek s trenutkom nastanka naučnog socijalizma, povijesnog pothvata kojega je namjera bila prevladavanje stihijnosti društvenog razvoja, stvaranje uvjeta koji će omogućiti korišćenje ekonomskim zakonima u cilju postizavanja rezultata u skladu s čovjekovom voljom — političkoj je ekonomiji pripala nova stvaralačka praktična uloga. Od pasivnog promatrača stihijskog ekonomskog procesa, preobrazila se ona u vrelo znanja koje služi svijesnom i svrsishodnom upravljanju tim procesom. Ispunjavanje ove uloge zahtijeva da znanje koje pruža politička ekonomija bude istinito, to znači znanje koje je adekvatan odraz objektivnih ekonomskih zakona«. (O Lange, Politička ekonomija Zgb, 1981. g. str. 77). Znači da socijalističko društvo mora biti svesno organizovano društvo

koje će istraživati i izučavati zakonitosti tog, kako bi Marks rekao »prirodnog kretanja svog razvoja« u pravcu izgradnje besklasnog društva. Zato ekonomski zakoni ne mogu biti samodeterminišuće sile koje pokoravaju ljude, jer »ljudi sami prave svoju istoriju«. (»Marks«). U tom smislu i naše društvo mora istraživati zakonitosti svoga razvoja i koristiti te zakonitosti u pravcu ostvarivanja željenog cilja, tj. za dalji uspešan samoupravni razvoj u proširenim razmerama. To čini i kapitalizam. Logika funkcije kapitala u određenom momentu je zahtevala slobodno tržište i slobodnu igru tržišnih zakonitosti, ali na višem stepenu razvoja i ostvarivanja željenih ciljeva, kapitalizmu su neophodni monopoli, pa i kapitalistička država, o kojoj je danas i juče i ovde bilo više reči.. Tako i socijalizam ne razvija robnu proizvodnju radi same nje, već radi ubrzanja društvenog razvoja i svog prelaza u višu fazu razvoja — komunizam.

Analogno tome i prethodno rečeno o socijalističkom načinu proizvodnje, kao osnovni ekonomski zakon ove (socijalističke) faze razvoja nužno se ispoljava zakon raspodele prema radu i rezultatima rada. Ali, pošto se to ostvaruje u uslovima robne privrede, taj rezultat rada je ono što se na tržištu priznaje, odnosno to je tržišna valorizacija rezultata rada. Uobičajeno je da se to u nas zove, dohodak, kao što je napred navedeno. Mislim da niko ne spori da u proizvodnji vrednosti, pa time i u stvaranju dohotka, učestvuju i sredstva za proizvodnju i ljudski rad. Drugo je pitanje ko je tvorac dohotka, a šta su uslovi njegovog proizvođenja, odnosno sticanja. Niko ne spori da se razvijenijim sredstvima za proizvodnju, tj. boljom tehničko-tehnološkom opremljenošću, prirodnim uslovima i sl. može steći veći dohodak. Ali, bez živog ljudskog rada nema ni proizvodnje materijalnih dobara, ni proizvodnje vrednosti, ni stvaranja dohotka, naravno ukoliko se ne veruje u natprirodna bića i natprirodnu moć božanstava, bogova i sl.

Da li je dohodak kalkulativna veličina ili amorfná masa, kako se uzajamno prepucavaju pripadnici pomenute dve »škole«? Ako dohodak ne bi reprodukovao socijalističko samoupravno društvo i to u proširenim razmerama, on ne bi mogao biti kategorija primerena tom načinu proizvodnje. Mi se možemo složiti i sa tim da je u postojećim (kriznim) ekonomskim i društvenim uslovima neophodno utvrditi i programiranu akumulaciju i kalkulativne lične dohotke, kamatu i sl., ali se to mora prihvatiti samo kao privremeno i ograničeno rešenje i to treba jasno reći. Ukoliko bi to bila trajna orijentacija, to znači da bi neko drugi, izvan i iznad neposrednih proizvođača, morao da određuje te veličine. Taj neko može da bude samo individualni ili kolektivni preduzetnik ili država, bilo kapitalistička ili socijalistička, kako neko reče u diskusiji na ovom skupu. U takvim uslovima ne bi bilo socijalističkog samoupravljanja, nema oslobođenja rada, nema izgradnje »slobodne asocijacije proizvođača«, odnosno nema demokratizacije i besklasnih odnosa. To jasno treba imati u vidu.

1) »A po sebi je razumljivo da teorija koja modernu kapitalističku proizvodnju smatra samo prolaznim stadijumom u ekonomskoj istoriji čovečanstva, mora upotrebljavati drukčlje izraze (podvukao B. I.) od onih na koje su navikli pisci koji taj oblik proizvodnje smatraju neprolaznim i konačnim«.

(K. Marks Predgovor I tomu »Kapital«-a, str. LXIV, Beograd, 1948. god.).

2) Međutim, robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličitijim načinima proizvodnje mada u različitim oblicima i domaćajima. Znači da se diferenciji specifičnosti tih načina proizvodnje još ništa ne zna, a stoga da se ni sud o njima ne može donositi ako se poznaju samo apstraktne kategorije robnog prometa koje su im zajedničke.

K. Marks, »Kapital«, I tom, Beograd, 1948. g. str. 72.

EKONOMSKE ZAKONITOSTI I PRIVREDNI SISTEM

Želela bih da govorim o delovanju ekonomskih zakonitosti u nas, u ovoj našoj stvarnosti u skladu sa apelima druga Ilića. Pri tom bih pošla od motiva privređivanja, od motivacije privrednih subjekata, ne slažući se sa drugom Pavlovićem da je to nešto nedefinisano o čemu ne postoji određen stav u ekonomskoj teoriji. Naime, u ekonomskoj teoriji (u svetu i u nas) opšte je prihvaćen stav da privredni subjekti samoupravnog socijalizma pri donošenju svojih odluka teže da maksimiraju dohodak po zaposlenom i to onaj deo dohotka kojim samostalno raspolože i koji mogu koristiti za potrošnju kako ličnu tako i investicionu, kao što je to navedeno u referatu Jurina. Osnovu prihvatanja te funkcije cilja čini postulat da su pobude privrednih subjekata samoupravnog socijalizma u osnovi materijalne prirode, te da lični dohodak čini njihov određujući faktor.

Težnja pojedinaca, tj. radnih kolektiva da, u cilju tekuće lične potrošnje maksimiraju lične dohotke u jednom trenutku ograničena je potrebom njihovog rasta u budućnosti. Da bi ona bila zadovoljna, privredni subjekt, uz tekuće lične dohotke, teži da ostvari i određenu akumulaciju u cilju proširenja proizvodnje i rasta dohotka kao izvora rasta ličnih dohodaka u budućnosti. Prema tome, funkcija cilja privrednih subjekata samoupravnog socijalizma mogla bi se definisati kao maksimiranje pritičanja ličnih dohodaka, što se u konkretnim uslovima ispoljava kao težnja za maksimiranjem dohotka po zaposlenom koji je izvor tekućih, a preko akumulacije, i budućih ličnih dohodaka.

Sledeći tu funkciju cilja privredni subjekti donose odluke koje zakonito nisu u skladu sa opštedruštvenim interesima, te imaju niz nepovoljnih makroekonomskih implikacija. Jedna od osnovnih je da sledjenje dohotka po zaposlenom kao funkcije cilja vodi tendenciji ujednačavanja dohotka po zaposlenom što je ravnotežna solucija svakog privrednog subjekta, ali ne i celog sistema. Izjednačavanje dohotka po zaposlenom, naime, implicira formiranje vrednosnih cena koje, kao što nam je dobro poznato iz ekonomske teorije (marksističke), ne mogu obezbediti ravnotežu sistema u uslovima razvijene robne proizvodnje.

Održavanje ravnoteže sistema, a posebno proširenje proizvodnje u uslovima razvijene robne proizvodnje zahteva da cene, kao što je to navedeno u referatu prof. Jurina, pored ravnotežnih, tj. prosečnih ličnih dohodaka za dati obim i kvalitet rada, sadrže i ravnotežnu tj. prosečnu akumulaciju samerenu sa obimom korišćenih sredstava, a ne sa brojem zaposlenih radnika. Kako su u nas privredni subjekti normativno i faktički stavljeni u poziciju da privređuju ka robni proizvođači jer proizvode robe, to znači da u nas deluju i zakonitosti razvijene robne proizvodnje. Tako se spontano, nezavisno od bilo čije volje, ispoljava tendencija formiranja određenog oblika cene proizvodnje

koju prof. Pjanić i njegovi saradnici iz Instituta društvenih nauka nazivaju specifičnom cenom proizvodnje. Ta tendencija formiranja cene proizvodnje, međutim, nužno je deformisana suprotnom tendencijom formiranja vrednosnih cena koja proističe iz date funkcije cilja, a koja upravo zbog delovanja zakona vrednosti u uslovima razvijene robne proizvodnje, takođe, ne može da se ispolji u svom čistom vidu. Stoga izgleda nije slučajan rezultat empirijskih istraživanja Pavla Petrovića da se odnosi cena u praksi nalaze negde između cena proizvodnje i vrednosnih cena.

Takvi odnosi cena dalje su deformisani delovanjem niza faktora. Tu su, pre svega, monopolske pozicije privrednih subjekata kao normalna pojava razvijene robne proizvodnje koja je u nas institucionalno potpomognuta uvođenjem sistema dogovaranja i sporazumevanja u oblasti cena. Mi, znači, potpomažemo ono protiv čega se treba svesno boriti u tržišnoj ekonomiji. Izuzetno značajnu ulogu u postojećim odnosima cena ima i vrlo razvijena administrativna kontrola cena. Umesto od ekonomskih, ona je često polazila od političkih opredeljenja i išla naruku tendenciji formiranja vrednosnih cena tako što je podlegala pritiscima interesa pojedinih radnih kolektiva koji su zasnovani na dohotku po radniku kao funkciji cilja.

Tako deformisani odnosi cena ne samo da direktno usmeravaju faktore proizvodnje u pogrešnim pravcima i zakonito vode disproporcijama u razvoju, nego takve cene vode i nizu drugih dalekosežnih negativnih posledica po opšti društveno-ekonomski razvoj. Te posledice su, pak, dalje potencirane institucionalnim prihvatanjem dohotka po zaposlenom kao mere poslovnog uspeha osnovnih privrednih subjekata. To, između ostalog, zakonito vodi narušavanju principa raspodele prema radu, a ne njegovoj realizaciji.

Prema tome, otklanjanje niza slabosti u našem sistemu nužno iziskuje spoznaju i korekciju funkcije cilja osnovnih privrednih subjekata, odnosno manjkavih efekata te funkcije cilja kako bi privredni subjekti sledeći svoje partikularističke interese istovremeno donosili i društveno optimalne odluke. U tome ključnu ulogu ima stvaranje privredno-sistemskih uslova za obezbeđenje društveno potrebne akumulacije i njenu društveno optimalnu upotrebu. Prema sadašnjim saznanjima ekonomske nauke, to je moguće učiniti jedino ako se stvore uslovi za kompletno delovanje tržišnih zakonitosti. Naime, da bi tržište ispoljilo pozitivne efekte potrebno je stvoriti uslove kako za delovanje tržišta roba tako i za delovanje tržišta faktora proizvodnje bar u onim elementima koji su bitni za tržišnu alokaciju faktora proizvodnje i njihovu racionalnu upotrebu. Iz ovoga što sam rekla proističe da moje zalaganje za tržište ne pretpostavlja nikako atomizirano, anarkično tržište, već podrazumeva društveno organizovano tržište s ciljem da se iskoriste njegovi pozitivni, a koriguju negativni efekti koje ono nužno spontano rađa.

Ja ne bih sada dalje ulazila u razlaganje tog koncepta sistemskih korekcija vezanih za funkciju cilja privrednih subjekata samoupravnog socijalizma, jer je to u literaturi dosta obrađivano, a i u nekim od prezentiranih referata elaborirano i u diskusijama rezimirano. Prema tome, nema potrebe, niti vremena da ovde izlažem celovit koncept potrebnih privredno-sistemskih-promena. U tom smislu ne bih se složila sa ocenom koja je izneta u jednom od referata (a koja je inače u diskusiji dobila podršku druga Ilića i drugih) da je za sadašnje ekonomske teškoće kriva ekonomska teorija jer nije ponudila »ubedljiva, celovita i validna rešenja«. U prilog toga stava dovoljno je samo navesti studije, odnosno seriju studija koje su rađene u okviru makro projekta »Privredni sistem SFRJ«. Studije nisu osporavane ni na jednom nivou, ali nisu ni korišćene u kreiranju privrednog sistema, niti u koncipiranju ekonomske politike. Ostaje pitanje zašto je to tako? U prilog stava da ekonomisti teoretičari nisu krivi za ovu tešku situaciju u zemlji takođe bih navela da su ekonomisti na

svim svojim stručnim skupovima dali ozbiljnu kritiku pojedinih odredbi ZUR-a i svih sistemskih zakona, a ipak je ZUR sa tim ekonomski manjkavim odredbama donet, ipak su sistemski zakoni (iako im je osporena ekonomska suština) doneti. Praksa je brzo pokazala da su ekonomisti bili u pravu, da su dali sistemski zakoni u osnovi neprimenljivi, a da pokušaj njihove primene nanosi veće štete nego koristi. I sad pitam: ko snosi odgovornost za donošenje takvih promašenih sistemskih zakona? Ekonomska teorija svakako-ne. Možda neki teoretičari; pojedinci.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije predviđa izmene skoro svih sistemskih zakona i reafirmaciju delovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti u smislu zahteva većine ekonomista. Ostaje pitanje zašto se ne pristupi realizaciji tih izmena. Program takođe institucionalno odbacuje dohodnu teoriju koja je, složila bih se sa ocenom profesora Marsenića, bila osnova nekih institucionalnih rešenja koja su nanela veliku štetu našoj privredi i bila direktni uzročnik krize u kojoj se nalazimo. Stoga izgleda nedovoljno opravdano što se u nekim referatima i dalje izlaže koncept dohodne cene kao jedne od dominirajućih teorija iako je ona u ekonomskoj literaturi davno odbačena pošto nije pretrpela elementarni test naučne provere. I danas o toj teoriji možemo govoriti samo kao o teoriji nekolicine ekonomista koja je bila naučno odbačena, ali institucionalno prihvaćena i koja je kao takva nanela ogromne štete našem društvu. Prema tome i svaku reafirmaciju te teorije smatram destrukcijom

Hvala!

Pažljivo sam slušao drugaricu Popov, koja je izvela na početku izlaganja određenu teorijsku osnovu vrednosne cene kod nas. To je, inače, i gledište druga Cerovića. Krunski svedok da vrednosna cena u našoj stvarnosti deluje jeste empirička analiza Pavla Petrovića. Međutim, ako ste pažljivo slušali drugaricu Popov, ona je ukazala i na velike deformacije kod cena kod nas, što je vrlo važno u komparacijama između postojećih tržišnih cena i eventualno ravnotežnih cena. U analizi Pavla Petrovića konstatovano je da dohodna cena nema veze sa realnim cenama, ne javlja se kao ravnotežna veličina među njima. S druge strane, relacije između tržišnih cena i neke ravnotežne cene približno su jednake kada je u pitanju vrednosna cena i cena proizvodnje (i to cena proizvodnje sa jednakom akumulativnošću i cena proizvodnje sa različitom akumulativnošću). Međutim, kada se kaže da su cene deformisane, postavlja se pitanje na koji način su deformisane? U svim ekonomskim analizama se konstatuje da kada je reč o akumulativnosti postoji jedan pravi rez kroz celu privredu, bez obzira što su nam cene dosta arbitrarne, ali jedna logika postoji, cene u oblasti energetske-sirovinskog kompleksa su niže, depresirane i raspolagale su protekle godine sa 0,5% akumulacije, a kada se uzmu u obzir kreditne obaveze, javlja se čak negativna veličina od oko 1,5%. Suprotno, cene prerađivačkog kompleksa sadržavale su u sebi akumulaciju od preko 10%. Prvi sektor je kapitalno intenzivan, drugi po pravilu ne uvek, radno je intenzivan. To automatski vuče ka vrednosnoj ceni, a mi polazimo upravo od takvih tržišnih cena u ekonomskim analizama. Ja ne vidim u ovom nikakav dokaz da vrednosne cene kao takve deluju, nego da je to stvar političkog opredeljenja ove zajednice. Zašto i kako — o tome možemo razgovarati. Drugo, ni najmanje se ne sme eliminisati uticaj raspodele koja ima za osnovni kriterijum dohodak prema radniku. Tačna interpretacija ovog kriterijuma jeste da je to u suštini kategorija izvedena na nivou vrednosne cene, kada uticaj sredstava za proizvodnju, tehničkog elementa, nije bio jače prisutan.

Kada smo imali one obične, proste robne proizvođače sa malo alata i nešto malo jeftinih sirovina, za njih je glavni motiv bio da li će se opredeliti za odgovarajuću delatnost ili ne, koliku vrednost ostvaruje prema svom uloženom radu. Mi smo taj kriterijum uveli, bili čak svesni da taj kriterij nije dobar, ali su se u okviru njega unosile samo korekcije. Naime, ako se ostvari nadprosečan dohodak prema radniku, onda treba sporije da rastu lični dohoci, odnosno da se više odvađa za akumulaciju, i obrnuto. Ova činjenica sama po sebi govori da su autori ovog kriterija bili svesni da nešto nije bilo u redu sa njim. Slušajući drugaricu Popov, hteo sam sâm da joj postavim jedno pitanje, ali da pređemo na izlaganja drugih učesnika.

Dragan Ilić je u svom zanimljivom izlaganju postavio tezu o hijerarhiji ekonomskih zakona, da postoji neki osnovni zakon društvene formacije. Stalin recimo, govori o ekonomskom zakonu obaveznog sklada proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, što je kasnije Lange razvio u osnovni sociološki zakon i tako dalje). Bilo bi zanimljivo analizirati ovu tezu: kakvi su ti zakoni ekonomskog razvoja društvene formacije, kako ih je opredelio Marks jer ako rešimo ovo pitanje onda rešavamo i pitanje socijalističkih odnosa i već pomalo veštačko pitanje ekonomskih zakonitosti. Još samo dva kratka komentara.

Drugarica Popov kaže da u programu ekonomske stabilizacije nema više koekstistence dve ekonomske škole nego prevladava doktrina samo jedne-one tržišne. Ne bih se složio. Program ekonomske stabilizacije je još uvijek eklektička kombinacija različitih teorijskih shvatanja gde zaista prevladuje utjecaj tržišne orijentacije ali su dobro ugrađeni i »stabilizatori« dogovorne ekonomije (bareni u politekonomskom kontekstu). Međutim, to nije glavni uzrok zastoja ovog programa u praksi jer postoje važniji klasni i materijalni unutrašnji i vanjski društveni razlozi.

Slažem se sa drugom Pavlovićem da za dohodnu koncepciju nije bitan koncept normalne cijene koji bi bio jedini kriterijum valjanosti ove škole, kako je dokazivala dosadašnja konkurentna teoretska škola. Već sam u Kumrovcu pa i kasnije u raspravi »Kritika socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje« u »Marksističkoj misli« br. 2. 1984. dokazao da možemo kritikovati ovu školu sa netradicionalnog ugla, naime na osnovu načina proizvodnje. Međutim, ne slažem se sa tezom da ova teorija nije prevaziđena u savremenoj jugoslovenskoj krizi zbog toga što praksa uopšte nije prihvatila ovaj teorijski koncept pa dakle teorijski model nije kompromitovan stvarnošću. Ovo me podsjeća na Marksovu podjelu ekonomskih škola na humanitarnu i filantropsku (poslednja je samo najrazvijeniji oblik prve) koja zapravo želi dokazati kako se praksa suviše loše ponaša da bi podnela ljepotu teorije i njenog ideološkog konstruktivizma. Argumentacija je zapravo suprotna. Praksa nije prihvatila ovo nasilje ideološkog paravana udruženog rada i dogovorne ekonomije pa je nastao nerazrešiv jaz između teorijskih (normativnih) postulata i praktičkog ponašanja, posebno posle intervencija međunarodnih ekonomskih institucija.

EKONOMSKE ZAKONITOSTI I STABILIZACIJA

To je samo delimično tačno. I to zbog toga što među našim ekonomistima postoje znatne razlike u pogledima na nizu značajnih problema. Zbog toga mislim da je za ovo savetovanje izabrana prava tema, jer problemi pred kojima se naša privreda danas nalazi zahtevaju da ekonomisti rasprave najbitnija pitanja današnjice, bliske i dalje budućnosti.

Već je pre više godina bilo potrebno da se ponovo započne rasprava o delovanju ekonomskih zakonitosti i oblicima koje to delovanje ima u socijalističkoj samoupravnoj privredi. Potpuno je u pravu prof. Pjanić kada tvrdi da nas aktuelni privredni problemi, a posebno visoke stope inflacije primoravaju da razvijamo jednu, naučno dobro fundiranu, teoriju cena, da analiziramo probleme cena u socijalističkoj samoupravnoj privredi koji su nastali poslednjih godina, a naročito pitanje normalne cene, odnosno istorijski oblik u kom deluje zakon vrednosti u našoj privredi. Bez solidno fundirane teorije cena, nema ni efikasne ekonomske politike ni dobrog planiranja, ni delovanja tržišnih zakonitosti, a upravo kombinacijom ekonomske politike, plana i tržišta treba ostvariti ciljeve ekonomske stabilizacije.

Rasprava o karakteru ekonomskih zakonitosti oduvek je privlačila pažnju naučnika, a naročito ekonomskih stručnjaka. Tako je na pr. Solon, prema tvrđenju Aristotela, smatrao da je osnovni ekonomski zakon imovinska jednakost. Toma Akvinski smatrao je da je to pravedna cena, a merkantilisti smatraju da jedna zemlja mora da uvećava količinu zlata i srebra kojom raspolaže, ali ističu i uticaj ponude i tražnje na cene. Tek je klasična škola započela sa analizom delovanja zakona vrednosti, a u Marksovom opusu ova analiza bila je dovedena do najvišeg stepena. U međuvremenu, brojni ekonomisti isticali su različite zakonitosti i principe kao osnovne ekonomske zakone. Tako, na pr., polovinom prošlog veka vulgarna politička ekonomija smatrala je da je politička ekonomija nauka o zakonima raspodele i potrošnje dobara, dok je istorijska škola ekonomiju shvatala kao nauku o obezbeđenju sredstava egzistencije i narodnom privrednom razvitku. Mnogi ekonomisti isticali su kao osnovni ekonomski zakon racionalno privređivanje, optimalnu alokaciju resursa i sl., dok Samjuelson tvrdi da je »ekonomija proučavanje načina na koji se ljudi i društvo opredeljuju, uz upotrebu novca ili bez njega, da koriste nedovoljna proizvodna sredstva, koja bi se mogla koristiti i za alternativne svrhe, da proizvedu u određenom vremenu razna dobra i da ih raspodele za potrebe potrošnje, sadašnje i buduće, na razne ljude i društvene grupe«. (Economics, 1969, str. 8)

U jednoj belešci uz svoje »Principe ekonomike« Maršal je napisao da je politička ekonomija ili ekonomika ustvari proučavanje delovanja ljudi u svakodnevnom poslovnom životu, odnosno proučavanje sticanja i korišćenja

dohotka, dok u »**Ekonomici industrije**«, 1879. kaže da je to način sticanja materijalnog bogatstva i uslova života. Polazeći od matematičke fenomenologije prof. Mihajla Petrovića, Kosta Stojanović je (1910) pokušao da izrazi i objasni ekonomske zakonitosti pomoću zakona fizike i matematike i primenjujući još 1910. godine zakone termodinamike, anticipirano je, naročito u **teoriji vrednosti**, zakone kibernetike. Sovjetski ekonomisti isticali su dugo zakon socijalističkog planiranja kao osnovni ekonomski zakon, kao i druge zakonitosti, a detaljnu analizu ekonomskih zakonitosti daje i Oskar Lange koji ističe da naučna saznanja u domenu političke ekonomije omogućavaju tek u socijalizmu pravilno iskorišćenje ekonomskih zakonitosti.¹⁾ U čuvenoj raspravi o ulozi zakona vrednosti u sovjetskoj privredi E. A. Preobraženski je istakao tezu o zakonu prvobitne socijalističke akumulacije,²⁾ dok su se često javljala i mišljenja o tome da je istorija ekonomske misli ustvari istorija otkrivanja zakona vrednosti.³⁾

U jugoslovenskoj marksističkoj ekonomskoj misli posle pobede socijalizma, delovanje zakona vrednosti, odnosno ekonomskih zakonitosti nije bilo poricano. Još 1946. godine B. Kidrič je istakao značaj delovanja zakona vrednosti u jugoslovenskoj socijalističkoj privredi, dok je sa jačanjem samoupravljanja interes ekonomista za probleme robnih odnosa i delovanje zakona vrednosti sve više rastao, jer je proširivanje samostalnosti preduzeća sa većom inicijativom privrednih jedinica i slobodnijim delovanjem zakona vrednosti otvorilo čitav niz novih problema, pa se krenulo neistraženim putevima ekonomske teorije i prakse, polazeći od opšte ocene da je Marks dao naučnu osnovu i u ovoj oblasti teorijske ekonomije, ali da su brojni fenomeni ostali neispitani. Proučavanje teorijske literature u oblasti tržišta i cena i njena valorizacija, posebno radova Doba, Svizija, Srafe i transformacionog problema i normalne cene, postalo je predmet radova tada mlade generacije ekonomista, koja je od šezdesetih godina imala značajnu ulogu u razvoju jugoslovenske ekonomske misli.

Rasprava o problemu normalne cene, odnosno o istorijskom obliku delovanja zakona vrednosti u socijalizmu, podelila je naše ekonomiste na one koji su se zalagali za koncept **vrednosne cene** (dr M. Trklja, dr D. Žarković, dr S. Jakov), **specifične cene proizvodnje** (dr Z. Pjanić, dr I. Maksimović, dr F. Černe, dr A. Bajt, V. Rakić i dr.), kao i **dohodne cene** (dr M. Korać, dr T. Vlaškalić, dr J. Sirotković i dr). Pored toga javile su se i koncepcije tzv. **reprodukcijske cene** (dr F. Černe), **radne cene** (dr B. Horvat) i dr. oko kojih su se vodile brojne naučne rasprave od kojih je najznačajnija sednica Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije (Sarajevo, 1964. objavljena u »**Ekonomistu**« br. 4, 1964).

Iz ovih rasprava su se po mišljenju D. Marsenića⁴⁾ iskristalisale dve osnovne škole: dohodne cene i cene proizvodnje, što je imalo velikog značaja u opredeljenju pripadnika obe struje za različite stavove o privrednom sistemu, ekonomskoj politici i fundamentalnim odnosima proizvodnje (npr. stavu prema svojini i sl.). Po mišljenju B. Horvata⁵⁾ koji polazi sl. kao i Kosta Stojanović od principa matematičke fenomenologije, osnovni ekonomski zakoni i zakoni društvenih nauka su: Marksov opšti princip istorijskog materijalizma, Langeovi zakoni konzerviranja društveno-ekonomske formacije (tip proizvodnih odnosa opredeljen tipom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i sklad između ekonomske baze i nadgradnje), zakon vrednosti, kao istorijski oblik zakona raspodele društvenog rada, zakon ponude i tražnje kao oblik operacionalizacije zakona vrednosti i centralni zakon tržišne privrede, zakon prosečnog profita u kapitalizmu i prosečnih ličnih dohodaka u socijalističkoj samoupravnoj privredi. Pored ovih zakona Horvat navodi još i dva Gosenova zakona, Engelov zakon, Crešmov zakon, Paretov zakon raspodele dohotka, zakon varijaci-

bilnih proporcija (opadajućih prinosa), zakon opadanja troškova osnovnih sredstava sa ubrzanjem rasta i dr.⁶⁾

I pored toga što se mogu isticati različite ekonomske zakonitosti čija važnost može da raste ili opada u skladu sa razvojem društveno-ekonomskih odnosa, postoji jedan najvažniji, ekonomski zakon oko čijeg delovanja ne postoji spor, a to je zakon vrednosti kao istorijski oblik delovanja zakona srazmerne raspodele društvenog rada na razne delatnosti, iako to ne znači da se svi ekonomisti slažu oko toga u kom obliku on deluje u socijalističkoj ekonomiji. Ali i u ovoj oblasti postoje razlike u stavovima, a naročito zbog toga što se, posle načelnog opredeljenja za stav da je zakon vrednosti istorijski oblik delovanja zakona raspodele društvenog rada, u ekonomskoj literaturi vrlo često nailazi na opredeljenje velikog broja autora za primenu ovog stava isključivo u mikroekonomskom domenu, odnosno u analizi delovanja zakona vrednosti u oblasti formiranja pojedinačnih cena i dohodaka. Zakon vrednosti, međutim, kao i svi fundamentalni zakoni deluje i kao zakon ekonomskog razvitka, odnosno kao makro-ekonomski zakon, što je od posebnog značaja za definisanje ekonomskih zakonitosti na nivou čitave nacionalne privrede a posebno u oblasti ekonomske stabilizacije.

Delovanje zakona vrednosti ispoljava se, svakako, kroz delovanje zakona ponude i tražnje i kroz odnos granskih i opšte stope rentabilnosti. Ali, njegova najvažnija funkcija u robnoj proizvodnji jeste u tome što on reguliše srazmernu raspodelu društvenog fonda rada na različite delatnosti, odnosno obezbeđuje racionalnu, odnosno optimalnu, alokaciju društvenog rada, koja je u Marksovom modelu uspostavljena onda, kada je uspostavljena opšta profitna stopa (u kapitalističkom načinu proizvodnje), odnosno opšte stope rentabilnosti (dohodne, stope akumulativnosti i sl.) kada se radi o socijalističkim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

Zakon srazmerne raspodele društvenog rada na razne delatnosti deluje kao makro-ekonomski zakon tako što reguliše raspodelu raspoloživog društvenog rada (minulog i živog) na različite delatnosti i to tako da u svakoj delatnosti bude alocirana onolika količina društvenog rada koja je potrebna za proizvodnju potrebne količine proizvoda te delatnosti (odnosno privredne grane). U uslovima kada je ostvarena srazmerna raspodela društvenog rada na razne delatnosti, vlada opšta privredna ravnoteža, odnosno puna zaposlenost bez inflacije. Drugim rečima, obim i struktura društvene proizvodnje odgovaraju društvenim potrebama, što se manifestuje kroz izjednačavanje ponude i tražnje za proizvodima svih delatnosti, odnosno kroz jednakost ukupne društvene platežno-sposobne tražnje sa ukupnim društvenim proizvodom. Ova situacija ispoljava se, dakle, kroz stabilnost opšteg nivoa cena i zaposlenosti (nema nezaposlenih) i tržišne cene ne odstupaju od normalne cene. Mogućnost privrede da prođe kroz stanje ravnoteže, odnosno pune zaposlenosti bez inflacije, odnosno njena težnja da mu se približava, bez obzira u kojoj fazi kretanja se nalazi, jedan je od osnovnih uslova ostvarenja ekonomske stabilizacije.

Na taj način rešava se i problem šta, koliko, kako i za koga proizvoditi, time se u potpunosti rešava, iako je teško očekivati da se u privrednoj stvarnosti ovo stanje opšte privredne ravnoteže, racionalne alokacije faktora proizvodnje i pune zaposlenosti uz stabilne cene uspostavi kao trajno. Ostvarivanje srazmerne raspodele društvenog rada na razne delatnosti ispoljava se, pre svega kao tendencija kretanja ka stanju opšte privredne ravnoteže, a politika ekonomske stabilizacije nije ništa drugo nego ostvarivanje opšte privredne ravnoteže, odnosno pune zaposlenosti bez inflacije.

Još je manje moguće da do ovakve situacije dođe neometanim delovanjem zakona vrednosti, odnosno stihijskim delovanjem tržišnih zakona (ponude

i tražnje⁷⁾, pa stoga nisu u pravu oni ekonomisti koji veruju u tržište i automatsko delovanje tržišnih zakonitosti, iako je ovo ubedenje dugo godina bilo veoma prisutno u našoj ekonomskoj misli. To je i razlog zbog čega Marks zaključuje da se opšti ekonomski zakoni u privrednoj praksi ne ostvaruju nikad u potpunosti, već da se ostvaruju samo kao tendencije. Privreda se stalno kreće ka ravnoteži ili se od nje udaljava, prolazi kroz nju u jednom trenutku, da bi joj se kasnije približila s druge strane. Ali se u stanju opšte privredne ravnoteže, odnosno pune zaposlenosti uz stabilne cene, nikada ne zadržava dugo i ne može dugo da se zadrži, jer zakoni dinamičke ravnoteže privrede to ne dozvoljavaju.⁸⁾

Polazeći od Marksove analize delovanja zakona vrednosti u prostoj robnoj proizvodnji (u obliku vrednosne cene) i kapitalističkoj robnoj proizvodnji (u obliku cene proizvodnje) pojedini naši ekonomisti nastojali su da u svojim radovima pokažu u kom obliku deluje zakon vrednosti u socijalizmu, odnosno kakav oblik u socijalizmu ima normalna cena oko koje osciliraju tržišne cene. Neki od naših ekonomista opredelili su se za vrednosnu cenu, drugi za cenu proizvodnje, a treći za dohodnu cenu, a jedna grupa mladih ekonomista za ravnotežne ili relativne cene, pa su preko ovih koncepcija nastojali da analiziraju mogućnost uspostavljanja opšte privredne ravnoteže u uslovima socijalističke samoupravne privrede. Drugo pitanje bio je stav prema delovanju tržišnih zakonitosti. Dok su zastupnici koncepta cene proizvodnje u različitim varijantama pretežno isticali dejstvo tržišnih, a vrednosne cene tržišnih i planskih zakonitosti, zastupnici koncepta dohodne cene zalagali su se u početku u daleko najvećoj meri za delovanje tržišnih zakonitosti, koje su u poznijoj varijanti zamenili različiti oblici samoupravnog povezivanja udruženog rada i netržišna rešenja. Pri svemu tome problematika ekonomske stabilizacije nije u dovoljnoj meri bila prisutna u ovim raspravama, već više u raspravama iz oblasti makro-ekonomske analize. Očigledno je, međutim, da makro-ekonomska analiza, takođe, kao i čitava analiza problematike stabilizacije mora da bude izgrađena na principima delovanja ekonomskih zakonitosti, pre svega zakona vrednosti, posebno zbog toga što su oni jači od svih mera ekonomske politike i drugih rešenja i što se o njima mora voditi računa. To i nije teško, ako se ima u vidu da čitava problematika stabilizacije počiva na ideji ekonomske ravnoteže i pune zaposlenosti bez inflacije.

O pojmu ekonomske stabilizacije su se u našoj i u svetskoj literaturi javila vrlo različita mišljenja.¹⁾ Ona se često potpuno neopravdano identifikuje sa povećanom štednjom, krizom, porastom produktivnosti rada, smanjenjem investicija i njihovom boljom alokacijom, uvođenjem cene upotrebe sredstava za proizvodnju, ili kamate na poslovni fond, kao i sa smanjenjem opšte i zajedničke potrošnje, a precizna definicija ekonomske stabilizacije veoma se retko sreće u ekonomskoj literaturi.

Zajedničko svim shvatanjima problema ekonomske stabilizacije u većoj ili u manjoj meri jeste da ona predstavlja proces dovođenja privrede u stanje opšte privredne ravnoteže, odnosno u stanje pune zaposlenosti bez inflacije. Stabilizacija podrazumeva uspostavljanje ravnoteže uvek na višem nivou, odnosno ona predstavlja koncept dinamičke ravnoteže sa stalnim podizanjem nivoa ukupne proizvodnje i zaposlenosti, odnosno privredni rast, uz stabilne cene. Stabilizacija podrazumeva visok nivo organizovanosti privrednog sistema, odnosno povezivanje privrednih subjekata putem jedinstvenog tržišnog mehanizma i niza samoupravnih veza u oblasti proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje.

Brojni problemi pred kojima danas stoji ekonomska teorija i praksa kod nas, kao što su povećanje štednje i produktivnosti rada, izmena strukture privrede, nezaposlenost, planiranje, efikasna ekonomska politika, racio-

nalno korišćenje resursa i energije, regionalni razvoj, platni bilans, kao i dr., mogli bi biti efikasno rešavani, ako se razvije jedna homogena ekonomska teorija i obezbedi delovanje osnovnih ekonomskih zakona. Na taj način, u okviru jedne celine mogao bi sistematski da bude dat odgovor na sva pitanja koja je postavila današnjica i bliska prošlost, a takvi odgovori mogući su samo u okviru homogene ekonomske teorije izgrađene na osnovama Marksovih shvatanja. Očigledno je, istovremeno, da je ovde neophodno povezivanje makro-ekonomske analize i analize delovanja ekonomskih zakonitosti po Marksu, kako bi celokupna ova problematika dobila novu dimenziju u cilju lakšeg rešavanja aktuelnih ekonomskih problema. Jer, ekonomske zakonitosti jače su od institucionalnih mehanizama i ekonomske politike, te otuda njihovo nepoštovanje prouzrokuje niz problema, koji se ispoljavaju na različite načine.

Najzad, kada je u pitanju delovanje ekonomskih zakonitosti, meni se čini da bi suviše striktna podela na samo dve škole (dogovorone ekonomije i one koja se zalaže za delovanje ekonomskih zakona) bila možda neadekvatna, ako se uzme u obzir da se u okviru ove druge grupe javljaju brojni, između ostalih napr. monetaristički, neoklasični ili intervencionistički pristupi ekonomskoj politici. Za prve je od značaja, pre svega, uticaj novčanog faktora, za druge ponude, tražnje i tržišta, za treće opet novac ne predstavlja tako značajan element stabilizacione politike, kao i za one koji se zalažu za optimalno planiranje. Kroz različite pristupe reinkarnira se teorija »radnog« novca, pa tako ima mnogo i dodirnih tačaka i različitosti.

Ove i druge različitosti u mišljenjima i kontroverzni pristupi različitim ekonomskim problemima i nisu negativna pojava. Važno bi bilo da se kroz borbu mišljenja pronađu pravi putevi za efikasna rešenja najvažnijih ekonomskih problema, pre svega inflacije i zaposlenosti, uz privredni rast, uz saznanje da se krupni rezultati u ovoj oblasti postižu uvek uz mnogo napora, znanja i strpljenja i da je poštovanje ekonomskih zakonitosti u svim ovim slučajevima od najvećeg značaja.

1) ... poznavanje ekonomskih zakonitosti, koje je politička ekonomija postupno stjecala i proširivala uvijek je imalo stanovito praktično značenje. Budući da ekonomski zakoni nisu bili od bitnog značenja za način djelovanja i smjer društvene formacije, praktično značenje političke ekonomije bilo je nužno ograničeno... Tek s trenutkom nastanka naučnog socijalizma, povijesnog pothvata kojega je namjera bila prevladavanje stihijnosti društvenog razvoja, stvaranje uvjeta koji će omogućiti korišćenje ekonomskim zakonima u cilju postizavanja rezultata u skladu sa čovekovom voljom — političkoj ekonomiji pripala je nova, stvaralačka praktična uloga. (O.Lange: Politička ekonomija, Zagreb, 1981., str. 77).

2) Videti: E. A. Preobraženski: »Nova ekonomika«, Zagreb, 1983, str. 291.

3) Npr. R. Legradić: »Historija ekonomske teorije« Osijek, 1971, str. 534.

4) D. Marsenić: Teorijski sporovi i neslaganja, referat na naučnom skupu »Ekonomske zakonitosti i socijalistička privreda«, str. 41.

5) B. Horvat: »Ekonomski zakoni«, referat na istom naučnom skupu, str. 24.

6) Isto, str. 10 — 19.

7) Zakon vrednosti samo je istorijski oblik zakona srazmerne raspodele društvenog rada, kada se ona ostvaruje pod uslovima takve društvene podele rada gde su proizvođači odvojeni jedni od drugih i svoju vezu ne ostvaruju svesno i neposredno, već nesvesno i posredno preko razmene rezultata rada«. (R. Davidović: »Konstituisanje novog sistema planiranja«, Gledišta, br. 8-9, 1965).

8) Ovo svakako ne znači da opšta privredna ravnoteža ne može nikad da se uspostavi.

NEKI SAVREMENI PROBLEMI EKONOMSKIH ZAKONITOSTI, EKONOMSKE NAUKE I SOCIJALISTIČKE PRIVREDE

Pitanje odnosa ekonomskih zakonitosti i socijalističke privrede se teorijski i historijski postavlja već od Marxovih godina, ono pothranjuje kasniju teoriju i praksu II Internacionale. Međutim, pravo značenje dobija tek poslije otvaranja socijalističke prakse »velikog oktobra« koji u svom privrednom sistemu uvijek artikulira jedno objektivno postojanje robne privrede i njenih ekonomskih zakona sa ideološkim credom planskog ekonomskog sistema, naturalizacije privređivanja i političkog voluntarizma. Od ranog Lenjinovog NEP-a do jugoslovenske strukturne društvene reforme pedesetih godina, od širih otvaranja privrednih reformi sredinom 60. godina do Deng Xia Pingove četiri modernizacije i našeg sadašnjeg pokušaja »privredne stabilizacije« pojavljuje se gotovo u svim socijalističkim zemljama permanentno periodično otvaranje prema tržištu i ekonomskim zakonima robnog privređivanja. Međutim, do sada nijedna reforma nije uspjela u svojim društvenim ciljevima, nijedna nije uspjela bitno promijeniti društvenu reprodukciju socijalističkih zemalja. Zašto? Odgovor možemo tražiti na epistemološko-metodološkoj, sistemsko-teorijskoj i historijsko-strukturnoj razini.

U ekonomskoj nauci često polazimo od dosta jednostavne tipologije ekonomskih zakona (Jurin), od optimističke vere u saznanje i analitičke snage ekonomske nauke (Horvat) i njenog poznavanja ekonomskih zakona pa do kompleksnih i dosta pesimističkih pogleda na ista pitanja (Černe), tako da na kraju ostaje ograničena spoznaja ekonomske nauke i neslaganje oko ekonomskih zakona (stare ratoborne podele na različite ekonomske škole), zapravo jedina prava zakonitost čitave ekonomske paradigme. Moja polazna teza jeste da je teorijsko pitanje ekonomskih zakona zapravo osnovno pitanje predmeta i metoda ekonomske nauke; međutim, njihovo praktičko dejstvovanje u socijalističkoj privredi više je stvar mogućnosti uspostavljanja socijalističkog načina proizvodnje (socijalističkih odnosa proizvodnje) nego domišljanja robnog načina privređivanja.

Istraživanje ekonomskih zakona polazi od nekih opštih sadržajnih karakteristika društvene reprodukcije (društveni zakoni) i nekih posebnih osobina ekonomske sfere:

a) ekonomije kao celine materijalno-tehničkih i društveno-klasnih odnosa (tehnički, ekonomski, klasni zakoni),

b) funkcionalne kontinuitete društvene reprodukcije produkcionih snaga i klasne strukture (funkcionalno-genetički, strukturni, institucionalni... zakoni)

c) povezanosti ekonomske prakse sa klasnom strukturom i ideološkim mehanizmima (opšti, univerzalni, posebni... ekonomski zakoni)

d) ekonomski determinizam društvenih odnosa (deterministički, statistički, eksplikativni, deskriptivni... ekonomski zakoni).

Ekonomika nauka upravo zbog takve osnove, nasuprot svojem praktičkom djelovanju, više od drugih nauka barata različitim mitologikama (C. L. Strauss), teže metodološki i sadržajno shvaća svoje pogreške i ispravlja ih. Često začudujuća nesposobnost ekonomske nauke i neslaganje ekonomista nije neka urođena nesposobnost nego polazi u suštini od klasne sadržine ekonomske teorije i njene uloge unutar celokupne prakse društvene reprodukcije. Zato rasprava o ekonomskim zakonima i ekonomskoj nauci ne može van historijskih, klasnih okvira.

Kao što ni Hegel nije postavio pitanje razlika istorije i filozofije tako ni Marx nije postavio kritiku političke ekonomije, van paradigmatičkih granica društvene proizvodne prakse. Marxova kritika političke ekonomije stoji van starog Descartesovog dualizma teorije i prakse: njegova teorija nije tradicionalno znanje sa atributima idealnih sistema od Platona do Hegela, od Smitha do neoklasičnih ekonomskih modela, nego spoznaju sa čisto teoretskog područja postavlja u samu praksu, u društveno proizvodnu i klasnu djelatnost. Tako se suštinska pitanja ekonomskih zakona uvek postavljaju i rešavaju kao praktička, istorijska pitanja, ekonomska nauka postaje tako teorija prakse (kao način razrešavanja odnosa subjekt — objekt, sloboda — determinizam, apstraktno-konkretno, logički-istorijski...). U razumevanju ekonomskih zakona obično imamo dve epistemološke metodološke pogreške: metafizički objektivizam i idealistički subjektivizam: prvi shvaća zakon kao nužnost, opštost, objektivnost i gubi subjektivno stranu istorijskog razvoja, drugi pristup shvaća zakon u Kantovom transcendentnom idealizmu kao prosto funkciju razuma i vodi u politički voluntarizam. Postoje i neke antinomije takvih shvaćanja u istoriji političke ekonomije kao na primer: (1) da subjektivna spoznaja ekonomskih zakona znači gukiak njihovog objektiviteta u društvenoj reprodukciji (time propada i politička ekonomija kao nauka — Buharin, Luxemburgova...), pa je dakle nepotpuno poznavanje ekonomskih zakona uslov njihovog postojanja; ili (2) teza o pretvaranju spoznaje ekonomske nauke u totalitarizam istorijske prakse (Hayek, Mises...); ili (3) teza da sazajna nužnost ekonomskih zakona ne može zauzeti čitavu svest, pa ostaje uvek nešto nesvesno kao bitno određujuće (Lacan), zato zakoni nisu jednoznačna nužnost nego otvaranje mogućnosti različitih uslova privređivanja (istorija zavisi od toga šta mi želimo, a to ne znači da je ona stvarno ono što mi hoćemo).

O biću i suštini ekonomskih zakona vodi se rasprava već u okvirima II. i III. internacionale i dakako u čitavoj istoriji »zapadnog marksizma« spram ekonomizma, objektivizma, etatizma i industrijalizma ortodoksnog marksističkog pristupa kao žarišta krize marksizma. U teoriji i praksi marksističke ekonomije je često prevladavalo mišljenje da su ekonomski odnosi povezani sa silom kao objektivnom snagom i nasiljem kao subjektivnim momentom društvene reprodukcije (Lukasz) i da socijalizam može sazajnim procesom otkriti te zakone, spoznati ih i oslanjajući se na njih iskorištavati ih u interesu društva (Stalin). Društvo može ograničiti sferu djelovanja ekonomskih zakona, može ih u interesu društva »osedlati« kao što to biva u odnosu na prirodne zakone. Međutim, ovaj »revolucionarni mesijanizam« postaje na kraju samo ideološki paravan za teorijsku osnovu etatizma i birokratizma. Strogi teorijski determinizam i objektivizam ekonomskih zakona je, naime, samo druga strana političkog voluntarizma u podređivanju tih zakona, jer ako želimo vladati moramo otkriti zakone tog društva, a zakone možemo definisati i spoznati samo ako su objektivni, nezavisni od naše volje.

U teorijskoj praksi socijalizma, tako, nastaje neobična zbrka jer se svi procesi proglašavaju objektivnim zakonitostima pa na kraju stižemo dotle da

jedna ideološka praksa i birokratski subjektivizam (voluntarizam) proglašavamo objektivnom nužnošću. Bilo bi zaista pogrešno ako bi stvarno zbivanje teorijski interpretirali kao zakonito ili da ideološku praksu proglasimo za nužnost i onda optužimo praksu koja ne podnosi lepotu teorijskih modela za praznične dane (ovo je česti argumenat naše političke scene).

Marx je o ekonomskim zakonima često govorio kao o »prirodnim zakonima«, zakonima kao »nužnosti«, »idealnom prosjeku«, »vladajućoj tendenciji«... Međutim, to nije prosta zamena društvenog i prirodnog, formalno statičkog i dijalektičkog razvojnog nego su Marxove formulacije zapravo metafore i možemo Marxa interpretirati tek posredno — u metaforičnom smislu (na ovom mestu je u svom referatu i izlaganju pogrešio B. Horvat). Marxovo shvaćanje ekonomskih zakona u »idealnom prosjeku«, kao »razumna abstrakcija«, kao »tendencija« i slično znači da postoje odstupanja od zakona a da se na kraju ne može desiti nešto što zakoni ne određuju. Odstupanje ne negira opštost, ova opštost nije univerzalna (takva je na primer evropocentrična iluzija razvoja kapitala, mitologika robne mašine...), zato odstupanje nije negacija nužnosti nego njegova determinacija (nužnost ipak nije neminovnost kao na primer kod zakona padanja profitne stope i slično). Međutim, suština Marxovog rešenja nije samo teorijska nego i praktička jer ga zanima način djelovanja ekonomskih zakona u klasnoj društvenoj reprodukciji, u društvenoj praksi koja jedino može razjasniti zakone sa stanovišta nužnosti, i slobode, determinizma i mogućnosti i slično.

Ekonomika nauka do sada nije imala puno uspeha u opredeljenju broja, karakteristika, suštine i pojavnih oblika ekonomskih zakona tako da je pitanje ekonomskih zakona zapravo uvid u krizni stožer ekonomske nauke o kojem mi ekonomisti u Jugoslaviji malo govorimo jer bi sa našeg aspekta borba za društveno priznanje ekonomske nauke i njenih preporuka takva rasprava bila oportuna. Međutim, kriza ekonomske nauke u definisanju ekonomskih zakona ima dublje korene jer istorija XX. veka bitno pogađa temeljne postavke ekonomske nauke o autonomiji robne privrede, samostalnosti djelovanja »ekonomske mašine« (R. Meek), samoreprodukcije »nevidne ruke« (Smith) koja automatski stvara ekonomsku ravnotežu i društvenu klasnu kohezivnost. Ekonomika nauka u XX. veku gubi urođenu iluziju samostalnosti robne privrede, čistih ekonomskih zakona jer se ekonomija sve više artikulira sa politikom, ekonomija postaje sve više koncentrisana politika i suprotno (Lenin) tako da na mesto ekonomskog determinizma, objektivnosti ekonomskih zakona sve više stupaju nedeterministički, subjektivni, voluntaristički politički odnosi, politika sve više interveniše i odlučuje o ekonomskoj društvenoj reprodukciji (od državnog intervencionizma do vodeće tehnokratije krupnih korporacija). Sagledavanje problema ekonomije i politike, njihove kompleksne artikulacije putem raznih ideoloških mehanizama postaje imperativ prevazilaženja krize ekonomske nauke i ujedno jedini put razrešavanja različitih pitanja ekonomskih zakona koji bi razvojno mogli poslužiti u praktičkom djelovanju i usmeranju društvene reprodukcije.

Protivrečan odnos ekonomije i politike koji konceptualno vodi u krizu ekonomske nauke i društvene prakse postaje naročito važan u socijalističkoj privredi koja je ideološki htela odbaciti robno privređivanje (pa time i ekonomsku nauku — setimo se samo 10-godišnjice demontaže politike ekonomije sa sovjetskih univerziteta u 30. godinama), da bi istorijski uvijek priznala taj »diskretni šarm robnog« koji je nimalo diskretno proizišao iz unutrašnjih protivrečnosti ekonomske i klasne društvene reprodukcije pa i vanjskog dominantnog položaja kapitalističkih odnosa na svetskoj razini (vidi spomenutu istorijsku logiku privrednih reformi). Kad se u trokutu ekonomski zakoni, robna privreda, socijalistička praksa postavlja teorijska i praktična dilema, kad se

postavljaju i reproduciraju socijalistički ekonomski zakoni, socijalistička robna privreda i slično, po meni, pitanje nije toliko u traganju nekih njihovih posebnosti nasuprot poznatim istorijskim alternativama (kapitalizmu) nego je suština problema zapravo u teorijskom definisanju, istorijskom razvoju samog socijalizma koji ideološki često postavlja dileme tamo gde njih zapravo nema da bi u suštini prikrilo one gde stvarno postoje.

Socijalizam sadašnjih vremena je, naime, prelazni period, artikulacija različitih načina proizvodnje, različitih ekonomskih postavki i hegemonije različitih političkih snaga, gde se prepliću kapitalistička materijalna osnova i kapitalistička logika razvoja sa istorijskim subjektivnim potrebama antikapitalizma koji zahteva ujedno ekonomsko racionalan razvoj proizvodnih snaga, demokratizaciju proizvodnih odnosa, humanizaciju radnih procesa, jednakost u prilaženju proizvodnim faktorima, jednakost u njihovom proizvodnom prisvajanju (Balibar), jednakost u konačnoj podeli proizvoda i slično. Međutim, socijalistička revolucija nije zahvatila sve razine društvene reprodukcije: ekonomsku, političku, ideološku i sociokulturnu nego se zadovoljava samo političkom i ideološkom razinom (politička diktatura proletarijata, etatizacija privrede, kartezijanski marksizam...), tako da politika i njeni ideološki mehanizam postanu osnovna determinanta društvene reprodukcije. Politika determinira u društvu jer je preuzela najvažnije ekonomske funkcije društvene reprodukcije (vlasništvo, ekonomska koordinacija, organizacioni i motivacioni kompleks...). Politika ideološki proglašava ovu nerazvijenost istorijskih procesa socijalizacije (ovaj »polusocijalizam«) za sam socijalizam i time zapravo ukida ono istorijsko-objektivnost na kojoj se utemeljuje generički razvoj robne proizvodnje i njenih klasnih nosilaca. Od toga polazi i staro veštačko pitanje definisanja ekonomskih zakona, robne privrede u okviru socijalizma, kojeg je, na sreću, istorija sama rešila priznanjem objektivnog kontinuiteta proizvodnih snaga, klasne društvene strukture i svetske dominantnosti kapitala. U socijalističkoj praksi, dakle, nije primarno pitanje — šta su ti ekonomski zakoni i kako deluju nego da li ih možemo saznajno priznati i praktički prihvatiti ili ne jer se po svojoj ugrađenoj logici autonomije i moći subjekata privrednog (robnog) života suprotstavljaju logici apsolutne prevlade politike (njenih nosilaca) nad ekonomijom.

Zbog toga robna privreda znači opasno narušavanje postojećih društvenih struktura (posebno klasnih i ekonomskih, monopolnih pozicija pojedinih društvenih segmenata) i pored nove klasne diferencijacije, ipak, predstavlja određenu demokratizaciju proizvodnih odnosa i racionalniji razvoj proizvodnih snaga. Kako objasniti očigledan paradoks da socijalistička ideologija uvijek u svojoj krizi pribegava određenom ekonomskom reformiranju u vidu uvođenja robne privrede i jačanja državnog intervencionizma. Odgovor leži na najširem civilizacijsko-istorijskom nivou gde socijalizam stvarno (ne formalno) stoji u materijalnim i klasnim granicama predhistorije kapitala a ne u njegovoj već prevaziđenoj formi — naturalizaciji privrednog života, stoji nasuprot feudalizaciji političkih i ideoloških odnosa, tako da istorijski treba tek uspostaviti određeni oblik robnog privređivanja i određenu modernu državu kao »prirodni« uslov (u Marksovom smislu) geneze socijalističkih proizvodnih odnosa.

Kad Marx u predgovoru »Kapitalu« govori da »onda kada je jedno društvo iznašlo prirodan zakon svojeg kretanja... ono ne može preskočiti niti dekretom ukloniti prirodne faze razvoja«, to ne znači historijski fatalizam robne proizvodnje u njenoj početnoj nepromenljivoj datosti nego znači i istodobno transformaciju robnog unutar robnog, transformaciju ekonomskih zakona a ne njihovo prosto ukidanje ili zamenu (svaki ekonomski zakon se u stvarnosti realizuje kao jedinstvo suprotnosti, kao tendencija, kao objektivno subjektivan čin...).

Socijalistička revolucija u središte revolucionarnog čina postavlja državu. Međutim, država nije ni teorijski ni istorijski protivrečna robnoj privredi, nego čini jedinstvenu celinu razvoja kapitala i kapitalističke klasne strukture (fetišizam robnog je samo druga strana klasne i političke dominacije). U socijalizmu nasuprot tome država postaje glavni protivnik robne proizvodnje, njegova pojavna substitucija, a da pri tome u suštini ne negira logike robne proizvodnje (fetišizaciju političkog i robnog karaktera radne snage). Etatizacija ekonomske društvene reprodukcije je zapravo uspostavljanje velikog državnog privrednog kartela (dobro viđenog u međunarodnim ekonomskim odnosima) sa prikrivenom unutrašnjom robnom strukturom. Važno je upozoriti da nije bit klasne strukture u institucionalnom položaju radničke klase, u tržnoj valorizaciji i alokaciji radne snage nego u načinu prisvajanja i otuđivanja viška vrednosti od neposrednih proizvođača.

Jugoslovenska revolucija, nasuprot velikim naporima, ipak nije uspela probiti granice takvog opšteg istorijskog toka socijalizma XX veka. U jugoslovenskoj teoriji i praksi već od Kidričevog referata na 6. kongresu SKJ postoji teza da je samoupravljanje kao suština socijalističkih proizvodnih odnosa usko vezano za robnu proizvodnju. Međutim, radi se o nekim težim teorijskim i istorijskim poteškoćama ove teze.

Istorijski samoupravljanje i robna proizvodnja nisu rezultat spontanog ekonomskog razvoja i opšteg prihvatanja radničke klase nego se uspostavlja posebnim državnim aktom posle pet godina kratke ali odlučujuće istorije etatističkog sistema. Robna proizvodnja se nikada nije razvijala autonomno u smislu ideološke projekcije »nevidne ruke«, »ekonomske mašine«, nego je od samog početka rezultat državne volje političkog subjekta koji pod pritiskom nekih vanjskih i unutrašnjih objektivnih procesa odstupa dio svojih prava samoupravljačima i njihovoj ekonomskoj demokratizaciji robnog privređivanja jer je na kraju ekonomska racionalnost čitavog sistema nužna za ekonomsku i klasnu legitimaciju dominantne uloge države i politbirokratije (svaka ekonomska reforma i uvažavanje ekonomskih zakona uspeva samo do kapije vodeće uloge politbirokratije).

Teorijski je za našu argumentaciju važno Markovo razgraničenje između »robe uopšte« i »robe posebno« (na primer, socijalističke robe). »Roba uopšte« znači zajedničko, suštinu, unutrašnje jezgro čitave epohe robnog koje pokriva i različite pojavne oblike geneze robne privrede i njenih ekonomskih zakona. Robna proizvodnja uopšte, dakle živi kao apstraktni entitet samo kroz konkurentnu različitost pojavnih oblika i suprotno, pojavni oblici mogu biti robni toliko koliko uvažavaju onu opštost robne suštine. Karakteristike »robe uopšte« su: oblik privatnog vlasništva u ekonomskom smislu (roba treba svog nosioca), konkurencija (nema robne vrednosti bez tržišne konkurencije), društvena podela rada (klasni sadržaj robe), dohodak kao tržna realizacija vrednosti, motivacija ekstra dohotka, fetišizam robne proizvodnje i slično. Tako je, na primer, socijalistička samoupravna robna proizvodnja (Korać je naziva »tercijarna roba«) robna upravo toliko koliko uvažava osnovne robne karakteristike »robe uopšte«.

Robna proizvodnja i njeni zakoni nisu ni tehničko ni klasno neutralni mehanizam društvene reprodukcije; zato ne važi široko prihvaćena teza »ekonomskog determinizma« da proizvodni odnosi determiniraju tržište (to je zapravo zajednička teza i građanskih neoklasičara i brojnih socijalističkih »lokalnih klasičara«). Robna proizvodnja funkcioniše samo u određenim institucionalnim aranžmanima koji ograničavaju polet i maštovitost ideoloških i praktičkih razvojnih puteva proizvodnih odnosa ili drugačije — proizvodni odnosi se mogu razvijati samo u granicama reprodukcije robne proizvodnje. Ove granice, dapače, možemo prevazići unutrašnjim razvojem robe ali ne mo-

žemo ih prosto ukinuti. U dosadašnjoj teoriji i praksi socijalizma uvijek su prilagođivali robnu proizvodnju željenim institucionalnim proizvodnim odnosima. Međutim, po meni, treba, suprotno, institucionalno prilagođavati proizvodne odnose materijalno-tehničkim, ekonomsko-organizacijskim i klasnim objektivnim uslovima postojanja robne proizvodnje.

Kod nas postoji iluzionizam normativnosti (hiperinstitucionalizacije) gde polazimo od pravno opredeljenih normi društvenog vlasništva, socijalističkog samoupravljanja, udruženog rada... (to su postavke Marxovog asocijativnog socijalizma), kao već izdejstvovanih postavki društvene reprodukcije, a ne razvojnih procesa postupnih funkcionalnih prevazilaženja robne proizvodnje putem djelovanja ekonomskih zakona. Funkcionalno prilagođavanje proizvodnih odnosa objektivitetu robne proizvodnje ne znači reprodukciju postojećeg kapitala nego dinamičko međusobno dejstvovanje i razvoj unutar robne proizvodnje ili unutar kapital-odnosa koji u svakom momentu tog prilagođavanja postepeno postaje ne-ropa, ne-kapital. To nije neki vanjski proces, intervencija političkih snaga (normativizacija) nego unutrašnji proces ekonomsko-organizacione, tehnološke transformacije i klasne borbe.

Ovde leži suština teorijskog problema ekonomskih zakona i socijalističke privrede. Ako bi politička ekonomija postavila teoriju prelaznog perioda, prelaza različitih načina proizvodnje (to je još nerazrešeno područje teorije artikulacije načina proizvodnje), onda bi pomalo propala veštačka pitanja socijalizma i robne proizvodnje, političkog voluntarizma i ekonomskih zakona i slično (suvišan bi bio i ovaj skup pod ovim naslovom). Marx je dao malo elemenata za ovakav teorijski poduhvat:

1) U trećoj knjizi »Kapitala« govori o ukidanju načina proizvodnje unutar načina proizvodnje samog, o »probojnim tačkama« koje postupno probijaju stari način proizvodnje i zapravo već pripadaju drugim načinima proizvodnje (radničke tvornice, koncentracija i centralizacija kapitala).

2) U 6. neobjavljenoj glavi prve knjige »Kapitala« piše o formalnom i stvarnom subsumiranju rada pod kapital, jednog načina proizvodnje pod druge, tako da formalna promena načina proizvodnje postaje stvarna tek kad zahvata suštinske promene radnog procesa.

3) U **Grundrisse** govori o »minama razaranja« koje potresaju način proizvodnje ali ga nikada potpuno ne razaraju nego postupno preobražavaju i slično.

Sta znači ovakva analiza? Socijalistička praksa ne može ukinuti robnu proizvodnju pravnom promenom privatnog vlasništva (državna ili kasnije društvena svojina), kapitalistička robna proizvodnja se ni ekonomski ni klasno ne može ukinuti izvana nego samo unutrašnjom transformacijom robe unutar robe same — uvažavanjem ekonomskih zakona i razvojnih transformacija robne proizvodnje. Kontinuitet starih proizvodnih snaga, proizvodnih odnosa, zakona vrednosti... ne znači puko obnavljanje kapitala jer su sve kategorije kapitalističkog načina proizvodnje već u mnogo čemu transformisane unutar kapitala samog tako da je pojavno razgraničenje kapitalističkog i socijalističkog više ideološko nego naučno (pa i istorijsko) pitanje.

U sistematizaciji uzroka strukturne društvene krize u Jugoslaviji možemo međusobno kombinirati četiri osnovna elementa: ekonomski sistem, privredni sistem, ekonomska politika i strategija razvoja, politički sistem, iz kojih razvijamo četiri prevladajuće teze o njihovoj artikulaciji. Prva teza govori da nije glavni problem u teoretski i ustavno zakonski osnovanosti ekonomskog sistema ni u operacionalizovanom privrednom sistemu nego u lošem ponašanju ljudi, privrednih subjekata (ovo je omiljena teza birokratije). Druga teza još uvijek podržava ispravnost normativnih sistemskih institucija, protivrečni su mehanizmi privrednog sistema (loša valorizacija proizvodnih faktora, protiv-

rečno razgraničenje tržišta i plana, velika decentralizacija i zatvorenost privrednih prostora...). Treća teza analizira lošu strategiju privrednog razvoja i neefikasnu tekuću ekonomsku politiku (ona je pored druge teze najčešće prisutna među ekonomistima), dok četvrta teza govori o suštinskoj krizi političkog sistema koji blokira zbog istorijske logike globalnog društvenog sistema normalnu ekonomsku reprodukciju robne privrede. U različitim fazama društvenog razvoja su dominirali različiti uzroci i njihove međusobne kombinacije, međutim sada su najvažniji oni koji mogu kočiti prevazilaženje krize, posebno ako smo se već opredelili za strategiju šireg uvođenja robne privrede i ekonomskih zakona. Da li će ovaj put ekonomska reforma uspeti ili će propasti zbog normativne sistemsko-institucionalne blokade, parcijalnosti i protivrečnosti svojih poduhvata i nužnog prestruktuiranja društvene klasne moći?

Prilikom koncipiranja našeg normativnog ekonomskog sistema društvene svojine i udruženog rada polazimo od dva različita sistema koja međusobno nisu spojiva: s jedne strane Marxov koncept nerobne asocijacije slobodnih proizvođača, a sa druge sistem robne privrede (društvena svojina postaje posredno društvena, više grupna i privatna; udruženi rad je samo relativno, posredno udruženi rad, više razdružen i parcijalizovan; podela po radu može biti samo tržišna podela po rezultatima rada, pa i nerada...). Ako je robna proizvodnja materijalno i klasno, unutrašnje i vanjsko objektivno data, onda moramo obezbediti takvo institucionalno okruženje da može robna privreda funkcionirati. Međutim, sa ekonomskom reformom transformisao bi se ne samo privredni sistem nego i čitav društveni sistem, politika i njeni klasni nosioci bi izgubili svoju monopolsku poziciju u društvu jer pluralizam ekonomskih interesa (tržište robe) traži i pluralizam političkih samoupravnih interesa (tržište ideja), ekonomska demokratija zahteva određenu političku demokratiju, koja je moguća i sa ekonomsko-funkcionalnim i klasnim adaptacijama već postojećih društvenih institucija. Uvođenje tržišne privrede ne znači ugrožavanje socijalizma nego zbog njegovog pomalo feudalnog (predkapitalističkog) naturalnog značaja predstavlja značajan istorijski napredak u ekonomskom i političkom smislu. Problem istorijski nije nerešiv ako znamo da u svetu nema čiste robne privrede nego postoji mješovita plansko-tržna privreda, da unutar robnog već odavno bivaju procesi socijalizacije privatne svojine, kolektivizacije, podruštvljavanja procesa proizvodnje i slično. Samoupravljanje u robnoj proizvodnji predstavlja karakteristiku »robe uopšte«, jer svaki robni proizvođač samoupravno odlučuje šta, kako i za koga proizvoditi u okviru datih tržišnih informacija. Međutim, pluralizam ovih samoupravnih odluka tek na tržištu, ex post dobija neki društveni oblik konsenza. Samoupravljanje robnog proizvođača nije još društveno samoupravljanje nego zapravo njegova suprotnost (interes radnika, interes OOUR-a, društveno svojinski interes). Međutim, to ne poriče istorijske naprednosti ekonomske demokratije robnog protiv naturalizacije privrede i njegove političke feudalizacije kao ni mogućnosti da samoupravljanje (participativna demokratija) postaje važna »probojna tačka« i važna snaga transformacija od forme ka stvarnoj promeni načina proizvodnje.

Naša privredna reforma neće uspeti ako ne zahvati čitav globalni sistem (ekonomsku, političku, ideološku i sociokulturnu razinu), ako ne uspostavi integralno tržište, ako umesto hiperinstitucionalizacije samoupravljanja ne otvori put ka samoupravljanju kao društvenom pokretu, ako ne stvori institucionalne uslove za funkcionalnu reprodukciju robne privrede, ako ne upotrebimo sve instrumente koje nam nudi robni sistem i na toj osnovi upravimo privrednu politiku za njegovo postupno savladavanje i prevazilaženje. Dejstvovanje »ekonomske mašine« robne privrede možemo i moramo kanalizirati u pravcu objektivnih mogućnosti i socijalističkih strateških opredeljenja koji bi afirmisali samoupravni sistem kao ekonomski efikasan i politički demokratičan društveni sistem.

Deset minuta nije mnogo za izlaganje po ovako značajnoj i opštoj temi. Ipak, za mene postoji jedna olakšavajuća okolnost u tom pogledu — tekst prof. Marsenića priređen za ovaj skup. To je jedna obuhvatna i korektna prezentacija gledišta i dilema koji se tiču našeg privrednog sistema pa i teme ovog skupa. Takvi pregledni tekstovi koji čine poseban tip naučnih radova (tzv. review članci), veoma su korisni i vredni u svakoj nauci — oni jednostavno raščišćavaju teren, smanjuju mogućnost nesporazuma i omogućavaju precizno i nedvosmisleno zauzimanje sopstvenih stavova.

Ograničiću se ovom prilikom na par primedbi i komentar o prirodi ekonomskih zakonitosti i njihovom odnosu prema opštem ekonomskom interesu društva.

Pitanje samosvojnosti ili relativne nezavisnosti ekonomskih zakonitosti u socijalizmu staro je koliko i socijalistička tradicija. Iskristalisale su se, pri tome, dve krajnosti. Jednu predstavlja ideja o potpuno planskoj, nerobnoj, netržišnoj privredi u kojoj i ekonomija kao nauka prestaje da postoji — na njeno mesto dolazi svesna i sveobuhvatna planska aktivnost tj. svojevrsna socijalna tehnologija, kako je govorio Preobraženski. Praktični pokušaji realizacije ove ideje doneli su brojne i neočekivane probleme i loše rezultate koji su uveliko dezavuisali samu ideju kako na ekonomskom tako i na opštem društvenom i političkom planu. Drugu krajnost čini ideja o tzv. tržišnom socijalizmu, o robnoj privredi u socijalizmu (koliko god to zvučalo neortodoksnno). Brojni jugoslovenski autori su doprineli teorijskom i praktičnom pokušaju zasnivanja ideje o takvom socijalizmu. Jugoslovenski privredni sistem je prešao put od početne administrativne i gotovo potpuno nerobne privrede, preko tržišno-planske privrede u kojoj su elementi tržišnosti doživeli puni gotovo nekontrolisani procvat krajem šezdesetih godina, do savremene situacije koju karakteriše jedan specifičan pokušaj ponovnog prevladavanja robnosti. Klasični ekonomski mehanizmi plana i tržišta navodno odgovaraju samo etatizmu i kapitalizmu (respektivno) pa bi u jednom doslednom samoupravnom socijalizmu trebalo da budu zamenjeni mehanizmima dogovaranja i sporazumevanja koje sprovode sami privredni subjekti. Oko načelne potrebe da se prevladaju loše strane robnosti u socijalizmu, a da se pri tome ne upadne i zamke etatizma, gotovo da nema dilema u socijalističkoj tradiciji ali ogromne, fundamentalne razlike postoje oko toga pod kojim i kakvim uslovima je to moguće ostvariti. Razlike se kreću, da to ilustrativno kažem, od Palmea, Miterana, Krajskog na jednoj strani, do Mao Cedunga i Pol Pota na drugoj. Jugosloveni su se, moglo bi se reći, posle Revolucije opredelili za jedan specifičan vid robne privrede u uslovima samoupravljanja i moram da kažem da mi ne izgleda verovatno da su oni tu robnost odabrali iz neznanja — iz neznanja o tome da robna privreda ima i svoje loše strane. Prihvata-

nje robnosti u socijalizmu, pa i u Jugoslaviji, počiva na jednom trezvenom uverenju da robnost predstavlja neophodnost postojećih ekonomskih realnosti, da ona još uvek poseduje neiscrpljene rezerve, potencijale koje je neracionalno zapostavljati. Zbog toga je svaki pokušaj prevazilaženja robnosti u najmanju ruku — mač sa dve oštrice: preuranjeno i okolnostima neprimereno ukidanje karakteristika robne privrede može stvoriti više problema nego što ih rešava. Istorija socijalizma vrlo dobro svedoči o tome.

Iskustvo govori da se prevazilaženje robnosti može vršiti na dva načina: prvo, normativnim putem, zakonima koji bi prisilno i »spolja« ukidati institucije i mehanizme robne privrede; drugo, putem tzv. unutarrobnog prevazilaženja robnosti (kako to reče Divjak), tj. svojevrsnog kontrolisanog izivljavanja robnosti — kontrolisanog zbog toga što se odvija unutar socijalizma. Ovim, drugim putem do ukidanja i prevazilaženja robnosti dolazi »iznutra«, zbog toga što je robna privreda objektivno iscrpla svoje potencijale a ne zbog toga što su se društvene grupe koje predvode društvo i pišu njegove zakone dosetile i odlučile da robnost treba prevazići. Naši sadašnji sistemski zakoni u privredi pali su pod snažan uticaj prvog pristupa i otud kolizija sa stvarnošću, otud loši rezultati u praksi pa zbog toga i stalna potreba da se novim i novim zakonima, direktnim uticajem društveno-političkih organizacija i sl. (tj. etatističkim rešenjima) situacija popravi.

Iluzornost želje da se robnost u našim savremenim uslovima prevaziđe dogovaranjem i sporazumevanjem samih privrednih subjekata, može se dokazati i tako što bi se pokazalo da ovakav koncept privrede ne obezbeđuje postizanje opšteg ekonomskog interesa društva. Pri tom, pod opštim ekonomskim interesom podrazumevam dugoročan i relativno stabilan rast proizvodnje i materijalnog blagostanja stanovništva. U svim savremenim privredama, naine, ekonomski subjekti deluju u uslovima postojanja izvesnih ograničenja. Drugim rečima, sloboda njihovog izbora u odlučivanju sužena je, uokvirena postojećim ekonomskim realnostima i ekonomskim zakonitostima. Funkcija tih ograničenja jeste da obezbede da individualni ekonomski interesi privrednih subjekata ne izađu iz okvira opšteg ekonomskog interesa društva. Opšti ekonomski interes može se, pri tom, ostvariti, zaštititi na tri moguća načina. U slučaju postojanja jedinstva interesa među privrednim subjektima, opšti interes se ostvaruje automatski, sam od sebe; subjekti slede interese za koje znaju da su i njihovi sopstveni i opštedruštveni. Druga vrsta zaštite opšteg ekonomskog interesa nastaje kada postoji izvesna ekonomska prinuda koja subjekte objektivno navodi da slede opšte interese. Ukoliko to ne rade, bivaју ekonomski kažnjeni i onemogućeni u želji da postignu svoje posebne ekonomske interese. Tržište je klasičan primer ovakve vrste »prinude« tj. načina zaštite opšteg interesa. Treća vrsta zaštite opšteg interesa postoji u vidu političke prinude kao metoda objedinjavanja posebnih interesa u društvu. Sveobuhvatni privredni plan je primer ovakvog tipa zaštite opšteg interesa. U realnosti su moguće kombinacije pomenutih rešenja ali nekog alternativnog, četvrtog rešenja nema. Izbor je za sve savremene privrede moguć samo između pomenuta tri rešenja. U Jugoslaviji, kao i u većini savremenih privreda, jedinstvo interesa privrednih subjekata je slabo prisutno, ekonomska prinuda se nastoji uveliko eliminisati, pa nije teško pogoditi šta ostaje, šta je moralo ostati — politička prinuda.

Napuštanje iluzija koje je u jugoslovenskoj privredi posejala nova koncepcija koja insistira na eliminisanju ekonomske prinude u društvu, iluzija o tome da je privredni razvoj u savremenom sukobljenom i podeljenom svetu moguće postići bezbolnim i beskonfliktnim putem, na bazi jedinstva interesa, konsensusa, pokazuje se kao neophodan preduslov prevladavanja postojeće ekonomske i društvene krize. To uverenje je očito dobrim delom prisutno i u sadašnjem Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Da sam bio na mestu druga Jaukovića odgovorio bih malo drugačije. Mi smo se dosad susretali sa jednim skoro opštim stavom filozofa kod nas, da je robna proizvodnja nehumani oblik proizvodnje i jedva smo uspeli da kod jednog broja filozofa sada tu tezu uzdrmano. Pozivali su se uvek na fetišizam robe, reifikaciju sveta, vladavinu stvari nad ljudima i slične druge Marksove stavove. Ako hoćemo da budemo poštteni, u interpretiranju na Zapadu i danas najveći deo marksista smatra da su socijalizam i robna proizvodnja nespojivi.

NUŽNOST DELOVANJA EKONOMSKIH ZAKONITOSTI U PRELAZNOM PERIODU

Za pokušaj definisanja ekonomskih zakonitosti uopšte, te i ekonomskih zakonitosti koje deluju u socijalizmu, čini mi se najpogodnijim određenje Os-kara Langea koji smatra da su »Ekonomski zakoni odnosi ili relacije koji se stalno ponavljaju među pojedinim komponentama ekonomskog procesa«¹⁾. Svakako da ove komponente ekonomskog procesa treba shvatiti dinamički, te samim tim i ekonomske zakone. Ali, ono što čini zakon jeste upravo to što je identično u pojavama, kako uostalom Lenjin piše u svojim Filozofskim sveskama²⁾.

Ekonomski zakoni, kao što je već u raspravi ranije rečeno, deluju bez obzira bili toga svesni ili ne, subjekti na koje deluju. Dakle, bez obzira da li se njima koristili, ovladavajući njima ili bili igračke u njihovom stihijnom delovanju.

Empirijska je činjenica da ekonomski zakoni deluju ali ostaje nerazjašnjena ne njihova priroda i delom modifikacije u različitim **ekonomskim formacijama društva**³⁾ nego geneza njihovog bića, što delom pripada području ontologije. Čini mi se da ekonomska nauka u strahu od teorijske zablude naturalizma zapostavlja bitan segment u utvrđivanju nužnosti ekonomskih zakonitosti na određenim nivoima razvoja ljudske delatnosti (rada i proizvodnih snaga), komponentu **prirode** i ceo problem postavlja u ravan društvenih odnosa gde se ekonomski zakoni manifestuju. Ključna tačka za postavljanje prirode u razjašnjavanju neminovnosti ekonomskih zakonitosti, koji deluju u sferi društvenih odnosa, čini jedinstvo **načina proizvodnje**, kao određenog **društvenog i određenog materijalnog načina proizvodnje**,⁴⁾ a sve to u svrhu prisvajanja prirode od strane ljudskog bića — organizovanog delatno kao bića zajednice, tj. društvenog bića. Dakle, nužnost odnosa **čoveka kao društvenog bića sa prirodom** služi kao osnovica za nastajanje ekonomskih zakonitosti koje se manifestuju u sferi društvenih odnosa. Ekonomski zakoni u rudimentiranom obliku imaju svoju klicu u plemenskoj zajednici još kod primitivnih društava, odnosno njenoj podeli rada u komunikaciji sa prirodom, gde u društvenoj nadgradnji dobijaju oblik totema, perli, ogrlica itd., kao iracionalnih manifestacija oblika vrednosti. Ovde zbog oskudnog prostora nećemo ulaziti u temeljitiju razradu napred navedenih teza, ali ipak da u osnovnim crtama iznesemo svoje stanovište. Komunikacija čoveka prema prirodi zahteva određeni način materijalne proizvodnje zavisan od nivoa razvoja njegovih proizvodnih snaga, rađajući oblike odnosa među ljudima, tj. društvene odnose.

Proizvodnja govoreći u najopštijim apstrakcijama je primena zakona fizike, hemije itd. kao i ljudskog uma i snage u procesu prilagođavanja »neuređenih«⁵⁾ prirodnih sila ljudskoj potrebi neprimerenih za korišćenje, datih u »neuređenom«⁶⁾ obliku odnosno stavljanje u takav red prirodnih sila,

svakako i ljudskih, od strane čoveka, da ove čine za ljudsko biće pogodan — »prerađen« — ne sirov oblik za užitak. To je ono što bi Marks nazvao prerada prirode kroz razmenu materije od strane čoveka sa njom. U tu komunikaciju sa prirodom čovek po meri svoje vrste umeće mašinu — »lukavstvo svoga uma«, kako bi rekao Hegel, da bi celovitije i celishodnije prilagođavao prirodu sebi. Otuda čini mi se sve dotle dok priroda bude suprotstavljena čoveku, manifestujući se svom svojom oštrinom u sferi društvenih odnosa, dok on njom ne ovlada ostaju ekonomski zakoni koji će u sferi društvenih odnosa delovati modifikovani u zavisnosti od društvenih odnosa proizvodnje i, pre svega, u zavisnosti od nivoa ukidanja suprotnosti čoveka prema prirodi.

Sve dok socijalistički društveni odnosi, uključujući tu i materijalni način proizvodnje, ne ostvare u praksi nov viši odnos čoveka prema prirodi, različit od onog koji nasleđuje od kapitalističkog, modifikovani ili identični zakoni kapitalističkog načina proizvodnje ostaće u njemu da deluju⁵⁾ Odnosno, sama promena društvenih odnosa bez promene načina odnosa prema prirodi neće ukinuti ekonomske zakonitosti primerene kapital-odnosu. Ili, u onoj meri u kojoj postoji saglasnost između promena društvenih odnosa i načina materijalne proizvodnje u njihovom jedinstvu (u poređenju) prema kapital-odnosu nastajace i neke nove zakonitosti novog načina proizvodnje koji će biti negacija socijalizmu prethodećih.

Posledice neopreznosti u komunikaciji sa objektivnim ekonomskim zakonitostima u socijalizmu mi danas u privrednom i društvenom životu i te kako osećamo. Uzimimo samo za primer inostrane kredite koje je Jugoslavija koristila u poslednjih 10-ak godina. Smatram da su ovde na delu funkcionalne dve logike:

1. U modelima posmatrano, za **model kapitalističkog sveta** — kapitala važi logika kapitala (u ovom slučaju u kreditnim odnosima) i kredita koji ima kamatu kao cenu upotrebne vrednosti sredstava, što od dužnika zahteva u najmanju ruku da reprodukuje ta sredstva i uveća ih za deo dohotka dovoljan da otplati glavnice i kamate. Dakle, pozajmljen novac kao kamatonosni kapital za zajmodavca uvek predstavlja kapital — to je prva logika.

2. **Druga logika** je ona kojom smo se mi uglavnom služili, a koju karakteriše delom neracionalna upotreba sredstava, njihovo prelićanje u neposrednu potrošnju, rasipništvo, dogovorno koncipirana, rasepkana ekonomija — »bez prinude« (mislim na ekonomsku prinudu). Dakle, tim sredstvima nije se prilazilo kao kapitalu, što je bilo neophodno sa stanovišta reprodukcije, jer se moraju vratiti kao kapital bez obzira kako ih imenovali u društvenim odnosima reprodukcije kao društvena sredstva. Kapitalistički svet kao zajmodavca sa stanovišta kapitala »uopšte ne zanima« u kojim društveno-ekonomskim odnosima se primenjuje kredit, već to po kojoj stopi se vrši za njega otplođnja. Ni u kom slučaju ne tvrdim ovde, da su ta sredstva trebala biti uvezeni klasični kapital-odnos u procesu reprodukcije i negacija društvenovlasničkog odnosa, mada su ona to delom i postala. Ovim modelom hteo sam, zapravo, pokazati kako deluju ekonomski zakoni u datom kreditnom odnosu, gde se na jednoj strani ispoljava delovanje ekonomskih zakona kao nagrada za njihovo uvažavanje u datoj logici proizvodnje, i na drugoj strani, kako nepoštovanje ekonomskih zakona (objektivno prisutnih) deluje, kažnjavajući one subjekte koji ih ne poštuju.

Da su zakoni ono što je identično u pojavama pokušaćemo pokazati i na ovom, možda ne tako primerenom, ali za poređenje prikladnom primeru.

Poznato je da u našim uslovima izvesnog nesklada u zadovoljavanju potreba za stambenim prostorom i njegove ponude funkcionišu dvojne cene stanarina. Jedne, svakako niže, koje se plaćaju društvenoj zajednici za kori-

šćenje društvenog stana — uslovno govoreći, to je deo društvenog proizvoda koji je otišao u sferu potrošnje, a delom samo prima facije. Druge koje važe u slobodnoj ponudi i potražnji stambenih jedinica, koje su istovremeno i 100% veće u odnosu na prve. O čemu se ovde radi kada je u pitanju zadovoljenje potrebe i ostvarivanje dobiti? Mislim da se deo odgovora može naći i u ovom stavu iz Marksovih Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844. godine »... **podrumski stanovi u Londonu donose više svojim vlasnicima nego palače, tj. oni su u odnosu na dobitak veće bogatstvo...**«⁶⁾. Isti slučaj je i sa tim našim kućama za odmor i stanovima koji se izdaju pod kiriju.

Postoji dosta problema u definisanju kategorijalnog sistema političke ekonomije u socijalizmu, što i te kako ograničava i mogućnost spoznaje, misaonog prodora u ekonomske zakonitosti, ili bolje rečeno, u mogućnost njihovog svesnog korišćenja i usmeravanja. Naime, smatram da se deo naše ekonomske misli služi kategorijalnim sistemom jedne druge nauke, tj. pravne. Kategorijalni sistem je, čini mi se, više projekcija odnosa kakvi treba da budu, kako su zamišljeni da funkcionišu u ekonomskoj sferi, a u zbilji se dešava nešto drugo, neočekivano. Otuda je neophodno jasnije precizirati kategorije kojima se služi ekonomska teorija, kako bi se moglo komunicirati jednim strožim naučnim jezikom u ovoj disciplini. Svakako je svima znano, na primer, da pojam zakon nema isto značenje u ekonomiji i u pravnoj nauci. Kategorijalni sistem bi morao biti utemeljen na apstrakcijama biti odnosa koji funkcionišu u ovom načinu proizvodnje, koji se naziva socijalistički, što je jedan od složenijih zadataka koji stoji pred političkom ekonomijom danas.

U našim raspravama dolazimo do problema uzajamnog nerazumevanja, jer ne postoji jedna od bitnih pretpostavki naučne komunikacije putem istih simbola sa istom jasno definisanom sadržinom pojmova. Kao primer, uzimimo samo apstrakcije višeg stepena: društvena svojina, udruženi rad, dohodak, raspodela prema radu itd. Zbog tih nejasnoća čini mi se dolazi i do podele na ove uslovno govoreći, škole. Ali, to i nije osnovni uzrok nastanka ovih različitih pristupa. Čini se da su značajniji po svojoj naučnoj vrednosti problemi koji proističu iz: 1) protivurečnosti samog predmeta izučavanja, odnosno bića socijalističkih proizvodnih odnosa, gde se pojedini segmenti strukture uzimaju kao dominantni, a njima protivurečni, odnosno suprotni, zapostavljaju: 2) pristupa predmetu izučavanja gde je jedan realistički, a drugi, rekli bismo, utopijsko-idealistički, koji je istovremeno dominantno obeležen ideologiziranom svešću. Primera radi, kategoriju dohotka u kapitalističkom načinu proizvodnje Marks definiše kao apstrakciju višeg reda čije strukturalne elemente čini najamnina, renta, dividenda, profit i kamata, gde svaka od ovih kategorija čini apstrakciju od određenog društvenog odnosa u datom načinu proizvodnje. Dok u određivanju istih kategorija u nas, često se ne vodi računa o utvrđivanju stvarnih struktura odnosa — gde bi kategorije bile apstrakcija ili izraz procesa koji se odvijaju u društvenoj reprodukciji. Otuda često i imamo problema sa dominacijom ideoloških oblika nad saznavnim. Ovde se čine metodološke pogreške apstrakcije od izvesnih specifičnih postojećih protivurečnosti u načinu proizvodnje, tako da stvarni odnosi ostaju zamagljeni. Put do istine uz svu relativnost samog pojma, čini se da je proces utvrđivanja grešaka (Karl Popper), te otuda tom logikom treba i ići u kritičkom prosuđivanju stanovišta, ovih u nas dvaju škola, kako bi se temeljitije uspelo osloboditi izvesnih ideologiziranih oblika svesti u saznavanju.

Podsetio bih ovom prilikom i na jednu od diskusija vođenih o zakonitostima prelaznog perioda 20-tih godina u SSSR-u, čiji protagonisti su bili Evgenij Preobraženski, pisac »Nove ekonomije« iz 1926. godine, kao i niza drugih radova i N. I. Buharin koji u više članaka, te osobito u »Primedbe

ekonomista«, razmatraju ove probleme. U jednom od referata pomenuto je i Buharinovo ime, gde se tvrdi da je on negirao ekonomske zakone u socijalizmu, kao i robnu proizvodnju, što ne odgovara celini njegove misli

Možda je on i bio konvertita, menjajući svoja stanovišta iz perioda neposredno posle Oktobarske revolucije, u odnosu na shvatanja iz vremena NEP-a. (Pjanićeva primedba).

Ta diskusija je završena pogubno i po jednog i po drugog autora jer su svoje ideje platili glavama. Politički su kvalifikovani jedan kao trockista — levo skretanje, a drugi kao desničar — revizionista. Preobraženski je zastupao jednu bezkrupuloznu eksploataciju tzv. nesocijalističkog sektora, putem zakona prvobitne socijalističke akumulacije. Imao je i on svoju šemu društvene reprodukcije od tri sektora sa po dva pododeljka: 1) državni (socijalistički) sektor koji se reprodukuje po formuli $c+v+$ višak proizvoda u naturalnom obliku; 2) kapitalistički po formuli $c+v+m$; 3) sitno-buržoaski po formuli $c+v+$ višak proizvoda, koji ne dobija vrednosni oblik. Buharin je ovoj tezi suprotstavio zakon radnih troškova, čiju bit najbolje pokazuje sledeći opis: »ako neka, bilo koja, grana proizvodnje sistematski ne dobija nazad troškove proizvodnje plus izvestan višak, odgovarajući deo viška rada koji služi kao mogućnost izvora proširene reprodukcije, to ona stoji ili na mestu ili se regresira«.7) Ovde je Buharin imao u vidu, pre svega, zaštitu tzv. nesocijalističkog poljoprivrednog sektora, koji je to bio pre nasilne kolektivizacije.

Savremena sovjetska teorija dala je nešto širu, mada ne i vredniju, klasifikaciju ekonomskih zakona. Tako, na primer, Rumnjancev piše da: »U ekonomiji prelaznog perioda deluju objektivni ekonomski zakoni koji izražavaju socijalističke proizvodne odnose, a to su: 1) osnovni ekonomski zakon; 2) zakon planskog proporcionalnog razvoja narodne privrede; 3) zakon raspodele prema radu; 4) zakon socijalističke akumulacije«, koji treba shvatiti kao državnu akumulaciju.

Osnovni ekonomski zakon u istoj knjizi se definiše kao »osiguravanje potpunog blagostanja i svestranog razvoja društva putem neprekidnog razvoja i usavršavanja društvene proizvodnje«.8)

Možda bi bilo zanimljivo analizirati i kvalifikacije naše privrede, mada indirektno, koje daje Rumnjancev o tzv. desnom revizionizmu, koji negira ulogu opštenarodnog — državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Pogled ovih, smatra Rumnjancev, ne razlikuje se od »federacije komuna«, koje je predlagao još Düring, čiji koncept kritikuje Engels jer to rađa nejednakost, kako između komuna tako i između onih koji rade u proizvodnim i neproizvodnim delatnostima »Takozvane federacije komuna u kojima su komune nezavisni vlasnici sredstava za proizvodnju u konačnosti rađa kapital-odnos«.9)

Mi smo otišli, kako su neki učesnici u raspravi tvrdili, u refeudalizaciju, dakle, negaciju društvene svojine. Prema tome, Engels je svakako bio u pravu u svojoj kritici za slučaj kada se društvena svojina pretvara u grupnu.

Na kraju, da damo dve činjenice slične strukture istorijskih zakona. Jedna Oskara Langea, koji smatra da postoje tri vrste zakona: 1) zakoni strukture; 2) zakoni uzroka; 3) funkcionalni zakoni. Jerzy Topolski smatra takođe da postoje tri vrste istorijskih zakona i to: 1) sinhronički — strukturalni zakoni; 2) dijahronički — uzročno-tendencijski zakoni; i 3) sinhroničko-dijahronički zakoni, koje naziva zakonima razvoja i koji su strukturalno-tendencijski zakoni. U sinhroničke zakone, prema njemu, spadaju zakoni makrostrukture, zakoni ekonomske strukture, zakoni društvene strukture i zakoni strukture nadgradnje.10)

1) Oskar Lange, Politička ekonomija, Zagreb 1981. strana 52.

3) Ova formulacija mi se čini prikladnijom nego upotreba sintagme društveno-ekonomska formacija, naime u Marksovom originalnom tekstu stoji za ovaj pojam ökonomische Gesellschaftsformation — što se može prevesti samo kao ekonomska formacija društva.

4) Gde materijalni način proizvodnje čini bit odnosa čoveka kao društvenog bića prema prirodi.

5) O odnosu čoveka prema prirodi i perspektivama socijalističkog načina proizvodnje u tom pogledu vidi interesantnu ideju Maurice Godelier, Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi, Marksizam u svetu br. 1, 1984. godine, strana 211. Ovo Godelijerovo razmišljanje ide u istom pravcu kao i Marksova nedovoljno elaborirana misao o »humanizaciji prirode i naturalizaciji čoveka« izneta u Ekonomsko-filozofskim rukopisima 1844. godine.

6) K. Marks, Rani radovi, Ekonomsko-filozofski rukopisi, strana 294. U Ranim radovima, Zagreb.

7) »Pravda« broj 228, od 30. septembra 1928. godine, strana 2-3.

8) Rumnjancev, Politička ekonomija — Socijalizam I faza komunističke proizvodnje, Moskva, 1976. godine, strana 91.

9) Ibid, str. 196

10) Oskar Lange — napred navedeno delo i Jerzy Topolski, Marksizam u svetu broj 1, 1984. godine, strana 236. i 239. u članku Istorijski procesi — istorijske zakonitosti.

Ja ću pokušati sasvim kratko da iznesem nekoliko kritičkih napomena na tekst referata druga Marsenića motiviran iznenađujućim komplimentima koje je taj referat dobio. Iznenađujućim za mene. Da napravim dve ograde te će kritičke primedbe biti iznete potpuno izvan promišljanja kritičko-teorijske orijentacije koja je implicitno ili eksplicitno prisutna u Marsenićevom tekstu, znači potpuno izvan vrednosnog određenja prema njegovom teorijskom stanovištu. I potpuno izvan onog što se ovde juče eksplicite čulo pa je na izvestan način i dalje implicitno prisutno o promeni teorijske orijentacije kao konvertitorstvu Marsenića. Želim da branim legitimno pravo Marsenića da promeni, pa i radikalno, sopstvenu teorijsku orijentaciju. Uostalom, u društvenim naukama, pa i u ekonomiji to nije uopšte neuobičajeno. Uostalom sasvim je moguće pretpostaviti i postojanje one teorijske orijentacije koja je tako »otvorena« da to zakonito vodi promenama.

Naravno, nije mi namera da celovito analiziram Marsenićev tekst. Prosto ću više ilustrativno pokušati da ukažem na neke njegove značajne nedostatke. Mislim da se samom pristupu mogu uputiti tri metodološka prigovora. Prvo, teorijske razlike nastajale poslednjih decenija u našoj ekonomiji u vezi sa robnom proizvodnjom u socijalizmu interpretirane su sasvim, rekao bih, nezavisno od sopstvenih istorijskih geneza i sasvim nezavisno od geneze društvene prakse kod nas i na taj način sva bitna pitanja bivaju očišćena od stvarne istorijske i praktične dimenzije i postaju stvar teorije, ili u ovom tekstu, borbe teorija. Tako, na primer, sve što je praktično postaje čista teorijska apstrakcija koju ravnopravno može pobiti bilo koja druga teorijska apstrakcija, a izvan vidokruga ostaje istorijska praksa nastajanja samoupravljanja i njegovih bitnih instituta. Ili, s druge strane, ne može se videti iz teksta o kome je reč da u praksi privrednih sistema koje smo imali do 65. godine leže bar neka stvarna iskustva, nekih aktuelnih teorijskih mišljenja, na primer, svojinska interpretacija društvene svojine u nas u interpretaciji Marsenića. Ne verujem da skolastičnost u interpretaciji može dati jasnu sliku stvarnim tokovima u našoj ekonomskoj nauci.

Drugi prigovor tiče se iznenađujuće pogrešnosti od toga da se četvrti autor studije o robnoj proizvodnji Saveznih saveta navodi poptuno pogrešno (to nije Milovan Pavlović, već Teodosije Čelenković), do toga da se neka ključna imena za razvoj koncepcija potpuno ispuštaju. Uopšte mislim da je ta zbirka imena koja stoje iza pojedinih koncepcija dosta improvizovana. Kada kažem ključna imena se potpuno ispuštaju reč je o tekstu koji ima nameru da stvar posmatra u istorijskom sledu i da se poziva na prve radove, ostaje mi nepoznato, kada je reč recimo o tzv. drugoj školi, specifičnoj ceni proizvodnje, zašto se ispušta Mijalko Todorović čiji su radovi sredinom 60—tih godina svakako bili veoma značajni, za razvoj ove koncepcije. O toj

površnosti mislim da se može govoriti i šire. Autor piše: »Marks je smatrao da socijalističko društvo neće biti zasnovano na robnoj proizvodnji«. (str. 15.) i u kontekstu teksta trebalo bi razumeti tezu dokazanom. A bar u ovom sastavu znamo da su polemike oko toga grmele marksizmom par decenija i da je na kontratezi Marsenićevoj, jugoslovenska ekonomija 50-tih godina krčila nove puteve teoriji i praksi u socijalizmu.

Treći prigovor se odnosi na nešto što ću sasvim uslovno nazvati kvazipolitizacijom pristupa koja nastoji da razlikuje ideološkopoliitičke i društvenoekonomske određenosti samoupravljanja, da bi onda, i tu nastaje problem, u ideološkopoliitička odredišta bili savljeni »društvena svojina, raspodela prema radu, slobodna razmena rada, upravljački suverenitet radnih kolektiva osnovnog organizacionog oblika društvene reprodukcije, ekonomske kompetencije društvenopolitičkih zajednica, robna privreda, zakon vrednosti i cene.« Možda se bavim previše pedantnom analizom teksta, na skupovima ove vrste to nije neobično, ali na ovaj način izgleda ne ostaje ništa za društvenoekonomske određenosti samoupravljanja. Sve je ideologija. Siguran sam da je namera autora bila da se depolitiziraju problemi samoupravljanja, ali bojim se da je rezultat potpuno obrtan, jer ova teza je u čistom vidu ideološka, ne ulazeći u njene vrednosne sadržaje. Mislim da je takav pristup veoma teško mogao dati uspešne rezultate te izgleda da je veliki stepen pojednostavljanja, shodno tome i niz pogrešnih interpretacija, bio logična posledica. Ja ću izraziti svoje lično nerazumevanje sklonosti, ovo je mala digresija, — da se u teoriji ljudi vrstaju u škole. Kao da je reč stvarno o nekim skautskim vežbama, a ne o teorijskim mišljenjima. Metodološki (i dalje pratim studiju) da bi se teza o školama odbranila onda se logično moraju minimizirati razlike između autora kojima se određuje škola, a maksimizirati razlike između autora različitih škola. Tako se prava slika teško dobija jer se tako samo dokazuje polazna konstrukcija. Kako ta metodološka greška izgleda u tekstu Marsenića. Mislim da se to veoma dobro vidi u tome što u obe škole dobijamo sasvim različita ili u velikoj meri različita stanovišta i njihove autore. Npr. Kardelj postaje dohodaš. Teško bismo u našoj ekonomskoj teoriji oko toga stvorili neku vrstu saglasnosti. Ja bih se sada mogao našaliti pa kazati i Marks je na ivici toga da postane bar preteča dohodaša. A s druge strane, Horvat postaje profitaš, te sam s izvesnim iznenađenjem razumeo juče da je pozdravio to svrstavanje kroz komplimente tekstu Marsenića. Sasvim se primičući kraju, hteo bih samo da ilustrujem kako to radikalno pojednostavljanje postaje pogrešna interpretacija na primeru različitog gledanja u pogledu društvene svojine u tumačenju Marsenića. Mislim da se iz stava, Marsenić ga citira—da sredstva za proizvodnju nemaju titulara svojinskog prava ne može izvesti stav, »da sredstva za proizvodnju ne mogu biti ni osnov po kojem se stiče dohodak i ostvaruje učešće u njegovoj raspodeli i prisvajanju.« To je negde na 8. strani. Ona to, naime, ne mogu na bazi puke svojine nad njima, ali ona to mogu kao minuli rad i to mogu na osnovu upravljačkog rada, raspolaganja nad njima, i to onih koji njima rade. Tačka na kojoj pojednostavljanje prelazi na potpuno pogrešnu ocenu je ona na kojoj Marsenić tvrdi da prva škola preporučuje »kao uputstva za organizovanje i ustrojstva« društvenih odnosa već u današnjoj jugoslovenskoj stvarnosti situacije i odnose koje opisuje na sledeći način; »Društvena svojina u uslovima prisvajanja na principu prema potrebama zasnovana je na obilju društvenih sredstava za proizvodnju, na jednakosti individua i ekonomskih subjekata sa stanovišta njihovih odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju, na nepostojanju države, ali ni tržišnih oblika privredivanja, na ugrađenosti u ljudsku prirodu pravila ponašanja koja slede zajedništvo bez prinude« itd. (str. 10.) Mislim da to stvarno niko ne tvrdi. Međutim, nije čak problem ni u tome. Ništa manje nije pogrešno ide-

ntifikovati društvenu svojinu na takav način. Ovde je ona neko stanje, daleke budućnosti, koja između ostalog ima i genetske osobine. Podsećam »ugrađenosti u ljudsku prirodu«. Ja bih se mogao našaliti pa reći da je osveženje u našoj ekonomskoj teoriji uvođenje genetskog inženjerstva kao bitnog aspekta razvoja društvene svojine. Držim da je društvena svojina istorijski proces narastanja onih elemenata koji u centar stavljaju rad ljudi, živi i minuli, dakle može se samo dinamički, procesualno, razumeti. Mislim takođe sasvim protivno namerama autora da ništa manje loše nije prošla ni druga škola u vezi sa društvenom svojinom. Ovo stanovište se interpretira na način neobično blizak državno-svojinskom određenju: društveno-političke zajednice su subjekt svojinskih prava pa prema tome i prava svojine već po prirodi ekonomskih ovlašćenja koja imaju u privredi i društvu itd. (str. 2.) Ja moram reći da sumnjam u korektnost ove interpretacije. Međutim, siguran sam da će se autori braniti s nešto više entuzijazma nego što bih to u njihovo ime učinio.

Izrekao sam nekoliko primedaba koje su očišćene od ovih sporova o kojima je bilo ovde reči u najvećoj meri, prosto da bih izrazio svoje stanovište da sam odista iznenađen da tekst koji ima bitne metodološke propuste i koji obiluje formulacijama za koje je veoma blago reći da su neoprezne ovde doživele iz meni dosta nepoznatih razloga, neopravdane komplimente. Zahvaljujem.

Dr Papić, ukazujući na određenje pojma društvene svojine, u prilogu dr Marsenića, nije dovoljno diferencirao kriterije identifikacije subjektiviteta društveno-svojinskog odnosa (sa stanovišta njegovog ekonomskog bića), te je stoga zapao u pogrešku kod interpretiranja navoda iz rada dr Marsenića. Ta metodološka pogreška se sastoji, prvo, u poistovećivanju pojma svojine i pojma monopola, a drugo u poistovećivanju, tj. nerazlikovanju čina prisvajanja od samog pojma svojine. Naime, proizilazi da dr Papić subjektivitet svojinskog odnosa određuje jedino činom, odnosno fazom prisvajanja, izostavljajući odnose upravljanja i raspolaganja kao bitne konstitutivne elemente određenja subjektiviteta društveno-svojinskog odnosa, uz naznaku da upravljanje i raspolaganje po sebi, bez valorizacije prisvajanja rezultata rada, ne može odrediti ekonomski subjektivitet svojine. Prema tome, izrečeni prigovor ne stoji.

SOFIJA POPOV

'Pitanje Žarku Papiću'

Želela bih da postavim pitanje drugu Papiću: šta po njemu znači »biti dohodaš« i u čemu se on razlikuje od profesora Marsenića? Meni to nije bilo jasno iz datog izlaganja. Naročito mi nije jasno kako bi se Kardelj, sledeći Marsenićev metodološki postupak, mogao svrstati u »dohodaše«. Već je bilo nesporazuma oko toga šta uključuje »dohodna teorija«, pa bih volela da čujem nešto preciznije, određenje druga Papića u vezi sa tim.

HASAN HADŽIOMEROVIĆ

Pitanje Bogomiru Kovaču

Izlaganje druga Kovača nameće neka pitanja.

Ja bih, na primjer, postavio pitanje da li ga treba razumjeti tako da samoupravljanje u nas vidi kao nešto što nije generički nastalo, već kao nešto što je institucionalno uvedeno?

Isto bi se pitanje moglo postaviti i za robnu proizvodnju u nas.

Naime, nije li to, po njemu, nastalo prvenstveno na bazi jednog revolucionarno-političkog, a zatim i konstitutivno-političkog poduhvata i uređivanja, a ne na osnovu jednog prirodnog, generičkog toka stvari u samoj ekonomskoj bazi društva?

Ovo suštinsko pitanje, na koje nas je navelo izlaganje druga Kovača, bilo bi nužno do kraja razjasniti, ako ne u ovoj, a ono svakako u nekoj skorjoj drugoj prilici.

AKTUALNOST KAPITALSKOG KARAKTERA ROBE

Želio bih s nekoliko momenata dopuniti jučerašnje izlaganje, pogotovo stoga što su mi naknadno bile stavljene neke primjedbe (u istupanju I. Vlahovića). Ograničit ću se na one momente koje mogu izložiti sasvim koncizno, zahvaljujući analizi B. Kovača. Neke pretpostavke sada ne moram sam izvoditi, pošto je to on već učinio. No, istodobno, ova moja intervencija predstavlja i pitanje Kovaču.

— Kada si govorio o »robi uopće«, pa si pri tom i mene spominjao, nije mi bilo sasvim jasno u kom smislu određuješ tu njenu općenitost. Da li si mislio samo na to da se radi o različitim »razinama apstrakcije« analitičkog ili izvedbenog tretmana robe, pa si onda u tom kontekstu govorio o robi kako se ona Marxu pojavljuje kao metodičko ishodište izlaganja »kapitala uopće« u kritici političke ekonomije? Ili si mislio na neku vrstu »opće robe« u historijskom smislu? Na određenja robe koja bi bila univerzalna za povijesno različite, epohalne načine proizvodnje.

Naime, potpuno dijelim ono prvo shvaćanje, a drugo samo djelomice. Sasvim se slažem da je roba, kako je izložena u Marxovom »Kapitalu«, donekle različita — po razini apstrakcije — od robe kakva se javlja na konkretnom nacionalnom i svjetskome tržištu.¹⁾ No, kad govorimo o robi unutar različitih, nekapitalskih, historijskih formacija društva — onda mislim da se ta roba sasvim razlikuje od ove »robe uopće« iz »Kapitala« i da njena određenja u svakoj od tih formacija treba utvrditi posebnim istraživanjem.

Mislim, recimo, da vrijednost tih roba ne bi bilo moguće radno utemeljiti (u smislu teorije vrijednosti i cijena). Ona se zasnivala na principima rijetkosti i komparativne korisnosti, bez izjednačavanja uvjeta proizvodnje roba u razmjeni preko tržišta.²⁾ Na toj osnovi djelovale bi i institucionalne zapreke, poput cehova, itd. (Ovaj je problem važan za historijske, odnosno ideologijsko situiranje koncepcije tzv. »vrednosne cijene« kao, navodno, pretkapitalističke normalne cijene.³⁾

Ako zavirimo u Marxovu istraživačku laboratoriju za kritiku političke ekonomije, u »Grundrisse«, onda vidimo da on dokazuje upravo to. Dokazuje da proizvod na nerazvijenom tržištu, i na temelju proizvodnje koja sama još nije radno-vrednosno/robno utemeljena, tek formalno dobija robni karakter. Izjednačavanje /apstrakcija različitih radova u jednostavnom aktu razmjene još ne znači i njihovo zbiljsko izjednačavanje i apstrakciju u samoj proizvodnji.⁴⁾

U procesu jednostavnog, pa i relativno razvijenog prometa, kakav se rudimentarno razvija prije postavljanja načina proizvodnje kapitala, mogu se razviti neki elementi forme vrijednosti. Oni su, kako kaže Marx u »Grundrisse«, često podijeljeni ne samo na različite subjekte razmjene, nego i na

različite narode. U svakoj pojedinoj robi ta određenja još nisu integrirana, pa otuda u njoj nije razvijena ni radna vrijednost.¹⁾

Iz jedne temeljitije analize Marxovog izvođenja robe u »Kapitalu« I, teorijski jasno — po momem mišljenju — proizlazi da **roba ne postoji i ne djeluje u punom intenzitetu i punom broju svojih određenja izvan svoga kapitalskog formiranja i procesiranja. Iza potpuno razvijene robe mora stajati totalitet razmjenskih odnosa, načelo beskonačan niz »izraza vrijednosti«.** Tek takav niz može zbiljski postaviti »supstanciju vrijednosti« kao apstraktni rad već u samoj proizvodnji, a ne tek u razmjeni. Onaj apstraktni rad koji proizvodno djeluje kao »aliquotni dio« tržišno jedinstvene društvene radne snage,²⁾ radne snage koja djeluje pod tendencijski istim proizvodnim uvjetima.

(Nema, na žalost, vremena da se ovdje izvode sve konzekvence ovakvog teorijskog stava, koje su značajne posebno za teorije normalne cijene. Vezano uz moje jučerašnje izlaganje, ističem samo da bi i ovdje trebalo istraživati aktualna odstupanja od ovakvog formiranja vrijednosti u empirijskim sistemima robne proizvodnje.)

Tek takva proizvodnja je uistinu »r o b n a proizvodnja«³⁾ Jer, svi njeni faktori u nju ulaze samo kao robe — da bi dali robu kao rezultat svoga proizvodnog kombiniranja. Prema tome, za takvu proizvodnju nužna je pretpostavka postojanja i radne snage kao robe.⁴⁾ I obrnuto: empirijsko postojanje robe u punom broju i intenzitetu njenih određenja — ukazuje na robni karakter radne snage kao nužnu osnovu potpuno robnog karaktera proizvodnje. Dakako, to važi i za sredstva; jer sve proizvodne snage u robnoj proizvodnji mogu biti efikasno primijenjene samo kao robe. Njihova struktura i karakter, koji su historijski dani, nameću njihovu robnu upotrebu. Konzekvenca je da je takva »robna proizvodnja kao način proizvodnje«⁵⁾ identična načinu proizvodnje kapitala.

I zbog toga, između ostalog, kako kaže drug Vlahović, meni nikako ne izlazi iz glave $c+v+m$. Jer vidim da takva struktura vrijednosti nikako ne izlazi iz zbiljskog ekonomskog procesa. Ona i ne može biti konačno prevladana sve do potpuno neposrednog podruštvljenja rada u tom istom realnom procesu.¹⁰⁾

BILJEŠKE (ad. »Aktualnost kapitalskog karaktera robe«)

1) Usp. bilj. 5) i 12) uz »Društveno vlasništvo i teorije normalne cijene u socijalizmu«, te D. Strpić, »Potiskivanje ekonomskih zakonitosti« Socijalizam br. 7-8/1983, osobito str. 1029. Konkretna roba mogla bi biti razvijena na metodičkim razinama naznačenim u točkama 5., 6., i 7.

2) Usp. K. Marx, »Grundrisse«, MED 19. str. 55-56, 61-62, 70, 72, 75, 78, 89-90, 92, 94, 98-99, 110-115, 127-134, 136-138, 140-142, 149in., 157-159, 170-171, 193, 260-261, 268, 305-306, 345, 355, 378, 401. MED 20. str. 50, 72, 98, 101-102, 215-216.

3) Takvo shvaćanje vrednosne cijene odgovara Smithovom shvaćanju vrijednosti. Njega je Marx zbog toga kritizirao, jer ono što on, »na pravi način XVIII vijeka stavlja u prehistorijski period, daje da prethodi povijesti — zapravo je njezin proizvod«. (op. cit. MED 19. str. 62) odnosno: »Ako u teoriji pojam vrijednosti prethodi pojmu kapitala, ali on, s druge strane, za svoj čisti razvitak po- u teoriji postavlja način proizvodnje zasnovan na kapitalu, to isto se zbiva i u praksi«. Na ranijim stupanjima historijskog procesa društvene proizvodnje, po Marxovom mišljenju, razvijaju se samo »pojedini momenti određivanja vrijednosti.« (isto str. 136-137).

4) isto, str. 99.

5) isto, str. 111, 138. To je teorijski izraženo kod Smitha (isto, str. 72). Od toga, do razmjenske vrijednosti kao »osnove industrijskog društva«, Marx ukazuje na niz međustupnjeva (isto, str. 90).

6) Usp. K. Marx, »Kapital«, MED 21. str. 46-47, 67, 69-70, 75. Za neposrednu vezu s naznačenom analizom iz »Grundrisa«, usp. str. 88.

7) K. Marx, »Kapital« I, str. 156-157.

8) K. Marx, »Kapital« I, str. 156-157.

9) Inače, Marx je isticao još u »Grundrisama«: »Isto je tako pobožna kao i glupa želja da se razmjenska vrijednost ne razvije u kapital ili da se rad koji proizvodi razmjensku vrijednost ne razvije u najamni rad.« (MED 19. str. 134)

10) K. Marx, »Kapital« I, str. 78.

11) Usp. o tome D. Strpić, »Proleterska politička ekonomija Harry Bravermana«, Naše teme 1-2/1984, dio II i III, osobito str. 184-185 i 192-196.

Hteo bih da se uključim u raspravu o problematici društvene svojine, problematici koja ima fundamentalni značaj za razumevanje historijskog procesa socijalizma. Ovo moje uključivanje u diskusiju ne treba shvatiti kao moje direktno referiranje na ono što je malopre izrekao Žarko Papić već kao reagiranje na osnovni smisao određenih stavova o društvenoj svojini koji su izneti u dosadašnjoj raspravi. Tačnije, izneću nekoliko kritičkih opaski uz tezu o nesvojinskom karakteru sredstava za proizvodnju u robnoj proizvodnji u socijalizmu. Čini mi se, naime, da ovakvo stanovište ostaje zatočeno u domen pravno-institucionalnog shvatanja svojine — poimanja svojine kao kategorije koja pripada samo sferi »nadgradnje«: društvena svojina = pravno podruštvljenje sredstava za proizvodnju.

Ovakvim pristupom svojini pada se, međutim, ispod razine Marksovog postavljanja datog problema. Marksov fundamentalni novum u pristupu svojini leži upravo u tome što on nju ne posmatra statički, u pravnim terminima (nema ni jednog mesta u Kapitalu gde on svojinu svodi na pravnu kategoriju), već procesualno—dinamički, u terminima stvarnog privatnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju, kao društveno-proizvodni odnos, kao »pokretno« vlasništvo. Moglo bi se čak, do krajnjih konsekvenci dovodeći Marksovo stanovište, reći da on stavlja znak jednakosti između robne forme i privatnog vlasništva. Vo možete pravno podruštвити sredstva za proizvodnju, nacionalizovati ih i slično, ali ona u kontekstu robne proizvodnje moraju imati svojinski karakter, to jest figurirati kao osnova (sada ne više »pravnog« već »ekonomskog«) prisvajanja. Dokle god postoji robna proizvodnja, na delu je, bez obzira na pravno podruštvljenje, prisvajanje po osnovu svojine (recimo, bolje kapitalne opremljenosti). Jedna od mogućih socijalističkih intervencija u robnu proizvodnju, koja bi tendencijski sužavala prostor prisvajanju po osnovu svojine, jeste cena upotrebe društvenog kapitala, odnosno kamata.

Slažem se sa Papićevim zalaganjem za dinamičko shvatanje društvene svojine kao historijskog procesa. Proces podruštvljavanja objektivnih pretpostavki proizvodnje (pri čemu je nacionalizacija početni revolucionarni korak) zbiva se kao proces samo-dekomodifikacije robne proizvodnje. Ali, upravo ne svojinski tretman sredstava za proizvodnju u uslovima robne proizvodnje znači neprocesualno-neistorijsko poimanje društvenog vlasništva. Jer, ukoliko bi sredstva za proizvodnju već figurirala kao »nesvojina«, onda bi društveno vlasništvo već bilo ostvareno. Nesvojinski tretman sredstava za proizvodnju, po meni, prikriva ono što se stvarno zbiva u samom društvenom procesu: tojest da primarna raspodela na tržištu nije raspodela prema radu. Da bi se na nivou privrednog sistema uveli instituti kojima bi se tendencijski obezbeđivala reprodukcija društvene svojine treba priznati svojinski, tojest robni karakter sredstava za proizvodnju u robnoj proizvodnji u socijalizmu.

Hteo bih da kažem u vezi sa pitanjem drugarice Popov. Naravno, reč je o različitim čitanjima teksta. Iskoristio sam svoje pravo kao i svi drugi juče i danas. O nekim stvarima različito mislimo, možda i neke tekstove različito doživljavamo. Ja sam se usprotstavio podelama na škole.

Šta znači biti dohodaš moram reći da ja stvarno ne znam. Ako je reč o prihvatanju kategorije dohotka, a ja ne mislim da je to kriterijum za određenje »dohodaš«, onda bi svi ljudi koji su radili na Dugoročnom programu bili »dohodaši« a to bi bilo nerealno. Mogu reći da ne znam šta znači biti profitaš. Ne mislim da ima ikakvog racionalnog jezgra tako monolitizirati mišljenja po školama.

Razlika ima, te razlike nisu male, razlika ima i u drugim pravcima. Ja uopšte ne mislim da je po sebi loše što tih razlika ima i možemo razgovarati šta je u kom teorijskom mišljenju loše.

Kada je reč o tome zašto sam ja razumeo da je Kardelj interpretiran kao dohodaš, ja se moram pozvati na fusnotu na str. 8. u Marsenićevom tekstu gde se eksplicitno kod razlika oko nesvojinskog i drugog interpretiranja društvene svojine, utvrđuje Kardelj (i njegova knjiga »Protivurečnosti društvene svojine«) kao »dohodaš«. Ja sam upravo tvrdeći da ne mislim da je Kardelj »dohodaš« to koristio kao argument da je Marsenićev metod pogrešan.

Drug Hadžimerović je postavio dobro pitanje: da li je institucionalni razvoj samoupravljanja u jugoslovenskoj revoluciji genetičko (historijsko) ili veštačko (političko, ideološko) postavljeno pitanje? Jedno i drugo. Ako samoupravljanje postavimo u širi historijski kontekst rješavanja pitanja odnosa čovjek-društvo—priroda, kao način premošćivanja razarajućeg postvarenja fetišizacije otuđenja materijalne sfere i slično u pravcu ljudske emancipacije u ekonomskom, političkom, sociokulturnom smislu, onda je svaki revolucionarni čin ljudskih masa u istoriji klasne borbe u suštini samoupravni pokret. Samoupravljanje kao način uspostavljanja mogućnosti vlastite produkcije i historije koja ukazuje na bitno drugačijeg čovjeka od fatalistički izgubljenog i bespomoćnog bića stare klasne društvene podele predstavlja u suštini unutrašnji koncept revolucije tako da je i u našoj narodnooslobodilačkoj revoluciji samoupravni pokret unutrašnji mobilizator i inicijator socijalne revolucije. Međutim, mi smo posle 1945. godine u nekoj meri veštački ukinuli ovu samoupravnu inicijativu koja bi se mogla politički sasvim prirodno vezati na neke »demokratske« osobine robnog privređivanja, jer smo uzeli određenu projekciju socijalizma koja je u 30. godinama kompromitovala socijalističku teoriju i praksu dvadesetog veka. Moja poseta je bila da smo 1945. godine nasilno prekinuli jedan genetički mogući razvoj samoupravljanja i robnog privređivanja i da tek posle pet godina jednom političkom akcijom, koja ima istorijski značaj za evropski radnički pokret, uspostavljamo društvene uslove za dalji genetički razvoj samoupravljanja i robnog privređivanja. Historijska situacija je sada bitno promenjena — umesto spontaniteta pokreta samoupravljanja imamo njegovu supstituciju u normativno, političkom institucionalnom sistemu, umesto robne autonomnosti imamo tačno određene granice državne ekonomske reprodukcije, politika i ideologija su stavljeni pred ekonomijom koja može u suštini samo potvrditi određeni ekonomski legitimitet već uspostavljene vlasti i nove klasne društvene strukture. Dakle-samoupravljanje i robno privređivanje u svojoj suštini imaju genetičke osnove u sadašnjoj jugoslovenskoj društvenoj reprodukciji. Međutim, njihovo uspostavljanje je ograničeno određenom klasnom strukturom, djelovanjem političkih i ideoloških mehanizama i slično.

Pitanje D. Strpića je više argumentacija vlastitih stavova sa kojima se u velikoj meri slažem tako da se radi više o po malo različitim interpretacijama istog teoretskog problema nego o nekim značajnim diferencijama. Određenje robe opšte i robe posebno kao i kapitala opšte i posebno je jedno od najtežih metodoloških pitanja kritike političke ekonomije o prelazu s apstraktno-teoretskog nivoa na analizu konkretno-istorijske celine.

Kako zapustiti tabulo raso čiste metodologije ili pukog istoricizma a pri tome postaviti pravo poređenje između logičkog i istorijskog? Moja teza koju

sam razvio u raspravi »Marxov Kapital i savremena istorija kapitala« (Socijam, broj 12 — 1982) polazi od specifične kombinacije apstraktno teorijske spoznaje koja otkriva suštinu pojava i konkretno-istorijskih pretpostavki koje Marx uključuje na »kritičkim tačkama« svog logičkog izlaganja apstraktnoteoretskog sistema. Tako bismo čitavu analizu robnog postavili na tri analitička nivoa:

a) prvi govori o robi opšte, o njenim osnovnim karakteristikama koje pokrivaju čitavu epohu robnog,

b) drugi govori o uspostavljanju robnog načina proizvodnje koji već traži »historijski intervencionizam« kritičkih tački koje mogu pripadati drugim načinima proizvodnje,

c) treća razina polazi od kritičkih tački i analizira artikulaciju načina proizvodnje koji se sa svojim reprodukcijom krugovima međusobno prepliću.

Sva tri analitička nivoa su potrebna zbog deduktivnog objašnjenja polaznosti i razvojnosti robnog koji traži stalno usklađivanje teoretskog (strukturnog) sa određenim istorijskim vremenom društvene formacije. U tome je ona specifična razlika koja razdvaja Marxa od Hegela i dakako od Smitha i tradicionalne ekonomske paradigme posle njega koja je pošla od pretpostavke o neprekidnom spasavanju negativnog u unutrašnjosti kretanja forme (kapitala) koji po Hegelu označava beskrajnu samoreprodukciju sistema u ekskluzivnosti logičko-istorijskog vremena forme. Kod Marxa treba dobro uočiti razliku između načina istraživanja (Vorschungweise) i načina izlaganja (Darstellungweise) jer nam logičko-sistemska način izlaganja može objasniti samo određeno prisustvo protivrečnosti (na primjer ekonomskih zakona i slično) a ne njihovu specifičnu istorijsku formu. Treće pitanje razumevanja robnih oblika i proizvodnih odnosa upozorava na moju dosta paradoksalnu tezu da u suštini i ekonomski neoklasičari i naši lokalni marksistički klasičari stoje na istim pozicijama. Zašto? Ako po C.H. Strausu opredelimo ekonomsku nauku kao nauku o mitologikama onda je sigurno najslavnija ona o »ekonomskoj mašini« (R. Meek), samoreproduktivnom i samoregulacijskom sistemu robne privrede, Smithove »nevidne ruke«, Sayove dogme i slično. Za neoklasičare je primaran ovaj ekonomski funkcionalizam bez uvida u proizvodne odnose koji su dakako podređeni logici robne produkcije. Naša marksistička politička ekonomija često polazi suprotnim pravcem: socijalistički proizvodni odnosi mogu podrediti robnu proizvodnju svojim vlastitim reprodukcijom (klasnim) potrebama.

U suštini obe oprečne teorije polaze od istog — naime od pretpostavke razumjevanja tržišta kao neutralnog ekonomskog, mehaničkog mehanizma bez proizvodnih odnosa koji, inače predstavljaju bit robe, pa i tržnog mehanizma. U krajnjoj instanci je zaista svejedno da li polazim od kapitala ili od rada ako mi je krajnji cilj ponovno uspostavljanje fetiša ekonomske nauke i njegovih klasno podređenih posledica.

DUŠAN IČEVIĆ

(Pitanje Bogomiru Kovaču)

Ako sam dobro razumio, drug Kovač utvrđuje, a to pripisuje i Kardeľju i neoklasičarima, da odnosi proizvodnje ne određuju kakva će biti robna proizvodnja, već da robna proizvodnja sama po sebi određuje karakter proizvodnih odnosa. Pitanje: ako se dokazuje da je robna proizvodnja nužna socijalizmu, da ona nije vezana samo za privatno vlasništvo, već da ona ima univerzalnije oblike, obrasce itd. — da li ona sama po sebi zaista određuje ili zavisi od načina proizvodnje? Otkud onda robna proizvodnja sama po sebi proizvodi, stvari vjerovatno pojednostavljeno postavljam kapital-odnos, i proizvodni odnos samoupravljanja?

HASAN HADŽIOMEROVIĆ

(Pitanje Bogomiru Kovaču)

Znači li to da onako kako Vi i Divjak tumačite pojam svojine u samoupravnom društvu, nju treba posmatrati prije svega u njenom čisto ekonomskom značenju, a ne u formalno-pravnom, na osnovu čega nam se ona, u svojoj ekonomskoj funkciji, pokazuje kao neki vid privatne svojine samoupravnih kolektiva, da ne kažem i vid grupne svojine. Takvo njeno svojstvo im, kako kažete, i daje mogućnost da se mogu pojavljivati kao subjekti robne proizvodnje. Vi to smatrate striktno ekonomskim pojmom te svojine, kao društvene.

Ne znam kako se on može tako odvajati od njegovog formalno-pravnog smisla i značenja? I drugo, gdje je tu integralni društveni okvir te svojine? To mi sve nije jasno!

Zatim, ako se na toj osnovi sve svede na odnose subjekata robne proizvodnje, na njihovu razmjenu i povezivanje, s isključivanjem posredujuće uloge globalnog društva, neće li se tim putem doći do nekog »totalnog kartela«, kao autentičnog okvira socijalističkih odnosa proizvodnje, kao modela socijalističkog društva? Kako neki rezonuju, izgleda da bi to bio taj pravi obrazac kome treba težiti. Pitam se, nismo li time došli do onoga što je još klasični marksizam odbacio kao krupnu teoretsku zabludu?

Pokušaću da odgovorim na primedbe profesora Hasana Hadžiomerovića, mada nisam siguran da sam ga dobro razumeo. Koliko ja shvatam, osnovni prigovor profesora Hadžiomerovića je da ja zagovaram koncept »robne proizvodnje bez države«, to jest da hipostaziram robnu formu, posmatrajući je izvan konteksta društvenog totaliteta. Mene bi jako zanimalo kojim i kakvim interpretacijskim postupkom je profesor Hadžiomerović došao do ovakvih sudova, pošto držim da nijedan adekvatan način »čitanja« mog referata ne bi pomenutim zaključcima vodio. Možda je posredi terminološki nesporazum?

Ovde ne mogu detaljnije da obradim problem odnosno između robne forme proizvodnje i države, odnosno političko-institucionalne nadgradnje (niti je to bila eksplicitna tema mog referata). Ovde ću jedino napomenuti da, po mom mišljenju, robna proizvodnja kao robna proizvodnja nužno, po svojoj imanentnoj prirodi, zahteva **konstruisanje države odnosno političkog kao od nje same odvojene sfere. Dakle, konstruisanje države-političkog kao u odnosu na robnu proizvodnju zasebne sfere unutrašnji je zahtev upravo robne proizvodnje kao robne proizvodnje.** Iz tog ugla gledano, sintagma »robna proizvodnja bez države« je **contradictio in adiecto** (takva robna proizvodnja ne samo što nije postojala već ni ne može u principu da postoji). Uostalom, u svom referatu sam izložio kritici kako koncept »spoljašnje«-političkog prevladavanja robne proizvodnje (tzv. etatizam), tako i koncept tržišnog samotoka kao isključivog principa društvene regulacije (tzv. ekonomski liberalizam). Pri ovome, ja »spoljašnje«-političkim intervencijama države označujem one intervencije koje nisu posredovane unutrašnjim zahtevima proizvodnog procesa, i utoliko, dakle zbog toga što ne poštuju »unutrašnju logiku« proizvodnog procesa, predstavljaju voluntarističko nasilje nad njim. Dakle, nisu sve intervencije u proizvodni proces koje dolaze iz sfere države-političkog »spoljašnje« i nepoželjne. Štaviše, robna proizvodnja, svojim imanentnim razvojem, iznutra, iz sebe same zahteva odgovarajuće intervencije iz sfere države odnosno političkog.

Da je to tako, svedoči i dosadašnja istorija robno-kapitalskog oblika produkcije koja se može označiti kao istorija sve većeg penetriranja države u proizvodni sklop (proces »podržavljenja« društva), tako da država u savremenom kapitalizmu prestaje biti pasivni deo tzv. nadgradnje već postaje instanca koja se aktivno meša u proizvodni proces. Neki teoretičari nazivaju ovaj savremeni tip »zapadne« države intervencionističkom državom, a neki, kao recimo Joahim Hirš, fordističkom državom sigurnosti — u ovakvom tipu države implicirani su i zdravstvo i školstvo i socijalne najamnine i slično. Dakako, ovakav tip države u mnogome se pokazivao neophodnim za razrešavanje unutrašnjih protivrečnosti date istorijske faze razvitka robno-kapitalističkog oblika proizvodnje.

Iz dosad naznačenog (na žalost, nemam vremena da elaboriram data pitanja u kontekstu socijalizma) proističe da se iz mojih teza iznesenih u referatu nikako ne može zaključiti da ja pri razmatranju robne forme apstrahujem društveni totalitet, da se zalažem za »robnu proizvodnju bez države« odnosno za nekakvo leseferistički koncipirano tržište koje bi, navodno, automatizmom svojih imanentnih zakonitosti, bez udela plana i svesnog društvenog usmeravanja, bez istorijske samodelatnosti proizvođača i njihove klasne borbe, vodilo optimalnim rešenjima. Zapravo, želim da ukažem na činjenicu: kao što apoteoza tržišnog samotoka zakonito vodi utapanju samoupravljanja u robnu proizvodnju, njegovoj atomizaciji, isto tako i druga krajnost — spoljašnje nasilje nad delovanjem zakona vrednosti otvara tendencije suspendovanja samoupravljanja, samostalnosti privrednih subjekata itd.

Ako sam dobro razumeo profesora Hadžiomerovića, on mi stavlja i prigovor zbog mog navodnog zastupanja koncepta samoupravljanja u privatnom vlasništvu. Opet moram reći da se ni iz jedne moje rečenice ne može izvesti tako nešto. Doduše, stojim na stanovištu da u svakoj robnoj proizvodnji, pa i u onoj u socijalističkom pravno-institucionalnom okviru, dakle i u onoj u kojoj je izvršeno pravno podruštvljenje sredstava za proizvodnju, sredstva za proizvodnju moraju figurirati kao osnov prisvajanja. Međutim, upravo da bi se suzio prostor eroziji društvenog kapitala preko ovog prisvajanja po osnovu raspolaganja (ne pravnog, već faktičkog: »ekonomsko vlasništvo«) svojinom, zalažem se za socijalističke intervencije u tržišni samotok — jedna od takvih mogućnosti je, kao što sam jednom već rekao, uvođenje kamate, to jest cene upotrebe društvenog kapitala.

Prema tome, ne projekat za koji se zalažem, već upravo koncept nesvojinskog tretiranja sredstava za proizvodnju, prikrivajući ono što se de facto zbiva u zbiljskom tržišnom procesu — to jest činjenicu da primarna raspodela nije raspodela prema radu već uključuje i prisvajanje po osnovu bolje kapitalne opremljenosti, upravo taj i takav koncept otvara prostor privatno-vlasničkom prisvajanju u samoupravljanju, dakle prisvajanju bez rada.

Što se tiče odnosa mog prema pravnom aspektu društvene svojine, formalno-pravnom podruštvljenju objektivnih uslova proizvodnje nipošto ne odričem status revolucionarne intervencije u građanski svet kojom se ukida bitni osnov prisvajanja bez rada, samo ukazujem na to da njime još nije izvršeno stvarno podruštvljenje, to jest da njime nisu ukinuti svi vidovi prisvajanja bez rada koji proističu iz samih zakonitosti robne proizvodnje. Smatrati da samim činom formalno-pravnog podruštvljenja u kontekstu robne produkcije sredstva za proizvodnju počinju da figuriraju kao apsolutni nesvojinski oblik, znači zapasti u vulgarni idealizam »jurističke iluzije«.

ZORAN PJANIĆ

O RAZNIM EKONOMSKIM LOGIKAMA U NAŠOJ EKONOMSKOJ TEORIJU

Prvo da li se može govoriti o školama kod nas ili ne? Imam utisak da postoje škole, da se ekonomisti grupišu oko nekih ideja, a da je jedino netačno sve naše ekonomiste deliti u dve velike grupe — profitaše (kako su nazvani 1970. godine, sama oznaka nije bila prijatna, jer je odmah asocirala na to da žele da uvedu norme, logiku i zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje) i na dohodaše. Lepeza je mnogo veća. Mi imamo niz darovitih mladih ekonomista koji ne prihvataju Marksov naučni analitički aparat, ako se tretira kao pozitivna ekonomija (počev od zakona vrednosti pa nadalje). Pri tom, oni prihvataju Marksa kao sociologa. Na drugoj strani imamo predstavnike, manje ili više ubeđene u ono što daje radikalna politička ekonomija na Zapadu. I da ne navodim ostale varijante koje postoje. Međutim, kada je reč o privrednom sistemu, o ekonomskoj politici, o normama ponašanja ekonomskih subjekata, ipak postoje dve bitne logike koje su, eto, označene kao dve suprotstavljene škole. Tačno je da razlika nije i ne počiva u koncepciji dohotka. Nisam slučajno kada je drug Papić govorio o genezi koncepcije cene proizvodnje spomenuo Milentija Popovića, jer pored svih priloga koje su svojevremeno dali Krajer i Davičo 1952. godine, on je bio autor koncepcije dohotka. Istovremeno, on je bio prvi koji je govorio o specifičnoj ceni proizvodnje kao vladajućoj u našoj privredi. Nema sumnje da u ovoj grupaciji ekonomista postoji velika razlika o mnogim pitanjima, ali im je ekonomska logika u osnovi jednaka. Druga škola je otpočela sa koncepcijom dohodne cene. Mislim da nikad autori dohodne cene nisu odgovorili na ukazane neracionalnosti koje sadrži ta koncepcija. Njena početna verzija je da se dohodak kao nešto što dobija kolektiv i pojedinac, meri sa onim što pruža kolektiv i pojedinac, a to je ukupni rad, kako opredmećeni tako i tekući, iz čega je izvedena dohodna stopa i njena prosečna veličina kao rezultanta kretanja sredstava među sektorima. Ako je tako, zašto se to ne bi prenelo i na moguću mobilnost samih radnika, da se i oni kreću između sektora prema svojim ličnim dohocima? U krajnjoj konsekvenciji ako bi se prihvatila i mobilnost radnika ta dohodna cena bi se pretvorila u specifičnu cenu proizvodnje.

O tome, ako postoji prosečna dohodna stopa i na osnovu nje se formira dohodna cena prema količini opredmećenog i tekućeg rada i do kakvih sve onda deformacija to dovodi, mnogo je bilo reči u literaturi. Jer, jasno je, što god je veći opredmećeni rad pri postojanju prosečne dohodne stope, utoliko ta delatnost odnosno kolektiv dobija više. To nema nikakve veze sa radnim doprinosom. Pošto se sve glavne razlike između sektora svode na organski sastav i obrt, to što je viši organski sastav pri jednakom obrtu, onda grane sa takvim visokim sastavom prisvajaju znatno više dohotka nego grane sa nižim organskim sastavom. Ako uzmemo da je organski sastav dat, onda obrt deluje. A

pošto je kod radnointenzivnih grana po pravilu obrt vrlo brz, onda ta druga komponenta na osnovu koje se prisvaja dohodak dobija na snazi i jako utiče na deformaciju cena. Autori dohodne stope su shvatili problem obrta da taj moment unosi izvesne teškoće, pa su u svojoj novoj varijanti umesto ukupnog opredmećenog rada prihvatili samopredujmljena sredstva. Jer, obrt se javlja kod opredmećenog rada, pa prema tome pri nužnoj podeli na stalne i optičajne delove, što god je obrt veći, optičajni deo se brže obrće pa je veća masa na osnovu koje se prisvaja dohodak. Zato su sada ubacili angažovana sredstva ali čini mi se logika dohodne cene je time pala.

O dohodnoj ceni ne bih dalje govorio. Da se vratimo na one velike suštinske razlike, da su u pitanju dve ekonomske vizije. Još pre godinu-dve dana, drug Cerović i drug Cvjetičanin pisali su svoje komentare u »NIN-u« i to povodom ranijih istupa nekih učesnika za ovim okruglim stolom, gde su posle kritike njihove stavove po pravilu diskvalifikovali citiranjem pesmica Jove Jovanovića Zmaja. Mislím da je poznavanje poezije lepo. Jova Jovanović Zmaj napisao je mnogo lepih dečijih pesama, ali smo zapali u stanje kada nam Zmajeve pesme ne mogu pomoći. Da ne govorimo o drugima koji su mnoge ovde za stolom, kvalifikovali da zagovaraju kapitalističke i državno socijalističke odnose samo zbog činjenice što traže da se kod nas kao ekonomski mehanizam postavi kombinovana robna i planska privreda, plansko-tržišni ili tržišno-planski mehanizam.

Ja bih samo u vidu podsetnika pobrojao te razlike, Prvo, stav prema robnoj privredi. Tačno je da se robna privreda zadržava kao opšti okvir i kod ove druge, tzv. dohodaške škole. Međutim, već je u tom prihvatanju bio naglašen moment prevazilaženja robne privrede jednim posebnim instrumentarijom-dohodovnim povezivanjem, sistemom sporazuma i dogovora itd. Ja bih mogao ovde da navedem mnogo citata, ali bez navođenja imena, dovoljno je podsetiti se na zahtev zamene kupoprodajnih odnosa kao zastarelih dohodnim i to kao generalni zahtev. Drugo, skoro su svi dohodaši ponavljali stav da »samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju način ovladavanja svim tokovima društvene reprodukcije«. Treći, direktan citat: »Nastajanjem i razvojem socijalističkog načina proizvodnje stvaraju se neophodni uslovi koji zaista omogućuju prevazilaženje konkurencije u procesima formiranja cena iste robe da umesto konkurencije (i monopolističke prakse) samoupravno dogovaranje i sporazumevanje postane dominantna karakteristika procesa formiranja cena u ovom načinu proizvodnje«. Da samo pomenem da u toj koncepciji postoji jedan analogon tendencijskom padanju profitne stope kako je dat u Marksovom »Kapitalu«. Marks je iz ove zakonitosti izveo zaključak o istorijskoj prevazidenosti, odnosno o procesu prevazilaženja samog kapitalizma. Slično, ovi autori su konstatovali da postoji zakon tendencijskog padanja dohodne stope iz čega izvode zaključak da je proces odumiranja robne privrede u toku.

Drug Cerović je govorio o dilemi dohodak kao celina ili neke zakonite komponente u okviru dohotka. Potpuno se slažem sa kritikom tzv. tehničke varijante podele u okviru dohotka, apsolutno odbacujem neoklasičnu varijantu teorije kapitala i raspodele. Dalje, imam utisak da niko od predstavnika koncepcije specifične cene proizvodnje ne insistira na nekom eksternom faktoru koji bi određivao stepen akumulativnosti. Inače, to je bio svojevremeno jedan od tobožnjih argumenata kojim se odbacivala cena proizvodnje. A zašto ne bismo uzeli treći moment, naime jednu od bitnih razlika između Marksa i neoklasika. Kod neoklasika akumulacija je pitanje vremenske preferencije, koliko neko preferira tekuću potrošnju u odnosu na buduću? Kod Marksa to nije rezultat vremenske preferencije nego konkurencije i neophodnosti, da su kapitalisti primorani da odvajaju veliki deo profita upravo za akumulaciju. U literaturi ovo je odavno poznato, ja samo prenosim te stavove. Ako uzmemo

da je dohodak motiv, onda zakonito radi maksimiranja dohotka, upravo onako kako je govorila drugarica Sofija Popov, dolazi do njegovog podvajanja na tekuću potrošnju i akumulaciju. I ukoliko pretpostavimo da deluju ekonomske zakonitosti, zbog našeg svesnog ponašanja u okviru datih elemenata tehničke konfiguracije sektora, mi ćemo u krajnjoj konsekvenci imati nešto što se svodi na cenu proizvodnje i na unutarnju podelu na ličnu potrošnju i akumulaciju. Sve ostale momente, iako vrlo značajne, ostavljam po strani.

Na kraju ne bi trebalo podsećati se da u onom mehanizmu povezivanja proizvodnje i potrošnje, u opštem balansu privrede, imamo nekoliko poznatih tipova — to je tradicionalni prirodni način u već prevaziđenim ili uglavnom prevaziđenim društvenim sredinama, tržišni mehanizam i državno regulisanje. Mi smo postavili novi put — preko samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i to kao totaliteta. Ono što je drug Papić juče u svom referatu izneo o sporazumevanju i dogovaranju, to je prihvatljivo. Niko ne negira određeno mesto sporazuma i dogovora. Ako postoji koncentracija proizvodnje kao nužnost, istovremeno se uz nju uvek javlja i sitna proizvodnja. Gde god je to tehnički i ekonomski racionalno, putem sporazuma treba formirati velike integracione celine, ali ne kao opšti organizacioni princip koji treba da zameni mehanizam robne privrede i planiranja. Da li treba razgovarati o tome kako je planiranje zamišljeno i kako je ono kod nas zakonski postavljeno 1976. godine? Zar se ne sećate da smo proglasili taj zakon potpuno novim i nepoznatim u istoriji ekonomske misli i koje su karakteristike tog zakona tom prilikom isticane? Ceo sistem je bio izveden na jedan redukovani način, od osnovnih organizacija udruženog rada (a svi moraju koji su u trajnim poslovnim odnosima da se međusobno sporazumevaju o osnovama plana), preko planova na višim organizacionim nivoima, sve do plana Jugoslavije. Koliko ja znam ni jedan plan nije bio urađen na ovaj način — ni 1976-80, istina on je rađen nešto ranije nego što je zakon bio donet, ni ovaj od 1981. pa nadalje, na kome se počelo raditi i odustalo se, ne samo zbog krize nego i zbog nemogućnosti da se on izvede na zakonom propisan način. Taj sistem planiranja nailazi na takvu informacionu barijeru (da ne govorim o drugim momentima, da ne postoji samo jedinstvo interesa nego i različitost interesa, i slično), da on nije nikakvo operaciono sredstvo pojedinaca, kolektiva i celokupne privrede da se racionalizuju ekonomski tokovi i uklone nedostaci robne privrede.

Kod raspodele juče je bilo reči o dohotku po radniku. Da li je dohodak po radniku primeren jednoj razvijenoj privredi ili ne? Juče sam dao karakteristiku da je dohodak po radniku tipična mera proste robne proizvodnje i ako pogledamo logiku celog ovog pristupa on ne znači ništa drugo nego spoj jednog pristupa na osnovu proste robne proizvodnje sa izvesnim utopističkim elementima što im daje jedan određeni kvalitet koji nikada neću poreći, ali koji je doveo do jednog potpuno neoperabilnog sistema kod nas. Da li su ove naše teškoće rezultat neprimenjivosti sistema ili ne, da li se može suditi o sistemu koji nikada nije zaživeo ili ne, što pokreće i pitanje — a zašto nije bio primenjen? Sada čujemo novi odgovor, da je to bio otpor birokratije i tehnokratije, ali iz toga treba autoru ove teze da izvedu sasvim revolucionaran zaključak o tome šta treba da se uradi.

Poslednji moment, kojim završavam — o nekoliko puta pominjanom Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Ja sam još u toku rada nekih tela i same komisije ukazivao da taj dokument ima kompromisnih elemenata. I to ne treba kriti. Ima elemenata koji potpuno odgovaraju, onako kako ja gledam na naše osnovne institucionalne pretpostavke društvenog i ekonomskog života i koje su zajedničke i jednoj i drugoj i trećoj, pa možda i nekoj četvrtoj školi. Ali, u postavljanju pravaca neposredne akcije ima tu i tamo kompromisa. Međutim, pitanje je sledeće: da li je Dugoročni program ekono-

mske stabilizacije pomerio težište u odnosu na ekonomsku misao krajem 70-tih godina? Ako je pomerio težište — gde i u kom pravcu? I dobro bi bilo da donesemo taj dokument ovde, da ga gledamo od stranice do stranice da utvrdimo kojim smo to putem krenuli.

HASAN HADŽIOMEROVIĆ

(Reagovanje na izlaganje Z. Pjanića)

Zelio bih postaviti dva pitanja.

Jedno se odnosi na cijenu kapitala. Ne znam da li sam to dobro shvatio, ali iz do sada izloženog ispada da bi primjenom ove cijene bilo onemogućeno pojedinim privrednim subjektima da prisvajaju »ekstradobit« ili »ekstradohodak« i da to prelijevaju i u lične dohotke. Umjesto toga, s primjenom te cijene, ovo bi bilo usmjereno u neki okvir obavezne akumulacije. Nije mi jasno ko bi u tome arbitrirao.

Drugo pitanje tiče se odnosa instituta samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, s jedne strane, i robne proizvodnje, s druge. Ako ova proizvodnja treba da postane glavna osnova i glavni kriterij efikasnosti društvene ekonomije, gdje je onda mjesto i kakva je u tom slučaju uloga instituta pomenutih sporazuma i dogovora. Nije li ona drugorazredna? Šta je ovdje prvo, a šta drugo? I uopšte, šta je sa samoupravljanjem u globalnim društvenim okvirima? Kod nas neki tu vide samo državu, kao da funkcije globalne društvene zajednice nikako ne mogu postati samoupravne. Ustvari, za njih samoupravljanje postoji samo u neposredno »udruženom radu«, a sve ostalo pripada funkciji države. Takvo rezonovanje, za mene, nema svoga osnova.

BOŽIDAR CERVIĆ

Ako nisam do kraja uspeo da izvedem da je **podela dohotka na dva dela**, što je uslov definisanja zakona vrednosti cene proizvodnje, stvar neke društvene odluke, pitanje je ko tu društvenu odluku donosi?

ZORAN PJANIĆ

Povodom prvog pitanja druga Hadžiomerovića odmah da kažem da se osnovni ekonomski kalkulus sastoji u sledećem: treba da se utvrdi vrednost (upotrebljavam ovaj termin u širem smislu, nego što je kod Marksa kao strogo dat opredmećeni rad i to odmeren na određeni način) inputa i outputa. Ako ne možemo da konstatujemo kolika je vrednost inputa, a kolika je vrednost outputa, nema ništa od ekonomskog kalkulusa.

Da bi se dobro utvrdila vrednost inputa, moramo da imamo nekoliko bitnih ekonomskih parametara: realnu amortizaciju, realnu kamatnu stopu (bez nje se ne može, jer ako inače ukinemo kreditni oblik mi prelazimo na jedan sasvim drugi sistem, a nisam siguran kuda bi nas ova promena odvela), realnu cenu kapitala i realan devizni kurs. Onda, gde se ja razlikujem od nekih meni bliskih ekonomista? To je cena rada i to zbog sledećeg: iz teorije se zna da onaj faktor koji preuzima rizik, nema ujednačenu nagradu. Kod nas radnik udruženog kolektiva donosi investicione i druge poslovne odluke i njegov lični dohodak mora da zavisi od toga. U jednoj krajnjoj analizi ti se lični dohoci izjednačavaju. Ali, ako hoćemo da nam radni kolektivi budu nosioci odluka u proširenoj reprodukciji, kao konsekvencu moramo izvesti i različite

lične dohotke za iste kvalitete i kvantitete rada. To je ono na čemu sam ja insistirao govoreći da bez četiri komponente nema kalkulacije. Svako drugo rešenje je proizvoljno ekonomski, u njenu neko mora da arbitrira, ono pretpostavlja neku silu van radnih kolektiva.

O sporazumima i dogovorima. Na koji način je u kapitalizmu došlo do korporacija? Na koji način je u kapitalizmu došlo do raznovrsnih oblika preduzeća? Zbog čega je prevaziđeno malo, inokosno preduzeće u mnogim granama? Ako postoji neki objektivni ekonomski interes u samoupravnoj privredi, on mora da dovede do slične koncentracije proizvodnje shodno tehničkim karakteristikama. Mislim da svi oni koji bi postavili pitanje o realnosti ovog procesa, u stvari sumnjaju u samoupravnu privredu. Ako u njoj postoje pravi ekonomski tokovi, pa zašto i kod nas ne bi na osnovu interesa kolektiva došlo (kada se prethodno ukinu preveliki uticaj društveno-političkih zajednica i njihove barijere), do međusobnog udruživanja najboljih kombinacija povezivanja? I to ne samo povezivanja po vertikalnoj liniji, na šta se mnogo insistira i vrlo često ima jedan jako birokratski prizvuk, nego i otvaranja povezivanja po horizontalnoj liniji, jer ta horizontalna linija dovodi do manjih transportnih troškova, na neki način može se tržište bolje i raznovrsnije snabdevati, dovodi do potrebne diferencijacije proizvoda i bogatije ponude itd. I zašto ne i povezivanje bez ikakvih tehnoloških veza, samo na osnovu dohotka? Opšti je interes da se dohodak poveća, pa ako može da se poveća i tako kako su to nekada i naši reeksporteri radili-Geneks, Ineks, Astra i drugi. Kada su zbog reeksportnih poslova i privilegovanog položaja došli pod udar društvene akcije, mi smo izbacili nešto što se danas u svetu normalno razvija kao konglomerati. Duboko verujem da ekonomske zakonitosti kod nas deluju, da su naši ekonomski subjekti isto toliko misleći kao oni u kapitalizmu i da će pronaći interes za okrupnjavanje negde direktnim integracionim povezivanjem negde samo sporazumima itd.

Sledeće pitanje — kao donosi odluku o podeli dohotka Donosi kolektiv. Ali, ponovo vas podsećam na Marksov tekst, gde on kaže: kapitalist prisvaja ceo višak vrednosti (pošto je reč o prvom tomu Kapitala, tu se govori o višku vrednosti); u njemu se bore dve duše — s jedne strane da uživa u postojećim blagodatima, s druge strane da akumulira jer ga konkurencija goni; i Marks dodaje, to je faustovski problem. Taj isti faustovski problem postoji i kod nas, što znači da nema nikakvog eksternog određivanja akumulacije, do nje se dolazi zbog konkurencije, zbog obezbeđenja budućnosti, zbog sagledavanja svoga položaja.

Što se tiče druga Pavlovića i njegovog pitanja - da li je veličina ličnog dohotka dovoljna da pokrene radnike, ja Vas pitam, sa svoje strane, u dohodnoj ceni dolazi do seljenja sredstava i ujednačavanja dohodne stope: pa, kako se i zašto sami radnici sele? Razlika je u tome što je stepen kolektivizma u vašoj viziji socijalizma mnogo veći nego kod mene. I dozvolite, ja još pretpostavljam da osnovna sloboda čoveka u oblasti privrede jeste da može sam da bira radno mesto, da mu ga niko ne određuje, što znači da se nikako ne ide kolektivno od jedne grane do druge, nego samo ako ima interesa da bude u tom novom kolektivu. Druga velika sloboda je da sam kao potrošač pravi svoj izbor na osnovu preferencija koje su možda dobre ili ne, ali društveno svaka-ko uslovljene. Da li će se on kretati kao proizvođač samo na osnovu ličnog dohotka, to je jedan daleko veći aspekt celog problema. Mi u ekonomiji uvek operišemo sa pojavama, koje nisu uvek čisto ekonomske. Toliko ima socioloških, psiholoških, individualno određenih stvari. Već ni teoriju oligopola ne možemo da postavimo bez izvesnih psiholoških pretpostavki. Ni teorija igara se ne može dati bez određenih psiholoških pretpostavki o učesnicima u datoj igri. Ipak, osnovna, opšta pretpostavka, na kojoj se gradi teorijska ekonomija, odnosi se na

ekonomsku nacionalnost subjekata. Mi takođe pretpostavljamo da socijalizam označava savremeni poredak u kome svaki čovek živi od svog rada i da će prema tome kakva su mu materijalna lična prava — uzimam namerno ovaj termin a ne lični dohoci — u kolektivu, on će ostati ili će otići iz tog kolektiva.

Što se tiče strukture proizvodnje — povodom pitanja druga Vlahovića, sva ona grdnja koja se odnosi na Dugoročni program ekonomske stabilizacije, molim vas da me mimoide, a naročito ona koja se odnosi na akcionarska društva, jer veze nemam sa idejom o akcionarskim društvima. Što se tiče toga kako bi izgledala struktura cene proizvodnje, tu je Smiljan Jurin i da ima table on bi vam je odmah napisao. Evo šta ja želim da dodam. Kad se govori o ceni proizvodnje, pa u suštini tu se radi o približno jednakim uslovima privređivanja. U suštini to znači da se svaki na nekom sektoru, reč je o granama i regijama, nalazi u približno jednakom položaju, a sad unutar toga dolazi onaj dinamičan element, element boljeg rada, veće produktivnosti, itd. Ali, drug Vlahović i ja se odavno sporimo i uvek bih voleo da ga vidim i na novim sastancima, jer ako ništa drugo on me uvek podstakne da preispitam tuđe, njegove, pa i sopstvene stavove.

NIKOLA KLJUSEV

Pretpostavimo u čemu se možemo složiti o prednostima funkcionisanja sistema robne privrede na bazi organizacije faktora proizvodnje. Sada se postavlja pitanje da počnemo da razmišljamo kakve će socijalpolitičke ili psihološke posledice doći kroz takav sistem. Ko prihvata rizik bankrotstva i ko snosi odgovornost za to. Mi moramo očekivati i reperkusije svega toga. I drugo pitanje za razmišljanje: kako razrešiti korektivnu ulogu društvenih prioriteta.

ZORAN PJANIĆ

Ja sam uvek govorio o robnom i planskom mehanizmu. Prema tome, ovim se ni najmanje ne insistira da se na nivou, razini cene problemi rešavaju. Nego to je osnova koja posle zahteva korekciju prvo i tržišta, a zatim od izbora planova itd. A što se tiče bankrotstva, pa skoro smo mogli na televiziji da čitamo da se Zapadu dešavaju silna bankrotstva, ali to ne znači fizičko uništavanje fabrika i preduzeća, nekad i to jeste, ali to je daleko izrazitija manjina, već se vrši prestrukturiranje vrednosti.

DRAGUTIN V. MARSENIĆ

Još nekoliko napomena povodom debate o mom referatu

1. Očekivao sam da će moj referat pobuditi pažnju i interes učesnika na ovom naučnom skupu. Takođe mi je unapred bilo jasno da će mišljenja o njemu biti podeljena. Ekonomisti koje visoko cenim i do čijeg mišljenja veoma držim izrekli su pozitivan sud o mom referatu. Imam u vidu Branka Horvata, Marijana Korošića, Ljubomira Madžara i još neke. Ostali su usamljeni sa svojim kritičkim opaskama M. Pavlović i Ž. Papić. Vlahović je učinio duhovita »zapažanja« o promeni u mojim pogledima na problematiku o kojoj raspravljamo u odnosu na gledišta koja sam zastupao u ranim 70-im godinama. Papićeva i Vlahovićeve diskusija su razlog da se ponovo javim za reč budući da sam na Pavlovićeve kritičke refleksije već dao odgovor.

2. Papić mi zamera površnost i to ilustruje »dokazima« da sam teorijski koncept cene proizvodnje pripisao profesoru Pjaniću. Ističe da taj teorijski koncept autorski pripada Mijalku Todoroviću. Ovim povodom dajem sledeće objašnjenje. Moj rad nije bio orijentisan na davanje geneze koncepta cene proizvodnje u jugoslovenskoj ekonomskoj literaturi. Nije mi ni bila namera da nabrajam sve autore koji su u ovom domenu dali zapaženije doprinose. Uz tu ogradu ostaje da je Zoran Pjanić nesumnjivo najviše i najangažovanije Marksovu koncepciju cene proizvodnje izučavao sa stanovišta njene primerenosti našim samoupravnim socijalističkim robnim prilikama. »Glasniji« je pre njega u tom domenu bio Mijalko Todorović (»Oslobodanje rada« — »Kultura« Beograd; 1965). Istine radi treba tome dodati da je afirmativan pristup ovom konceptu pre Mijalka Todorovića imao Milentije Popović o čemu je na ovom skupu govorio već i sam profesor Pjanić reagujući na Papićeve kritičke opaske. Prigovoreno mi je da sam u 13. belešci mog referata pomenuo Pavlovića Milovana kao jednog od autora rukopisa na koji se ta beleška odnosi i koji je objavljen u časopisu »Socijalizam« broj 4 iz 1983. godine, a da sam ispustio ime Teodosija Čelkovića. Ovaj prigovor nije osnovan zbog toga što je Pavlović zaista jedan od pisaca tog teksta. On je prisutan na našem skupu i u tom pogledu nije stavio nikakvu ogradu na pominjanje njegovog imena u 13. belešci mog referata. U pomenutoj belešci i nisu navedena sva imena autora teksta na koji se ona odnosi pa je posle nabiranja dodato »... i još neki«, Utoliko je bez značaja i prigovorena »površnost« referata zbog toga što nije pomenuto ime Teodosija Čelkovića.

Papić mi je prigovorio i visok stepen politizacije teksta u mom referatu. »Dokaz« za to nađen je u činjenici da se jedan od koncepata u referatu izlaže i prati komplimentima a izlaganje drugog je praćeno kritičkom intonacijom i prigovorima. To je tačno. Zaista koncept nesvojinskog pristupa društvenoj svojini, primarne raspodele kao raspodele prema radu, apsolutne

originalnosti socijalističke i samoupravne robne privrede u odnosu na robne privrede koje joj vremenski i istorijski prethode ili sa njom koegzistiraju, koncept homogenosti dohotka itd. podvrgao kritici i ponudio za to potrebnu argumentaciju.

Ipak, povodom napomene o politizaciji ističem da nema teorijske koncepcije u ekonomiji koja ne bi imala ili nema političku dimenziju. Čak i oni koncepti koji se izričito ogradaju od svake politike, želeći da ostanu na terenu »čiste« ekonomije ili »čiste« teorije i nauke, ustvari su istovremeno i politički koncepti. Radi se o tome da se ekonomija i kao nauka i kao praksa i kao politika (ekonomska) uvek bavi interesima ljudi a ovi su uvek razvrstani u određene klasne i socijalne grupacije koje se odlikuju, između ostalog i pre svega, podvojenišću svojih interesa u odnosu na druge socijalne i-ili klasne grupacije. Nije, prema tome, suština u većoj ili manjoj politizaciji jednog ili drugog koncepta koje sam izlagao u svom referatu već u tome koji od njih nudi više mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga društva udruženog rada i u kojem se od njih može potpunije i autentično izražavati, razvijati i potvrđivati pravo udruženih radnika (kao klase a ne kao pojedinačnih radnih kolektiva) da upravljaju uslovima i rezultatima svojeg rada. Razume se, mogućnosti i prava udruženog rada da unapređuje razvoj svoje materijalne osnove i samoupravljanja ne može biti konstruisano iz glave već se pomoću glave može da oblikuje u okviru datih materijalnih i društvenih uslova koji za to postoje. Ako se ovi uslovi ignorišu onda teorija i strategija razvoja prerastaju u utopiju koja ne može biti uputstvo za menjanje postojeće realnosti, ma koliko se na prvi pogled takvom i predstavljala.

3. Najzad, s pravom je Vlahović zapazio da gledišta koja zastupam u referatu za ovo savetovanje nisu podudarna sa pogledima koje sam imao početkom 70-ih godina. Zaista, u knjizi »Problemi i pravci razvoja samoupravnog privrednog sistema« (izdanje Instituta za ekonomiku investicija, Beograd, 1970) koja je prethodila ustavnim amandmanima iz 1971. godine i predstavljala njihovu teorijsku podlogu pa samim tim i teorijsku podlogu najvažnijih rešenja privrednog sistema koji je formiran tokom 70-ih godina, ja sam zastupljen sa dva rada. To su: (1) »Namenska raspodela dohotka u radnim organizacijama« i (2) »Integracija i proširena reprodukcija u samoupravnoj robnoj privredi«. Poslovima na ostvarivanju studijskog projekta čiji rezultat je pomenuta knjiga rukovodio je prof. dr Miladin Korać. U njoj su kao autori zastupljeni još dr Berislav Sefer, dr Milutin Ćirović, dr Velimir Zeković i dr Milovan Pavlović. Posle toga objavio sam još jedan broj radova koji su po svojoj teorijskoj orijentaciji bliski konceptu zastupljenom u toj knjizi. Te sam radove sabrao i objavio u knjizi »Razvoj i problemi privrednog sistema Jugoslavije«, (izdanje »Naučna knjiga«, Beograd, 1974). Takođe sam učestvovao na pripremanju dokumenata Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije održanog u Sarajevu maja 1971. i na pripremanju dokumenata Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije održanog u Beogradu 1974. godine. U dokumentima dva pomenuta kongresa data su idejna i teorijska rešenja za privredni sistem koji je potom bio zaokružen u Ustavu SFRJ iz 1974., Zakonu o udruženom radu i Zakonu o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije iz 1976. godine. Kao što sam i u referatu naglasio, privredni sistem je uveliko bio pod uticajem koncepcije koju u referatu za ovo savetovanje izlažem kritici i preispitivanju. U njemu su, međutim, zastupljeni i momenti iz koncepcije koja je u mom referatu za ovo savetovanje dobila podršku.

Posle 1974. godine počeo sam mnogo realnije da procenjujem koncept koji sam do tada zastupao. Već 1976. godine pojavila se moja knjiga »Privredni sistem Jugoslavije« (izdanje »Savremena administracija«) u kojoj sam napustio koncept jedinstva i homogenosti dohotka i ukazao na mnogobrojna ograni-

čenja za ostvarivanje privrednosistemskih postulata koncepta koji i u ovom referatu izlažem kritici. (Knjiga o kojoj je reč doživela je pet izdanja i prevedana je na kineski jezik i objavljena u Pekingu u izdanju izdavačke kuće Ču-Ban Se). Posle toga, objavio sam još tri knjige u kojim raspravljam brojna pitanja iz domena privrednog sistema, privrednog razvoja i ekonomske politike naše zemlje. To su »Samoupravno udruživanje rada i sredstava«, izdanje Marksističkog centra Saveza komunista Srbije, Beograd, 1978; »Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije«, izdanje Savremena administracija, Beograd, 1981. (drugo izdanje ove knjige izašlo je 1983. a treće 1984. godine kod istog izdavača) i »Samoupravljanje i privredni razvoj«, izdanje »Savremena administracija«, Beograd, 1984. godine. U svim radovima koje sam objavio u poslednjih deset godina nastojao sam da teorijske koncepte proveravam sa stanovišta ekonomske stvarnosti koju oni žele da objasne i unaprede. Ne pripada mi autorstvo ni za jedan koncept robne privrede odnosno delovanja zakona vrednosti u socijalizmu. Utoliko nisam ni dužan da bilo koji od njih čvrsto zastupam radi čuvanja obraza u smislu doslednosti. Naprotiv saznanje da koncept homogenosti dohotka te dohodne cene kao oblika delovanja zakona vrednosti u socijalizmu ne objašnjavaju stvarnost na koju se odnose već je pre zamagljuju ili pogrešno interpretiraju, obavezuje me na kritički odnos prema njemu odnosno na njegovo odbacivanje. U tom sam smislu i reagovao na Koraćevu knjigu »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« prilogom »Sukob misaone konstrukcije i društveno-ekonomske stvarnosti« koji je objavljen u časopisu »Marksistička misao« 5/1982. Za sve one koji su čitali moje radove objavljene u poslednjih desetak godina, referat koji sam podneo na ovom savetovanju ne može biti iznenađenje.

Na kraju, ne bih se složio sa ocenom da ekonomisti čiji sam koncept kritikovao u svom referatu predstavljaju disidente u ekonomskoj nauci. Naprotiv, smatram da u ekonomskoj nauci, kao u ostalom i u svim drugim naukama, postojanje više gledišta o istom pitanju svedoči o angažovanom odnosu nauke prema stvarnim problemima na koje je dužan da daje odgovore. Stranputice u nauci su neizbežan pratilac njenog progresivnog kretanja. I one pomažu da se dođe do naučne istine makar i na taj način što se reagovanjem na njih dolazi do novih saznanja. Mnogobrojne rasprave u našoj ekonomskoj literaturi (savetovanja ekonomista, publikovani članci i rasprave u časopisima, objavljene knjige) bile su inspirisane i teorijom dohotka Miladina Koraća i pružale su priliku da se izoštre pogledi na liniji teorijskih viđenja koja predstavljaju kritiku Koraćevog koncepta. Utoliko i koncepti koji se konačno i ne pokažu kao održivi imaju izvesnu progresivnu ulogu u razvoju nauke. U demokratskom, a tim pre i u samoupravnom društvu, treba i nauci »priznati pravo na zablude i na normalan dijalog i debate kojima se dolazi do naučne istine.

PITANJE HOMOGENOSTI DOHOTKA

U jednom od referata za ovaj skup navodi se da je nedovoljan rad na otkrivanju objektivnih ekonomskih zakonitosti izvestan nedostatak naše ekonomske misli. Prihvatajući ovaj navod kao kritiku naših pokatkad ležernih diskusija, smatram da nas već i tema skupa obavezuje da se izražavamo preciznije i rigoroznije nego obično. Stoga ću se potruditi da svojom diskusijom doprinesem preciznijem odgovoru na pitanje da li je dohodak objektivno homogena ili nehomogena veličina, tj. da li je njegova raspodela objektivno (zakonito) zadata ili određena i kako.

Kao što smo se mogli uveriti, o tome se na ovom skupu dosta govorilo i u diskusiji i u referatima, ali u različitim interpretacijama i sa različitim pojmovima. Tako se govori o monizmu dohotka, o nehomogenom dohotku, o njegovom objektivnom raspadanju, objektivno utvrđenim proporcijama raspodele, a najčešće o cenama faktora (npr. Divjak, Marsenić), i o doprinosu faktora (posebno sredstava — Jurin).

Da bi se u analitičkom razmatranju ovog pitanja predupredio mogući nesporazum proistekao iz bilo čijeg ideološkog predubeđenja ili predubeđenja teorijske privrženosti, umesto pojmom dohotka koristiću se radije pojmom neto proizvoda i vrednosti neto proizvoda (u smislu njegovog bilo vrednosnog bilo cenovnog izraza). Te dve kategorije poznate su u gotovo svim ekonomskim teorijama i precizno su definisane. Sve te teorije su pokazale da se kategorija neto proizvoda može objektivno utvrditi i egzaktno izraziti, pa nemam razloga da to sada posebno obrazlažem. Verujem da neće biti sporno da se zaključci ovih teorija i ovde prihvataju. Uostalom, to je i preduslov da bismo uopšte mogli govoriti o objektivno određenoj raspodeli neto proizvoda, o delovima na koje se on deli i kako, tj. pod dejstvom kojih društvenih i ekonomskih zakona se vrši njegova raspodela. Na taj način, pošto smo utvrdili da se neto proizvod i njegov vrednosni izraz, tj. dohodak, može objektivno odrediti, dolazimo do pitanja njegove homogenosti i raspodele.

Da bismo to ispitali, zadržavamo se najpre na uslovima kapitalističke privrede, gde se, što je nesporno, bar u modelu privrede sa dva faktora — kapitalom i radom — neto društveni proizvod deli na dva dela: profit i najamninu. Pitanje koje ovde traži odgovor jeste koji to činioci deluju da se takva raspodela objektivno vrši. Uočimo da u savremenim ekonomskim istraživanjima prevladavaju tri moguća objašnjenja.

Prvo, raspodela društvenog neto proizvoda objektivno je data kao rezultat **klasne borbe**. Postoje, naime, dve socijalne grupe (klase) koje su u sukobu. Između ostalog, one se bore da sebi obezbede što veći udeo u društvenom neto proizvodu.

Drugo, do objektivne raspodele neto proizvoda dolazi otuda što se ona javlja kao posledica **vlasti i odgovarajućeg** upravljanja i raspodele. Naime, takva vlast, proistekla iz ekonomskog odnosa posedovanja, sposobna je da određuje udeo u društvenom proizvodu drugim socijalnim nosiocima proizvodnje.

Ova dva objašnjenja (danas dosta široko prihvaćena), kao što se naslućuje, povezana su ili se bar nalaze na istom pravcu sa Marksovim zaključcima, premda se Marks još uvek doživljava kao »disident« u odnosu na glavni tok i maticu ekonomske misli u svetu.

Postoji, međutim, i treće objašnjenje jedne veoma propagirane struje »tehničke« tj. neoklasične ekonomije, koja upravo pretenduje na status nauke čija je osobenost otkrivanje objektivnih zakona procesa proizvodnje. Ta struja objašnjava da je podela neto proizvoda zakonita, i to u uže ekonomskom smislu, tj. da nije određena do sada pomenutim činiocima pretežno društvenog karaktera. Takođe, ona dokazuje da je takva raspodela neto proizvoda zakonita u svim, a ne samo u kapitalističkim privredama. Ova teorija tvrdi da se neto proizvod objektivno raspada na deo za ličnu potrošnju koji je određen cenom rada i na deo koji čini cena kapitala tj. kamata (ili profit). Takva raspodela je objektivna i zakonita stoga što su cene faktora i sam neto proizvod i njegova struktura objektivno određeni. Naime, u ravnoteži sa dodatnom jedinicom bilo kog od dvaju faktora — rada ili kapitala — ostvaruje se povećanje proizvodnje jednako ceni jedinice dodatnog faktora.

Za sada namerno izbegavam pojam produktivnosti ili doprinosa faktora neto proizvodu, jer i to može da izazove neke nesporazume ili ideologizaciju argumenata. Umesto toga predlažem da izvedemo jedan eksperiment, inače poznat u literaturi, kojim bi se pokazalo da li se navedena tvrdnja može smatrati zakonitošću i objektivno određenim oblikom raspodele.

Naime, ako se u privredi sa dva faktora neto proizvod raspada na profit i najamninu, tada važi jednačina po kojoj je neto proizvod po radniku (q) jednak proizvodu kapitala po radniku (k) i date profitne stope (π) uvećanog za najamninu (w), odnosno:

$$q = k\pi + w \quad (1)$$

Ako izvršimo totalno diferenciranje izraza (1), dobićemo sledeći rezultat:

$$dq = dk \cdot \pi + d\pi \cdot k + dw \quad (2)$$

odnosno,

$$dq = dk \pi + d\pi (k + dw/d\pi) \quad (3)$$

Iz dobijenog rezultata (3) vidimo da će prirast neto proizvoda po zaposlenom (dq) izazvan dodavanjem neke jedinice kapitala po radniku (dk) biti jednak profitnoj stopi samo ako preostali sabirak na desnoj strani jednačine (3) bude jednak nuli, odnosno:

$$dq/dk = \pi \text{ samo ako } d\pi(k + dw/d\pi) = 0$$

tj. ako je

$$-dw/d\pi = k \quad (4)$$

Kako vidimo iz izraza (4), željeni rezultat i »objektivno uslovljenu« raspodelu neto proizvoda dobijamo kada je negativan odnos promene najamnine i promene profitne stope jednak kapitalu po zaposlenom. Problem je, međutim, u tome što se taj uslov stvarno ispunjava samo u dva slučaja (za razliku od shvatanja neoklasične teorije, koja veruje da on ima opštu važnost): a) u

slučaju nerobne privrede, tj. privrede u kojoj se proizvodi samo jedno dobro, i b) u slučaju robne privrede u kojoj svi sektori imaju jednake organske sastave (ili, ukratko, kada se odnos između w i π može predstaviti linearno, tj. pravom linijom).

Ovaj rezultat našeg eksperimenta, poznat iz ekonomske teorije i mnogo puta dokazan, pokazuje da treće objašnjenje raspodele neto proizvoda na dva objektivno, zakonito i tehnički uslovljena dela u opštem slučaju (bilo koje, a ne samo kapitalističke privrede) **ne važi**. Prema tome, ova ekonomska teorija koja raspodelu objašnjava i objektivizira »doprinosima faktora« (o kojima se govori i u referatu S. Jurina) pokazuje se kao logički inkonzistentna. Stoga nam preostaju kao relevantna samo prva dva pomenuta objašnjenja.

Kakva je situacija sa socijalističkom privredom? Socijalističku privredu, za ovu priliku, definisaćemo najopštije kao privredu u kojoj se ukida privatno-svojinski odnos (kao i grupno vlasništvo kao podvrsta privatne svojine).

Prvo moguće objašnjenje objektivnog raspada neto proizvoda na dva dela (tj. nehomogenosti dohotka) jeste da u socijalizmu ipak postoji klasni sukob povodom društvenog proizvoda, dakle borba dvaju socijalnih subjekata koji su nosioci ekonomskih interesa dvaju proizvodnih faktora — kapitala i rada. Razume se, u tom slučaju valjalo bi jasno utvrditi drugog socijalnog nosioca i subjekta ekonomije, pored radnika kao robnog proizvođača. Finansiranje takve privrede vršilo bi se eksterno i dobili bismo konzistentno formulisan sistem, koji nam je juče predložio Zoran Popov.

Drugo moguće objašnjenje jeste da se raspodela neto proizvoda javlja objektivno kao rezultat delovanja vlasti, tj. da se politička vlast javlja kao ekonomska vlast. To podrazumeva da država preuzima funkciju i društveni status vlasnika kapitala i na osnovu toga određuje participaciju ostalih socijalnih subjekata u društvenom proizvodu. Ovakav model podudaran je takođe sa modelom koji je predložio Zoran Popov, tj. reč je o sistemu s eksternim finansiranjem privrede i sa konsekvencama na koje nas je odmah svojom intervencijom, upozorio Slobodan Korać (a osnovna konsekvencija jeste da to prestaje da bude robna privreda, jer je reč o potpunom monopolu).

Treće moguće objašnjenje bilo bi da se raspodela neto proizvoda javlja kao posledica odluka radnika kao robnih proizvođača o raspodeli. To bi bio rezultat njihovog svesnog delovanja i poslovnog ponašanja, pošto objektivnu meru raspodele, kao što smo videli, ne možemo odrediti tehničko-ekonomski na predloženi način: još preciznije, predložena objektivna merila raspodele bila bi pogrešna, jer su dobijena kao rezultat pogrešnih merenja.

Ovde je zanimljivo da se u objašnjenju raspodele neto proizvoda u socijalističkoj privredi, za razliku od kapitalističke, prva dva objašnjenja, implicitno ili eksplicitno, nalaze u radovima autora tzv. teorije samoupravnog preduzeća u okviru neoklasične ekonomske doktrine. Treće objašnjenje javlja se, međutim, kao rezultat analize jedne savremene ekonomske škole, koja, naslanjajući se na tradiciju klasične političke ekonomije, uključujući i Marksa, mnogo rigoroznijim sredstvima u odnosu na svoju prethodnicu dokazuje pogreške neoklasičnog pristupa i nudi nova analitička rešenja.

Dakle, ukoliko nismo u mogućnosti da utvrdimo postojanje drugih ekonomskih ili socijalnih subjekata (osim kolektiva kao robnih proizvođača) čiji bi sukob objektivno i nezavisno od bilo čije volje uslovljavao raspada neto dohotka na dva dela, ostaje treće ponuđeno objašnjenje. Po njemu se o raspodeli odlučuje, a odlučuje se zato što ekonomski sistem koji pretpostavlja da se dohodak već u primarnoj raspodeli javlja kao nehomogena veličina ima, egzaktno rečeno, jedan stepen slobode. U takvoj situaciji suočeni smo sa sistemom od n jednačina sa $n + 1$ nepoznatih, pa je za njegovo ispravno definisanje potreban dodatni element iz društvenog okruženja. Takav dodatni element

obezbeđuje **društvena odluka o raspodeli neto proizvoda**. Prema tome, na kraju ove kratke analize ostaje zaključak koji se dvojako može interpretirati. Prvo, u socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi raspodela neto proizvoda nije objektivno (zakonito) zadata i određena, već je reč o subjektivnoj, tj. svesnoj društvenoj odluci. Ili alternativno: društveno odlučivanje ekonomskih subjekata o raspodeli dohotka i svesno delovanje na tu raspodelu jeste objektivna (zakonita) karakteristika socijalističke samoupravne robne privrede.

Bitno je uočiti da takav zaključak još uvek ne implicira način, oblik niti proporcije raspodele neto proizvoda. Međutim, ako je ova raspodela određena društvenom odlukom po kojoj delovi dohotka mogu uzimati različite vrednosti, tada bar tehnički posmatranoj, i primarna raspodela može da se javi u različitim oblicima. U takvim uslovima sasvim legitimno se mogu javiti i vrednosna cena i jedna od bezbroj cena proizvodnje i dohodna cena ili neke druge cene između ovih čistih oblika — kao što je to kod nas slučaj, jer se cene nalaze između vrednosnih i cena proizvodnje. Da bismo zaključili koji je oblik zakona vrednosti i raspodele relevantan za odnose u samoupravnoj privredi, valjalo bi sprovesti drugu vrstu analize — koja se u nas najčešće i upražnjava, ali koju ne mislim ovde da otvaram. Pominjem ovo radi toga da pokažem da svi ti oblici imaju jednu zajedničku osnovu bez čijeg se uvažavanja ne mogu donositi validne i optimalne odluke o procesu reprodukcije, što se može i egzaktno dokazati.

Zajedničku osnovu svih ovih oblika primarne raspodele čine tehnološke, odnosno **reprodukcione veze**, koje su opisane tehnološkom matricom privrede. Budući da je nerastaviva, ova matrica pokazuje da svaka promena u sistemu prožima ceo sistem i da pogađa sve subjekte. Ukoliko je uvažavanje ove činjenice kao objektivnog ekonomskog zakona društvene reprodukcije u privredi sa podelom rada (i velikim brojem osnovnih ekonomskih subjekata) osnova za definisanje sopstvenih i evaluaciju tuđih ekonomskih interesa, donošenje društvenih odluka o reprodukciji, zasnovanih na ekonomskim interesima subjekata biće racionalno.

Zbog toga bi našu pažnju trebalo više da zaokupljaju uslovi za racionalno donošenje ekonomskih odluka, nego problem homogenosti ili nehomogenosti dohotka, na koji se može, kao što smo videli, dati dovoljno egzaktnan odgovor.

U tom smislu pred ekonomsku politiku i politiku društvenog razvoja postavlja se sledeća alternativa. Ili će se podsticati pozitivni ekonomski rezultati proistekli iz uvažavanja činjenice o međuzavisnosti proizvođača i njihovih interesa i na toj osnovi podsticati ekonomska inicijativa osnovnih ekonomskih subjekata i racionalnost društvenih odluka o reprodukciji, ili će se nepotpuna saznanja o međusobnoj povezanosti subjekata premošćavati zadavanjem parametarski određenih veličina koje će subjekti biti obavezni da poštuju (npr. zadata stopa akumulativnosti). Problem je u tome što i drugi način može dati određene rezultate, ali se bez obzira na svoje ekonomsko obrazloženje obično javlja i ostvaruje prema subjektima kao stvar političke a ne ekonomske prinude. Međutim, to već izlazi iz okvira rasprave o objektivnim ekonomskim zakonitostima.

EKONOMSKE ZAKONITOSTI IZMEĐU GUŠENJA I FETIŠIZOVANJA

»Opšte mesto« u našoj sadašnjoj teorijskoj misli i svakodnevnoj ideološko-političkoj produkciji je stav o neophodnosti uvažavanja ekonomskih zakonitosti. Uz to ide kritika (opravdana) političkog voluntarizma i nekompetentnosti kao svojevrsnog nasilja nad ekonomijom, pri čemu tu kritiku po pravilu ističu i oni na koje bi se ona morala odnositi i koje bi morala pogadati. Međutim, ovde je na delu sužena dijagnoza uzroka tog voluntarizma. Sigurno je da je politički voluntarizam organski spojen s gušenjem ekonomskih zakonitosti. Ali, ne treba zaboraviti da taj voluntarizam ima svoje mnogo šire uporište, da mu je rodno mesto u strukturi političke moći, u postojećoj kadrovskoj politici i sistemu izbora, da je on logična posledica systemske i sistematske dominacije birokratije (ne u veberovskom smislu) nad ekonomijom. Zato se način proizvodnje materijalnog života ne može razumeti ako se odvoji od načina proizvodnje političke moći i političke organizacije društva.

Na gotovo drastičan način stvarnost našeg privrednog i celokupnog društvenog razvoja otkrila je jednostavnu istinu o potrebi dugotrajnog **prolaska kroz robnu proizvodnju** da bi se iz nje moglo postepeno izlaziti, da se građansko društvo i njemu svojstven način proizvodnje ne ukidaju »dekretima« i »idealnim« normama, da samoupravni socijalizam mora stvarati vlastite ontološko-proizvodne pretpostavke. Ta azbuka dijalektike danas se ponovo uči, čak sriče, a u okviru tog učenja je saznanje da se ekonomske zakonitosti kao konkretno-istorijske zakonitosti proizvodnje materijalnog života društva svete, i to surovo onda kad se nastoji da se one »prevazilaze« i nadomeštaju idealitetom normi i »sveznanjem« političkih instanci.

Međutim, »doslednim« uvažavanjem i razumevanjem« istorijske nužnosti ekonomskih zakonitosti (a to su danas pre svega zakonitosti vezane za robnu proizvodnju), još se ne dodiruje drugi važan problem: **odnos svesne društvene akcije prema tim zakonitostima**, čak i pod pretpostavkom da postoji opšta saglasnost o tome koje su to zakonitosti i u čemu se one sastoje. Da bi se izbegla opasnost fetiškog, postvarenog odnosa prema tim zakonitostima, karakterističnog za građanski misaoni horizont, neophodno je da se u njihovo razumevanje od početka uključi spoznaja da su one **neodvojive od ljudske proizvodne prakse, od karaktera društvenog razvitka i klasnih odnosa**. Drugo, ostaje potreba sadržinskog određenja i systemske »operacionalizacije« njihovog korišćenja i usmeravanja u konkretnom vremenu i društvenom prostoru socijalističke transformacije. Konstatacija da te zakonitosti objektivno deluju i da je reč o potrebi njihovog korišćenja i usmeravanja još ništa ne kaže o tome šta su ciljevi, kakvi su oblici, ko su subjekti i koja su sredstva tog korišćenja i usmeravanja. Imam utisak da su ostala u prikrajku ove naše

rasrpave baš ta pitanja pretpostavki, sadržaja subjekata posrednog usmeravanja tih zakonitosti, ne sa stanovišta postojećeg, pretežno grupno-svojinskog i parcijalizovanog, nego jednog mogućeg, celovitog i ujedinjujućeg samoupravljanja, bez čijeg konstituisanja nema izlaska iz sadašnje društvene krize. A tu se otvara mnoštvo novih pitanja. Jesu li odnosi proizvodnje u kojima se ti zakoni kristalizuju, sa stanovišta tog novog istorijski neizvesnog, a preko potrebnog samoupravljanja, nezavisni od volje ljudi? Ako jesu nezavisni, kako je moguće njihovo svesno usmeravanje? Ako to usmeravanje nije moguće, kako je onda uopšte moguće, načelno gledano, stvarati samoupravljanje? Jer samoupravljanja nema ukoliko ono nije, pored ostalog, organizovano, svesno (svakako, ne voluntarističko) usmeravanje i korišćenje ekonomskih zakonitosti, ili bolje rečeno, svesna intervencija autonomno organizovane radničke klase u proces društvene reprodukcije. Dobijaju li te zakonitosti neke nove karakteristike i sadržaje u procesu socijalističkog preobražaja. Od posebnog je značaja odnos zakona vrednosti i samoupravljanja kao prakse samooslobađanja radničke klase. Kako taj zakon i ta praksa međusobno utiču i preko kojih oblika »ulaze« jedno u drugo? »Oslobađanje« ekonomskih zakonitosti mora se smestiti i u kontekst pitanja: kako izbeći da to »oslobađanje« ne pogodi najpre i najviše one koji su najmanje krivi za njihovo gušenje, najveći deo radničke klase? Kako izbeći opasnost masovnog »tehnološkog viška« i otpuštanja s posla u situaciji kad je neophodno da se domaća produktivnost rada samerava sa svetskom? Posebno je značajno ne podleći onoj prozirnoj zabludi da su moguće ekonomske reforme a da sve ostane isto u političkom sistemu, od izbornog sistema do izrazite prevlasti državnih i paradržavnih institucija nad samoupravljanjem.

Ukoliko se ostane pri tezi da je reč o slobodi proizvođača da svoje odnose uređuju isključivo na osnovi spoznaje nužnosti (ekonomske), time se pada na hegellovsko i napušta Marksovo shvatanje slobode. Drugo je pitanje što naše društvo nije svojim bićem prevazišlo istorijski »materijal« Hegelove a kamoli Marksove misli.

Ostaje otvoreno i pitanje situiranja dejstva ekonomskih zakonitosti u postojeći, vrlo vidljiv sukob proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. U čemu se taj sukob očituje? Koji su to elementi odnosa u proizvodnji postali stvarna kočnica razvoja proizvodnih snaga rada i kako te snage shvatiti? Odnosi u proizvodnji uvek su odnosi u proizvodnji totaliteta društvenog života. To nisu samo odnosi materijalne reprodukcije. To su i odnosi proizvodnje politike, ideologije, celine društvenog života. Oni se moraju tako shvatiti, da se ne zapadne u zamku vulgarnog materijalizma i krutog ekonomskog determinizma u objašnjavanju istorijskog procesa. To što u odnosima proizvodnje u današnjem jugoslovenskom društvu dominiraju otvoreni ili prikriveni najamni odnosi, što je došlo do oštrog sukoba najnaprednijih elemenata proizvodnih (materijalnih i duhovnih) snaga rada i dominantnih (najamnih) sadržaja u odnosima proizvodnje, najpre je posledica opšte uloge političke sfere, njenog mesta u načinu proizvodnje. Ali, do toga je došlo i usled nekih konceptijskih zamisli koje su rukovođene apsolutizacijom činjenice da odnosi proizvodnje u kojima su sadržane mogućnosti oslobađanja čoveka kao radnika i kao čoveka, doista vuku napred razvoj proizvodnih snaga i imaju primat nad tim snagama. Usled te apsolutizacije izgubila se veza s konkretnom društvenom stvarnošću i faktički sve više zanemarivala dijalektika ta dva konstitutivna elementa načina proizvodnje, širio prostor gušenju ekonomskih zakonitosti. Posledica svega toga je bilo kvazi-racionalno usmeravanje tokova društvene reprodukcije. Zato je jedan od uzroka sistemskog gušenja ekonomskih zakonitosti u tome što se i samoupravljanje konceptijski daleko više zasnivalo na jednom elementu načinu proizvodnje, na odnosima u proizvodnji, nego na proizvodnim snagama. Nije li taj raskid odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga rada, to pre-

naglašavanje značaja odnosa u proizvodnji, u samom pristupu i modeliranju samoupravljanja, bio svojevrsni uvod u politički voluntarizam, pri čemu su onda i odnosi u proizvodnji postali puki manipulativni materijal političke sfere? Raskid se ogleda i u drugom obliku. U redukciji karakterističnoj za građansko-tehnokratsku poziciju) proizvodnih snaga rada na zbir tehnike, nauke i radne snage, njihovom tretiranju kao osamostaljenih objekata čije »racionalno« korišćenje podleže univerzalnim zakonitostima »moderne« proizvodnje kojima se samo valja pokoravati. U oba slučaja taj raskid vodi do nepremostivog jaza između sfere ekonomske nužnosti i slobode (uvek relativne), koja se izražava u ljudskoj preobražavalačkoj praksi. To mi se čini bitnim u teorijsko-metodološkom i praktično-društvenom smislu za razumevanje teme o kojoj govorimo.

Ovom prilikom se prisećam jednog stava Đerđa Lukača koji je formulisao krajem 60-tih godina. Prema tom stavu, slobodno prepričanom, socijalistička društva nisu uspela da stvore jednu novu, plodnosnu teoriju proširene reprodukcije. Lukač ne kaže ništa o tome zašto ta teorija nije stvorena. A ona objektivno nije mogla ni nastati s obzirom na prirodu tih društava. Nije tu posredi samo činjenica što nije rođen neki novi Marks, neki genijalni, sintetički um. Mislim da je uzrok tome pre svega u imanentnim nedostacima samog bića tih društava, nedostatku nekih istorijskih pretpostavki za novo jedinstvo revolucionarne teorije i revolucionarnog pokreta, među kojima je veoma važan nedostatak političke samostalnosti radničke klase i šire, njene uloge kao istinskog istorijskog subjekta. Moja je teza da ni teorija proširene reprodukcije koja bi odgovarala tom dugotrajnom, mukotrpnom, krajnje protivrečnom preobražaju nerazvijenog građanskog društva u pravcu besklasne zajednice, kao ni rešenje tog nadasve važnog odnosa ekonomskih zakonitosti i njihovog svesnog usmeravanja i korišćenja, nisu mogući ukoliko nedostaje istorijsko stvaralaštvo, samoemancipacija, subjektivitet radničke klase. Naravno, svestan sam opasnosti da od toga može da se izgradi cela jedna zgrada mitologije, da se to stvaralaštvo klase otkine od materijalnih, institucionalno-političkih i drugih civilizacijskih pretpostavki stvaranja novog načina proizvodnje.

Jedan je sadržaj i oblik odnosa nužnosti i slobode, delovanja ekonomskih zakonitosti i njihovog usmeravanja, u uslovima napređujuće socijalne revolucije, a sasvim drugi u uslovima opadanja i krize te revolucije koja se izražava pre svega preko jačanja najamnog položaja i bitno suženih istorijskih mogućnosti samooslobađanja radničke klase. Na prvi pogled to zalaganje za ontološku vezu ekonomskih zakonitosti i istorijskog subjektiviteta radničke klase, može ličiti na izrazito apstraktnu ideju, »teoreticizam«. Međutim, kad se dublje zagleda u značaj te veze, pokazuje se koliko je ona važna za razumevanje problema o kojem raspravljamo.

Unutar naše političke ideologije, ali i dela teorijske misli, više puta su se radikalno pomerili naglasci u sagledavanju i praktičnom rešavanju tog pitanja koje je doista probni kamen za svaku socijalističku praksu. Naime, išlo se od neke vrste samoupravnog idealizma i njemu svojstvenog tutorstva političkog faktora nad ekonomijom i »istorijskim« interesima radničke klase, pri čemu se »svesni subjektivni faktor« svodio na politički faktor, još uže na partiju, do zakasnele ideologije laissez-faire, nekritičkog odnosa prema robnoj proizvodnji i tržištu kao njenom elementu. Te oscilacije u teoriji i praktičnoj politici mogu se pratiti ne samo preko geneze privrednog, nego i našeg političkog sistema. One pokazuju da je njihova posledica, pored ostalog, gubitak neophodne dijalektičke »mere« između ekonomskih zakonitosti i njihovog svesnog korišćenja i usmeravanja. Međutim, ta »mera« ne može da nastane na planu teorije kao teorije, ukoliko je životni položaj radničke klase takav

da ona ima marginalnu društvenu ulogu, ukoliko nema vlastitu samoupravnu organizaciju, ne konstituiše se kao pokret, ne razvija adekvatne oblike klasne borbe, ukoliko je razdrobljena kao klasa, pa njeni interesi kao celine ne mogu uspešno ni da se formiraju, a kamoli da budu dominantni. Nije moguće teorijsko osvetljenje i uspešno rešavanje problema odnosa ekonomskih zakonitosti i njihovog korišćenja i usmeravanja ukoliko se **istovremeno** ne rešavaju bitna pitanja sadašnjeg društvenog položaja te klase, ne samo njenog materijalnog, nego i **političkog položaja**. Nije moguće sagledavanje i rešavanje tog pitanja ako se apstrahuje konkretan **klasni okvir**, stvarni odnos društvenih snaga, tradicionalni i preobraženi oblici najamnih odnosa i klasne borbe koji deluju u današnjem jugoslovenskom društvu, stvarna struktura društvene moći. Nije moguće sagledavanje i rešavanje tog pitanja van prevladavanja u osnovi **klasne podele i klasne organizacije rada**. Nije moguće sagledavanje i rešavanje tog pitanja iz horizonta ekonomije kao ekonomije, već samo sa stanovništa **klasno pojmljene celine** društvenog zbivanja, bez otkrivanja uslova, činilaca i snaga koji omogućuju pronalaženje one, sada izgubljene, dijalektičke interakcije ekonomske nužnosti i samoupravljanja (kao socijalne revolucije). I još da dodam, nije moguće rešavanje tog pitanja ukoliko se izostavi **svetski kontekst** u kojem se današnje jugoslovensko društvo nalazi. O tome se ovde jedva nešto progovorilo. Pri tom se svetska kriza i svetski ekonomski i politički procesi ne smeju toliko »pounutriti« da se izgube iz vida domaći uzroci društvene krize, poreklo te krize koje je eminentno domaćeg karaktera. Međutim, ne videti duboku isprepletenost naše situacije i svetskih ekonomskih i političkih tokova i govoriti o ovom problemu van tog konteksta, ne samo da predstavlja suženi vidokrug, nego je u osnovi pogrešno. Ali i obratno, tražiti glavne uzroke i činioce naše ekonomske i šire društvene krize u monetarističkoj i ukupnoj politici svetskog kapitala, znači pogrešno (ali ne slučajno) rangiranje tih uzroka i činilaca.

Dilema: ekonomija bez prinude (»dogovorna ekonomija«), ili ekonomija prinude (njenih zakonitosti) pokazuje onu pocepanost i ideološki karakter teorijskog mišljenja, one »stranke« u strategijama ekonomskog i najšireg društvenog razvoja koje idu nasuprot dijalektičkoj biti samoupravljanja. Mitologija subjektivnih snaga i svesti proizvođača, očekivanje da će oni u neposrednim dogovorima naći najbolju formulu svojih zajedničkih interesa, pri čemu se apstrahuju objektivni uslovi koji rađaju ne samo razlike, nego i suprotnosti tih interesa, zamenjuje se mitologijom tržišne privrede, njene objektivnosti i racionalnosti, slobodnog delovanja ekonomskih zakonitosti. Anahronizam ove pozicije ne ogleda se samo u tome što je i kapitalizam poodavno napustio *laisser-faire* tržište, nego ponajpre u tome što ne dospeva do uvida u jednu konkretnu istorijsku situaciju koju nije moguće nadići apsolutizovanjem slobodnog delovanja ekonomskih zakonitosti, bez »uplitanja« vanekonomske činioce u privredni razvitak, ili metafizikom »svesnog delovanja«. Nije reč o principijelnoj nespojivosti ekonomske racionalnosti i političke intervencije nego o karakteru, svrsi i subjektima te racionalnosti i te intervencije. Ako se ta racionalnost i intervencija određuju i zbivaju iza leđa proizvođača onda su one, nezavisno od ideoloških predznaka, i njihovih subjekata, neprimerene samoupravljanju. U oba navedena paradigmatična polazišta izostaje istinska dijalektika ekonomskih zakonitosti i njihovog usmeravanja, ona »mera« u odnosu tih dvaju članova dijalektičkog para koja omogućuje uspešan razvitak proizvodnih snaga rada i emancipaciju proizvođača. Međutim, ta mera se ne može postići unutar načina proizvodnje u kojem postoji izrazita dominacija nekontrolisane političke nad proizvodnom (razjedinjenom) sferom, pri čemu se pozicija prve konstituiše u velikoj meri preko povezivanja, održavanja i reprodukcije uskih, politički moćnih grupa.

Nerealno je i teorijski neopravdano očekivanje da će **jedino** veće uvažavanje ekonomskih zakonitosti, inače neophodno, biti onaj »najzad nađeni« uslov koji će omogućiti da naše društvo izađe iz krize u kojoj se ono sada nalazi. Kao što je bilo neosnovano očekivanje da će samoupravno dogovaranje i sporazumevanje biti gotovo glavno sredstvo koje u bliskoj perspektivi može da dovede do samoupravne integracije klase i društva, tržištem i državom neposredovanih odnosa u procesu reprodukcije. Mislim da se ona toliko neophodna dijalektička »mera« između ekonomskih zakonitosti i njihovog svesnog usmeravanja i korišćenja može uspostaviti tek na temelju jedinstva nekoliko bitnih uslova i činilaca među kojima kapitalni značaj ima upravo borba radničke klase za ukidanje svog sadašnjeg društvenog položaja, za realizaciju i svojih najvažnijih (sada ugroženih) neposrednih, a ne samo »velikih«, istorijskih interesa. Svestan sam da postoji opasnost mitskog poimanja i te borbe, drugačijih oblika apsolutizacije svesti i delovanja snaga organizovanog subjektiviteta društva. Međutim, ne verujem u spasiteljsku moć ni jednog, pojedinačno uzetog uslova i činioce savladavanja sadašnje društvene krize, makar to bilo i mnogo veće uvažavanje dejstva ekonomskih zakonitosti i njihovo sistemsko izražavanje na raznim nivoima. Ne verujem da do pozitivnog preokreta u postojećem stanju stvari može doći ni nekim mehaničkim zbirom tih uslova i činilaca. Smatram da taj preokret nije moguć bez **jedinstva** upravo klasne akcije, dublje samoupravne demokratizacije u celini društvenog života, uvažavanja ekonomskih zakonitosti i nauke kao svojevrsne proizvodne snage. Mislim da su nerealna očekivanja da će na primer, jedinstveno tržište samo po sebi razbiti birokratske barijere razvoja proizvodnih snaga i dovesti do globalnog povezivanja naše radničke klase. Jedinstveno tržište, koliko god bilo jedan od uslova povezivanja radničke klase, toliko je i **rezultat** klasne akcije. A to se nedovoljno sagledava. Jer, birokratija (i politička i privredna), opire se svom snagom i jedinstvenom tržištu i jedinstvu radničke klase.

Razdrobljeno tržište, atomizovane proizvodne snage, parcijalizovano samoupravljanje, fragmentarizovana radnička klasa su **uslovi opstanka birokratije**, njene pozicije, održanja monopola njenog ekonomsko-političkog posredovanja. Zato bez organizovane klasne borbe, bez ekonomske i političke hegemonije radničke klase unutar koje bi morao da se ukoreni i Savez komunista, nije moguće ni jedinstveno tržište, ni slobodni razvoj proizvodnih snaga rada na celom jugoslovenskom prostoru, ni samoupravna integracija društva, ni onakvo korišćenje i usmeravanje ekonomskih zakonitosti koje odgovara istorijskim ciljevima tog društva. Bez te klasne akcije i izmene sadašnjeg položaja radničke klase moglo bi da dođe do jedne mešavine **nešto blažeg** političkog voluntarizma i **nešto većeg** uvažavanja ekonomskih zakonitosti, ali u ambijentu suštinski **nepromenjenih klasnih odnosa i bitno nepromenjene** strukture društvene moći. A to nije nikakva garancija otvaranja onih strukturalnih promena za koje je ovo društvo sazrelo.

DA LI JE MOGUĆE CENU UPOTREBE SREDSTAVA, ODNOSNO
DOPRINOS SREDSTAVA STVARANJU DOHOTKA (I NA BAZI TOGA
AKUMULACIJU) IZVESTI IZ MARKSOVE TEORIJE
RADNE VREDNOSTI

Juče je prof. Hadžimerović pomenuo da među ovim, uslovno rečeno, različitim školama postoje znatne sličnosti koje treba imati u vidu, a ne samo njihove međusobne razlike. Polazeći od tog momenta, treba istaći da među prisutnima nema spora da proces akumuliranja, odnosno proces proširene reprodukcije ne može biti prepušten stihiji bilo koje vrste. Upravo obrnuto, polazeći od karaktera društvenih odnosa u socijalističkoj robnoj privredi i zakonitosti socijalističke robne proizvodnje, polazeći od međusobnih veza i odnosa u procesu društvene reprodukcije, od nužnosti planiranja i sl. taj proces, i kod jednih i kod drugih, mora biti društveno regulisan. Razlike se tiču načina na koji se vrši to regulisanje, te njegovih društveno-ekonomskih posledica.

Pošto je već bilo dosta riječi o cijeni upotrebe sredstava, odnosno kapitala, o doprinosu faktora proizvodnje stvaranju dohotka i sl., ja bih skrenuo pažnju samo na sledeći momenat, čije raščišćavanje može doprinijeti razjašnjenju pojedinih pitanja društveno-ekonomske određenosti akumulacije u našem sistemu. Naime, postavlja se pitanje da li se (teorijski) doprinos sredstava za proizvodnju, odnosno cijena upotrebe kapitala može izvesti iz Marksove teorije vrijednosti.

Iako su stavovi A. Bajta i F. Černea izrečeni dosta davno, iako možda njihovi autori danas ne stoje na tim pozicijama, navodimo ih jer se na istoj (ili slično) teoretskoj zasnovanosti danas zasniva objašnjenje cijene upotrebe sredstava (kapitala), odnosno teorijsko utemeljenje doprinosa sredstava za proizvodnju stvaranju dohotka u socijalističkoj robnoj privredi.

Zašto u kapitalističkoj robnoj privredi kapital, kroz cijenu proizvodnje kao normalnu cijenu, prisvaja profit srazmjern uloženom kapitalu? »Odgovor može biti samo jedan: zbog produktivnosti sredstava za rad u koje je investirano, zbog doprinosa koji svojom saradnjom daje produktu procesa u kome saraduje. Ukoliko kapital, odnosno sredstva za rad u kojima je investirano, ne bi saradivao u procesu proizvodnje, proizvod toga procesa bio bi neuporedivo manji nego što jeste. To je razlog zbog kojeg kapitalisti uspijeva da dođe do dijela produkta... Što je veća saradnja kapitaliste na jedinicu živog rada, to je veći dio produkta proporcionalan kapitalu i to manji dio produkta živom radu.« (Podvukao B. M.) Pošto se u socijalizmu ne ukida ta produktivnost sredstava, proporcionalnost dijela produkta sredstvima za rad ostaje nužan element raspodjele, te nužan element normalne cijene u socijalizmu.

Prema F. Černeu, kroz društveno-potrebno radno vrijeme vrši se dvostruko vrednovanje: i vrednovanje angažovanih i upotrijebljenih proizvodnih faktora i vrednovanje ukupno utrošenog rada. »Prema tome, se svaka vrijednost jedinice robe ne sastoji iz zbira prenesene i novostvorene vrijednosti $c + (v+m)$ nego je potrebno uzeti u obzir i doprinos opredmećenog rada u kombinaciji sa živim radom u novostvorenoj vrijednosti.«²⁾ Međutim, da bi se izbjegao prigovor da navedeni stav nije u skladu sa teorijom radne vrijednosti izláz se, kao i kod sličnih mišljenja, nalazi u razlikovanju materijalnog i vrijednosnog aspekta procesa proizvodnje, pa se kod naturalno shvaćenog proizvoda, kao rezultata datog procesa proizvodnje, još može govoriti o doprinosu proizvodnih faktora, dok se kod vrijednosnog obračuna tog proizvoda ne može govoriti o doprinosu faktora već o »vrednovanju faktora« (zavisno od toga koliko su novčanu vrijednost proizvodu pripisali kupci).

Interesantno je pogledati i stav I. Maksimovića: »Kako je dohodak, kao kategorija novostvorene vrijednosti, rezultat sadejstva svih činilaca koji utiču na proizvodnu snagu rada, i kako se u uslovima robne proizvodnje dohodak pojavljuje u svojoj ukupnosti, tj. na osnovi realizovane vrijednosti proizvoda (robe) to se u njemu sadrži i on skriva dejstvo svih drugih pobrojanih faktora koji utiču na veličinu vrijednosti, pored djelovanja intenzivnosti i ekstenzivnosti individualnog i grupnog rada«. Zbog toga je »doprinos dejstva drugih faktora koji utiču na proizvodnu snagu rada i preko ove na veličinu vrijednosti i veličinu dohotka, naročito doprinosa onih faktora koji se nalaze u režimu društvene svojine« potrebno posebno voditi i kalkulisati radi onemogućavanja individualnog i grupnog prisvajanja. Cijena upotrebe sredstava »pokazivala bi tendenciju ka izjednačenju u granicama produktivnosti sredstava, odnosno na nivou dodajne proizvodne snage rada, i na toj osnovi novostvorene dodajne mase vrijednosti koja proističe iz dodajne količine i kvaliteta društvenih sredstava, čija se opet prometna veličina (kamata) mjeri objektivnom, ravnotežnom cijenom ponude i potražnje.«³⁾ (podvukao B. M.).

Pošto je vrijeme za diskusiju ograničeno, u kritici ovih i sličnih stavova zadržaću se samo na sledeća tri momenta. Prvo, zakonitosti raspodjele stvorenog proizvoda, kao rezultata datog procesa proizvodnje, ne mogu se izvoditi iz fizički nužnih proporcija učestvovanja datih faktora u procesu proizvodnje, već iz društveno-ekonomskih zakona proizvodnje vrijednosti i njene raspodjele. U navedenim i sličnim mišljenjima polazna osnova je fizički definisana produktivnost faktora proizvodnje. Međutim, kada treba objasniti raspodjelu stvorenog proizvoda, onda je tako definisana produktivnost faktora proizvodnje osnovica za njihovo učešće u raspodjeli. Marksova kritika sličnih shvatanja u njegovo vrijeme može se u potpunosti odnositi i na navedena i njima slična: »Rad, kao takav, u svojoj jednostavnoj određenosti kao svrsishodna proizvodna djelatnost, ne dovodi se u odnos prema sredstvima za proizvodnju u društvenoj određenosti njihovog oblika, već u njihovoj materijalnoj supstanci, kao materijal i sredstva za rad koji se između sebe razlikuju samo materijalno, kao upotrebne vrijednosti... Tako onda izgleda da renta, profit i najamnina izrastaju iz uloge koju u jednostavnom procesu rada imaju zemlja, proizvodna sredstva za proizvodnju i rad, čak i kada ovaj proces rada posmatramo kao proces koji se zbiva samo između čovjeka i prirode i ostavljajući po strani svaku istorijsku određenost.«⁴⁾ Kada se ima u vidu takav pristup društveno-ekonomskoj određenosti procesa proizvodnje, onda nije čudan zahtjev da se onemogućiti takva praksa »da se živom radu prelije onaj dio dohotka koji je (opet tehnički shvaćeno) rezultat sadejstva komplementarnih proizvodnih činilaca«, odnosno stav da kapital u raspodjeli učestvuje srazmjerno svojoj saradnji (jer je zbog veće ili manje saradnje veći ili manji rezultat procesa proizvodnje).

Drugo, u navedenim mišljenjima da bi se pokazala objektivna uslovljenost cijene upotrebe društvenih sredstava u našim uslovima (kao nužna pretpostavka ostvarenja raspodjele prema radu) vrši se zamjena teza: faktori produktivnosti rada koji opredeljuju veličinu vrijednosti robe po jedinici postaju faktori koji opredeljuju samu veličinu stvorene vrijednosti, odnosno novostvorene vrijednosti. U tom smislu »dodajna masa novostvorene vrijednosti« potiče iz »dodajne količine i kvaliteta društvenih sredstava«, odnosno govori se o »doprinosu opredmećenog rada u kombinaciji sa živim u novostvorenoj vrijednosti«, o doprinosu dodajne jedinice sredstava za proizvodnju »uvećanju vrijednosti proizvodnje«.

Pogledajmo koliko su navedeni stavovi usaglašeni sa Marksovom teorijom radne vrijednosti i sa sledećeg aspekta. Navedena i slična rešenja ostavljaju prostor i za sledeće rezonovanje. Ako se već polazi od Marksove teorije vrijednosti kao polazne osnove, onda će u stanju ravnoteže prosječni proizvođač biti u situaciji da mu se priznaje cjelokupno utrošeni rad, pa će mu i dohodak biti jednak novostvorenoj vrijednosti. Pošto je u tom slučaju dohodak izraz tržišne valorizacije novododatog rada, odnosno novostvorene vrijednosti, nije jasno kako će se u tom slučaju reprodukovati sredstva za proizvodnju pošto je tada (ako se prihvate navedena mišljenja) doprinos sredstava za proizvodnju stvaranju vrijednosti, odnosno dohotku jednak nuli. To je jedna varijanta tumačenja navedenih stavova. Druga moguća varijanta, ako se već prihvata da sredstva za proizvodnju doprinose »uvećanju vrijednosti proizvodnje« bila bi sledeća. Ako je riječ o ravnotežnoj situaciji, onda je i doprinos svakog faktora proizvodnje ravnotežan, pa je i vrijednost tada jednaka zbiru ravnotežnih dohodaka, odnosno doprinosa. Međutim, time se zatvara onaj iz teorije vrijednosti poznati krug, čime se ruši i sama teorija vrijednosti koja je bila i polazna tačka analize.

Treće, neophodno je imati u vidu i sledeći aspekt objašnjenja i teorijskog utemeljenja doprinosa sredstava za proizvodnju stvaranju dohotka, odnosno cijene upotrebe sredstava. Dok se s jedne strane ističe da u okviru socijalističke robne proizvodnje cijena upotrebe sredstava mora biti tržišno-plan-ska kategorija, odnosno oblik društveno dogovorene jedinstvene stope akumulacije kojom samostalno raspolaže udruženi rad, s druge strane se kaže da funkcija cilja svakog proizvođača ima u svom maksimumu jednakost vrijednosti marginalnog proizvoda svakog faktora proizvodnje sa cijenom njegove upotrebe za svakog proizvođača. Istovremeno se ističe i stav da je doprinos sredstava za proizvodnju stvaranju dohotka srazmjeran njihovoj veličini i da se određuje na bazi kamate.⁵⁾

Ovakvom određivanju stope akumulacije, na bazi cijene upotrebe sredstava, može se staviti sledeći prigovor. Ako je ta stopa akumulacije određena na bazi društvenog dogovora kao jedinstvena stopa obavezna za sve, kako može biti izraz djelovanja objektivnih ekonomskih zakona kada se kroz društvene dogovore nužno moraju uzimati u obzir i faktori neekonomskog karaktera? Ističe se da je stopa akumulacije objektivna kategorija jer je srazmjerna veličini sredstava kojima raspolaže radni kolektiv. Očigledno je ako se tako formira akumulacija, da će ona biti neravnomjerno raspoređena jedni će je imati dovoljno, pa i više nego što im treba, drugima će nedostajati pošto iznos ostvarenog dohotka u svim granama nije isti (niti u radnim kolektivima), niti raspolažu istim sredstvima u srazmjeri sa ostvarenim dohotkom. S druge strane, vidimo da je doprinos sredstava stvaranju dohotka srazmjeran veličini sredstava, što protivureći objašnjenju ravnotežnoj cijeni u kojoj se ravnotežna veličina dohodaka datih faktora proizvodnje nije izvodila iz njihove srazmjernosti veličini odnosnih faktora, već se ravnoteža izvodila iz jednakosti cijene tih faktora i doprinosa njihovog datom dohotku. Prema tome,

ukoliko je akumulacija određena kao razvojni parametar, što se često čini, onda ona nije objektivna kategorija u smislu navedene tržišne ravnoteže. Očigledno je da se tu dvije sledeće stvari stalno miješaju: kada ideju treba dovesti u sklad sa teorijom tržišne ravnoteže, definisane na prethodni način, onda se radi o doprinosu sredstava za proizvodnju stvaranju dohotka, pa se i akumulacija određuje kroz cijenu upotrebe sredstava. Međutim, kada ideju treba operacionalizovati i sprovesti u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu, onda se stopa akumulacije određuje kroz društvene dogovore kao razvojni parametar, u srazmjeri, kroz propisanu stopu, prema veličini upotrebljenih sredstava za proizvodnju. Tako određena akumulacija nema veze s doprinosom sredstava stvaranju dohotka. To su dvije različite stvari posmatrano i kvantitativno i kvalitativno.⁴

1) A. Bajt: Dohodna cijena kao normalna cijena u našoj privredi, Ekonomist, br. 3—4/1964. god., str. 621.
2) F. Cerne: Raspodjela dohotka prema radu u teoriji i stvarnosti, Ekonomist, 2/1968. str. 292.
3) I. Maksimović, Teorijske osnove društvene svojine, IDN, Beograd, 1974, str. 154, 156 i 229—230.
4) K. Marks, Kapital, III tom, Kultura, 1958, str. 1564.
5) Šire vidjeti: Sistem sticanja i raspodjele dohotka, IDN, Beograd, 1980, str. 60, 210, 365 i sl.
6) Šire o ovim problemima vidjeti u našoj knjizi: Ekstradohodak, Prosvetni pregled, Beograd, 1984 god., str. 82—89, 106—111.

PRIVREDNI SISTEM SE SAM MORA (OD)BRANITI

Moj prilog diskusiji bi se mogao šire nasloviti kao traženje odgovora na pitanje: U čemu je temeljni razlog sukoba voluntarizma privrednog sistema i ekonomskih zakonitosti?

Rasprava i za ovim Okruglim stolom je samo potvrdila egzistenciju temeljne kontroverze u poimanju osnovnih premisa ekonomskog bića sistema socijalističkog samoupravljanja.

Smatram bitnim naznačiti da je o toj kontroverzi, koju bih ja odredio relacijom: ekonomsko-voljno-voluntarističko, nužno kritički suditi na osnovama osnovnih vrednota sistema socijalističkog samoupravljanja. Naime, u prilogu raspravi na ovu temu se moramo odrediti na tri temeljne premise sistema:

- društvena svojina,
- samoupravljanje,
- raspodela prema radu,

uz naznaku da je o njima bilo do sada u raspravi različitog zaključivanja.

Dozvolite samo nekoliko naznaka, sa stanovišta testiranja projektovanog, tj. sistemski inaugurisanog modela ovih premisa i onog što de facto čini reprodukciju tih odnosa.

Prvo, poimanjem društvene svojine kao okvira reprodukcije sistema udruženog rada, pre svega njegovog materijalnog izraza, zapali smo u metodološku a i u praktičnu pogrešku. time što smo društvenu svojinu poistovetili sa nesvojinom, i time samo kvazi suspendovali ekonomsku prinudu (a samim tim i institut odgovornosti) u odnosima robnih subjekata prema namenskom raspolaganju društvenim sredstvima i dohotkom. O tome je juče bilo više reči u izlaganju prof. Jurina. Ovo apstraktno političko-pravno određenje svojine se temelji na voljnom i subjektivističkom poimanju ekonomskih zakona, koje treba »dogovorenim ekonomijom« zameniti. Ovakvo određenje društvene svojine, u uslovima robne proizvodnje se graniči sa utopizmom kojim se ekonomsko biće svojine smatra svačijim i ničijim, što ima pogubne posledice u zaštiti kontinuiteta reprodukcije društvene svojine, kako sa stanovišta OUR-a tako i sa nivoa društva. Razumevanja radi ovog osporavanja institucionalnog određenja društvene svojine, nužno je imati u vidu sledeće polazište.

Prvo, društvena svojina nije monopol sama po sebi, što ne znači, da u protivurečnostima svoje reprodukcije ne može i postati. Tu derogiranost identifikujemo kroz tri pojavna oblika i to preko državno-administrativnog, kolektivno-institucionalnog i grupnog monopola. Nerazlikovanje pojma svojine od pojma monopola dovodi mnoge teoretičare u »nužnu« zabludu da poistovete svojinu i nesvojину. Drugo, suština društvene svojine izražava se u tendenciji obe-

zbeđenja jednakosti prava pojedinca i društva. Čim se u odnosima reprodukcije društveno-svojinskog odnosa naruši ovo načelo, ono de facto postaje neki izraz monopola.

U privredno-sistemsom određenju je pogodno u uslovima robne proizvodnje poistovećivati motiv proizvodnje vrednosti i motiv proizvodnje dat proizvodnjom upotrebne vrednosti na nivou robnog subjekta. Razlikujući ta dva izraza motiva možemo se osloboditi zablude, koja se teorijski brani modelom nesvojine, odnosno, sprečavamo mogućnost pogreške prihvatanja anarhosindikalističkog modela društvene svojine, na koji nas je u svojim radovima prof. O. Lange upozorio. Ova degeneracija zadnjih godina postaje sve više opštost, koju je veoma lako identifikovati ili u izrazu državno-administrativnog monopola koji se ispoljava i kroz regionalnu monopolizaciju na svim nivoima DPZ, ili preko kolektivnog monopola koji se potvrđuje onda kada institucionalni kolektiv, OUR-a — ostvaruje monopol nad društvenom svojinom, zapostavljajući njenu društvenost, sakriven iza neobaveznog i neobjektiviziranog instituta samoupravnog dogovora i sporazuma, čime se i legalizuje kolektivizam monopola. Empirička saznanja u svim bitnim elementima potvrđuju tačnost ove teze, uz naznaku da se jučerašnja intervencija dr Pavlovića, ne bi mogla prihvatiti, ako se nesumnjivo zna da je izvesna, veoma skromna, tendencija rasta akumulativne sposobnosti (kao oličenja društvenog interesa) uzrokovana, pre svega, državnom i političkom intervencijom, a ne bitnijom promenom (samo) reprodukcije odnosa u samom udruženom radu.

Ovu temeljnu ekonomsku nelogičnost moguće je, po mom sudu, načelno preovladati instaliranjem cene upotrebe društvenih sredstava, koju je moguće operacionalizovati preko diferencirane stope programirane akumulacije. Kritičke naznake dr Medojevića, vezane za testiranje ovog instrumenta na Marksovom modelu. Teorije radne vrednosti, morale bi, po mom saznanju, uvažavati nivo analize tj. činjenicu da se instrument programirane stope akumulacije vezuje za nivo robnog subjekta, čiji su dohodni rezultati bitno određeni obimom i strukturom korišćenih društvenih sredstava, što nije isto ako se analiza izvede sa globalnog nivoa velikog ekonomskog sistema. Ovaj instrument bi imao korektivnu funkciju namenske zaštite akumulacije kako na nivou OUR-a, ali i status stabilizatora u strategiji privrednog razvoja. Nepostojanje cene upotrebe društvenih sredstava, kao planski instaliranog instrumenta, legalizuje neodgovornost prema reprodukciji društvenih sredstava, odnosno bitno kolektivizuje (monopolski) društveni karakter dohotka. To uzrokuje narušenost četiri bitne komponente ekonomskog sistema i to:

- stabilnost proširene reprodukcije,
- racionalnost korišćenja društvenih sredstava,
- mobilnost društvenih sredstava,
- princip raspodele prema radu.

Time se čvršće valorizuje ekonomska nužnost a ne samo zainteresovanost i psihološka motivisanost samoupravnog robnog subjekta, da reprodukuje ne samo materijalnu bit već i društveno biće društvenih sredstava. Teza dr Popova o podruštvljenom eksternom finansiranju ide u prilog efikasnijem ostvarivanju globalnog društvenog cilja.

Ovo objektiviziranje doprinosi obima i strukture instaliranih društvenih sredstava veličini dohotka na nivou pojedinačnog robnog subjekta ne postiže se samo kratkoročnim bilansiranjem odnosa \sum akumulacije — \sum investicije, već i stabilnošću, tj. većim stepenom ostvarivanja zadanih ciljeva razvoja uključujući i strukturnu dimenziju razvoja.

Empirička saznanja, izvedena na ovom premisima, pokazuju da mi de facto nemamo sistem integralne društvene svojine, tj. da on nije ekonomski koe-

gizistentno izveden, već se bitno derogira u neki od pojavnih izraza (monopola, zavisno od stepena razvijenosti proizvodnih snaga. Kako inače drugačije objasniti sledeće protivurečnosti? Prvo, dostupnost sredstava za rad, tj. radni odnos se u visokom stepenu ispoljava kao monopol dela radno sposobnog stanovništva. Ne ostvarujući pravo na rad, uskraćuje se mogućnost ostvarivanja osnovnih prava iz tog odnosa (pravo na samoupravljanje, lični dohodak, osiguranje, stan itd.). Kolektivizacija monopola nad radnim mestom je otišla toliko daleko da je OUR-a izraženo solidarna, čak rekao bih kvazi solidarna prema svojim radnicima, a naglašeno neosetljiva na nezaposlene radnike, čija je kvalifikaciona struktura ne retko bolja od same strukture zaposlenih. Drugo, odnos prema amortizaciji kao komponenti ne samo proste nego i proširene društvene reprodukcije je sistemski neizgrađen. Nerealna stopa amortizacije u uslovima dinamičkog razvoja i izraženog tehničkog progressa i visoke stope inflacije predstavlja ventil pretakanja značajnog dela materijalne supstance društvene svojine u potrošnju. Ceni se (da oko dve trećine amortizacije ide u ne-namensku potrošnju. Treće, akumulacija kao najplemenitiji deo društvene svojine, koji čini pretpostavku privrednog razvoja, po pravilu se tretira kao ostatak kolektivnog dohotka, iz koga se prethodno metodom zahvatanja zadovolje sve unapred izvedene potrebe. U uslovima bitno negativne kmatne stope nema mogućnosti ostvarivanja zakonitosti da se akumulacija formira tamo gde su uslovi za stvaranje, a ulaže tamo gde će se maksimizirati društveno-ekonomski efekti. Četvrto, sistem planiranja nije u funkciji operacionalizacije globalno određene razvojne politike, već se bitno poistovećuje sa neobaveznim, voljnim projekcijama. S druge strane, narušeno je privredno-sistemsom načelo, gde se tržište u oceni planske objektivnosti mora uvažavati kao najbitniji odrednica, odnosno plan kao najznačajniji element u zakonu vrednosti, itd. Ova ukazivanja potvrđuju tačnost teze o bitnom derogiranju društvenosti svojinskog odnosa, u nas, kao i saznanje da se zaštita društvene svojine ne sme iscrpljivati u pravno-sudskim merama, već je njenu integralnost i društvenost nužno privredno-sistemsom štititi.

Drugo, sociološko-ekonomska istraživanja ukazuju na značajnu reviziju samoupravljanja u odnosu na sistemom inaugurisana rešenja. Ova protivurečnost se najodređenije identifikuje na relaciji OUR-a — šire okruženje, koje nazivamo društvo, u koga je smešten društveni cilj. Ja se ovde pre svega ograničavam na ekonomsko biće samoupravljanja. Tako smo hiperprodukcijom normi i sporazuma i dogovora, bitno suzili prostor ispoljavanju neposredne samoupravne preduzetne inicijative, dok smo odnose OUR-a sa svojim društvenim okruženjem prepustili po bitnim pitanjima i razvojne i poslovne politike neizgrađenom institutu neobaveznog i neobjektiviziranog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora. Upravo je to prostor koga moraju pokriti koegzistentno koncipirani privredno-sistemsom zakoni, a ne politički voluntarizam obojen kolektivnim i regionalnim monopolom. Tek se tada može govoriti o racionalnom ispoljavanju ekonomskih zakonitosti, kojima se inače testira koegzistentnost sistema.

Delegatski sistem nije uspeo u sferi razvojne politike preuzeti ulogu samoupravne vertikalne koordinacije, na višim nivoima (samo) upravljanja. Ovu kontroverzu je moguće relativizirati bitnim određenjem samoupravne nadležnosti po vertikalnom nivou u okviru delegatskog sistema, u sferi upravljanja društvenom reprodukcijom na osnovama socijalističkog plana i tržišta, uz jasno unapred dato određenje mesta socijalističke države, čije se usluge danas lako ne možemo odreći.

Treće. Postavlja se pitanje šta biva sa principom raspodele prema radu u ovim uslovima? Pa, na žalost, od njega malo što ostaje. Već smo isktakli bitnu kolektivizaciju monopola nad odgovarajućim radnim mestom, što monopolizuje

i pravo na učešće u raspodeli. S druge strane, lični dohodak kao korelat društvene svojine, više je zavistan od toga gde se radi, nego kako se radi. Tako su visoke razlike u ličnom dohotku po uslovnom radniku legalizovane kao izraz monopola OUR-a, grana, grupacija ili regiona. Motivisani kolektivno-ličnim nivoom potrošnje, u odsustvu društvene politike dohotka, robni subjekti poistovećuju društveni karakter dohotka sa njegovim finansijskim izrazom. Stoga je raspravu o ekonomskim zakonitostima u socijalističko-samoupravnom društvu metodološki neodrživo voditi na koncepciji dohotka. Naprosto, iz razloga što društveni karakter dohotka, vulgarno predstavljen samo preko finansijske veličine ne daje odgovor na sadržinu ciljnosti samoupravnog načina i odnosa proizvodnje, upravo iz razloga što dohodak kao finansijski izraz predstavlja rezultat ne samo endogenih već i egzogenih faktora tj. nije u celini rezultat kolektivnog rada. Kako drugačije objasniti kontroverzu koju praksa reprodukuje a koja se može jednostavno iskazati: cilj proizvodnje je dohodak, njegov sigma novčani izraz, stoga treba, po toj logici, maksimizirati njega kao homogenu veličinu. Upravo takvo određenje cilja na nivou robnog subjekta je i uzrokovalo situaciju da preko povećanja cena i drugih vanrednih pogodnosti najpouzdanije se ostvaruje maksimizacija funkcije cilja. Nije li privredno-sistemska okruženje prihvatilo ovu kontroverzu i pretvorilo je u svojevrstu kolektivno-monopolsku, regionalno-monopolsku i državno-administrativnu eroziju društvenog sadržaja dohotka? Da je to tačno potvrđuju mnoga empirička istraživanja koja razlike u veličinama A/S , LD/R , opšt. i zaj. potr. $/R$, stope nezaposlenosti, itd.

Rešenje ove konfliktnosti treba tražiti instaliranjem, u sistemskim zakonima objektiviziranih odnosa međuzavisnosti elemenata u strukturi dohotka (akumulacije i potrošnje), poštujući dogovorenu strategiju razvoja, uvažavajući lični dohodak po radniku i akumulaciju po sredstvima kao dva instalirana parametra u valorizaciji principa raspodele prema radu. Naime, saznanje da je veličina dohotka, u robnim odnosima proizvodnje na nivou OUR-a, bitno određena: veličinom i strukturom instaliranih društvenih sredstava, tržišnim i institucionalnim strukturama, prirodnim uslovima i drugim vanrednim činiocima, obavezuje na objektivizirano čišćenje tj. svođenje veličine dohotka kolektiva na nivo njegove novostvorene vrednosti. O mehanizmu »normalne« cene kao instrumentu tog svođenja govorili su dr Sofija Popov i prof. Pjanić. Modelom »specifične cene proizvodnje«, određenje akumulacije i ličnih dohodaka kao parametara sistema motivacije ne znači da je optimizaciju dohotka moguće ostvariti prostim bilansiranjem, gde bi svako ograničenje rasta (i nivoa) ličnih dohodaka samo po sebi značilo porast akumulacije na srednji i dugi rok.

Imajući u vidu saznanje o krizi ekonomskog podsistema našeg velikog društvenog sistema, podsetio bih da karakter veza ekonomskog i političkog podsistema, nameće zaključak da nije moguće ekonomsku krizu dislocirati od političke krize. Drugo, kada se jedan ekonomski podsistem nađe u krizi postoje dve alternative njenog preovladavanja (pošto se očito ne može na duži rok živeti u krizi) i to kvalitativni skok u bitno nove odnose elemenata u sistemu, što je u našem slučaju načelno izvedeno Programom dugoročne stabilizacije, i druga alternativa jeste entropija ekonomskog podsistema sa drastičnim posledicama na veliki društveni sistem.

Ekonomska aktivnost dio je, odnosno, jedan je od oblika društvene aktivnosti. Stoga, razumije se, kad govorimo o privrednom sistemu nužno je tretirati ga kao jednog od podsistema globalnog društvenog sistema. Moraju se uvijek imati u vidu sve one međuovisnosti i interakcije što objektivno postoje između ovog, političkog i drugih podsistema, kako bi se što vjernije sagledale mogućnosti njegovog funkcioniranja. Odatle, sigurno je da svako izolirano promatranje jednog od djelujućeg podsistema unutar datog globalnog sistema ima ograničeno, samo analitičko značenje. Međutim, tema naše rasprave bila je »ekonomske zakonitosti i socijalistička privreda«, pa je stoga središnje mjesto u ovoj dvodnevnoj raspravi pripalo nastojanju da se identificiraju oblici ekonomskih zakona, njihov domet i rang koji im pripada u slojevitom sustavu ekonomskih zakona socijalističke samoupravne privrede, s jedne strane, i u kojoj mjeri je institucionalizacija našeg privrednog sistema respektirala ove zakone s druge strane.

Pri tome je, rekao bih, neovisno o prisustvu izvjesnih razlika u pristupima i analizama pojedinaca, očitovana opća suglasnost u ocjeni da se u procesu institucionalizacije privrednog sistema od 1974. godine pa na ovamo, sa tzv. sistemskim zakonima, nisu respektirale ekonomske zakonitosti, tako da se je postupno sasvim transformirao njegov ustavni model samoupravne tržišno-planske privrede u model pregovaračke privrede administrativno naturalnog tipa, koji objektivno ne može funkcionirati bez naglašenog prisustva i neprekidnih ad hoc intervencija države. Odatle slijedi zaključak da je jedna od bitnih poruka ove dvodnevne rasprave da se nameće potreba za radikalnim izmjenama svih tzv. sistemskih zakona — prije svega zakona o društvenom planiranju, zakona o cijenama, zakona o društvenoj reprodukciji i deviznog zakona — u djelu kojim ignoriraju povijesnu uvjetovanost tržišno-planskog oblika organizacije socijalističke samoupravne privrede u konkretnim uvjetima i teže potiskivanju i/ili »negiranju« ekonomskih zakonitosti tipičnih za taj oblik organizacije društvene proizvodnje. To je ujedno i naznačeno kao jedan od predujeta realizacije Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

U diskusiji je bilo riječi o potrebi »usmjeravanja« ekonomskih zakona, pa bih, preciznosti radi, s tim u vezi nešto rekao. Naime, nalazim da se ekonomski zakoni, baš zato što su zakoni, ne mogu »usmjeravati« jednako kao što se ne mogu ni »ukinuti« ili »izmijeniti«. Jedino što se može svjesnom akcijom postići to je da rezultat njihovog djelovanja ne bude u raskoraku sa onim što se želi postići. Pokušati ću to ilustrirati na primjeru jednog od najopćijih zakona robne proizvodnje — na primjeru zakona ponude i potražnje. Njegov sadržaj je u tome da uvijek nastali poremećaj ravnoteže između ponude i potražnje za robom određene vrste izaziva, ceteris paribus, određenu tendenciju promje-

ne cijene te robe. Superiornost ponude u odnosu na platežno sposobnu potražnju za određenom robom rezultirati će, ceteris paribus, u tendenciji pada cijene ispod razine povijesnog oblika normalne cijene. I obrnuto, ako bi bila ponuda inferiornija od potražnje slijedilo bi, ceteris paribus, kretanje cijene na gore. Nema nikakve mogućnosti »usmjeravanja« ove zakonitosti u nekom drugom pravcu. Okolnost da su akteri ekonomske aktivnosti sviješću obdareni i međusobno povezani pojedinci, nosioci ponude i potražnje, ništa ne mijenja na stvari. Uvijek kad se kao rezultat njihovih pojedinačnih ili organiziranih aktivnosti pokaže da je superiornija ponuda od potražnje, ili obrnuto, očitovati će se opisana tendencija kretanja cijene date robe, bez obzira na stvarne želje ljudi. Sva sloboda koja preostaje svjesnim akterima u ovoj oblasti, ukoliko žele da se cijena formira na nekoj drugoj razini, svodi se na to da utječu na formiranje bilo ponude, bilo potražnje, odnosno obe. Dakle, preostaje im da u svojim aktivnostima respektiraju ovaj ekonomski zakon, kako bi rezultat njegovog djelovanja bio u suglasnosti sa njihovim željama.

I na kraju, kad govorimo o specifičnoj cijeni proizvodnje kao cijeni globalne ravnoteže sistema, kao, o bilo kojem drugom obliku tzv. normalne cijene, razumije se, ne mislimo pri tome na nekakvu normativnu cijenu po kojoj bi se imale odrediti ili propisati cijene proizvoda u vidu određenog »jelovnika cijena.« Mislim da je zapravo to i suviše podvlačiti s obzirom da su poznati pristup, polazišta i logika tog koncepta normalne cijene. Konzekventno, sve kritike koje su bile ili bi išle tom linijom spadaju u red onih što udaraju na otvorena vrata i ne bi ih trebalo uzeti u obzir.

HASAN HADŽIOMEROVIĆ

Reagovanje na izlaganje Smiljana Jurina

Znači, polazimo od teze da se ekonomske zakonitosti ne mogu usmjeravati. Možda je bolje reći da se ne mogu mijenjati. Dakle, teza je u ovom pogledu jasna.

Međutim, rekao bih, može se uticati na pretpostavke iz kojih one proizilaze. Na primer, na pretpostavke koje utiču na odnose ponude i potražnje. Na to su uostalom usmjereni i čitav instrumentarij i sredstva klasične ekonomske politike, nezavisno od toga ko ih i s kakvim motivima primjenjuje. I svi drugi uticaji u tom pravcu, bilo da ih vrše monopoli, država, sindikati ili pak socijalističko društvo sa svojim posebnim metodama i institutima.

Sve je to uticaj, sve je to neko dirigovanje, koje ne tangira prirodu ekonomskih zakona, ali čini da njihovi efekti idu u nekom željenom pravcu.

Na isto se, u krajnjoj liniji, svode i određene strategije razvoja.

EKONOMSKI ZAKONI

Upadanje jugoslovenske privrede u dugotrajnu krizu stavilo je na dne-vni red raspravu o ekonomskim zakonima. Očigledno je, naime, da ekonomska politika zasnovana na poznavanju ekonomskih zakona ne bi zemlju dovela u krizu. I obrnuto, sama kriza empirijski je dokaz ekonomsko-političkog volun-tarizma koji ne vodi računa, ili ne poznaje (ili oboje), ekonomske zakonitosti.

Međutim, usprkos mnogobrojnim upozoravanjima na ekonomske zakone dosad se nije pojavila nijedna studija o tome što ekonomski zakoni u stvari jesu. Proizilazi, stoga, da raspravljamo o nedefiniranim pojmovima, što ne mo-že biti naročito produktivno. Od interesa je uočiti da studija o ekonomskim zakonima gotovo da nema ni u svjetskoj literaturi. Meni npr. nije poznat nije-dan, makar i provizorni spisak, ekonomskih zakona. Od ekonomskih teoretiča-
ra eksplicitno se problematikom ekonomskih zakona pozabavio jedino Oskar Lange u jednom poglavlju svoje **Političke ekonomije**, pa ću se i ja na njega pozivati.

Kako ukupnost zakona o nekoj oblasti predstavlja znanost o toj oblasti, ekonomski zakoni mogu se na zadovoljavajući način obraditi jedino u okviru metodološke studije o ekonomskoj teoriji. To, međutim, u ovom trenutku nisam u mogućnosti uraditi. Zato ovaj spis predstavlja tek pripremni rad za studiju koja nam nedostaje i prvenstvena mu je namjena da započne znanstve-no fundiranu diskusiju o ovom najaktualnijem problemu jugoslavenske ekono-
mske politike.

Budući da su se prirodne nauke počele znatno ranije razvijati, to su po-
stigle i veći stupanj znanstvene zrelosti nego ekonomija. Stoga ću svoju raspra-
vu započeti pregledom najpoznatijih prirodnih zakona iz oblasti koje su mi donekle poznate. Zatim slijedi pregled ekonomskih zakona, preuzetih iz litera-
ture o historiji ekonomske misli, bez pokušaja analize točnosti tih zakona. Na kraju ćemo pokušati izvući odgovarajuće zaključke.

Najpoznatiji prirodni zakoni

Fizika i astronomija predstavljaju paradigme egzaktnih znanosti. Stoga će većina mojih primjera biti iz te dvije oblasti.

Galilejevi zakoni slobodnog pada

(Galileo Galilei 1564 — 1642)

Ima ih tri, treći zakon otkrio je još ranije Leonardo da Vinči. Simboli imaju ovo značenje: v = brzina, t = vrijeme, $g = 9,78 \text{ m/sek}^2$, ubrzanje sile

teže, $s = \text{put}$, $\Delta s_n = s_n - s_{n-1}$ put prevađen u n-toj jedinici vremena.

(1) Brzina tijela koje slobodno pada proporcionalna je s vremenom padanja, $v = gt$. Odatle, imajući u vidu $s = vt$, integriranjem slijedi poznata formula za slobodni pad u zrakopraznom prostoru, $s = \frac{gt^2}{2}$

(2) Prevađeni putevi odnose se kao kvadrati pripadnih vremena, $s_1 : s_2 : s_3 = t_1^2 : t_2^2 : t_3^2$, što neposredno slijedi iz formule za s u (1).

(3) Putevi prevađeni u uzastopnim jednakim vremenskim razmacima odnose se kao neparni brojevi, $s_1 : s_2 : s_3 = 1 : 3 : 5$.

Ova tri zakona vrijede za svako jednoliko ubrzano gibanje. Jedino što ubrzanje sile teže g treba zamijeniti s odgovarajućim ubrzanjem a za svaki konkretni slučaj.

Keplerovi zakoni gibanja planeta (Johann Kepler, 1571 — 1630)

(1) Staze kojima se gibaju planete su elipse u čijem se jednom žarištu nalazi sunce.

(2) Radijus-vektori pojedinih planeta prijeđu u jednakim vremenima jednake površine.

(3) Kvadrati vremena ophoda planeta odnose se kao kubi velikih osi njihovih staza, $t^2 \propto R^3$. Ovaj zakon vrijedi ukoliko je masa planeta beznačajna u odnosu na masu sunca. Ukoliko to nije slučaj, valja uzeti u obzir i mase planeta te formula poprima ovaj oblik:

$$\frac{t^2 (M + m_1)}{t^2 (M + m_2)} = \frac{R^3}{R^3}$$

M = masa sunca, m = masa planete, R = velika os.

Newtonovi aksiomi koji predstavljaju temelj dinamike (Isac Newton, 1642-1727):

(1) Aksiom inercije koje je postulirao još Galileo 1638. Svako tijelo ostaje u stanju mirovanja ili jednolikog gibanja po pravcu, dok ga neka vanjska sila ne prisili da to stanje promijeni.

(2) Promjena gibanja proporcionalna je sili koja djeluje i odvija se u smjeru djelovanja te sile, $P = Ma$, P = sila.

(3) Akcija i reakcija su jednake i protivnog smjera.

Povezujući Galilejeve zakone gibanja s Keplerovim zakonima kretanja planeta, Newton je formulirao opći zakon privlačenja masa koji predstavlja njegovu teoriju gravitacije.

Svako tijelo privlači drugo tijelo silom koja je proporcionalna produktu njihovih masa, a obrnuto proporcionalna kvadratu njihove međusobne udaljenosti:

$$f = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$$

G = gravitaciona konstanta, r = međusobna udaljenost.

Newtonovu teoriju gravitacije zamijenio je Einstein generalnijom teorijom koja gravitaciju eliminira kao posebnu silu i čini je zavisnom od zakriv-

ljenosti prostora. To je ujedno i osnovni postulat Einsteinove opće teorije relativnosti.

Coulombov zakon (Charles-Augustin Coulomb, 1736-1806) Slično zakonu privlačenja nebeskih tijela, koji je postulirao Newton, električna ili magnetska sila (odbijanja kod istoimenih, privlačenja kod raznoimenih) naboja (polova) upravno je razmjerna njihovom umnošku a obrnuto razmjerna kvadratu njihove udaljenosti

$$S = \frac{e_1 e_2}{r^2}$$

gdje su e_1, e_2 dva naboja, r = udaljenost.

Fermatov princip (Pierre Fermat, 1601 — 1665): Put zrake svjetlosti u prostoru između dvije točke A i B ima ekstremnu vrijednost.

Dva principa termodinamike

(1) Prvi princip: Ukupna količina topline i mehaničke radnje koja se nalazi u zatvorenom sistemu jest konstantna, $dQ = dU + PdV$; dQ = toplina predana nekom sistemu troši se isključivo za povećanje njegove unutrašnje energije U (zagrijavanje) i na savladavanje vanjskih sila P koje se protive povećanju volumena V . Ovaj princip je kasnije generaliziran u **zakonu o održanju energije**; u zatvorenom sistemu (kao što je svemir) suma svih oblika energije (uključiv i materiju) je konstantna. U svojoj posebnoj teoriji relativnosti Einstein je izvršio kvantifikaciju energije sadržane u masi, $E = mc^2$, E = energija, c = brzina svjetlosti u vakuumu. Ta je formula poznata kao princip **ekvivalentnosti mase i energije** ili Einsteinova relacija.

(2) Drugi princip: Pri prijelazu topline u radnju dio topline uvijek degradira, $S = Q/T$; S = entropija, T = sistem temperature. I taj je princip kasnije, generaliziran i to u zakon entropije. Pri svakom procesu entropija u zatvorenom sistemu raste.

Eksperimentalni dokaz za prvi i drugi princip termodinamike sastoji se u nemogućnosti ostvarenja perpetuum mobile.

Daltonov zakon (John Dalton, 1766-1844)

Mješavina plinova ima tlak jednak zbroju parcijalnih tlakova pojedinih plinova kad bi oni pojedinačno ispunjavali raspoloživi prostor, $p = p_1 + p_2 + \dots + p_n$.

Avogadrov zakon, hipoteza (Amadeo Avogadro, 1776-1856):

Jednaki volumeni svih plinova kod jednakog tlaka i jednake temperature sadrže jednak broj molekula.

Paulijev princip (Wolfgang Pauli 1900—1958);

U atomu se u svakom stacionarnom stanju može nalaziti samo jedan elektron, tj. dva elektrona ne mogu imati iste serije kvantnih brojeva.

Heisenbergova relacija neodređenosti (Werner Heisenberg),

Nemoguće je istodobno eksperimentalno točno odrediti brzinu i položaj elektrona. Neka je Δx neizvjesnost u položaju elektrona koja je jednaka valnoj dužini λ , a impuls elektrona poslije obasjavanja neizvjestan je za veličinu $\Delta p = h/\lambda$, tada važi $\Delta x \Delta p = h$ tj. moguća tačnost mjerenja određena je Planekovom konstantom h .

Princip relativnosti: U svim sustavima koji miruju ili se kreću konstantnom brzinom vrijede isti fizikalni zakoni. Taj princip postulirao je još

Galileo. Prijelaz iz jednog koordinatnog sistema u drugi koji se u odnosu na prvi kreće konstantnom brzinom vrši se Galilejevim transformacijama koje ne mijenjaju prostorne i vremenske dimenzije i omogućuju prosto zbrajanje vremena. Einstein je klasični princip relativnosti proširio stavom koji proizlazi iz Maxwellovih jednadžbi elektromagnetskog polja i Michelsonovog mjerenja brzine svjetlosti; Brzina svjetlosti je u svim sustavima jednaka. Time su postavno-vremenske dimenzije relativirane, a umjesto Galilejevih vrijede Lorentzove transformacije.

Na kraju i dva primjera iz biologije i jedan iz fiziologije (psihologije).

Liebigov zakon minimuma (Justus Liebig, 1803—1873):

Život, razvoj i razmnožavanje organizma zavisi o okolnim životnim faktorima i određuje ih onaj faktor koji se nalazi u minimalnoj količini (ukoliko nema mogućnosti supstitucije, dodao bi ekonomist).

Mendelovi zakoni (Johann Gregor Mendel, 1822—1884):

(1) Princip nezavisne segregacije dominantnih i recesivnih gena. Kod monohibridnog križanja (razlikovanje u jednom svojstvu) dobijaju se dva fenotipa i tri genotipa u ovoj proporciji: 1AA + 2Aa + 1aa,

A = dominantna, a = recesivna osobina.

(2) Princip nezavisnog razvrstavanja gena roditelja. Kod dihibridnog križanja (2 svojstva) u F₂ generaciji pojavljuju se 4 genotipa i 16 genotipa u proporciji 9:3:3:1.

Weber-Fechnerov zakon (Ernest Heinrich Weber, 1795—1878; Gustav Theodor Fechner, 1801—1887): Kad intenzitet podražaja raste u geometrijskoj progresiji jačina osjeta raste u aritmetičkoj progresiji. Kasnije je utvrđeno da ova relacija vrijedi samo za intenzitete srednje jačine.

Iz ovog pregleda vidi se da se upotrebljavaju ovi termini: zakoni, principi, aksiomi, hipoteze, relacije. Ti termini očigledno označavaju pojmove koji nisu ekvivalentni i stoga uobičajena upotreba ovih termina u naučnoj literaturi nije sasvim dosljedna. Mogu se usvojiti ove definicije: zakon je verificirana hipoteza (u smislu da su se ostvarila predviđanja novih događaja odnosno da se ne da pobijati); aksiom je nedokaziva, elementarna hipoteza; princip se upotrebljava u sva tri smisla (hipoteze, aksioma i zakona). Možda bi pod principom trebalo podrazumijevati jedan od osnovnih zakona ili hipoteza neke znanosti. Relacije su kvantificirani zakoni. Teoremi su generalizirani stavovi koji se matematičkom dedukcijom izvode iz aksioma. Kako se matematika primjenjuje u empirijskim naukama, to će se teoremi pojaviti u modeliranju ekonomskih procesa.

Ekonomski zakoni

Prirodni zakoni, koje smo razmatrali, izraženi su pojmovima koji su veoma precizno definirani. Osim toga, oni su najčešće i precizno kvantificirani. Same zakone znanstvenici općenito prihvaćaju, bez obzira na svoja osobna uvjerenja, etičke vrijednosti i svjetonazore. Na kraju, prirodni zakoni vrijede bez izuzetka.

U svim tim značajkama ekonomija se razlikuje od prirodnih nauka. I ta kompleksnost i neuhvatljivost ekonomije, koja je Maxa Plancka natjerala da napusti ekonomiju i uhvati se fizike, predstavlja obećanu zemlju za ambiciozne amatere. Ekonomski zakoni su često kvalitativni. Ukoliko se mogu

kvantificirati, vrijednosti nisu precizne već variraju u širokim intervalima. Uprkos neprestanim poboljšavanjima, pojmovi su još uvijek često neprecizno definirani te izazivaju permanentne sporove i onemogućavaju matematičku formulaciju. Formuliranje pojmova i zakonitosti i njihovo prihvaćanje ili neprihvaćanje često zavisi o vrijednosnim sudovima znanstvenika. Ekonomski zakoni vrijede samo približno i s mnogobrojnim izuzecima. Osim toga mogućnosti eksperimentiranja su dosta ograničene.) Ukratko, ekonomija nije egzaktna nauka. A uslijed toga znanstveno fundirana ekonomska istraživanja mnogo su složenija nego istraživanja u prirodnim naukama i pored ovladavanja analitičkim aparatom zahtijevaju i znatno društveno iskustvo. Matematičari i fizičari često postizavaju svoje vrhunske rezultate u svojim dvadesetim godinama, što se odražava i u dodjeljivanju Nobelovih nagrada. U tom dobrom intervalu, međutim, nema briljantnih ekonomista.

Pregled ekonomskih zakona započet će najopćijim zakonom društvenih nauka koji će označiti kao

Marxov opći princip historijskog materijalizma:

Društveno biće određuje društvenu svijest kod čega postoji i povratna sprega.

Primjenom ovog općeg principa na društveno-ekonomski razvoj mogu se formulirati dva zakona koja Oskar Lange zove **osnovnim zakonima sociologije i političke ekonomije**.

(1) Budući da proizvodne snage i proizvodni odnosi određuju način proizvodnje to među njima mora postojati određeni sklad kako bi taj način proizvodnje mogao egzistirati. Drugim riječima, proizvodnim snagama odgovara određeni tip proizvodnih odnosa koji su u osnovi opredjeljeni tipom vlasništva na sredstva proizvodnje.

(2) Odnosima proizvodnje odgovara određena ideološko-politička nadgradnja. Kako način proizvodnje i nadgradnja čine društveno-ekonomsku formaciju, uvjet njene egzistencije je određeni sklad između ekonomske baze i nadgradnje.

Lange ova dva zakona naziva zakonima konzerviranja (ne energije već) društveno-ekonomskih formacija. Ako nisu zadovoljeni — ako proizvodni odnosi postanu nekompatibilni s proizvodnim snagama, a nadgradnja se razide s bazom — formacija se raspada. Osim konzervativne moguća je i evolutivna interpretacija. Kako se proizvodne snage stalno razvijaju, a proizvodni odnosi imaju (zbog ušančenih interesa) tendenciju konzerviranja, to se nakon nekog vremena među njima pojavljuje nesklad koji postaje dinamička snaga daljnijeg razvoja.

Na neki način može se uzeti da je centralni ekonomski zakon u užem smislu **zakon vrijednosti**. Taj zakon ujedno predstavlja primjer inverzne povezanosti između nedefiniranosti i količine svakodnevnog pozivanja na njega. Ne postoji nijedna standardna definicija tog zakona. Zakon vrijednosti je, naravno, zakon formiranja vrijednosti. Ne kako je vrijednost određena radom, to je u krajnjoj konzekvenci zakon o alokaciji rada.

Polazeći od Marxovih napomena,²⁾ ja ću zakon vrijednosti definirati kao zakon raspodjele društvenog rada: Vrijednost proizvoda određena je **utroškom društveno-potrebne količine rada** i to u dvostrukom smislu: u smislu prosječnih uvjeta proizvodnje (raspoloživa tehnologija) i u smislu društvenih potreba za tim proizvodom (raspodjela društvenog rada na različite grane proizvodnje). Ovakva definicija omogućava primjenu zakona vrijednosti i na tržišnu kapitalističku privredu i na centralno plansku etatičku privredu i na tržišno-plansku samoupravnu privredu. U prvom slučaju društvene potrebe određuje platežno sposobna tražnja privrednih subjekata, u drugom prefe-

rencije države, no u trećem tržištem operacionaliziran društveni dogovor u vidu društvenog plana.

Zakon vrijednosti operacionalizira se **zakonom ponude i potražnje** koji je centralni zakon tržišne privrede koji određuje formiranje cijena, a samim tim i alokaciju resursa. Kad potražnja premašuje ponudu, cijene rastu. Kad cijene porastu, ponuda se povećava dok se ne izjednači sa smanjenom potražnjom. Kad se, obrnuto, pojavi višak ponude, cijene padaju dok se povećana potražnja i smanjena ponuda ne izjednače. Zakon vrijedi u uvjetima slobodne konkurencije i relativno brzog prilagodavanja na tržištu. Ukoliko se pojavi monopol, onda višak tražnje može izazvati povećanje cijena bez povećanja ponude. Ukoliko prilagodavanje dovoljno kasni s porastom ili distribuiranom dočnjom — mogu se pojaviti tzv. ciklusi paučine koji izazivaju nestabilnost tržišta i onemogućavaju postizavanje ravnoteže.

U kapitalističkoj privredi daljnju operacionalizaciju alokacije resursa regulira **zakon prosječnog profita**: Polazeći od hipoteze da je osnovna motivacija privrednih subjekata maksimiranje profita, kapital se seli u primjene s višim profitom što dovodi do uprosječavanja profita. I ovaj zakon pretpostavlja slobodnu konkurenciju.

Analogan zakon u samoupravnoj privredi bio bi zakon **prosječnih osobnih dohodaka**: Polazeći od hipoteze da je osnovna motivacija privrednih subjekata maksimiranje osobnih dohodaka, rad se seli u ona zaposlenja gdje su dohoci viši što dovodi do uprosječavanja osobnih dohodaka. Uvjet za normalno djelovanje ovog zakona jest mobilnost radnika tj. slobodni pristup društvenom kapitalu. Kako se ta mobilnost ne ostvaruje sama po sebi, potrebna je aktivna intervencija ekonomske politike koja neutralizira zapreke mobilnosti.

Pored zakona koji određuju ponašanje proizvođača, ekonomisti su formulirali i zakone koji određuju ponašanje potrošača. Tu se mogu navesti dva **Gossenova zakona** (Hermann Heinrich Gossen, 1810—1858):

(1) **Zakon zasićenja**. U slučaju djeljivih potreba sukcesivne doze proizvoda zadovoljavaju odnosnu potrebu sve slabije dok ne dođe do zasićenja. Kasnije je taj fenomen opisan zakonom **opadajućeg marginalnog utiliteta**: Marginalni utilitet sukcesivnih jedinica nekog dobra opada; Kod zasićenja jednak je nuli, a nakon toga postaje negativan. Zakon ne vrijedi za potrebe koje Wieser naziva degenerativnim (npr. želja za moći). Zbog toga Marshall upotrebljava naziv = zakon zasitljivih potreba.

(2) **Maksimalno zadovoljavanje potreba** nekim dobrom koje zadovoljava različite potrebe (npr. novac) postizava se kad je to dobro tako alocirano da u svim upotrebama ima jednak marginalni utilitet. Schumpeter upozorava da za razliku od prvog zakona, ovaj ne predstavlja postulat već teorem.³⁾ Schumpeter zatim dodaje: »Na prvi pogled oba stava ne predstavljaju ništa drugo već ponešto tehnički opis trivijalnosti. No ne smijemo zaboraviti da se najpunosnije intelektualne strukture zasnivaju na trivijalnostima koje su same po sebi potpuno nezanimljive. Šta može biti trivijalnije od stava da će tijelo u mirovanju ostati u mirovanju ukoliko ga nešto («sila») ne pokrene (Newtonov Prvi zakon)?«⁴⁾

Gossenovi zakoni pretpostavljaju kardinalni utilitet. Kasniji razvoj ekonomske teorije pokazao je da se svi relevantni teorijski zaključci mogu izvesti i bez kardinalnog utiliteta; dovoljno je izvršiti rangiranje preferencija i postulirati dosljednost u izboru. Na taj način Gossenovi zakoni iako nisu netačni nisu ni neophodni.

Engelov zakon (Ernst Engel, 1821—1896)

Učešće rashoda na hranu u ukupnim rashodima obitelji približno sličnih ukusa sučeljenih s istim cijenama predstavlja padajuću funkciju dohotka.

Greshamov zakon (Thomas Gresham, 1519—1579)

Ako metalni novac, koji služi kao zakonsko sredstvo plaćanja, sadrži metal različite vrijednosti, onda će manje vrijedni komadi služiti za plaćanje, a vredniji će nestajati iz opticaja. Ili kraće: loš novac tjera iz opticaja dobar novac. Konstatacija je prilično trivijalna, iako je ta trivijalnost ponekom vladaru u historiji zadala dosta glavobolje.

Pareto zakon raspodjele dohotka (Vilfredo Pareto, 1848—1923)

Ako s N označimo broj ljudi koji imaju dohodak x ili veći, tada vrijedi relacija $N = A/x^\alpha$ gdje su A i α konstante, a α je približno 1,5. Funkcija predstavlja asimetričnu unimodalnu zvonastu krivulju čije obrise je Pareto zapazio proučavajući empirijske distribucije dohodaka. Pareto je asimetričnost obrazložio time što kraći krak krivulje završava na nekom minimalnom dohotku ispod koga je nemoguće živjeti, a duži krak odražava kapitalističke uvjete koji omogućuju i veoma visoke dohotke.⁵⁾ Konstante će se mijenjati od populacije do populacije. Pareto zakon izazvao je mnogobrojna mjerenja, veliku literaturu i mnoge kritike.

Zakon varijabilnih proporcija (opadajućih prinosa):

Ukoliko (1) tehnologija se ne mijenja, (2) utrošak nekih od neophodnih proizvodnih faktora je fiksiran i (3) postoji mogućnost variranja proporcije utroška, onda će se iza neke tačke prinosi povećanih utroška preostalih jedinog ili više faktora početi smanjivati. Ovaj zakon ima značajke prirodnog zakona. Najjednostavniji empirijski dokaz je u nemogućnosti svjetske proizvodnje žita u jednom loncu.

Zakon opadanja troškova osnovnih sredstava s ubrzanjem privrednog rasta:

Ako je (1) tehnologija dana, (2) vremenski profil kapaciteta je pravokutnik (tj. kapacitet je približno konstantan do rashodovanja što uglavnom odgovara empirijskim karakteristikama privrede), (3) stopa rasta je konstantna i ako zanemarimo (4) aktivizacioni period i (5) vrijednost rashodovanih osnovnih sredstava, onda je zamjena istrošenih osnovnih sredstava na jedinicu proizvodnje (i fiksnog kapitala) opadajuća funkcija stope rasta i ovog je oblika

$$k = \frac{Z}{K} \frac{r}{e^{rn}-1}$$

gdje simboli znače: Z = zamjena, K = fiksni kapital, r = stopa rasta n = vijek trajanja osnovnih sredstava. Ukoliko je vremenski profil kapaciteta drugačiji ili rast nije ravnomjeran, formula se mijenja ali efekt smanjivanja troškova zamjene s povećanjem stope rasta ostaje.⁶⁾ Troškovi zamjene u ekonomskom sistemu koji ekspandira po stopi r u odnosu na troškove zamjene u stacionarnoj privredi ($r = 0$) dani su realizacijom $\beta = \frac{rn}{em^2}$

To smanjivanje dinamičkih troškova ekvivalentno je dilataciji ekonomskog vremena n . Sve to naravno frapantno podsjeća na fizikalni sistem koji se jednoliko giba pa se dimenzije predmeta smanjuju, vrijeme dilatira, a β predstavlja koeficijent Lorentzovih transformacija.⁷⁾

Na kraju valja uočiti da neki ekonomski parametri koji se sporo mijenjaju (kao npr. kapitalni koeficijent) igraju ulogu sličnu struktur-

nim kontrastima u fizici (poput gravitacione ili Planekove konstante). U ekonomiji, kao i u fizici, postoji apsolutna granica brzine (rasta) samo što ta granica nije egzaktno određena. Ona nije opredjeljena nekom kozmičkom konstantom već kapacitetom privrede da proizvodno apsorbira investicije. Ekonomska historija obavještava da se najviše dugoročne stope rasta narodnih privreda kreću oko $r = 10$ odsto kod učešća bruto investicija u društvenom proizvodu od oko $s = 40\%$.

Zaključna razmatranja

Ljudske djelatnosti prikazuju određene pravilnosti uslijed čega ih možemo znanstveno proučavati. Te pravilnosti koje se stalno ponavljaju i koje omogućuju predviđanja nazivamo zakonima. Zakon izražava bitne veze među pojavama te tako implicira modeliranje objektivne stvarnosti.

Lange razlikuje (1) kauzalne zakone koji izražavaju odnose u kojima iza danog događaja (uzroka) uvijek slijedi neki drugi sasvim određeni događaj (posljedica); (2) strukturne zakone gdje se dva ili više događaja uvijek dešavaju zajedno i predstavljaju pravilnu strukturu i (3) funkcionalne zakone koje izražavaju mjerljive odnose među događajima pa se mogu prikazati matematičkim funkcijama.⁸⁾

Kako ekonomija predstavlja društvenu djelatnost pomoću prirodnih objekata, njeni zakoni imaju značajke i društvenih i prirodnih nauka. U prvu grupu spadaju zakoni koji reguliraju ponašanje (npr. zakon prosječnog profita), u drugu zakoni koji se odnose na materijalni svijet (npr. zakon varijabilnih proporcija. Prvi vrijede aproksimativno, potonji egzaktno. Mogu se posebno izdvojiti i hibridni zakoni, kao npr. zakon vrijednosti koji Marx poistovjećuje s prirodnim zakonom.⁹⁾

Velika složenost ekonomskih fenomena, pa uslijed toga i aproksimativnost u pravilnostima njihova ispoljavanja, dovodi do karakteristične dvojnosti između znanstvenog modeliranja i stvarnosti, pa stoga i odstupanja između modela i stvarnosti čega u fizici nema (odnosno, odstupanja su u granicama pogreške mjerenja). Ekonomski model vrijedi egzaktno, predviđanja stvarnih događaja moguća su samo aproksimativno.

Zbog toga dolazi do karakterističnog podvajanja ekonomske teorije u tzv. čistu teoriju koja iz ograničenog broja precizno definiranih pretpostavki dedukcijom izvlači egzaktnu generalizaciju o funkcioniranju modeliranih ekonomskih sistema — i teoriju u uobičajenom smislu riječi koja nešto govori o stvarnosti pa se stoga može oboriti pozivanjem na stvarnost ali koja je samo približno točna uz mnogo izuzetaka. Proizilazi zanimljiv paradoks, karakterističan za suvremenu ekonomsku teoriju: ona je ili egzaktna i neoboriva (ukoliko su zahtjevi logike zadovoljeni) pa onda nije teorija, ili je teorija i oboriva, ali onda nije egzaktna. Razrješenje paradoksa leži u tome da se čista ekonomska teorija, koja radi pojednostavljenja obično apstrahira od društvenih odnosa, shvati kao analitički aparat slično kao što matematika predstavlja analitički aparat za teorijsku fiziku.

Kako ekonomski zakoni izražavaju osnovni dualitet same ekonomije, neki, poput prirodnih zakona, vrijede u svim društvenim formacijama dok su drugi, koji izražavaju ponašanje, historijski pa vrijede samo u nekim formacijama ili čak samo u jednoj. Tako zakoni prosječnog profita ili prosječnog osobnog dohotka vrijede u pojedinoj društveno-ekonomskoj formaciji, zakon ponude i potražnje u više njih, a zakoni varijabilnih proporcija i opadanja troškova osnovnih sredstava imaju univerzalnu važnost.

Ekonomija se definira kao nauka o zakonima koji upravljaju proizvodnjom, razmjenom, raspodjelom i potrošnjom u ljudskom društvu. Međutim,

ekonomija je očigledno mnogo obuhvatnija nego što to indicira lista ekonomskih zakona koji su ranije navedeni. Stvar je u tome što svaka nauka proučava sve pravilnosti koje može otkriti u svojoj oblasti dok se rang zakona pridaje samo najvažnijim pravilnostima. Teoretski bi bilo moguće svaku nauku izgraditi na bazi nekoliko osnovnih principa kao što je Euklid izveo svoju geometriju iz svega nekoliko aksioma. No kako su druge nauke, a posebno društvene, mnogo složenije od geometrije, to je takav postupak praktički nemoguć, a metodološki nesvrshodan. Pokušaji aksiomatizacije pojedinih nauka, uključivši ekonomiju i politekologiju, pokazali su se do sad prilično jalovim.

Ove napomene pokazuju da pojam »ekonomski zakon« ima dva različita značenja. U jednom značenju radi se o eksplicitno definiranim zakonima, kao što su oni u našoj listi. U drugom značenju radi se o pravilnostima, zakonmjernostima, zakonitostima, dakle o cjelini ekonomske nauke koja po definiciji predstavlja ukupnost ekonomskih zakona.

Sad se možemo vratiti na uvodno postavljenu problem. Voluntarističko ignoriranje ekonomske nauke dovelo je zemlju u sadašnju krizu. Ekonomska nauka još je uvijek daleko od idealnog cilja da onemogući svaki poremećaj odnosno da osigura potpuno poklapanje između ciljeva i ostvarenja. No ona je ipak već toliko razvijena da omogućuje izbjegavanje najtežih poremećaja kao što je stagnacija proizvodnje i nezaposlenost tj. masovno nekorištenje raspoloživih resursa što predstavlja karakteristiku krize. Problem nije u tome da se dozvoli ili ne dozvoli slobodno djelovanje ekonomskih zakona — kako se to često govori u žurnalističkom ignorantizmu. Ekonomski zakoni — upravo zato što su zakoni — ne mogu se suspendirati. Oni uvijek slobodno djeluju. Međutim, oni u različitim institucionalnim uvjetima dovode do različitih rezultata.

Ti rezultati mogu biti veoma poželjni ili krajnje nepoželjni. Ista razorna snaga eksploziva može se iskoristiti za gradnju ceste kao i za razaranje grada. Isti ekonomski zakoni koji u adekvatnim institucionalnim uvjetima dovode do brzog rasta, pune zaposlenosti i snažnog tehnološkog progresa, u deformiranim uvjetima dovode do stagnacije, nezaposlenosti, nestašica, crnog tržišta, korupcije, razaranja poslovnog i općeg morala.

Ekonomske zakone ne treba ni sprečavati ni mijenjati — jer je to nemoguće — njih valja koristiti. A za to je potrebno poznavanje ekonomske nauke i reforma ekonomskih institucija.

1) U astronomiji su, doduše, mogućnosti eksperimentiranja još daleko manje. Međutim, stalnost pojava omogućava egzaktnost mjerenja i predviđanja.

2) »To je u stvari zakon vrijednosti kakav se potvrđuje ne u odnosu na pojedinačne robe . . . već na cjelokupne proizvode posebnih oblasti društvene proizvodnje koje su podjelom rada postale samostalne; tako da ne samo što je na svaku pojedinačnu robu upotrebljeno samo potrebno radno vrijeme, nego da je od cjelokupnog društvenog radnog vremena upotrebljena u različitim grupama samo potrebna razmjerna količina. Jer upotrebna vrijednost ostaje uslov . . . Ovdje se društvena potreba, tj. upotrebna vrijednost na društvenoj potenciji, ispoljava kao odrednica za kvote cjelokupnog društvenog radnog vremena koje dolaze na različite posebne oblasti proizvodnje. Ali to je samo onaj isti zakon koji se pokazuje već kod pojedinačne robe, naime: da je njena upotrebna vrijednost, pretpostavka njene promjerne vrijednosti, a time i njene vrijednosti . . . Ova kvantitativna granica kvota društvenog rada, promjenjenih na različite posebne oblasti proizvodnje, samo je razvijeniji izraz zakona vrijednosti uopće; nada potrebno radno vrijeme ovdje dobiva drugi smisao.« (K. Marx, Kapital III, Kultura, Zagreb 1948, str. 587/88).

3) H. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford Un. Press, New York, 1955, str. 910

4) Op. cit. str. 911.

5) V. Pareto, *Manuel of Political Economy*, Kelly, New York, 1971 (1906), str. 281-292.

6) Usp. B. Horvat, »Real Fixed Capital Courts under Steady Growth«, *European Economic Review*, 1973, 85-103.

7) B. Horvat, »Certain Similarities between Inertial Systems in Physics and Steadily Growing Systems in Economics«, *Ekonomika analiza*, 1973, 47-58.

8) Op. cit. str. 49.

9) »Da određeni oblik društvene proizvodnje ni u kom slučaju ne ukida ovu neophodnost podjele društvenog rada u određenim proporcijama, nego da samo može izmijeniti njen način ispoljavanja — očigledno je samo po sebi. »Prirodni zakoni se uopće ne mogu ukinuti« (K. Marx, *Pisma Kn gelmanu*, Kultura, str. 78.)

MARGINALIJE O EKONOMSKIM TEŠKOĆAMA ISTOČNO-EVROPSKIH ZEMALJA

(Sa posebnim osvrtom na pouke iz poljske krize za Jugoslaviju)

»Obilje konkretnog istorijskog materijala društveno-ekonomske krize Poljske, koja je svom silinom izbila na površinu avgusta 1980. godine upućuje na postavljanje mnogih načelnih pitanja. Jedno od njih je — koji su osnovni ekonomski činioci krize?«

Teorijska debata¹⁾ o ekonomskoj racionalnosti u socijalizmu vodila se još pre 1917. godine, kada je socijalizam bio samo politički pokret i naučna doktrina. Kaucki, Lenjin i drugi tada vodeći tumači marksizma pojam socijalističke privrede svodili su na sistem prirodne privrede.²⁾ Polazeći od uprošćene pretpostavke da je stepen podruštvljenosti ekonomskog života direktna funkcija ukidanja robno-novčanih odnosa, dakle tržišta, u teorijskoj debati evropska socijal-demokratija čak je bila izbacila slogan: podruštvljavati znači razvijati prirodnu privredu (Oto Nojrat). Druga strana u debati, tzv. kritička antisocijalistička škola, poricala je i samu mogućnost racionalnosti proizvodnje u uslovima postojanja prirodne privrede. Za razliku od nekih marginalista (Valras, Pareto, Barone itd.) koji su smatrali da socijalizam ne može ukinuti (osnovne ekonomske zakone mada može promeniti pravila raspodele društvenog bogatstva, glavni predstavnici kritičke antisocijalističke škole Mizes i Hajek³⁾ poricali su i samu mogućnost racionalnog ograničavanja reprodukcije u uslovima socijalističke (prirodne) privrede. Njihovi osnovni argumenti su bili: prvo, u takvom sistemu nije moguće racionalno odrediti ciljeve proizvodnje usled odsustva mehanizma (koji u kapitalističkom sistemu predstavlja tržište) koji beskonačan niz individualnih međusobno različitih preferencija svodi na determinantu agregatne tražnje i, drugo, usled odsustva tržišta kako finalnih proizvoda tako i proizvodnih činilaca (kapitala i rada) njihove cene ne odražavaju i njihovu relativnu raspoloživost (retkost). Krajnja je posledica da će se u ovakvom sistemu društvene i lične potrebe na dug rok podmiriti u manjem stepenu nego što bi to bio slučaj da deluju zakoni tržišta u sistemu privatnog vlasništva.

Iz današnje perspektive posebno je važna pojava tzv. liberalne socijalističke škole.⁴⁾ Počev od pionirskih radova P.M. Tejlora i O. Langea, preko A. Lernerera, nemačke funkcionalističke škole pa do današnjih radova B. Vorda, E. Domara i J. Vanjeka i drugih, razvijena je i dovedena do oblika skoro potpuno zaokruženih sistema ideja o ekonomskom mehanizmu koji počiva na robnoj proizvodnji, kolektivnom preduzetništvu i društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Ovaj pravac ekonomske teorije socijalizma na nivou teorijskog modela dao je dva veoma bitna rezultata: da je socijalizam moguć kao racionalan ekonomski sistem čime je oboren osnovni aksiom antisocijalističke škole i, drugo, da socijalizam i robnost proizvoda i proizvodnih činilaca

nisu međusobno isključivi pojmovi što je, opet, suprotno navedenim stavovima marksista s početka ovog veka.

Sigurno je da je pored teorijskih i ideoloških momenata na istorijsko formiranje socijalističkog privrednog sistema sovjetskog tipa možda još značajnije uticala praksa izgradnje socijalizma u SSSR-u. Ratna opsada i opšta oskudica nametnuli su sistem »ratnog komunizma«. Posle sloma intervencije izlazak iz duboke ekonomske depresije i uspostavljanje pokidanih veza u reprodukciji potražen je u NEP-u. Sredinom dvadesetih godina vođena je unuar boljševičke partije žestoka diskusija o daljoj sudbini NEP-a, praktično o ekonomskim osnovama novog društva. Na jednoj strani nalazio se Buharin koji se zalagao za suštinsko nastavljanje NEP-zovske politike robno-novčanih odnosa i ravnotežnog rasta.³⁾ Na drugoj je vodeći reč imao Preobraženski koji se zalagao za krupne strukturne promene upotrebom metoda »prvobitne socijalističke akumulacije.«⁴⁾ I jedna i druga strategija bile su okrenute iznalaženju dopunske akumulacije koja je bila neophodna za ubrzan razvoj.⁵⁾ Na prvi pogled razlike su se ogledale jedino u instrumentima njene ekstrakcije. Praksa je, međutim, pokazala da se radi o dva bitno različita društveno-politička uređenja. Mada je Preobraženski bio istaknuti trockista⁶⁾ njegova je koncepcija nešto kasnije pretvorena u zvaničnu doktrinu.⁷⁾ Ovakav ishod debate predstavljao je praktičan odgovor na jedno staro pitanje koje je razmatrano u redovima boljševičke partije još od samog njenog osnivanja: da li je moguć socijalizam u jednoj zemlji? Prirodno je da je pozitivan odgovor podrazumevao autarkičnost ekonomskog razvoja.

Ishod navedene debate značio je opredeljenje za strategiju ubrzane industrijalizacije. Ona ima dva osnovna aspekta: ekonomski i politički.

U ekonomskom pogledu strategija ubrzane industrijalizacije znači preusmeravanje proizvodnih činilaca u sektor industrije, pre svega u sektore tzv. teške industrije. Dinamički aspekt ogleda se u proporcijama rasta: industrija raste brže od poljoprivrede, teška industrija od lake, a unutar teške industrije proizvodnja sredstava za proizvodnju raste brže od proizvodnje predmeta rada.⁸⁾ Osnovni izvor takvih strukturnih promena nalazi se u raspoloživim a nedovoljno uposlenim proizvodnim činilcima: prikrivenoj nezaposlenosti u poljoprivredi i neaktiviranim prirodnim bogatstvima. Sistem cena ne može se obrazovati pod dejstvom ponude i tražnje jer bi u tom slučaju ekonomska struktura samo evolurala dugoročnim premeštanjem proizvodnih činilaca. Cene, dakle, moraju biti nametnute da bi se smanjilo učešće poljoprivrede u raspodeli proizvedenog dohotka. Investicije moraju biti dirigovane da bi se odmah aktivirala prirodna bogatstva. Strateška rezerva leži, dakle, u višku poljoprivrednog stanovništva koje se usmerava (ekonomskom i neekonomskom prinudom) u nepoljoprivredne sektore. Da porasta produktivnosti rada dolazi praktično isključivo pomoću kapitalno-potrošnog tipa tehničkog progressa, odnosno takvom sektorskom strukturom investicija koja forsira kapitalno intenzivne grane. To su karakteristike ekstenzivnog razvoja.

Koje su ekonomske posledice ovakve strategije razvoja? Na kratak rok ona daje porast društvene produktivnosti usled radikalne promene proizvodnje strukture u korist industrijskih sektora, posebno setkora teške industrije. Ako se, međutim, ona primenjuje trajno, u više uzastopnih investicionih ciklusa, on nužno dovodi do samostalnog razvoja teške industrije koji »ne stiže« da se materijalizuje u razvoju lake. A cilj svake proizvodnje je podmirivanje potreba — potrošnja. Razvoj teške industrije postaje, dakle, samosvrha a u uslovima dinamičnog tehničkog progressa investicije koje su u taj razvoj uložene mogu se pokazati i kao razbacivanje ograničenih resursa.

Politička strana strategije ekstenzivnog sprovođenja strukturnih promena čini simbiozu sa ekonomskom. Centralističko sprovođenjem mehaničkog

transfera proizvodnih činilaca po definiciji se prema postojećem društvu odnosi kao prema homogenoj, beskonfliktnoj celini. Ono je nepluralističko. Centralizam odlučivanja istovremene znači normativizam u definisanju ciljeva društvenog i ekonomskog razvoja, izolovano, svaki ponaosob. U samoj, pak, praksi funkcionisanja političkog sistema oni ne mogu značiti ništa drugo do politički monopol elite.⁹⁾

Ekstenzivni razvoj ima granice koje su određene raspoloživošću njegovih izvora. Pored ove apsolutne granice postoji i ona relativna. Ona je rezultat činjenice da troškovi ekstenzivnog razvoja vremenom postaju sve veći. Mehanički transfer poljoprivrednog stanovništva je sve teži jer su potrebne sve veće investicije u poljoprivredu da bi se povećala njena proizvodnja. Aktiviranje prirodnih resursa je sve skuplje jer se prelazi na njihove sve nepriступačnije izvore.

Postoje dosta ubedljivi znaci da su zemlja istočne Evrope u svom razvoju došle veoma blizu granice ekstenzivnog razvoja. Ovo se najlakše može isluštovati opadanjem stopa rasta do kojeg je došlo u toku poslednjih godina (Vidi Tabelu 1.) Neke procene za period 1981-85 govore da se u navedenih šest istočnoevropskih zemalja ne može očekivati veća prosečna godišnja stopa rasta od 1,4%.

Na primeru Poljske najbolje se može sagledati odgovor na pitanje zašto se skoro sve istočnoevropske zemlje u prvoj polovini sedamdesetih godina okrenule zapadnim tržištima kapitala i tehnologije. Suočeno sa ekono-

Tabela 1.

Proizvedeni nacionalni dohodak
(prosečne godišnje stope rasta)

	19171-1975	1976-1980	1981
Bugarska	7,8	6,1	4,5
Čehoslovačka	5,6	3,7	0,2
Nemačka	5,4	4,1	4,5
Mađarska	6,2	3,2	1,8
Poljska	9,8	1,6	-13,0
Rumunija	11,3	7,3	2,1
istočna Evropa	7,3	4,0	-1,2

Izvor: Jan Vanous, »East European Economic Slowdown«, *Problems of Communism*, July-August, 1982, Vol XXXI, str. 1-19.

mskom stagnacijom usled iscrpljenosti sopstvenih izvora daljeg ekstenzivnog razvoja¹⁰⁾ poljsko rukovodstvo našlo se pred izborom: ili bitna ekonomska reforma (uz neizbežnu promenu političkog sistema) ili nastavljanje strategije ekstenzivnog razvoja na osnovu dopunskih, ovoga puta spoljnih izvora. Izbor je učinjen u korist druge alternative. Sticanjem istorijskih okolnosti (naftna kriza, visoka ponuda novčanog kapitala uz istovremeno nisku sklonost ka investiranju u razvijenim kapitalističkim zemljama) činilo se da je put ka njenom ostvarivanju potpuno očigledan i relativno lak. Druga strana je procenila da plasman nije posebno rizičan imajući u vidu da iza dužnika, prema njihovom mišljenju, stoji takav garant kao što je SSSR. To je dovelo do veoma brzog porasta zaduženosti skoro svih istočnoevropskih zemalja (izuzetak su Čehoslovačka, SSSR i, donedavno, Mađarska) na konvertibilnom području (Vidi Tabelu 2 i Tabelu 3).

Tabela 2. Ukupna zaduženost na konvertibilnom području
(mxd. uS dolara)

	1974	1976	1978	1980	1981
Bugarska	1,7	3,2	4,2	4,0	4,2
Čehoslovačka	1,0	1,8	3,2	4,5	4,8
DR Nemačka	3,1	5,8	8,9	11,5	12,5
Mađarska	2,1	4,0	7,4	8,3	8,6
Poljska	4,6	11,5	17,8	24,5	27,0
Rumunija	2,6	2,9	5,2	9,5	12,0
SSSR	5,1	14,8	15,7	17,2	20,0

Tabela 3. Stopa servisiranja duga na konvertibilnom području (%)

	1974	1976	1978	1980	1981
Bugarska	33	39	46	27	33
Čehoslovačka	13	15	20	19	21
DR Nemačka	21	29	49	58	62
Mađarska	19	21	36	38	36
Poljska	23	42	79	96	10+
Rumunija	22	18	20	29	35
SSSR	12	17	21	13	15

Izvor: Tabela 2. i Tabela 3. preuzete su iz Adam Cwiazda, »Some Characteristic Trends in the East-West Economic Relations«, National Westminster Bank Quarterly Review, August, 1982. str. 53-61.

Za samo sedam godina ukupni dugovi sedam članica SEV-a sko su upetostručeni: od 20,2 milijarde US dolara u 1974. dostigli su 89,1 milijardu u 1981. godini. Njihov današnji iznos procenjuje se na preko sto milijardi dolara.

Zamisao je bila krajnje jednostavna: zaduživanjem doći do najsavremenije tehnologije i time modernizovati proizvodnu strukturu, povećati konkurentsku sposobnost na svetskom tržištu a povećanim izvozom vratiti preuzete dugove. Pokazalo se da ova **par excellence** tehnokratska koncepcija transplantacije elemenata jednog sistema u drugi nosi u sebi brojne i velike opasnosti. Ni poljski eksperiment sa velikim ekonomskim jedinicama (tzv. wog sistem) u kojima je uvedeno učešće radnika u raspodeli dobiti preduzeća nije bio ništa drugo do ilustracija shvatanja da je »ekonomska reforma i ekonomska aktivnost uopšte nešto analogno izboru između švajcarskog i sovjetskog časovnika a da se radnici ponašaju poput Pavlovljevih pasa koji reaguju na materijalne podsticaje i, ako je to neophodno, na udarce štapa.«¹⁵⁾

Višegodišnje forsiranje ubrzane industrijalizacije, između ostalog i putem nerealno niskih relativnih cena energije i sirovina, dovelo je do rasipanja ovih materijalnih činilaca proizvodnje. Prema nekim procenama¹⁶⁾ poređenje po industrijama otkriva da je potrošnja energije po jedinici proizvodnje u istočno-evropskim zemljama za 50-150% veća nego u razvijenim kapitalističkim zemljama. Slinio je i sa utroškom sirovina. U takvoj situaciji navedena strategija uključivanja u međunarodnu podelu rada morala je da doživi neuspeh. Porast spoljnoekonomske nelikvidnosti (Vidi Tabelu 3) predstavlja samo sintetički finansijski izraz ovog procesa. Sve zemlje (izuzev Čehoslovačke i SSSR-a) davno su probile barijeru od oko 22-25% učešća servisiranja spoljnog duga u ukupnom deviznom prilivu zemlje koja se smatra za granicu spoljnoekonomske likvidnosti.

Pored kratkoročnih posledica neuspeha transfera zapadne tehnologije na sonovu povećanog zaduživanja postoje i one dugoročne. Prvo, dominirajuću stavku uvoza istočnoevropskih zemalja sa Zapada predstavlja uvoz tehnologije. Na strani izvoza dominiraju i dalje sirovine i energija. U uslovima visoke zaduženosti i očekivanog pogoršavanja odnosa razmene položaj istočnoevropskih zemalja u ekonomskim odnosima sa Zapadom sve više dobija odluke odnosa tipičnih na relaciji eSver-Jug. Drugo, izvoz industrijskih proizvoda na tržišta zemalja u razvoju uče veoma otežan zbog spoljnoekonomske nelikvidnosti kajoometa neibežno kreditiranje ovog plasmana. Treće, zbog oklevanja sa sistemskim promenama perspektiva je i dalje forsiranje ekstenzivnog razvoja što može dovesti do nepodnošljivog pritiska na nivo lične potrošnje.¹⁵⁾ Uz ne promenjene ostale uslove može se, dakle, očekivati da će u narednom periodu doći do relativnog slabljenja ekonomske saradnje na relaciji Istok — Zapad, odnosno do porasta autarkičnosti SEV-a i da će se u daljem razvoju glavni oslonac tražiti u sirovinskom i energetsom oslanjanju na SSSR.

Na kraju, koje su osnovne pouke poljske krize iz perspektive jugoslovenske situacije? Mada su analogije u ovakvim slučajevima često loš savetnik, čini nam se da je moguće ukazati na nekoliko bitnih momenata.

Prvo, transfer vrhunske tehnologije iz razvijenih zemalja nije dovoljan uslov za podizanje efikasnosti mada je sigurno potreban uslov. Naime, ukoliko u sistem nisu ugrađene ekonomske povratne sprege gubi se objektivna društvena valorizacija ekonomskih rezultata (robnost privređivanja) što onda sistem reprodukcije sve više približava modelu prirodne privrede. A ona je babica ekonomskog voluntarizma, opšte distribucije i dominacije ekonomskih činilaca u privrednom životu. Drugo, u takvom se sistemu svaka decentralizacija pretvara u sebični partikularizam jer prednosti intogracionih procesa ostaju skrivene ispod površine pukog materijalnog bilansiranja. Treće, materijalna stimulacija neposrednih proizvođača nije dovoljna za uspešno usklađivanje rada različitih segmenata privrednog mehanizma. Decentralizacije, prenošenje poreduzetništva na nivo proizvodnih subjekata, objektivno znači oslobađanje pluralističkih (ne samo ekonomskih) interesa. Svako dublje reformisanje ekonomskog sistema koje cilja ka uvažavanju ekonomskih zakonitosti mora, dakle, biti praćeno sa istovremenom reformom političkog sistema. Na prvi pogled nelogično. »Solidarnost« je prevazodena ratno stanja odbila da prihvati zakon o samoupravljanju radnih kolektiva koji su vlasti ponudile kao mogući izlaz iz krize. Postavilo se načelno pitanje njegove realne sadržine u uslovima kada radni ljudi ne postavljaju i ne smenjuju rukovodeće organe na potpuno suveren način, kada ne postoji potpuno nezavisnost sudstva i kada u političkom sistemu nisu prisutni mehanizmi u skladijanja parcijalnih (na ekonomskoj osnovi izraslih) interesa.¹⁶⁾

Iskustvo iz poslednjih desetak godina pokazalo nam je da su iscrpljeni izvori ekstenzivnog razvoja. Sa druge strane neophodne su i ekonomske i političke promene. Primer Poljske upućuje ne samo prividno paradoksalan zaključak: dalji razvoj socijalizma zahteva više robnosti u ekonomskoj sferi i pluralizma u političkoj. U suprotnom će radničke klasa, sprečena da »oslobodi čitaizma.

1) O ovoj teorijskoj kontroverzi opširnije vidi u L. Vujačić, »Ekonomska racionalnost u socijalizmu — Reinterpretacija stare debate«, *Ekonomska misao*, juni 1983. pr. 2, str. 80—95.

2) V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1979.

3) Vidi u Z. Pjanić, *Teorija cena*, Savremena administracija, Beograd, 1981, str. 420-455. F. A. Hayek, *Collectivist Economic Planning*, Reutliagt and Kegan, London, 1950. (prvo izdanje 1930).

4) F. R. Taylor »The Guidance of Production in a Socialist State«, *American Economic Review*, vol. XIX 1929., H. D. Dickinson, »Price Formation in a Socialist Community«, *Economic Journal*, June 1933., A.P. Lerner, »Economic Theory and Socialist Economy«, *Review of Economic Studies* vol. II (Oct. 1936), O. Lange, »On the Economic Theory of Socialism«, *Review of Economic Studies*, vol IV (Oct. 1936. i Feb

1937). Dickinson i Lerner su svoje stavove nešto kasnije potpunije razvili objavljujući posebna dela. Najpotpuniji sistem ovog teorijskog pravca dao je J. Vanek, »The General Theory of Labor-Managed Economy, Cornell University Press 1969.

5) Vidi N. Bukharin, *Economics of the Transformation Period*, Pluto press, New York, 1971. i S. F. Cohen, *Buharin i boljševička revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1980.

6) E. Preobraženski, *The New Economics*, Oxford University Press, 1965.

7) Interesantnu interpretaciju ove debate daju V. Gligorov, B. Vasiljević »Buharin i Preobraženski o prelaznom periodu«, *Marksizam u svetu* 1979. br. 10, str. 144-166.

8) U debatu je uključen direktno iz internacije u koju ga je zajedno sa ostalim trockistima uputila Staljinova grupa u partijskom vrhu. Opširnije u I. Deutscher, »Stalin-A Political Biography«, New York, 1967.

9) I pored toga Preobraženski je bio streljan, bez sudskog procesa 1936. ili 1937. godine.

10) Videti M. Kalecki, »Zarys teorii wsi stu gospodarske socialistycznej« Warszawa, 1966.

11) Interesantno je da je O. Lange još 1956. godine u potpunosti shvatio da reforma ekonomskog sistema nije moguća bez reforme političkog sistema. Tako je predlagao i formiranje posebno veća proizvođača u poljskom sejmu na granskom principu koje bi donosilo odluke o svim bitnim ciljevima i uslovima ekonomske reprodukcije. Vidi u O. Lange, »Jak sobie wyobrażam poski model gospodarcezy«, »Pisma ekonomiczne i spoleczne 1930—1960«, Warszawa, 1961., PWN. Posle neuspjeha poljskog oktobra 1956. autor se javno odrekao ovih svojih stavova.

12) Za sažet pregled geneze ekonomske krize Poljske vidi Jan Shapiro, »Finansijska kriza poljske države«, *Człedzišta*, br. 5—6, 1981., str. 17-51.

13) Ignacy Sachs, »Perverse Growth and Maldevelopment — Lessons from Poland s Colapse«, *International Foundation for Development Alternatives*, July-August 1982., str. 27-40.

14) Jan Vanous, isto kao izvor za Tabelu 1.

15) Samo za aktiviranje novih energetskih izvora u SSSR-u u periodu 1981-85 biće uloženo oko 20% svih investicija, vidi P. A. Brera, »East Europe, s unavowed Slump: Some Structural Aspects«, *Rivista internazionale di Scienze Economiche e Commerziali*, Anno XXIX, No. 9, Settembre 1982., str. 874-885.

16) »Solidarnosć«, 9 X 1981. Nr. 28.

GDE SMO SA SAZNAJEM O EKONOMSKIM ZAKONIMA KOD NAS

I

1. Ako svaku nauku razumemo kao logički skup (otkrivenih, formuliranih) zakona dakle, kao sistem, onda se opravdano pitamo, koliko je ekonomskih zakona — pre svega tačnih, verificiranih, jedinstvenih-ekonomija »otkri-la«, formulirala. I na taj način, koliko je onda ona uopšte ili već nauka u suprotnom slučaju ona bi bila više vjestina, ekonomska ideologija, normativan corpus ideja ili čak ogranak aplikativne matematike).

Iz tog razloga kao prvo pitanje postavljam, da li se možemo složiti — šta su ekonomski zakoni (i dalje-zakovitosti); da li uopšte postoje?

2. Ovaj problem je posebno za nas ekonomiste i za jugoslovensko društvo u celini od presudnog značaja jer smo čitavu operaciju stabilizacije privrednih zbivanja zasnivali na uvažavanju ekonomskih, pre svega robnih (tržišnih), zakona, a njihovo uvažavanje pre svega zavisi od njihovog poznavanja. Ne znati koji su ekonomski zakoni, prevladavajući u našoj privredi, znači voditi stabilizacionu politiku u »vacuumu« odnosno opet voluntaristički (o tome nešto govori M. Crnobrnja).

Ako su nekako tako razumeli ekonomske zakone klasici marksizma-s obzirom na tadašnju razvijenost nauke (iako susrećemo naročito kod Marksa elemente dijalektičke-relativnostne teorije), mi to danas, u jeku nove fizike, hemije, biologije, ne smemo praviti (samo zbog vernosti marksizmu).

Moja polazna teza jeste, da stojimo još uvek nekako na stanovištu Njutnovog mehaničko-determinističkog shvatanja sveta; da razumemo ekonomske zakone kao neke demonske mehaničko-determinističke snage (van nas, neovisno o nas itd.); nešto je stanovito u pojavi, nešto što je objektivno nužno, što je dato (statičko) itd. Da se razumemo. Sa ovakvim prigovorom ne prelazim na stranu subjektivizma, nego hoću jedino da upozorim da »naučno« nije više ono isto što se smatralo sredinom XIX stoleća.

3. Kao dokaz za onakvo mehaničko-determinističko shvaćanje (i u neku ruku statičko) ekonomskih zakona navodi se Marksova teorija o nemogućnosti preskakanja određenih faza razvoja (S. Jurin). Sa jedne strane onakva »konstanta« važi in grosso modo, u proseku, za čovečanstvo kao celinu, s druge pak strane ona ne važi za sve zemlje u svim fazama razvitka, za kraći istorijski period (značaj vremena za shvaćanje delovanja zakona). Naime, svet — čovečanstvo se sastoji — kao jedinstvo (kao kretanje) suprotnosti — generalno govoreći, iz »dvaju« sistema odnosno iz sistema i antisistema (slično kao svet — priroda iz materije i antimaterije), dakle iz zakona i antizakona (koji su takode zakoni). Po kojim zakonima se jedna zemlja (društvo) razvija, to zavisi a) od faze diferenciranog razvoja sveta u celini i b) od konstelacije tada

diferenciranog sveta kao skupa »desnih« i »levih« veličina, unutar jedne istorijsko integralne, relativne ravnoteže).

Hoću time da kažem: 1. da istorija eksperimentira sama sebe kroz različite pojave svog diferenciranog bića (borba suprotnosti je motor kretanja; u potpuno nediferenciranom svetu ne bi bilo kretanja); zbog toga za neko vreme »dopušta« zakonito čak neke ekstremne antisisteme u smislu suprotnosti postojećim sistemima); 2. da treba zbog toga jače naglasiti razliku između univerzalnih — više statičkih, strukturnih zakona te dinamičkih zakona, zapravo zakona neravnoteže; 3. da ono što se u nekoj zemlji istorijsko konkretno zbiva nije rezultat samo zakona, nego također konkretnih (i diferenciranih) — materijalnih, institucionalnih, kulturnih itd. uslova.

4. Postoji takođe teza (S. Jurin), da je stihija delovanja ekonomskih zakona nekako u suprotnosti sa privredom kao čovekovom svrhishodnom delatnošću, uzrok privrednih disproporcija itd. Iako ta teza u neku ruku (više formalno-logički) opet stoji, ipak treba utvrditi, da bez neke stihije, u smislu samostalnosti (autonomije) privrednih subjekata nema ni ekonomskih zakona (pa ni ekonomije). U tom smislu; 1) dobar deo ekonomskih zakona danas je još uvek robno-novčane (tržišne) prirode, 2) u jednoj nestihijnoj privredi (videti teze Buharina, Luksemburgove) imali bismo samo neke tehnološke norme, društvene norme odnosno pravila, recimo svesnog bilanciranja privrednih procesa, a ne ekonomske zakone (i sa time ne više ekonomije kao nauke-videti tezu E. Mandela). To ne znači, da društvo ne bi uvažavalo prirodne zakone i neke istorijske tendencije, ali ovi ne bi imali karakter ekonomskih zakona.

5. Posebno je pitanje formulacija teorijsko-sistemskih zakona koji su unutarne (relativno konstantne) relacije formuliranog sistema i otkrivanje empirijsko verificiranih regularnosti procesa (zbivanja) po zakonu velikih brojeva. Iako opet stoji, da ne smemo mešati teorijsko formulirane sistemske zakone sa empirijsko utvrđenim »zakonitim« regularnostima-tendencijama, između njih ipak treba da postoji jedan most za interpretaciju i verifikaciju prelaza — i to u oba pravca. Teorijsko-sistemski zakoni treba da budu podvrgnuti masovnom empirijskom verificiranju, a empirijske regularnosti treba da prođu teorijsko sistemsko testiranje.

Čini mi se da u tom pogledu ustrajamo suviše strogo kod Marskovog shvaćanja zakona — kao tendencija sa protivfaktorima, tako da se na kraju čitava zakonitost promeni u jednu nedeterminiranost (neizvesnost), čak nestohastičke prirode. Onakvu interpretaciju zakona (kod Marksa) treba opet promatrati sa stanovišta tadašnje podatkovne — statističko informacione baze, koja je bila vrlo oskudna, što danas nije slučaj.

Danas je zapravo nemoguće ustrajati kod određenih teorijsko-formuliranih ekonomskih zakona, ako se oni (nikad i nigde) ne mogu ni na kratak ni na duži rok statističko-empirijski verifikirati. Mišljenja sam, da u tom smislu treba razumeti historijski materijalizam kao socijalni dijalektički »pragmatizam« i »pozitivizam«, a ne kao idejno-koncepcijski fiktizam ili misticizam. S time, naravno, da razgraničimo pojam zakona od pojma principa (bilo kao asumpcija bilo kao hipotetički postulat ili čak aksiom zaključivanja) koji treba da prođe atest bilo logičke ili istorijske odnosno post-festum rezultante verifikacije.

6. Jedno od značajnih pitanja je, također, od čega dobija neki ekonomski zakon karakteristiku (atribut). Postoji stanovište da je, recimo, zakon tražnje, tržišta, cene itd. (S. Jurin) tržišni zakon, i ne može da bude kapitalistički ili socijalistički. Iako se sa jedne strane sa ovakvom konstatacijom opet slažem (što je u suprotnosti sa stavom o socijalističkoj robnoj proizvodnji), ipak ne mogu da ostanem samo »kod ove istine«. Jer, pojedine kategorije (odnosi) pripadaju različitim sistemima različitih nivoa i funkcija. Po opštoj sistemskoj

teoriji svi elementi i relacije sistema primaju prvu karakteristiku (atribut) po generalnom sistemu kome pripadaju. Na taj način možemo govoriti općenito o zakonu cene u tržišnoj privredi, a možemo govoriti i o zakonu kapitalističke cene u kapitalističkom tržišnom sistemu. Drugo je pitanje koliko mogu da budu (i koje) tržišne kategorije socijalističke. To naravno zavisi od shvaćanja socijalizma odnosno od njegove sistemske definicije. Za Marksa, znamo, nema socijalističkih tržišnih kategorija. Neka nova istorijska iskustva govore da bi neke tržišne kategorije mogle da budu i u socijalističkom društvu, u tom smislu se i predstava — šta je socijalističko društvo — menja. Kada kažem »u socijalističkom društvu«, ne smemo onakvu konstataciju doslovno primeniti na jugoslovensko društvo, jer naše društveno uređenje je tek ideološko proklamirano kao socijalističko; naučno ono to još nije i ne može da bude.

II

Posledice netačnog shvaćanja ili nejasnog formuliranja ekonomskih zakona mogu da budu različite. Ja bih naveo samo neke od njih.

1. Ako ne znamo na osnovu kojih zakona funkcioniše naša privreda, onda je u pitanju i njihovo poštovanje i stabilizacioni program koji se zasniva na njihovom poštovanju. Glavni problem vidim u tome, da smo mi nekako napamet (iz glave-kako kaže Marks u »Bedi filozofije«) naveli neke zakone, kao prisutne u našoj privredi većinu od njih je već formulirao Marks suprotno dakle eksperimentalnim ili prirodoslovnim naukama i ne iz dugoročne, istorijske prakse. Moje stanovište je ovo: da bismo znali koji ekonomski zakoni »vladaju« kod nas (ili treba da deluju) treba razviti sistem koji bi stvorio onakve uslove da bi se ekonomski odnosi tek formirali kao zakoniti. Čini mi se da rukovodeće političke strukture ne razumeju takvo poštovanje ekonomskih zakona pa će zbog toga privredna politika ostati i dalje više-manje situacijska na osnovu »zdravog razuma«.

2. Privredu možemo regulirati na osnovu poštovanja ekonomskih zakona tek onda, ako njih poznajemo, dakle kad ih ekonomija naučno (sistemski), formuliše.

Dva se pitanja u vezi s tim javljaju:

— Jedno je pitanje heterogenosti interpretacijskih ekonomskih sistema i time ekonomskih zakona — kako u svetu tako i u zemlji. Sasvim konkretan primer: da li regulirati postojeći mehanizam cena na osnovu Koraćevog sistema (zakona) dohodovne cene ili na bazi Pjanić — Rakić — Maksimović sistema (zakona) specifičke cene proizvodnje?

— Drugo je pitanje »dometa« poznavanja ekonomskih zakona, u smislu, dokle, koliko itd. regulirati privredna zbivanja (unapred, planski) na osnovu »poznavanja« definiranih zakonitih (i time predviđanih) posledica? Moram odmah da kažem da ovo nije samo epistemološko-gnoseološko pitanje, nego također političko-sistemsko pitanje. Da vidimo u čemu?

Postoje dve moguće interpretacije:

1. Prva je u neku ruku opet subjektivistička i autokratska (pod plaštom naučnog upoznavanja zakona). Poznavanje ekonomskih zakona se interpretira kao da su organi društva u stanju da sami određuju optimalan pravac privrednih kretanja.

2. Druga je objektivistička poznavanje ekonomskih zakona, jedino znači shvaćanje sadržaja njihovog dejstvovanja u masi (kao tipičnog, reprezentativnog), a ne u konkretnim pojedinostima, zbog čega su ekonomski zakoni još uvek stihijni, to jest autonomno deluju, tako da društveni organi ugrade regulatore-stabilizatore koji usmeravaju dejstvo zakona, pre svega u pravcu što pozitivnijih rezultata (za društvo).

SOCIJALNO RASLOJAVANJE PROTIV EGALITARNE IDEOLOGIJE

U tom smislu, mišljenja sam da je od pravilnog razumevanja kategorija: »upotreba«, »iskorištavanje«, »kontrola« itd. delovanja ekonomskih zakona zavisno i čitavo društveno političko uređenje. Sa našeg stanovišta, autonomno (relativno slobodno) delovanje ekonomskih zakona znači: a) postojanje objektivne ekonomske prinude i kontrole objektivno formiranih masovnih ekonomskih odnosa (kao zakonitosti — kao racionalnog mehanizma za optimalno privređivanje i b) osiguranje ekonomske i političke demokratije, što je na kraju i cilj samoupravno uređenog društva. U tom smislu čini mi se da razmišlja i St. Divjak. I Ž. Papić je sagledao taj problem u vidu moguće homogenizirane (čitaj: državne) kontrole nad ekonomskim zakonima, zbog čega prenosi kontrolu »u ravni osnovne proizvodne ćelije«, što je za mene dezintegrativna da ne kažem anarhoidna ideja.

Da završim moju raspravu.

Šta možemo kazati i šta smo stvarno kazali na temu: ekonomske zakonitosti i socijalistička privreda?

Da je problem najpre u tome, šta podrazumevamo pod ekonomskim zakonima i socijalističkom privredom. Ako pod njom shvaćamo Marksovu nerobnu (netržišnu) asocijaciju slobodnih proizvođača, onda nema posebnih zakona socijalističke privrede. To su samo najopštiji zakoni (principi), uzeti iz prirode, kao što je npr. zakon ravnoteže (vidi: Marksov zakon srazmerne raspodele društvenog rada) ili životni zakon najmanjeg trošenja energije (kod Marksa — zakon ekonomije rada). Inače, Marks ne govori o zakonima, nego o principima (uslovima), što je u skladu sa Marksovim konceptom »svesnog delanja istorije« (kao oblika nove civilizacije).

Drugo, problem je također u samoj kategoriji »socijalistička privreda«. Kako mi znamo, koja je, gde je, kakva je socijalistička privreda? Da li ona već postoji kao razvijeni objekt-original u svetskim srazmerama koju možemo objektivno, naučno istraživati (na osnovu apstrakcije i generalizacije)? Da li nije »beda« (da upotrebim uslovno taj Marksov izraz) političke ekonomije socijalizma u tome, da je istorijsko nestvarna, hipotetička, uz mnoge preduslove kojih nema. Da parafraziram Marksovu misao, kada on govori u Bedi filozofije (str. 113, 114) o rađanju političke ekonomije buržoaskog društva. Da li mi sa našim političko-ekonomskim konsideracijama o socijalističkoj privredi ne »improviziramo sisteme« (i sa time ekonomske zakone socijalizma), da li ne tražimo, nauku u glavi, a ne na osnovu toga »što se zbiva pred našim očima«!

Većina referenata smatra da je uzrok naših nevolja u narušavanju ekonomskih zakona koje se ne može preskočiti. To su zakoni tržišta, koji su narušavani proizvodnjom djelovanjem političke sfere. Mnogi pokazuju kako se to odvija i za mene je u tom pogledu bio najkorisniji referat Dragoja Žarkovića. On napominje da je u nas radna snaga veštački učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi a kako se isplaćuju i onda kada se posluje s gubitkom, to je za administraciju najsigurniji način da osigura sebi sredstva. Zatim je tu poznato manipulisanje s cjenama, pa držanje kamatne stope ispod inflacije i mnogi drugi mehanizmi koji pokazuju kako je sticanje dohotka i bogaćenje, snažno pomaknuto prema trgovini, špekulaciji i raznim drugim oblicima posredništva. Nije nimalo slučajno što okretni i promućurni ljudi masovno napuštaju proizvodnju i ulaze u neproizvodne djelatnosti, gdje je dohodak i po nekoliko puta veći. Svakako je indikativan podatak da u nas od tri zaposlena inženjera dva rade izvan proizvodnje.

Međutim, svi ovi podaci, osim što upućuju na to da glavne uzroke odstupanja od ekonomskih zakona treba tražiti u oblasti politike, malo govore o temeljnim motivima, koji stoje u osnovi cjelokupnog kretanja. Znanja o proizvodnji, o potrošnji, o uvozu i izvozu, o inflaciji itd. čine naučni korpus utoliko ukoliko nas vode odgovorima na pitanja, zašto se stvari kreću tako kako se kreću, i to ne kratkoročno, već na dugoročnom, historijskom planu.

Razumljivo je što se tako mnogo piše i raspravlja o izrabljivanju i socijalnim nejednakostima, jer to ljude neposredno pogada. To je posebno aktuelno kada se sve većem socijalnom raslojavanju suprotstavlja egalitarna ideologija. Međutim, s druge strane, kad se malo razmisli, lako se otkriva da svaki revolucionarni preobražaj uvodi nove društvene slojeve u tokove razvoja i uspona, čime se neminovno otvara proces njihovog bogaćenja. To drugim riječima znači da u skladu s dosadašnjim iskustvom materijalno napredovanje neke zemlje nužno uključuje bogaćenje određenih društvenih slojeva, s čime je neizbježno povezano socijalno raslojavanje.

Nama ovaj proces nipošto nije jednoobrazan u svim zemljama. U nekim slučajevima je bogaćenje društvenih klasa i slojeva praćeno s bogaćenjem čitave zemlje, o čemu ima obilje primjera, a nama su najbliži primjeri povezani sa stvaranjem velikih nacionalnih ekonomija na Zapadu (Francuska, Engleska, Njemačka, Italija). S druge strane ima dosta i takvih primjera, kada dolazi do velikog i naglog bogaćenja čitavih slojeva u pojedinim zemljama uz istovremeno stagniranje ili siromašenje zemlje kao cjeline. To se i danas događa sa mnogim siromašnim zemljama, ili zemljama u razvoju. Kako to da te zemlje usprkos ogromnim inostranim kreditima padaju u sve veću krizu? To su pitanja koja smo donedavno često susretali bar na novinarskom i na laičkom nivou. Danas ih malo tko postavlja jer su stvari postale jasne. Istraživanja pokazuju da većina para od tih zajmova ili odlazi na kupovanje nekretnina u zemlji, ili se vraća natrag u velike međunarodne banke kao polozi imućnih slojeva iz nerazvijenih zemalja. To znači da famozna formula o »pružanju pomoći«, ne samo da ne odražava stvarno stanje, nego povrh toga sa-
drža obilnu dozu cinizma.

Ovdje je donekle umjesna primjedba da taj obrazac nije sasvim prikladan za našu zemlju. No ipak zar je moguće naučno raspravljati o razvoju naše zemlje bez čvrste veze s tokovima i interesima međunarodnog kapitala? Zar je slučajno što je u nas na bazi razvoja potrošačkih apetita prevladao potrošački mentalitet, pa su onda u skladu s tim sposobni i promućurni ljudi masovno napustili proizvodne pogone i zauzeli položaje u trgovini i bankarstvu? Pošto je privredni rast stavljen u potpunu ovisnost o stranim kreditima i inostranom repromaterijalu i tehnologiji, zemlja je kroz kratko vrijeme ponovo došla u polukolonijalni položaj iz kojeg smo se bili istrgli zahvaljujući pobjedi revolucije. Prema tome i u nas je **bogaćenje gornjih slojeva praćeno stagniranjem i siromašenjem zemlje u cjelini**. Uz to treba dodati da naši imućniji slojevi nisu baš tako tanki, jer u njih ulazi veći dio srednje klase, koja se smjestila u administraciji, u trgovini i u mnogobrojnim neprivrednim institucijama i službama, koje su se silno umnožile za posljednjih petnaestak godina.

Ipak, mislim da glavni problem nije u imovinskim razlikama, jer one u nas i nisu zabrinjavajuće velike na širem društvenom planu. Mnogo je veći problem u tome što bogaćenje gornjih slojeva ne vodi zemlju naprijed, jer ti slojevi nemaju proizvodnu već **posredničko-parazitsku orijentaciju**. Svakome tko je bar donekle upoznat sa našom socijalnom strukturom jasno je da je riječ o **kompradorskom sloju**, koji zauzima posrednički položaj između stranog kapitala i domaćeg privrednog potencijala. Nije dovoljno reći da je naš politički sistem sjajno prilagođen potrebama ovog sloja, već treba dodati da se životni stil i weltanschauung ovog sloja nameće svima ostalima, što onda ima katastrofalne posljedice. **Uže, vodeće grupe**, ovih slojeva svijesne su snaga koje stoje iza njih, pa u skladu s tim i djeluju. One su do sada vrlo uspješno blokirale sprovođenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a to će raditi i u buduću, jer su spremni da brane svoje pozicije »do poslednje kapi znoja zaposlenih u neposrednoj proizvodnji«, kako je nedavno u NIN-u napisao jedan naš poznati ekonomist.

No, oni se ni tu neće zaustaviti. Kao menadžeri posredničkih poduzeća oni su spremni i na rasprodaju, i u tome, što se moglo i očekivati, najpre su posegli za našim morskim bogatstvom. Nakon sklopljenih ugovora o prodaji naših najbogatijih lovišta ribe, nećemo se previše iznenaditi kada se objavi da je počela i rasprodaja jadranske obale inostranim mušterijama. I još da nešto dodam. Dobro se sjećam kako je prije desetak godina na zahtjev jednog visokog rukovodioca bio zabranjen jedan omladinski časopis koji se usudio napisati da će velika investicija, u koju se tada upravo ulazilo, biti štetna i nerentabilna. Danas je svima jasno da je redakcija časopisa imala pravo, jer izgrađeno poduzeće iz godine u godinu gomila gubitke. Uprkos tome dotični rukovodilac, koji i danas zauzima visok položaj, ima formalno pokriće, jer je naređenje izdao telefonom, a osim toga ono je naknadno sankcionirano kolektivnom odlukom. To je samo jedan primjer, a druge ne treba ni navoditi jer nije riječ o primjerima već o redovitoj praksi koja se takorekuć svakodnevno ponavlja. Stoga je sasvim nesumnjivo da je borba protiv monopola i tajnosti u odlučivanju o bitnim stvarima, od vitalnog značaja ne samo za razvoj nego za bezbjednost i integritet zemlje. Kada to kažem, onda, među ostalim, imam u vidu i nedavno bučno najavljen poslovni sporazum s jednim inostranim partnerom, o kojem se jedino zna da će biti dugoročan i da će doseći sumu od 10 milijardi dolara. Da li je to samo svojevrsna igra s velikim ciframa sračunata na psihološki efekat, ili će se i to ispoljiti kao politika gotovog čina s fatalnim posledicama, za koje nitko neće biti odgovoran? U svakom slučaju, s obzirom na dosadašnje iskustvo, izlaz ponajmanje treba tražiti u priklanjanju mentalitetu koji je najviše doprineo da dođemo u ovaj položaj.

S A D R Ź A J

UVOD — — — — —	5
REFERATI	
Smiljan Jurin	
EKONOMSKE ZAKONITOSTI I SOCIJALISTIČKA PROIZVODNJA —	9
Žarko Papić	
EKONOMSKA LOGIKA I SOCIJALISTIČKA PRIVREDA — — — — —	17
Dragutin V. Marsenić	
JUGOSLOVENSKI PRIVREDNI SISTEM I EKONOMSKE	
ZAKONITOSTI — — — — —	33
Mihailo Crnobrnja	
EKONOMSKE ZAKONITOSTI I EKONOMSKA POLITIKA U	
SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU — — — — —	57
Slobodan Divjak	
SOCIJALIZAM IZMEĐU VOLUNTARIZMA I APSTRAKTOG	
OBJEKTIVIZMA — — — — —	65
UVODNE REČI	
Zoran Pjanić — — — — —	73
Smiljan Jurin — — — — —	77
Dragoje Žarković — — — — —	79
Žarko Papić — — — — —	83
Dragutin V. Marsenić — — — — —	87
DISKUSIJA	
Branko Horvat, 93	
Zoran Popov, 95, 101	
Dušan Pirec, 100, 103	
Slobodan Korać, 100	
Ljubomir Madžar, 105, 148	
Marijan Korošić, 109	
Žarko Papić, 113, 189, 196	
Jovan Raičević, 115	
Radosav Marinković, 125	
Vjeran Katunarić, 129	
Dag Strpić, 132, 193	
Ivan Vlahović, 139	
Milovan Pavlović, 141	
Smiljan Jurin, 147, 231	
Sofija Popov, 148, 157, 192	
Dragutin V. Marsenić, 149, 209	
Bogdan Ilić, 151	
Božidar Cerović, 163, 206, 212	
Lazar Pejić, 165	
Bogomir Kovač, 171, 197	
Novak Janković, 179	
Zoran Pjanić, 161, 181, 203, 206, 208	
Božo Drašković, 183	
Radoman Božović, 192, 227	
Hasan Nadžimerović, 192, 199, 206, 232	
Slobodan Divjak, 195, 201	
Dušan Ičević, 199	
Nikola Kljusev, 208	
Zoran Vidojević, 217	
Branko Medojević, 223	

NAKNADNO PRISPELI PRILOZI

Branko Horvat	
EKONOMSKI ZAKONI — — — — —	235
Stojan Babić	
MARGINALIJE O EKONOMSKIM TEŠKOĆAMA ISTOČNO —	
EVROPSKIH ZEMALJA — — — — —	245
France Černe	
GDE SMO SA SAZNAJEM O EKONOMSKIM ZAKONIMA KOD NAS	251
Ivan Kuvačić	
SOCIJALNO RASLOJAVANJE PROTIV EGALITARNE IDEOLOGIJE —	255

UČESNICI U RASPRAVI:

Branko Horvat, Fakultet za vanjsku trgovinu — Zagreb	
Branko Medojević, Ekonomski fakultet — Beograd	
Bogdan Ilić, Ekonomski fakultet — Beograd	
Bogomir Kovač, Ekonomski fakultet — Ljubljana	
Božidar Cerović, Ekonomski fakultet — Beograd	
Božo Drašković, Redakcija »Gledišta«	
Dag Strpić, Fakultet političkih nauka — Zagreb	
Dragoje Žarković, Pravni fakultet — Novi Sad	
Dragutin V. Marsenić, Ekonomski fakultet — Beograd	
Dušan Ičević, Elektrotehnički fakultet — Beograd	
Dušan Pirec, Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SK Jugoslavije (CDI)	
France Černe, Ekonomski fakultet — Ljubljana	
Hasan Hadžimerović, Akademija nauka i umetnosti BiH	
Ivan Kuvačić, Filozofski fakultet — Zagreb	
Ivan Vlahović, Marksistički centar CK SK Hrvatske	
Jovan Raičević, Publicista	
Lazar Pejić, Ekonomski fakultet — Beograd	
Ljubomir Madžar, Ekonomski fakultet — Beograd	
Marijan Korošić, Ekonomski institut — Zagreb	
Mihailo Crnobrnja, Fakultet političkih nauka — Beograd	
Milovan Pavlović, Ekonomski fakultet — Beograd	
Novak Janković, Filozofski fakultet — Beograd	
Radoman Božović, Ekonomski fakultet — Subotica	
Radosav Marinković, Ekonomski fakultet — Kragujevac	
Slobodan Divjak, III Program Radio-Beograd	
Slobodan Korać, PMF — Beograd	
Smiljan Jurin, Ekonomski fakultet — Zagreb	
Sofija Popov, Institut ekonomskih nauka — Beograd	
Stojan Babić, Ekonomski fakultet — Beograd	
Vjeran Katunarić, Filozofski fakultet — Zagreb	
Zoran Vidojević, Marksistički centar CK SK Srbije	
Zoran Pjanić, Ekonomski fakultet — Beograd	
Zoran Popov, Institut ekonomskih nauka — Beograd	
Žarko Papić, Komitet za nauku i informatiku SR Srbije	